

रः । उत्तुंगवाचपवतंगायास्यासौतथोक्तः तस्मै मध्वएवदुग्धाब्धिः क्षरिसमुद्रः तस्मै ॥ ५ ॥ सूक्तीति ॥ शोभनाउक्तयएवरत्नानिस्त्रक्तिरत्नानिनेषामा-
 क्तः उत्पत्तिश्चान्नं तस्मिन् विहरंतः विनादं कुर्वतः महीयांसः पूज्यमुरवः त्रिविक्रमाचार्यनामकाः ॥ ६ ॥ वाल्मीकिर्गोः रामायणग्रंथरूपावाक् पुनीयात् शु-
 ङ्गीकुर्यात् । नः अस्मान्महीधरस्य सर्वजगद्धारकस्य हरेः पदं स्वरूपं आश्रयो यस्याः सामहीधरपदाश्रया श्लेषार्थेतुमहीधर इति पर्वतः तस्य पदं कटकादिस्थानं
 आश्रयो यस्या इति सातथोक्ता यदुग्धं यदीयवचनसाररूपं सौदुम्पजीवति आश्रित्य जीवति रामचरितकावित्वादिना यद्वाल्कुर्वतीत्यर्थः । तर्णका इव वत्सा-

स्वातस्थानंतशय्याय पूर्णज्ञानरसाणसि ॥ उत्तुंगवाकूतंगाय मध्वदुग्धाब्ध्येनमः ॥ ५ ॥ सूक्ति
 रत्नाकरेरस्ये मूलरामायणाणवे ॥ विहरंतोमहीयांसः प्रीयतांगुरवामम ॥ ६ ॥ वाल्मीकिर्गोः पुनी
 यावो महीधरपदाश्रया ॥ यदुग्धमुपजीवति कवयस्तर्णका इव ॥ ७ ॥ एकोनारायणोऽग्रेभू तू-
 णांगण्यगुणाणवः ॥ आत्मारामोऽपिरमया रममाणोऽभिरमया ॥ ८ ॥ निद्रामुद्रात्रिलसितं भु-
 त्काविश्वमधीश्वरं ॥ तमवंदते वेदांता नरेन्द्रमिव बंदिनः ॥ ९ ॥ कृतकृत्योऽपि भक्तानां भूतये भग
 वानयं ॥ सिसृक्षति स्म सकलं सुरासुरनरादिकं ॥ १० ॥ वासुदेवो भवदेवो मायया प्रियया युतः ॥
 सर्वमूर्वारुकमिव मोचयेद्योनिबन्धनात् ॥ ११ ॥ ॥ १५९७४ ॥

इव ॥ ७ ॥ एवं स्विष्टदेवतानमनादिकं विधाय कथां वक्तुमारभते ॥ एक इत्यादिना ॥ अग्रे आदिकाले अभूत् स्थित इति शेषः । आत्मारामः स्वस्वरूपशुद्धः
 अपितथापि तदनुग्रहात् रमयालक्ष्म्या अभिरामयामनोहरया ॥ ८ ॥ निद्रामुद्रेति ॥ निद्रैव मुद्रा चिन्हमात्रं तथा विलसितमिति विधुं भुक्तानां तद्वत्पर्वदिनः स्तु
 तिपाठकाः ॥ ९ ॥ कृतकृत्य इति ॥ भूतये स्वभावाविर्भावार्थं यथोक्तं सौंयं विहार इहेतनुभूत्स्वभावसंभूतये भवतीति । सिसृक्षति स्म सप्तमुमैछत् ॥ १० ॥
 मायया मायाल्यया सर्वसज्जनमिति शेषः । निबन्धनात् नितरंबन्धनभूतात्संसारत् ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

संहारी ॥ संहारस्कर्तुं जयाख्याजायाभार्याय स्वासतर्थाक्तः । यत्र संकर्षणे आज्यकणायितं आज्यविदुद्वर्तमानं ॥ १२ ॥ कृतिप्रकृतिः कृतिनामिकाप्रकृतिर्भाया
यस्यासौ तथोक्तः । अवैकृतः विकारसंबन्धरहितः । अत्राकृतः प्रकृतिकार्यरहितः ॥ १३ ॥ शांतिकांतः शांतिनाम्रीकांताभायायस्यासौ तथोक्तः । शांतिर्भवेति-
वा । स्थितयेपालनाय पंचत्वमरणनातिशङ्क्यतां सर्वथापि न शङ्क्यतां ॥ १४ ॥ शांतनारायणादिशक्तरूपः दशशक्तं विश्वादि सहस्ररूपः । तद्योगैश्वर्यविजृम्भि
तमित्येकपदं ॥ १५ ॥ अत्रैगुण्यस्य त्रिगुणसमुदायकार्यरहितस्य गात्री भवति । वासुदेवाद्यवताररूपवन्तो भवति ॥ १६ ॥ वैश्वर्यपरवशत्वं अपरः जननपर

संकर्षणाख्यः संहारी जयाजानिरजन्यसौ ॥ यस्योरुज्ज्वलनज्वाल जगदाज्यकणायितं ॥ १२ ॥ कृ-
तिप्रकृतिरप्यासी तद्यन्मः सर्वसृष्टये ॥ अवैकृतो प्राकृतोऽपि चित्रं चरितमीशतुः ॥ १३ ॥ शांतिकांतो
निरुद्धोऽथ जगतः स्थितये भवतु ॥ एवं पंचात्मनोऽप्यस्य पंचत्वनातिशङ्क्यतां ॥ १४ ॥ दशात्मा द्वादशा
त्मासी ल्छतं दशशक्तं च सः ॥ एकोऽप्यनंतश्चित्रं तद्योगैश्वर्यविजृम्भितं ॥ १५ ॥ ज्ञानानंदस्वतंत्रत्व वि-
श्वैश्वर्यादयोगाणाः ॥ अत्रैगुण्यस्य चागण्याः सर्वे गात्री भवन्ति हि ॥ १६ ॥ क्लेशो नाशश्च वैवश्यं ज
न्मादिरपरोपि वा ॥ नादीनवोऽप्यदीनस्य तस्यैकापि कथंचन ॥ १७ ॥ वेदवेदांतसहिताः सपुरा
णेतिहासकाः ॥ पंचरात्रसुतकाद्या एतेष्वर्थेषु साक्षिणः ॥ १८ ॥ अव्यक्तोऽव्यक्तमसृज द्रुणान्वि-
षमतां नयन् ॥ महान्तमप्यहंकारं व्याख्यं भूतौ द्वियामरान् ॥ १९ ॥ ॥ ॥

णाविदुः स्वादिः आदीनवो दोषः । दोषादीनवो मतइत्यभिधानं ॥ १७ ॥ इतिहासो भारतं मुक्तकोशमृतकः एतेषु क्लेशो नाशरहितत्वादिषु ॥ १८ ॥ अ-
व्यक्तो हरिः अव्यक्तं जडमकृतिं असृजत् । मृष्ट्यभिमुखीमिकरोदित्यर्थः । गुणान्मत्वादीन् विषमतां विषमावस्थां स्थितान्वनयनप्रापयन् गुणान्मास्यावस्था
खलु प्रलयः महान्तं महत्त्वं अहंकारं अहंकारतत्वं व्याख्यं चकारि तैजसतामसाख्यं भूतौ द्वियामरान् पंचभूतानि तामसाहंकारान् दशद्रियाणि तं जसाहंकारान् ।
इन्द्रियाभिमानिनो देवान् चैकारिकाहंकारादिति विभागो द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सदैवत्वानिअभिमानिदेवतासहितानि यन्ततःप्रयत्नं कृत्वा अंहमृष्टौअंहमृष्टिविषये इतिविषयसप्तमोऽयंअण्डित्यादिसप्तमध्यात् ॥ २० ॥ आयतनंस्वानई-
दृशं ब्रह्मांडात्मकंअत्रजगन्निर्माणे ॥ २१ ॥ सहस्रांगःअनन्तावयवःसहस्राक्षइतिवापाठः । सोऽपिचतुर्मुखोऽपिपुरासुरनरादिकान् सृष्ट्वानितियोजना ॥ २२ ॥
अतिविरागिणः अतिविरक्तान् सृष्टौसृष्टिविषये ॥ २३ ॥ ध्यायतःपरमात्मानं चिंतयतःस्रष्टुमनुद्यमं व्यायतइतिवा । अभिमानमयःअहंकाराभिमाना अ-

सदैवत्वानितत्वानि तानिसर्वोणियन्ततः ॥ अंहमृष्टावपांडित्या छांडिणंशरणंययुः ॥ २० ॥ आत्माविष्टे
व्यर्थात्तत्त्वैः सआयतनमीदृशं ॥ परिपूर्णस्यनाथस्य करुणैवात्रकारणं ॥ २१ ॥ पुरुषःसहस्रांगं श्व-
तुरंचतुराननं ॥ स्रष्टारंसृष्टवान्सोऽपि देवासुरनरान्व्यधात् ॥ २२ ॥ सनकादीनमुनीन्सृष्ट्वा योगिनो
तिविरागिणः ॥ सृष्टावनुद्यमानंसृष्ट्वा चुक्रोधोरुक्रमप्रियः ॥ २३ ॥ क्रुध्यतोव्यायतस्तस्य ललाटादुत्थि
तःसुतः ॥ योभिमानमयोरुद्रः सर्गमार्गमबुहयत् ॥ २४ ॥ मरीचिमुख्यामुनयः प्राणेभ्यःप्राणिनांगुरोः ॥
अजायंतप्रजावृद्ध्यै बीजानीविवनस्पतेः ॥ २५ ॥ मरीचैःकश्यपोजज्ञे बीजंसर्वजगत्तरोः ॥ विधस्वांस्तुत-
तोदित्या मरण्यामिवपावकः ॥ २६ ॥ श्राद्धदेवाव्हयोदेवो मनुःसूनुर्विवस्वतः ॥ इक्ष्वाकुमुख्यायत्ततो न
रेंद्रमणयोबभूवुः ॥ २७ ॥ हाराणामिवशुभ्राणां भूपानांभूरितेजसां ॥ संतत्यानायकछायो राजादशरथोभव
त् ॥ २८ ॥ अयोध्यानामनगरी मध्यवाससपार्थिवः ॥ अत्रायतैकछत्रोयः सप्तद्वीपवर्तीभुवं ॥ २९ ॥

बुहयत्पूर्णमकरोत् ॥ २४ ॥ प्राणेभ्यःइन्द्रियेभ्यःप्राणिनांगुरोः चतुर्मुखस्यवनस्पतेःवृक्षात् ॥ २५ ॥ बीजंबीजभूतःसर्वजगत्तरोःसर्वजगदाख्यवृक्षस्य वि-
वस्वान् सूर्यःततःकश्यपात् पावकःअग्निः ॥ २६ ॥ यत्ततैयस्यश्राद्धदेवमनोः तंतौसंततौ नरेंद्रमणयःराजश्रेष्ठाःबभूवुःअशोभंत ॥ २७ ॥ नायकछायः
नायकरत्नोपमः ॥ २८ ॥ अत्रायत अपालयत् त्रैलोक्यलनइतिधातुः । एकछत्रःसर्वराजाधिपः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥

पालयतिपालनंकुर्वेति सति अर्थकामविषाणवान् अर्थकामाख्यः/गवान् चतुष्पात् तपःशौचदयासत्याख्यपादचतुष्टयवान् । मोक्षधुरंधरइत्येकपदं । मोक्ष-
विषयव्यापाराख्य भारंवहन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥ वदान्येनदानशूरण लक्षितः दृष्टः विमुखः पराङ्मुखः त्रिग्रहार्थीकलहार्थी उन्मुखः अभिमुखः ॥ ३१ ॥ अ-
वेक्षि अर्द्धाक्षि लोकानभिनन्दयतीति लोकाभिनन्दीत्यस्य ॥ ३२ ॥ त्रय्यावेदादिसंछास्त्रेभिर्मांसकः वदाद्यर्थविचारकतो ॥ ३३ ॥ सर्वत्रराज्यादौ ॥ ३४ ॥
मुलाप्तयेपुत्राप्तये प्रसक्तेप्रसादं कृतवतिसति ॥ ३५ ॥ सुमंत्रत्रेषु शोभनमंत्रत्रयुक्तेषु मुखेषु त्रैषु कोविदान्कुशलान् हेसुमंत्रेति संबुद्धिः । समर्थयेत् सम्पगा
तस्मिन्पालयतिक्षोणी मर्थकामविषाणवान् ॥ धर्मश्चतुष्पाद्वृद्धे साक्षान्मोक्षधुरंधरः ॥ ३० ॥ वदान्येन
प्रवीरेण तेनकाश्चिन्नलक्षितः ॥ प्रतिग्रहार्थीविमुखो विग्रहार्थीतथोन्मुखः ॥ ३१ ॥ अपुत्रत्वंविनाराज्ञः किं
चिन्नावैक्षिदूषणं ॥ लोकाभिनंदिनोयद्वृच्छांकास्यशशंविना ॥ ३२ ॥ सोप्राप्यतंतुं भार्यासु तिसृष्वप्यन्व
चितयत् ॥ तत्त्वनिर्णयमप्राप्य त्रय्यामीमांसकोयथा ॥ ३३ ॥ मंत्रिणःससुमंत्रादौ नाहूयेत्यममंत्रयत् ॥
अपुत्रत्वज्वरात्तप्तः सर्वत्रारुचिमान्नृपः ॥ ३४ ॥ अश्वमेधेनयक्ष्यामि विश्वनाथसुताप्तये ॥ ईश्वरेनः प्रमन्त्रे
किं दुर्लभंभक्तवत्सले ॥ ३५ ॥ सुमंत्रत्रेषु मुखेषु कोविदान् सुमंत्रहंतानयशीघ्रमृत्विजः ॥ गुरुं वसिष्ठं च स
मैधयध्रुवं क्षत्रं खलु ब्रह्महयथानिलोनलं ॥ ३६ ॥ इति निजकनियोगान्मंत्रिणानीतमात्रा न्नरपतिरवलोक्य
ब्राम्हणान्ब्रम्हानिष्ठान् ॥ अनमदनभिमानोभक्तिभारेणभूयो त्वादिजगदभिरामं वासुदेवं दधानः ॥ ३७ ॥
इति श्रीसंग्रहरामायणे वाल्मीके प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ श्रीकृष्णापणमस्तु ॥ ॥
भिवर्धयेत् शत्रुंक्षत्रियकुलभितीदृणीया । ब्रम्हब्राह्मणकुलभिप्रथमा ॥ ३६ ॥ इति निजकनियोगास्त्वकीयाज्ञायाः आनीतमात्रान् नद्वानीतान् ब्रम्हनि
ष्ठान् वेदनिष्ठान् । परब्रह्मस्थितानि तवा । अनभिमानः राजत्वाद्यभिमानरहितः । जगदभिरामं जगन्मनोहरं दधानः स्मरन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥ सर्गात्सर्वत्र
रामनामां कितपद्यकरणार्थं कविरात्मनोऽनवरतं श्रीरामचरणप्रवर्णकरणार्थं प्रकटयति ॥ लिङ्गचक्रविवर्यामूलरामायणार्थानुद्वन्द्वव्याख्याभूषणार्थोऽपी
को ॥ व्यक्तनुबुद्ध्यां भावरत्नप्रदीप्तिममगमादिहवर्ष्यो वाल्मीकां दाय सर्गः ॥ १ ॥ ॥ इति वाल्मीकीटीकायां प्रथमः सर्गः ॥ श्रीकृष्णापणमस्तु ॥

श्री ॥ तत्रराजसभायां ॥ १ ॥ वाजिमेषस्यअध्वमैधस्य ॥ २ ॥ कांतवदनंप्रसन्नमुखं । पुत्रलालसंपुत्रछावंतं ॥ ३ ॥ यांकथांमुंनेससदिमुनिसभायां ॥
॥ ४ ॥ विभांडकःविभांडकनामा ॥ ५ ॥ ब्रम्हवर्चससंपन्नंशुभवर्तनवेदाध्ययनादिसंपन्नं । स्याद्ब्रह्मवर्चसद्वैचाध्ययनार्थिरथांजलिरित्यमरः । लोमपादः

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ सुयज्ञोवामदेवश्च जाबालिरुतकश्यपः ॥ वसिष्ठश्चाश्वमेधवर्चैतेतत्ररेजरे ॥ १ ॥
तेषांसपरिवाराणां प्राज्ञानामभ्यनुज्ञया ॥ संबभाराथसंभारान् वाजिमेषस्यभूपतिः ॥ २ ॥ एकांते
कांतवदनं राजानंपुत्रलालसं ॥ सुमंत्रोमंत्रतत्त्वज्ञः प्राणिपत्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अवधारयराजेंद्र
कथ्यमानांकांथामया ॥ सनत्कुमारोभगवान् यामाहमुनिसंसदि ॥ ४ ॥ विभांडकश्चंडतपाः क-
श्यपस्यास्तिनंदनः ॥ भविष्यद्दृश्यशृंगोस्मां छीमानक्षिरिवारणेः ॥ ५ ॥ ब्रह्मवर्चससंपन्नं ब्रह्मच-
र्यरतंमुनिं ॥ लोमपादोंगराजस्तं स्वराज्यं प्रतिनेष्यति ॥ ६ ॥ सारंगशृंगमानेप्य त्यंगनामु
निवेषतः ॥ संवचयंत्योत्रयदा तदाष्टाष्टिर्भविष्यति ॥ ७ ॥ अनावृष्टिभयोद्विष्टो वृष्टिलब्ध्वात
तोऽनृपः ॥ दास्यत्ययंमौल्यमिव शांतानाम्नीनिजात्मजां ॥ ८ ॥ मुनिमेनमुपानीय राजादशरथा
भिधः ॥ यक्ष्यत्यधोक्षजस्तस्य पुत्रोरामोभविष्यति ॥ ९ ॥ रमणीयतरस्तस्य राघवस्ययशोवि
धुः ॥ निरशिष्यत्युरुतमो लोकानानंदयिष्यति ॥ १० ॥ ॥ ॥

लोमपादनामा । अंगराजः अंगदेशाधिपः । तं कश्यपशृंगं ॥ ६ ॥ सारंगशृंगं अत्र अंगदेशे ॥ ७ ॥ मौल्यमिव देतनमिव । अयं लोमपादः ॥ ८ ॥ एनं क-
श्यपशृंगं ॥ ९ ॥ यशोविधुः कीर्तिचंद्रः । विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरित्यमरः । तमः अंधकारं ॥ १० ॥ ॥ ॥

देवगुहोद्वरहस्यं तं ऋश्यशृगं ॥ ११ ॥ कोसलेंद्रः दशरथः ॥ १२ ॥ प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणकारयित्वा सरय्याः सरयूनद्याः यास्माभिरयोध्यायां दृष्ट्वा समदी-
क्षतयज्ञदीक्षामकरोत् ॥ १३ ॥ राजराजविभूतिना कुबेरसमविभवेन ॥ १४ ॥ यज्ञवाटं यज्ञशालां प्रजापतेः राज्ञः महोत्तमो वत्सुक्रदत्ताः महोत्सवद्वेनोत्तास-
हिताः अस्य दशरथस्य ॥ १५ ॥ परिधीयतां परिधानं क्रियतां नो नास्ति ॥ १६ ॥ कर्मकांडेषु कर्मविधानेषु वैभाण्डिकाविधातृजौ ऋश्यशृगवौ सिद्धौ प्रचक्रतुः प्राग-

इदं सनत्कुमारोक्तं देवगुह्यं श्रुतं मया ॥ तस्मात्खलो मपादस्य गेहादानयतं मुनिं ॥ ११ ॥ आ-
कर्ण्य वर्णितं तेन वसिष्ठस्याभ्यनुज्ञया ॥ कोसलेंद्रः स्वयंगत्वा तं मुनीन्द्रमुपानयत् ॥ १२ ॥ क्षो-
णीं प्रदक्षिणीकृत्य समानीते तुरंगमे ॥ सरय्या उत्तरे तीरे सराजा समदीक्षित ॥ १३ ॥ आहूतारा-
जराजेन राजराजविभूतिना ॥ उपायनान्युपानीय भूपावैश्यवदाययुः ॥ १४ ॥ आजगम्य ज्ञवा-
टं तं प्रजाः सर्वाः प्रजापतेः ॥ महोत्सवोत्सुकदशः प्रशंसत्योस्य विक्रमान् ॥ १५ ॥ आस्यतां भु-
ज्यतां भयः पीयतां परिधीयतां ॥ इत्यत्र संतताः शब्दा जातु नो दीयतामिति ॥ १६ ॥ पंडितौ-
कर्मकांडेषु वैभाण्डिकाविधातृजौ ॥ ऋत्विग्भिर्गुणसंपन्नैः क्रतुराजं प्रचक्रतुः ॥ १७ ॥ मंत्रतंत्रोप-
करणं कर्तृवन्दिषु केशवं ॥ देशे काले च मन्वाना श्रुक्स्ते कर्मनिर्मलं ॥ १८ ॥ इष्टिभेदैः प्रवर्ग्यैश्च-
सोमानां सवर्गैस्त्रिभिः ॥ देवा अमाद्यन्वाय्वाद्याः पशुभिर्विविधैरपि ॥ १९ ॥ यजमानो दशरथो
याजको ब्रह्म नंदनः ॥ रामो दयः फलं यस्य को नु तं वर्णयेत्क्रतुं ॥ २० ॥ ॥ ॥

व्यवर्तौ ॥ १७ ॥ मन्वानाः स्मरंतः ॥ १८ ॥ प्रवर्गैः प्रवर्ग्यनामकाहुतिर्विशेषैः । सोमानां भोग्यरासानां त्रिभिः सवर्गैः प्रातर्मध्यदि वत्सं यतननामकैः अयाद्यन्-
हर्षपापुः भदिहर्ष इति धातुः ॥ १९ ॥ यस्याः ऋग्मयस्य ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनपायस्यनाशरहितस्य ॥ ४० ॥ देवो ब्रह्मा योगक्षेमदाता अप्राप्तस्य प्राप्तियोगः प्राप्तस्य परिहारलक्षणक्षेम तत्प्रदाता विधित्सितं विधातुकर्तुर्निरूपितं ब्रह्मे
रणयमयावरादिकंदच्चमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ बलिपूजां विश्वे सर्वे वित्थनासाः भोतनासिकाः शंसुखं ॥ ४२ ॥ स भवः सरुद्रः ॥ ४३ ॥ पीयूषभोजनाः देवाः ॥

वधोपायोऽनपायस्य यदिनाद्यनिरूप्यते ॥ प्राप्यते प्रलयः स्वामिन् रुद्रं कालांतं कंविना ॥ ४० ॥
इति देववचः श्रुत्वा देवः स्मितमुखो वदत् ॥ योगक्षेमदातान स्तेनहार्द्रं विधित्सितं ॥ ४१ ॥ य-
स्मै बलिहरामो ग विश्वेऽपि विवशा वयं ॥ विद्धनासायथा गावः सशार्द्रां विधास्यति ॥ ४२ ॥ ए-
तावदुत्का भगवा न्स भवः कंजसंभवः ॥ सटुंदारकट्टंदोथ तीरं क्षीरांबुधैर्ययौ ॥ ४३ ॥ प्रातर्विब-
मिवापश्यन् भगवत्कूर्तिवारिधेः ॥ पीयूषवारिधिं हार गौरं पीयूषभोजनाः ॥ ४४ ॥ पुरार्थितं मुर-
रिपो भणिराजिविराजितं ॥ सालायमानैरुत्तुंगै स्तरंगैरुपशोभितं ॥ ४५ ॥ गंभीरस्तोत्रनिनंदं-
लोलमंतः कुतूहलात् ॥ अत्यंतमिव नृत्यंतं भक्तं भक्तानुरागिणः ॥ ४६ ॥ तस्य तीरमधिष्ठाय कं-
जोद्भवभवादयः ॥ तुष्टुवस्तुष्टु मनसो विष्टुरश्रवसंसुराः ॥ ४७ ॥ नमो नागेंद्रशय्याय नमो नाना-
विलासिने ॥ नमो नाद्यंतमध्याय नमो नारायणायते ॥ ४८ ॥ विपत्युत्पत्तिनियति स्थितिज्ञासि-
मावृतीः ॥ सृतिमुक्तिचजगतां स्वामिन्नैकः करोष्यहो ॥ ४९ ॥

॥ ४४ ॥ मणिराजिविराजितं रत्नसमूहशोभितं । सालायमानैः प्राकारवद्वर्तमानैः ॥ ४५ ॥ भक्तानुरागिणः भक्तवत्सलस्य हरेः ॥ ४६ ॥ विष्टुरश्रवसं
हर्तुं ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ विपत्तिः संहारः उत्पत्तिः सृष्टिः नियतिः भरणं स्थितिः पालनं इति सारं समाहृतिरज्ञानं द्यतिः संसारः ॥ ४९ ॥

विधिनिर्माणं गोलंगूलाः कृष्णवर्णपुलाः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्राणाद्याः पंचप्राणाः भरतः वायवः ॥ १९ ॥ वस्त्रासंभवी अष्टवसूनामशो
भ्यः संभूतौ वस्त्रासनामकदेवद्वयजातावित्तकचित् वसूनामध्यप्रधानयोर्द्वयोर्द्वयराजातावित्यपरे । मरुच्छ्रौ एकानपंचाशन्नरुताम्यप्रधानोद्देवा ॥ २० ॥

उदपद्यतसद्यस्ते तंविधातुंविधिविधिं ॥ गोलंगूलाः केचिदक्षा वानराअपरेनराः ॥ १५ ॥
बभूवहनुमान्नाम मुख्यप्राणः प्रभंजनः ॥ उत्तमश्चोकभक्ताना मुत्तमोयोखिलोत्तमः ॥ १६ ॥ वा
सर्वावाल्लिनामासी दिंदुस्तत्तनयोंगदः ॥ रविः सुग्रीवनामाम् दनलोनीलनामकः ॥ १७ ॥ वरु-
णश्चसुषेणोभू द्विश्चकमानलोऽजनि ॥ अभूतामिदविविदा वश्विनासेवितुंविमुं ॥ १८ ॥ प्राणाद्याः
पंचमरुतो धनदात्तत्रजज्ञिरे ॥ गजोगवाक्षागवयो वृषाख्योगंधमादनः ॥ १९ ॥ पनसाख्यः श-
तबलिर्जातोवस्वशंसंभवौ ॥ मरुच्छ्रावजायेतां श्वतसंपातिनामकौ ॥ २० ॥ बृहस्पतिर्बृहद्वात्यस्ता
रोनामव्यजायत ॥ शचीमहेंद्रमहिषी तारातारस्वसाभवत् ॥ २१ ॥ वित्तपः कथनाख्याम् भि-
र्ऋतिर्दुर्मुखाभिधः ॥ मरुच्छ्रष्टः पूर्वमेव केसर्थाख्योव्यजायत ॥ २२ ॥ पर्जन्यः शरभोज्ञे प्रायस्ते
स्वसुतास्वयं ॥ ऋषिगंधर्वासिस्थाद्या अपिजाताः सहस्रशः ॥ २३ ॥ क्रुत्वाधराविभिद्ययुं रुद्रे-
युर्धराधरान् ॥ नखदंतायुधायुद्धे नागायुतबलोद्धताः ॥ २४ ॥ नानायोगनिषुसंजाता नानायुद्धविशा
रदाः ॥ नानाविधमसेवंत नानावीर्यरमापतिं ॥ २५ ॥ ॥ ॥

॥ २१ ॥ मरुच्छ्रष्टः वायूनामध्यप्रधानः प्रभंजनातिरिक्तः कश्चित् ॥ २२ ॥ २३ ॥ धरांभूमिं धराधरात्पर्वतात् ॥ २४ ॥ नानाविधमितिक्रियाविशेषणं ॥ २५ ॥

घनाघनैर्वषशीलयुक्तैर्मघैः । वर्षकाब्दायनायनाइत्यमरः । घनैर्निविदैः सप्तस्कारि अलंकृता ॥ २६ ॥ अन्तरमन्वन्तरे चैत्रचैत्रमासे प्राक्पक्षे शुक्लपक्षे दिवा
अहनि ॥ २७ ॥ गुरुगौरांशोः बृहस्पतिचंद्रयोः लघ्वे राशौ मेषमेपरांशो पृषणिस्मर्ये ग्रहपंचके अंगारकबुधगुरुशुक्रशनिनामकेऽसौ च स्थे स्वोच्चस्थानि स्थिते सति ॥
मकारकन्याकर्कटकमीनतुलानामकराक्षिपुयथाक्रमं स्थितं सतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ विषण्णतां भीतत्वं अनाकुलं असंभ्रातं ॥ ३० ॥ तूर्यशब्दाः भयार्थ-

अछिन्नपक्षरैः पर्वतरिव सर्वतः ॥ घनाघनैरिव घनै स्तैस्सप्तस्कारिभूरियं ॥ २६ ॥ वैवस्वतांत-
रे प्राप्ते त्रेतायामुत्तरायणे ॥ चैत्रनवम्यां प्राक्पक्षे दिवा पुण्ये पुनर्वसौ ॥ २७ ॥ उदये गुरुगौरांशो ल-
घ्वे कर्कटकाब्दे ॥ मेषपृषणिसंप्राप्ते स्वोच्चस्थे ग्रहपंचके ॥ २८ ॥ आविरासीत्स्वकलया कोसल्या
याः परः पुमान् ॥ दिव्यव्रतैर्विशुद्धायाः साक्षात्तत्त्वमतेरिच ॥ २९ ॥ संतो गच्छन्संनत्व मसंतोपि
विषण्णतां ॥ जायमाने जगं नाथ जगदासीदनाकुलं ॥ ३० ॥ ब्रह्मादीनां सुरेंद्राणां रम्याः कुसुम-
वृष्टयः ॥ जयशब्दास्तूर्यशब्दा अप्ययोध्यामपूरयन् ॥ ३१ ॥ अनंतो नंत पर्यकः परिचर्यार्थमीशि-
तुः ॥ सर्पभेज्जनिसौमित्रिः कुलीरेभ्युदिते रवौ ॥ ३२ ॥ चक्रायुधस्य यच्चक्रं दैत्यचक्रविदारणं ॥
तत्कामरूपकैक्याः पुण्यपुत्रत्वमाययौ ॥ ३३ ॥ देवद्विद्वज्जनजन्यघ्नः पांचजन्यो व्यजायत ॥ सु-
मित्रायाः सुतत्वेन स्वामिनः सेवने छया ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दिशब्दाः ॥ ३१ ॥ सर्पभेसर्पदैवत्वेन क्षत्रे आश्लेषायामित्यर्थः । रवीकुलीरेकर्कटराशावभ्युदिते सति । आषाढमास इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ दैत्यचक्रविदारणं
दैत्यसमूहविदारणं । पुण्यपुण्यनक्षत्रे ॥ ३३ ॥ देवद्विद्वज्जनजन्यघ्नं देवद्वेषिजनानां जन्यं युत्वं हंति नाशयतीति तथोक्तः ॥ ३४ ॥

आर्धबाधुदवनाङ्गि अग्रतः प्रथमतः रामलेनोति यावत् । अन्यास्तिष्ठः शूर्तयः संकर्षणप्रद्युम्नाभिरुत्थाख्याः आविशानयथाक्रमं स्वशैस्तेषु त्रिषु नृषु मावि-
शो विलयः । समस्तसत्तामुत्तमानामर्तसिर्थातः एतेन लक्ष्मणादयो न साक्षाद्वरिरेव किंतु शेषादय एवेति स्म चित्तं भवति ॥ ३५ ॥ नावैतन् ज्ञातवान् ॥ ३६ ॥

चतुर्मूर्तेर्मुकुन्दस्य मूर्तिराद्याग्रतो भवत् ॥ अन्येषु त्रिषु तिस्रो न्या आविशान्नितिसम्भतं ॥ ३५ ॥ श-
त्रुघ्न अनिरुद्धोऽसौ प्रद्युम्नो भरतो भवत् ॥ संकर्षणस्तु संहारी लक्ष्मणो भवद्वच ॥ १ ॥ अपुत्रः-
प्राप्य सत्पुत्रान् मग्न आनन्दसागरे ॥ कृत्योत्तरं नृपो न वै निधिं लब्ध्वैव निर्धनः ॥ ३६ ॥ पाल्यमा-
नाः प्रजाः सर्वाः प्रजानाथेन पुत्रवत् ॥ अवेत्यतंतुमंतं तुष्यति स्म गृहे गृहे ॥ ३७ ॥ नराणामु-
तनारीणा मयोध्यायामहोत्सवः ॥ अभूदभूतपूर्वात्र सेवकानन्तुर्जगुः ॥ ३८ ॥ सुताननेंदुरानंदं
निन्येराज्ञि कुमुद्वती ॥ मनोरथार्णवराज्ञः पूर्णतांतूर्णमानयत् ॥ ३९ ॥ जातान्कुमारानभ्येत्य पु-
रान्यालंभतो नृपः ॥ पुरोधसं पुरोधाय जातकर्माकरोच्छुचिः ॥ ४० ॥ यथैवासंस्थितायाता विप्रैरुक्ताः
सुतां शिषः ॥ तथैवराज्ञादत्तानि वित्तानि ब्रह्ममंडले ॥ ४१ ॥ सहितः स्य हितैराजा ब्राह्मणैर्ब्रह्म-
वादिभिः ॥ अनंतनाम्नश्चक्रेथ नामनारायणस्य सः ॥ ४२ ॥ रामः सर्वाभिरामत्वा दात्सारा मत्व-
तोपिवा ॥ देवो मरकतश्याम इति वारामनामकः ॥ ४३ ॥ ॥ ॥

तंतुमस्तततिपंतं तुष्यति स्म अतुष्यन् ॥ ३७ ॥ अभूतपूर्वः पूर्वमवनाभूदित्यतपूर्वः जगुः गानमकुर्वन् ॥ ३८ ॥ सुताननेंदुः सुतानामुपवचंद्रः राक्षि कुमुद्वतीराज्ञ-
भार्याख्य कुमुदाकुमारान् निन्ये प्रापयामास ॥ ३९ ॥ अन्यालंभतः अन्यसंस्पृशात् ॥ ४० ॥ ब्रह्ममंडले ब्राह्मणसमूहे ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

कुमारकौमारवयासिस्वितं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ जितकाशिर्न जितयुधवर्त । चक्रणसैन्येन ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वैरनिष्कारणं ॥ १८ ॥ सत्रवधुनाक्षत्रिणेन ॥ १९ ॥

सुकमारंकुमारं मे सुखं सुखविवर्धितं ॥ अनल्लज्जमयुधज्ञं नरामनेतुमर्हसि ॥ १३ ॥ नववर्षसह
स्राणि परितप्तः सुताशया ॥ रामाननेदुनेदानी महमानंदितो मुने ॥ १४ ॥ सोहं मुहूर्तमप्येनं हि-
त्वनस्थानुमुत्सहे ॥ मम प्राण इव ब्रह्मं स्तस्माद्रामो न नीयतां ॥ १५ ॥ मायि भीराक्षसैर्योत्थं मामुहु-
र्जितकाशिनं ॥ चतुरंचतुरंगेण चक्रेण सहितं नय ॥ १६ ॥ यदिरावणमाश्रित्य युष्मान्निघ्नान्तिराक्षसाः ॥
प्राप्तः सर्वविनाशो नो जगत्स्यादधरोत्तरं ॥ १७ ॥ सवासवाः सुरगणा यन्नास्मैव प्रदुद्रुवुः ॥ वैरस्वै
रंकथं याम तेन तत्रानुचिंत्यतां ॥ १८ ॥ गोब्राह्मणार्थे देहोयं धार्यते क्षत्रबधुना ॥ तस्माद्यावन्मम
प्राणा स्तावद्योत्स्यामि वोरिपून् ॥ १९ ॥ इतितद्वचनाज्येन प्राज्वलतापसानलः ॥ निशाचरा
पराधार्ख्यैः शुष्कवृक्षैः पुराज्वलन् ॥ २० ॥ कोपादोपं मुनेर्वीक्ष्य वसिष्ठो नृपमब्रवीत् ॥ प्रतिश्रु-
तं त्वधाराजन् कुर्यामिष्टमिति श्रुवं ॥ २१ ॥ अभ्यागताय विप्राय श्रोत्रियाय इयक्षवे ॥ वैष्णवा
य प्रतिश्रुत्य नाकर्तुं राघवार्हसि ॥ २२ ॥ महिमा हि महानस्य त्वंपुत्रस्य सुसंवृतः ॥ येनायं कपि
तो लोका ब्रिद्धे ह्येव चतुर्दश ॥ २३ ॥ विश्वामित्रोऽपि ते जस्वी नारायणपरायणः ॥ समर्थस्यापि ते
सूनोः सहायत्वं गमिष्यति ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तापसानलः विश्वामित्रादिः ॥ २० ॥ कोपादोपं कोपसंभ्रमं प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञावं ॥ २१ ॥ इयस्यैव पुत्रकामाय ॥ २२ ॥ संवृतः गृहः येन महिज्ञा ॥ २३ ॥ २४ ॥

जयासुप्रभयोऽजयामुप्रभारूपयोः । तदस्त्रशतकं जातं तद्देवतियोजना अग्रेऽस्वस्वस्त्रिपत्ये ॥ २६ ॥ ॥ २६ ॥ कौशिकार्यविश्वामित्राय ॥ २७ ॥ कलापि नैरिशुषियुक्तौ । किशोरौ किशोरवयसौ । नवमवर्षादारभ्य षोडशवर्षपर्यंतं किशोरवयस्य इत्युच्यते । ईयतुः अनुजगमतुः ॥ २८ ॥ वागीशं बृहस्पतिं ॥ २९ ॥

जयासुप्रभयोः पूर्वं जातं यद्वक्षकन्ययोः ॥ तदस्त्रशतकं वेद सोन्यन्नाग्रे महीसुरः ॥ २५ ॥ तस्माद्रामेण राजेंद्र गंतव्यं मुनिना सह ॥ हंतव्यं राक्षसकुलं त्रातव्यं यज्ञकर्मतत् ॥ २६ ॥ वसिष्ठवाक्यमाकर्ण्य राघवोरामलक्ष्मणौ ॥ प्रेषयामास सुप्रीतः कौशिकार्यसमर्पयत् ॥ २७ ॥ दोर्दंडापित्तकोदंडौ शुभालापौ कलापिनौ ॥ किशोरावपिशूरौ सुस्मितौ मुनिमीयतुः ॥ २८ ॥ मुमुदुस्तौ प्रजावीक्ष्य विश्वामित्रानुयायिनौ ॥ वागीशमनुगच्छता विद्राविष्णू इवामलौ ॥ २९ ॥ अध्यर्घ्ययोजनाध्वानं गत्वा गतिविदां वरः ॥ सरथ्वा उत्तरे तीरे केशवं कौशिको ब्रवीत् ॥ ३० ॥ तात मंत्रौ प्रवक्ष्यामि बलाम् तिबलामपि ॥ क्षुत्पिपासादिशमनौ ब्रह्मोक्तौ सर्वकामदौ ॥ ३१ ॥ इति ब्रुवाणा द्विपेद्रा नमंत्रौ शुश्रावमाधवः ॥ सर्वज्ञः पूर्णकामोपि शिष्टाचारानुशिक्षकः ॥ ३२ ॥ मुनिना लालितौ कामं नरदेव कुमारकौ ॥ निशायां सरयूतीरे रेमातेरामलक्ष्मणौ ॥ ३३ ॥ सांध्यं कृत्य ततः कृत्वा प्रभाते सुप्रभाययुः ॥ आश्रमं सरयूगंगा संगमेनंगवल्लभं ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

अव्यर्घ्ययोजनाध्वानं साधकयोगजनपरिमितमार्गं ॥ ३० ॥ बलं बलानामकं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अनेनंगवल्लभं कामप्रियं ॥ ३४ ॥

यत्र आश्रमे हैमवतीर्कांत उमापतिः ॥ ३५ ॥ नः सुभातं अद्य शोभनं प्रातरभूदिति प्रीताः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मलयकरूपा नामकाः स्फीताः पुष्पाः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सुंदर्यसुंदनामो यक्षस्य अचिभक्षयति ॥ ४२ ॥ कलापः समूहः ॥ ४३ ॥ मौनं तुर्णो भावं ताभ्यां लक्ष्मणविश्वामित्राभ्यां ॥ ४४ ॥

यत्र हैमवतीर्कांत लोचनानलजिह्वया ॥ अंगो नंगतां प्राप्त स्तारां त्रितत्र ते वसन् ॥ ३५ ॥ कौतू-
हलेन महता महामुनिगणाहरिं ॥ अर्चयांचक्रिरे तत्र रामनामानमागतं ॥ ३६ ॥ मुनयो विनयोपे-
ताः पश्यंतो राघवाननं ॥ सुभातं न इति प्रीताः संध्योपास्तिप्रचक्रिरे ॥ ३७ ॥ उपस्थिता मुपारूढ्य-
नावं त्रवरत्नजौ ॥ सविप्रौ ते रतुर्गंगां सुस्वनां सरयूजलैः ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वा वनंततो घोरं गच्छन्-
प्लक्षराघवः ॥ मुनिशार्दूलकस्येदं वनं घोरमहो इति ॥ ३९ ॥ इत्युक्तः प्रोक्तवान् विप्रो रामैते विषयाः
पुरा ॥ मलयश्च करूपाश्च स्फीता इन्द्रप्रसादतः ॥ ४० ॥ सुकेतुना मन्त्रो यक्षस्य ताटका तनया पुरा ॥
अवध्या ब्रह्मवरतो नागायुतबलाभवत् ॥ ४१ ॥ भार्यासुंदरस्य मारीच माता सागस्य शापतः ॥
रक्षस्वं ससुतो प्राप्य नरान्मृत्युतिनिर्दया ॥ ४२ ॥ पश्य गोब्राह्मणगण कपालास्थिकलापकं ॥ त्वा-
दशानां सुदुर्दर्शं मान्यं किमन्यते भवान् ॥ ४३ ॥ उक्तेति मौनतायाते मुनौ मुनिजनप्रियः ॥ प्रा-
विशत्सहितस्ताभ्यां ताटकाभवनं वनं ॥ ४४ ॥ चापंचापधरश्चेष्टे जंभयत्यदहलक्षणात् ॥ स्फुलिं-
गवत्सविष्णुफारः ताटकाकर्णकोटरं ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जुंभयति विष्णुफारयति सति । ताटकाकर्णकोटरं ताटकाकर्णारूपाविलं ॥ ४५ ॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

वावतुतः पूर्वमेव क्षपाचरीराक्षसी ॥ ४६ ॥ बालाचक्रवातः राक्षसीजोगुणसंविधिनी ॥ ४७ ॥ मायाविर्नाकिपटयुक्तां चकतीचिच्छेद ॥ पात्रिभ्यां
शराभ्यां पत्रिरोपदृष्टयोरित्यमरः । पत्रिकेतनः गरुडञ्जः ॥ पत्रिणीशारपक्षिणावित्यमरः ॥ ४९ ॥ विवृक्णेष्ठनासिकासंछिन्नोष्ठनासिका ॥ ५० ॥
सज्जनकुल्यासज्जनानां कृत्येवक्षिता कृत्येतिभूताविशेषः ॥ ५१ ॥ विधिस्तुः कर्तुं कामः पाठितवानविदारितवान् । यथाकश्चिन्मार्गकर्तुं कामः कर्वाटं

आवद्विष्णारसं त्रस्ता वनान्मृगखगादयः ॥ नोत्थिताः प्रोत्थिताताव दापपातक्षपाचरी ॥ ४६ ॥
महाकायां महावीर्या व्याप्ताननमहागुहां ॥ अवेक्ष्योद्यतहस्तांतां रामस्तथावनाकुलः ॥ ४७ ॥
वात्येवात्यंतसंवेगा भूयः कोलाहलः स्वना ॥ राक्षसीसारजोवर्षं राजपुत्रेव वर्षह ॥ ४८ ॥ पुनर्माया
विनीदृष्ट्वा शिलाजालाभिवर्षिणीं ॥ चकर्तास्याः करौघोरौ पत्रिभ्यां पत्रिकेतनः ॥ ४९ ॥ सौमित्रि-
णाविवृक्णेष्ठ नासिकाकामरूपिणी ॥ अंतर्हितासाध्वहिता शस्त्रवष्टिमवाकिरत् ॥ ५० ॥ मुनिरूचे
तदारामं वनितावधलज्जितं ॥ वत्ससज्जनकृत्येयं हन्यतांहन्यतामिति ॥ ५१ ॥ चक्रवत्यपरिवृतां
तां चक्रभूत्रहसन्निव ॥ अप्रयासः क्षणेनैव चकारशरपंजरे ॥ ५२ ॥ तामापतंतीमवलोक्यपुं-
सां स्वधर्ममार्गं भगवान्निधिस्तुः ॥ उरः क्वाटं खलु ताटाकायाः स्वपाटवात्पाटितवांछरेण ॥ ५३ ॥
जयजयजगतां पतेनमस्ते भवतु जयांकर एष कल्पवृक्षः ॥ इति वदद्भिर्निदिनाकिवेंदं कुसुमचय-
प्रववर्षराममौलौ ॥ ५४ ॥ इति श्रीसंग्रहसामायणे बालकांडे रामांके चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

विष्टुणोतिवददित्यर्थः ॥ ५३ ॥ जयउच्छृणुनयावर्तस्व वदतस्तु वत् अभिनंदिमहासंतोषयुक्तं । कुसुमकुलपुष्परार्थः ॥ ५४ ॥ इति बालकांडटीकायां च
तुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

॥ श्री ॥ १ ॥ २ ॥ जगद्धृते सर्वजगत्प्रणाय ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ तानमुनीन् आरावसमीपे ॥ ६ ॥ ७ ॥ तपस्यतः तपः कुर्वतः ॥ ८ ॥ बलेः महाब-

॥ श्री ॥ सानुजः सजगन्नाथो मानितो मुनिना भृशं ॥ उषितस्तत्र तां रात्रिं प्रभाते नियमं व्यधात् ॥ १ ॥
ऋषीरहसिरामाय ददावस्त्राणि सर्वशः ॥ वैष्णवं ब्राह्ममस्त्रं च शैवाग्नेयादिकानि च ॥ २ ॥ उपसं
हाररूपाणि जंभकास्त्राण्युपादिशत् ॥ स्वकीयकर्तव्यतया सर्वज्ञाय जगद्धृते ॥ ३ ॥ ब्रह्मादयो
ह्यस्त्ररूपाः परिवार्यार्यसंमतं ॥ प्रोचुः प्रांजलयः स्वामिन् किं करास्ते वयं त्विति ॥ ४ ॥ सौमित्रिर
प्यमित्राच्छि द्विश्वामित्रादवाप्तवान् ॥ समस्तानि महास्त्राणि ब्राह्मादीनि बृहन्मनाः ॥ ५ ॥ ताननु
ज्ञाप्य काकुत्स्थो गच्छन् पृच्छ सर्ववित् ॥ पश्यन्नाश्रममारात्सः कोयं देश इति द्विजं ॥ ६ ॥ तमब्रवी
द्वाधिसुत स्तातायं परमाश्रमः ॥ अधिष्ठितः पुरा साक्षा द्विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ७ ॥ बहवो तत्र तप
स्यन्तः सिद्धाः सिद्धत्वमाययुः ॥ तस्मात्सिद्धाश्रमो नाम सिद्धेर्दाता ह्यधोक्षजः ॥ ८ ॥ बलैर्बले
न संव्रस्तैर्देवैरत्रार्थितो हरिः ॥ कश्यपेनापितपसा ततो दित्याः सुतो भवत् ॥ ९ ॥ वामनो वामने
त्रोसौ वामणवामरद्विषां ॥ अयाचत बलेच्छाणि पदानि किल लीलया ॥ १० ॥ दत्तमात्रे बलीर्देव
भूतले त्रिपदाब्धये ॥ अणोरणीयान् महतो महीयान् भगवानभूत् ॥ ११ ॥ तस्य त्रिविक्रमस्याय
माश्रमाश्चित्रविक्रम ॥ वयंचान्ये च मुनयो वसामोत्र महामते ॥ १२ ॥ ॥

छेः ॥ ९ ॥ वामनेत्रः चारुनेत्रः वामणवशशुखे ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥

आलपतः आयाषणकुर्वतः । स्यादायाषणमालापइत्यमरः ॥ १३ ॥ षडन्हपरिकल्पितं षडभिर्दिनैः परिमाणमित्यर्थः ॥ १४ ॥ भूयिष्ठमहत्तमे ॥ १५ ॥
खे आकाशे उद्यच्छसं नक्षोभव आदय आददे ॥ १६ ॥ १७ ॥ रामसितेषुर्वीर्येण रामनिशितबाणवीर्येण ॥ १८ ॥ सुबाहुः सुबाहुनामकराक्षसं यमनिकेत

इत्यालपतस्वालापां स्तेतमाश्रममाविशन् ॥ उत्सवो मुनिनेत्राणां भास्करोप्यब्धिमाविशत् ॥ १३ ॥
सप्तर्षिभिः समेतोऽथ षडन्हपरिकल्पितं ॥ कौशिकः कोसलेन्द्रस्य यज्ञमारभताज्ञया ॥ १४ ॥ ततः
षष्ठेऽन्दिभूयिष्ठे संप्रवृत्तेऽक्रतूत्तमे ॥ जज्वालवेदिः सकला हाहाकारो महानभूत् ॥ १५ ॥ आकर्ण्य वे
कलकलं दृष्ट्वा दुष्टौ चराक्षसौ ॥ उद्यच्छलक्ष्मणे त्युक्त्वा चापंचादत्तराधवः ॥ १६ ॥ न प्रादूषयतां या
व तौ शोणितवमद्रवैः ॥ यज्ञं यज्ञेश्वरस्ताव द्धोरंशरममुंचत ॥ १७ ॥ राममुक्तेषुर्वीर्येण विद्रुत्य शत
योजनं ॥ मारितोऽस्मीति मारीचो मम जलवर्णाविवे ॥ १८ ॥ ज्वलनज्वालमादाय सपुनः साय
कांतरं ॥ सुबाहुंच महोबाहुं निन्येयमनिकेतनं ॥ १९ ॥ पुनश्चां पातयद्बाणैः शिरांसि पिशिताशि-
नां ॥ तालानामिव पक्वानि रामः केचित्पराद्रवन् ॥ २० ॥ उदवस्यद्विजो यज्ञं मुनिमंडलसं
वृतः ॥ प्रशशंस भृशं राम माशीर्भिरभिपूरयन् ॥ २१ ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां मुनीन्द्रो मुनि
संसदि ॥ सानुजं प्रत्युवाचे दं मधुरं मधुसूदनं ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

नै यमपुरं ॥ १९ ॥ पिशिताशिनां राससार्नां ॥ २० ॥ उदवस्यसमाप्य ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ ॥

शोष्यते आयोष्यते विदेहान् विदेहदेशान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ शोणस्य शोणाख्यनदस्य प्रान्तं समिपं ॥ २६ ॥ कुशिकपुत्राणाम् तक्षामकराजपुत्राणां
कथनीयानां कथनीययोग्यानां ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्रातिष्ठन् अगच्छन् अन्हाय व्रजेन ॥ २९ ॥ ३० ॥ गांधूमि ॥ ३१ ॥ अस्मिन्नुत्वं स्वर्गनदीत्वं ॥ ३२ ॥

स्वयंवरो वरो नाम जानक्या भुवि घोष्यते ॥ महोत्सवोत्सुकाः सर्वे विदेहान्यात्यहोजनाः ॥ २३ ॥
तामिच्छतो हि गच्छति राजानो राजनंदन ॥ यास्यामो वयमप्यत्र द्रक्ष्यामस्तं महोत्सवं ॥ २४ ॥
एवमुक्त्वामनिवरो मुनिभिः परिवारितः ॥ सरामलक्ष्मणः प्राया दुत्तरां दिशमुत्तमां ॥ २५ ॥ नंद-
राजस्य शोणस्य प्राप्य प्रान्तं महामुनिः ॥ उवासतत्र तारात्रौ सह शिष्यैः सराधवैः ॥ २६ ॥ पुरा
कुशिकपुत्राणां देशां स्तानवलो कयन् ॥ कथांसकथनीयानां कथयामास तापसः ॥ २७ ॥ कुशना-
भसुताः द्रुपा लकुशपौत्रान् महाबलात् ॥ गाधिनाम्नानि जंजन्म रामायाहस्मकौ शिकः ॥ २८ ॥ प्रा-
तिष्ठन्ततः प्रात ब्रह्मणाराधयान्विताः ॥ अन्हाय जान्हवीं प्राप्य मध्याह्ने विश्रमं ययुः ॥ २९ ॥
सानुजस्तत्र काकुत्स्थो हविर्भुक्कामृतोपमं ॥ ज्ञानं च पृच्छ मुनिं विज्ञानाय स तां प्रभुः ॥ ३० ॥ इयं
गंगा कुतो जाता गांजगाम कथं पुनः ॥ राघवेणे त्यभिहितो हितायो चे स तां मुनिः ॥ ३१ ॥ अभूता
मद्भुतगुणे उभे हि मवतः सुते ॥ गंगागमद्युस्मिन्नुत्वं उमागिरिशदारतां ॥ ३२ ॥ शिवस्य शिवया
सार्धं रतियोगो न्ववर्तत ॥ दिव्यवर्षसहस्रं च नैकत्रापि पराजयः ॥ ३३ ॥ तद्वीर्यं भीरुभिर्देवैः
सुरते विहते हरः ॥ विससर्ज निजं वीर्यं जान्हवीवन् हि भूमिषु ॥ ३४ ॥ ॥ ॥

शिवया उभया एकत्रापि शिवे शिवायां च पराजयः वीर्यपातलक्षणः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

संयूतमिहिलिप्तं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ शिवाभ्यां उमाहराभ्यां ॥ ३७ ॥ गिरिर्हमवतः ॥ ३८ ॥ तपेत्पथश्चक्रे ॥ ३९ ॥ वंश्याः वंशप्रवर्तकाः असंमंजसः असंमंजसयुतः वंशप्रवर्तकः असंमंजसः असंमंजसः असंमंजसः ॥ ४० ॥ सः असंमंजसः संगसंविद्यः दुःसंगालीतः दृशसत्वं कूतत्वं जातपुत्रः उत्पन्नपुत्रः पित्रासगरेण ॥ ४१ ॥ मेधयंजसनामा पराक्रान्तं पराक्रमयुक्तं ॥

सर्वैरधार्यतद्द्वीर्षं संभूतं भतिदंसतां ॥ श्रीमान्कुमारः स्कंदो भू ल्खिवयोर्नदनः प्रियः ॥ ३५ ॥ तं का
तिकेयंगांगेय माग्नेयंचप्रचक्षते ॥ सेनापतिसुरपति र्यैकत्वान्यहनाद्रिपून् ॥ ३६ ॥ वासुदेवप्रसा
दाय शिवाभ्यांतपसिस्थितं ॥ एवंविधामहादेवी गंगावतरणं श्रुणु ॥ ३७ ॥ पुरापादोदंकगंगा
चक्रिणी विक्रमत्रये ॥ कृताश्चित्कारणाज्जाता गिरैर्भूयो दिवंगता ॥ ३८ ॥ भूपोभूत्सगरोनाम ना
रायणपरायणः ॥ पूर्वजोभवतांपूर्वं तपस्तेपे सुतेछया ॥ ३९ ॥ एकस्यामेकपुत्रो भू देकबंधो स-
मंजसः ॥ अपरस्यापराक्रांतं पुत्रषष्ठिसहस्रकं ॥ ४० ॥ सयोगी संगसंविज्ञो नृशंसत्वं प्रकाशय
न् ॥ एकपुत्रोजातपुत्रः पित्राल्यक्तोऽगमद्धनं ॥ ४१ ॥ अदीक्षिताश्च मेधेन सगरः सकदा च न ॥ आ-
शतक्रतुरदृश्यस्य मध्यंहयमुपाहरत् ॥ ४२ ॥ मेध्यमश्मभीप्संतः सागरा अवलनन् भवं ॥ आ-
समद्रा दहोतस्मा त्सागरः सागरोऽभवत् ॥ ४३ ॥ कपिलाख्यं परं ज्योति रश्वचरो यमित्यमी ॥ अद-
अभिपेतुर्जिघांसंतः पतंग इव पावकं ॥ ४४ ॥ वासुदेवस्य देवस्य लोचनोन्मीलनानलः ॥ अद-
दृष्टान्नतच्चित्रं सर्वसंहारिणो हरेः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥

३४॥ सागराःसागरपुत्राःसागरःसमुद्रःसागरःसगरपुत्रकृतवृक्षदेवान् सगरसंबन्धी ॥ ४२॥ निर्घांसितःश्लुकामाःपतंगाःशलभाः ॥ ४४॥ ४५॥

अंशुमान् अंशुमानितिप्रसिद्धः । आसर्मजसिः आसर्मजसस्तुतः तस्मैकापिलाय ॥ ४६ ॥ अनुग्रामसर्वांगां वाचं ॥ ४७ ॥ आशुक्षिप्रं शमीक्षमावान् ॥ ४८ ॥
ब्रह्मदंडहतान् ब्रह्मणापराधेनहतान् द्विजेंद्राज्ञया कपिलाज्ञया गंगावतारं गंगावतरणकारणं ॥ ४९ ॥ कालधर्मभरणं तस्मिन् अंशुमति दिलीपाख्येतत्सु-
ते च तपःकृत्वापि अकृतार्थे अग्रस्रगंगवतारे कालधर्मगतैसति तत्सुतः दिलीपसुतः ॥ ५० ॥ पतंयाः अथः पतंयाः भर्तारं धारकं पुरुषं ॥ ५१ ॥ विष्णुपद्याः गंगा-

अश्वान्वेषीततः पार्श्वं अंशुमानासर्मजसिः ॥ ननामतस्मैनाथाय क्षम्यतां क्षम्यतामिति ॥ ४६ ॥ अनु-
ग्रहादनुग्रागां करुणामृतवर्षिणीं ॥ ऊचे देवो ह्यस्तात यज्ञीयोनीयतामिति ॥ ४७ ॥ आश्वानीयकुमा-
रोश्वं पितामहं खं महान् ॥ साधयामास शंतात्मा शमीहस्यात्पराक्रमी ॥ ४८ ॥ स्वर्गमार्गमयितुं
ब्रह्मदंडहतान् पितृन् ॥ सद्विजेंद्राज्ञया तेपे तपो गंगवतारं ॥ ४९ ॥ कालधर्मगेते तस्मिन् अकृतार्थे-
नरेश्वरे ॥ तत्सुते च दिलीपाख्ये तस्थौ तपसितत्सुतः ॥ ५० ॥ प्रसादाद्ब्रह्मणो गंगां प्राप्य राजा भगीर-
थः ॥ तस्याः पतंया भर्तारं त्रिलोक्यानां अयपद्यत ॥ ५१ ॥ विष्णुपद्याधृतौ योग्यं वैष्णवाभ्ये सरंहरं ॥ तो-
षयित्वैव तपसा तामवातारयन्नदीं ॥ ५२ ॥ तां हारगौरीमतिचित्रयात्रां जन्होश्च कन्यात्वमुपागतांसः ॥
नीत्वा तदंभः परिसिक्तदेहं निनाय नाकं निजतातजातं ॥ ५३ ॥ हरिचरणसरोजसंगिनीयं हरति महच्च
मलं नचित्रमेतत् ॥ श्रवणमननकीर्तनानि विष्णो परमपदाय मनोभिरामरामं ५४ इति श्री पं ० स ० ५५

याः योग्यसमर्थं तां गंगां ॥ ५२ ॥ हारगौरीं हारवच्छेतां जन्होऽजन्हो नाम कृत्स्नराज्ञः । भीमस्तु विजयस्याथ कांचनो ह्येतु कस्ततः । तस्य जन्हुः सुतो गंगं गङ्गीकृत्य
श्रीपिबदिति भागवते । राजवंशकथनाज्जन्हुरिति ब्रह्मर्षिर्न भवत्येव निनाय प्रापयामास । नाकं स्वर्गं विजता तजातं स्वकीयपितृसमूहं ॥ ५३ ॥ महन्मलं बहुलम-
पिपार्य परमप्रदाय परमपदप्राप्तये भवति मनोभिरामहरामेति रामप्रतिविधिभिन्नस्य संबोधनं ॥ ५४ ॥ इति श्रीसंश्रहराभाषणे बालकांडटीकायां पंचमः सर्गः ५

श्री ॥ इत्थं कथासंकथनैः पुण्यश्लोकानुवर्तिनां ॥ क्षणदाभूक्षणसमा सरामाणांद्विजन्मनां ॥ १ ॥
नानामनुयुतौ नवा कोसलेंद्रांसकौ शिको ॥ उत्तरं तीरमुद्दिश्य ते रतुः सुरनिम्नगां ॥ २ ॥ वैशाली
नामनगरीं विशालेन पुराकृतां ॥ चारुशालां विशालांच विविशस्ते महोदयां ॥ ३ ॥ विशालस्य-
नूपस्यादि राघवायाभ्यधान्मुनिः ॥ तस्य वंशचतद्वयै वैशालीशिशुभेपुरी ॥ ४ ॥ ममं थुरुबुधि-
दोग्धं पूर्वमेव गुरासुराः ॥ तत्रासीन्मंदरोमंथा नेत्रनेत्रश्रुतीश्वरः ॥ ५ ॥ सहस्रहस्तो भगवान्
स्थिरीचक्रोद्भिमुद्रतं ॥ अधस्तादपि गच्छंतं कछपः करुणाकरः ॥ ६ ॥ सुरासुरेषु श्रांतेषु संगृह्याहि
मिहाजितः ॥ मंदरं सममं तथा चलत्कंकणभूषणः ॥ ७ ॥ चंद्रदीरादयो जाताः सरसाप्सरसां
णः ॥ हरिर्धन्वंतरिस्तत्र सुधाकलशवानुदत् ॥ ८ ॥ अमृतं हरेतो मोहा दमुरानमुरांतकः ॥
मोहयन्महिलारूपी हत्वा स्वेभ्यो ददौ सुधां ॥ ९ ॥ पुनः सुरासुरणे हतपुत्रादितिः पतिं ॥ विलो-
क्य गर्भलेभयं तंचकर्तचवज्रभृत् ॥ १० ॥ भारोदीरिति सोवादी द्यूद्धर्मदलनाधरिः ॥ तस्मात्ते
मरुतो नाम महेंद्रस्याभवन् प्रियाः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

जातुत्सन्वयः । धन्वंतरिर्धन्वंतरीनामकः ॥ ८ ॥ महिलाक्षी स्त्रीक्षी स्वभ्यास्त्वभक्तभ्यादिवेश्यः ॥ ९ ॥ पतिकाम्यपंगेभचक्रतअत्रडयत् ॥ १० ॥
गर्भदलनात् गर्भलेखनात् हरिः इन्द्रः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अन्येषां द्विषिणां अन्यथा विपदस्युरित्यर्थः ॥ १२ ॥ तामांक्षीरसमुद्रजातानां अयतक्रगराधिपः ॥ १३ ॥ आलपतः आभाषणकुवतः । सुमातः सुभात
नामकः वैशाखः विशालवंशजातः तानराभादीन् ॥ १४ ॥ विप्रवचनात् विद्यामित्रवचनात् ॥ १५ ॥ निवर्त्य निर्गमयित्वा शर्वरीरात्रि ॥ १६ ॥ १७ ॥

उत्तमश्लोकभक्तानां मुत्तमास्युर्हि संपदः ॥ अन्येषामन्यथा दृष्टांतास्तत्र हीदृशाः ॥ १२ ॥
तासामप्सरसां मध्ये रम्यमादुरलंबुसां ॥ तस्यामयं विशालो भू दिक्ष्वाकोस्तव पूर्वजात् ॥ १३ ॥
इत्थमालपतो दृष्ट्वा प्रविष्टान्पुरुषर्षभान् ॥ सुमतिर्मतिमान्पूर्या वैशालस्तान्पूजयत् ॥ १४ ॥
विजानन् विप्रवचनां द्राजातीरामलक्ष्मणौ ॥ अलालयज्जगल्लाल्यौ भूयो भुवनसुंदरौ ॥ १५ ॥
निवर्त्य शर्वरीतत्र प्रभाते निर्गतः पुरात् ॥ मिथिलोपवनं मदं पवनं प्रापराघवः ॥ १६ ॥ मिथिलो
पवनप्राप्ते दर्शयन्नाश्रमं तं ॥ गार्धिसनूतुवाचेदं मधुरं मधुसूदनं ॥ १७ ॥ अतिरिक्तं तपो हतुं
गौतमस्याश्रमं परिहा ॥ सुरकार्यं सुरपतिः कुर्वन् भार्यासमस्पृशत् ॥ १८ ॥ ऋषिराश्रममाश्रित्य
तद्वात्सुकुपितोऽशपत् ॥ विफलः स्यादुपपत्तिरुपलाभवपुंश्चलि ॥ १९ ॥ रामावलोकनाद्रामा
भवेदितिकृपाकरः ॥ शापमोक्षं स्वजायार्यं सोहल्यायै प्रदत्तवान् ॥ २० ॥ पितृदेवाः सुरेंद्राय द-
दुरुक्तृत्ययोगतः ॥ निजमेषस्य वृषणं समेष वृषणस्ततः ॥ २१ ॥ ॥

अतिरिक्तं स्वयोग्यतातिरिक्तं भार्या अहल्या नामा ॥ १८ ॥ आश्रित्य आगत्य तत् इन्द्रकृतं कर्म विफलः वृषणरहितः उपपत्तिः जारइंद्रः । जारस्तूपपत्तिः
समावित्समरः । उपलाधिला । उपलाभमानः शिलादृषदित्यमरः ॥ १९ ॥ रामास्त्री भवेः भवस्व सगौतमः ॥ २० ॥ पितरश्च देवाश्चेति पितृदेवाः सुइंद्रः ॥ २१ ॥

यनःशल्यं मनोव्यथां कल्याण्यां अहल्यायां ॥ २२ ॥ उदितः उक्तः मुदितः तुष्टः प्रेक्षणीयेन मनोहरेण ॥ २३ ॥ शिलाभूताप्यहल्या कांतमिया भवलेहा
स्पदा ॥ २४ ॥ द्वादशभार्यासहितः ॥ २५ ॥ विशंकटे विशाले ॥ २६ ॥ विविक्तेविभिन्ने आस्तेष्वस्थितोभूत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ नागराः नगरं

महेंद्रस्य मनःशल्यं त्वद्भक्तस्य समुत्थर ॥ करुणांकुरकल्याण्यां भवान्हिकरुणाकर ॥ २२ ॥ कौ-
शिकेनैवमुदितो मुदितो गत आश्रमं ॥ प्रेक्षतः प्रेक्षणीयेन तामपांगेन शङ्कभृत् ॥ २३ ॥ सातद-
र्शनमात्रेण कांताकांतप्रियाबभौ ॥ नतच्चित्रहरोविश्वं यद्भूविभ्रमसंभवं ॥ २४ ॥ उदारचरितं
रामं सदारः पर्यपूजयत् ॥ गौतमो भक्तिभरितो विश्वामित्रममानयत् ॥ २५ ॥ ततः प्रागुत्तरां प्रा-
प्तो दिग्देशविशंकटे ॥ यज्ञवाटस्य ज्ञेयो जनकस्य समैक्षत ॥ २६ ॥ जनतापरिपणस्य यज्ञवा-
टस्य राघवः ॥ नातिदूरे विविक्तेस्म स्थल आस्तेसकौशिकः ॥ २७ ॥ अपूर्वपुरुषोपेतं विश्वामित्र-
मुपागतं ॥ जनकोभियौ श्रुत्वा शतानंदादिभिरुतः ॥ २८ ॥ महोत्सवमुपायाता नानाजनपदा-
जनाः ॥ द्रष्टुमभ्याययुरामं सस्त्रीबालाश्च नगराः ॥ २९ ॥ अभिपूज्यथान्यायं परिवारयुतं मु-
निं ॥ लोकनाथं विलोक्य दं वाक्यमुचे मुनिर्नृपः ॥ ३० ॥ श्रीमान्मरुतश्यामः पद्मपत्रनिभेक्ष-
णः ॥ नवयौववनसंपन्नः कण्ठपुरुषर्षभः ॥ ३१ ॥ सिंहस्कंधो महोरस्कः पूर्णचंद्रनिभाननः ॥
गंभीरनाभिः कोन्वेषः कंबुग्रीवो महाभुजः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

विद्यमानाः ॥ २९ ॥ मुनिविश्वामित्रं नृपः जनकः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कंबुग्रीवः मथितशंसमकंठः त्रिरेखायुक्तकंठः कंबुग्रीवात्रिरेखासेत्यमरः ॥ ३२ ॥

अभितार्थबहुलार्थं मितं अक्षरतोर्लपं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पृच्छनिविचारयतिमति जनान्तरजनमन्ये ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ रक्षःराक्षसकुलं अयंगमः अपीपिलत्र
अरसत्तबभूमुचंत्तमोचितवान् ॥ ४० ॥ दिदृक्षतेद्रुमिच्छति धानुष्कहाटकानाधनुर्धराख्यमुवर्णानां ॥ ४१ ॥ जामानन्पृथ्वाः मीनायाः पर्जन्ये ॥ ४२ ॥ गांश्चाञ्च

अविस्मितास्मितमुखो गजराजगतिः कविः ॥ मुनेकोयं विनयवा नमितार्थमिन्तवदन् ॥ ३३ ॥ अंगना
नामनंगोयं त्वादृशानांतुर्किंकरः ॥ वैरिणां केवलं कालो योगिनां भगवान्हरिः ॥ ३४ ॥ सुकुमारः कुमा
रोयं जनानां नयनोत्सवः ॥ पादपल्लवयोरस्य भूस्पर्शनसहामहे ॥ ३५ ॥ अस्य पार्श्वपरः कोयं
अस्य सादृश्यं वा स्थितः ॥ प्रतिबिंबदन्वोति बिंबोष्ठोयमयंसदा ॥ ३६ ॥ पृच्छति स्वच्छत्तदये राजन्येयं
जनान्तरे ॥ किंचित्स्मिन्त्वाऽवदद्वाणीं प्रवीणो गाधि नंदनः ॥ ३७ ॥ अयं दशरथस्यांग नंदनः पुरुषो
त्तमः ॥ चिकीर्षुः सुरकार्याणि रामो नाम मनोरमः ॥ ३८ ॥ अयं तस्यानुजः श्रेष्ठो लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ अपां
अयोध्यायामयानीता वेतौ सिद्धाश्रमं प्रति ॥ ३९ ॥ रक्षोनिहत्य यज्ञं मे लीलयाय मपीपलत् ॥ अपां
गेन मुनेः शापा दहल्यामप्यमुमुचत् ॥ ४० ॥ धन्विनामग्रणीरेष धनुस्तव दिदृक्षते ॥ धानुष्कहाटका
नांच निकषाश्मायितं किल ॥ ४१ ॥ समस्तगुणसंपूर्णं मे नंजामातरं कुरु ॥ वीरक्षीरांबुधिरिव पुरा
णपुरुषपुरा ॥ ४२ ॥ गामित्थं गाधिपुत्रस्य श्रुत्वा गौतम नंदनः ॥ शतानंदो महानंदो रघुनंदनमब्रवी
त् ॥ ४३ ॥ रामदेवजगन्नाथ स्वागतं सानुजस्यते ॥ दिष्ट्या मे जीवितामाता भवता करुणावता ॥ ४४ ॥
मन्ये धन्यमिमं लोके विश्वमित्रं महामुनिं ॥ अंतेवासि वदन्वेति यं भवान् पुरुषोत्तमः ॥ ४५ ॥

शतानंदः शतानंदनामा महानंदः महासंतोषवान् ॥ ४३ ॥ दिष्ट्या दैवात् ॥ ४४ ॥ धन्यतमं अत्युत्तमं अंतेवासि वदं शिष्यवत् । छात्रं ते वासिनो शिष्य इत्यमरः ४५

॥ ४६ ॥ शबलाक्रामयेदुःत्रुपतेः अस्य विश्वामित्रस्य ॥ ४७ ॥ सः मायि युगः ॥ ४८ ॥ ब्रह्मजः वसिष्ठः वैष्णवेन विष्णुदेवत्वेन तराजानं ॥ ४९ ॥ वसिष्ठैः वसिष्ठकृत्वा
 ऋषैः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ निरुद्धासः संभितश्चासः निरास्यदः विश्वलः निरामयः क्षुधादिवाधारहितः ॥ ५३ ॥ अन्यमोघतनुमोदितयूतदत्तमिति भावः ॥ ५४ ॥
 एष राजा पुराराम गाधिसूनुर्महाबलः ॥ वसिष्ठस्य वरिष्ठस्य गां कामदुहमाहरत् ॥ ५५ ॥ शबलासाशकम्लं
 छयवनैर्वल्लवादिभिः ॥ आत्मनो वयवोद्धूतैर्जघान नृपतेर्वलं ॥ ५६ ॥ नरदेवो महादेवं प्रसाद्या स्थाप्य वास
 बान् ॥ स ब्राह्मणचसर्वाणि वसिष्ठैर्तैर्युधाधसः ॥ ५७ ॥ ब्रह्मजो ब्रह्मदंडेन वैष्णवेन तमभ्ययात् ॥ अग्रसत्ता
 निचास्त्राणि परब्रह्मप्रसादतः ॥ ५८ ॥ वैष्णवेनैव तपसा समर्थो गाधि नंदनः ॥ चंडालितं च वासिष्ठैः स्त्रिशं
 कुस्वर्गमानयत् ॥ ५९ ॥ मखे क्लृप्तं पशुत्वेन शुनः शेषमपाहरत् ॥ पुनश्चोरुतपस्तेषु वासुदेवमसौ स्मरन्
 ॥ ६० ॥ मेनकायां तु कामेन रंभायां क्रोधतोऽप्यसौ ॥ देवछया तपोनाशं प्राप्य तेषु पुनस्तपः ॥ ६१ ॥ निरा
 हारो निरुद्धासो निरास्पदो निरामयः ॥ वर्षायुतान्यनेकानि तपश्चक्रे च क्रिणे ॥ ६२ ॥ राजर्षित्वमृषित्वं
 च महर्षित्वमहाव्रतैः ॥ ब्रह्मर्षित्वं च ब्रह्माद्यैः क्रमेणास्यान्वमोचत ॥ ६३ ॥ वासुदेवप्रसादोय मीदृशोऽय
 स्य विद्यते ॥ ब्रह्मण्यस्य तैव तस्मिन् प्रणयोनानि विस्मयः ॥ ६४ ॥ गौतमात्मजगिरं सराघवः शुश्रुवानि
 ति ददर्श कौशिकं ॥ तत्र तत्र हि कथाश्रुणोत्यसौ सर्वविद्यजगतां विडंबयन् ॥ ६५ ॥ सुज्ञानरूपे जगदकदं प
 नान्नानलेशोऽपि घटे तरामे ॥ प्रकाशमूर्ता वहिर्मप्रकाशे न हि कचिद्ध्यंतलोऽपि लक्ष्यः ॥ ६६ ॥ इति श्री संग्र
 हरामायणे बालकांडे नारायण पंडिताचार्यवृत्तौ पटुः सर्गः ॥ ६ ॥ श्रीकृष्णार्पणम् ॥ ॥

॥ ५५ ॥ इति शुश्रुमानिर्तियोगना । विडंबयन् अहं वृत्त ॥ ५६ ॥ अहिमनकाद्यैर्मुखं ध्यांतलवः अंयकारलंकाः लक्ष्यः श्रुतं नाग्यः ॥ ५७ ॥ इति वा० टी० पटुः सर्गः ६

॥ श्री ॥ सप्तश्रयोविनयवान्पूजा सप्तश्रयाभिनिवाविशोर्णवा ॥ १ ॥ मांश्रुमिमकर्तुः प्रमः महनिविययपट्टीयिग्राग्रमार्गनिहलाग्रमार्गनि अतएवलांगलपन्थनि
जातसादेव सीतासीतानाश्री । सीतालंगलपत्त्यतिरित्यभिधानं ॥ २ ॥ अंसायशूद्रायकथंचननवशा ॥ ३ ॥ धूर्त्तान् अन्धुत्तमं वदुः । अस्माकंपिनाकनायक

श्री ॥ ततः परस्मिन् दिवसे सराजा सराधवं कोशिकमालशालां ॥ आनीयिनत्वाथरिपूर्णकामः
सप्तश्रयोवाचमुवाचवाग्मी ॥ १ ॥ यागायगांगाधिजकर्षते मे वबूवकन्यासुवेनेषुधन्या ॥ सीरा
ग्रमार्गादतवएसीता महानिधिश्चिरिवनिर्धनस्य ॥ २ ॥ पूर्णायदाचंद्रकलेवबाला तदाचिरंमात्र
विवेशर्चिता ॥ इमाभयोग्यायकथंनुदद्यां त्रयीभिवांत्यायकथंचनेति ॥ ३ ॥ वरंधनूरत्नमलाभिर्शोभोः
प्रसादितामस्तपसाचिरेण ॥ विनायिनाकाखिबचालनीयं विनायथाभूतलमादिकोलं ॥ ४ ॥ दक्षा
ध्वरेपुर्वमनेनशर्वो नप्राप्यभांगं त्रिदशांश्चकर्त ॥ प्रसादितः क्षिप्रतरप्रसादः स्वांगानि तेषामथसं
दधेच ॥ ५ ॥ आरोपयेच्चापमिमंयएव तस्मैप्रदास्यामिसुतांममेति ॥ प्रतिश्रवामेविससारलोके
सहस्ररश्मेरिवरश्मिराशिः ॥ ६ ॥ विराजमाना इह राजपुत्राः सयक्षरक्षप्रवराश्चदेत्याः ॥ स्वयंवरं
वीरवराउपायन् पद्माकरं हंसवराइवाशु ॥ ७ ॥ आलोकयेकेचिद्वनुराप्यकेचि दन्येपरिस्पृश्यपरेप्र
चाल्य ॥ वीराअवीरत्वमवाप्यथाताः केचिद्व्रतांस्तानवलोकयभीताः ॥ ८ ॥ उद्धर्तुं कामाधनुरुद्धताये
स्विन्नाः क्षितौतेपतिताः समूर्छाः ॥ दशाननाद्याश्च दशभगछन् शोच्यामशोच्या किमुतान्यलोकः ९

मल्लं धनुरस्येतिपिनाकाखोद्ग्रहः संआदिकोलआदिपराहं ॥ ४ ॥ यद्धंतेपनानेनचापेन ॥ ५ ॥ इमंएवविधं प्रतिश्रवःप्रतिज्ञा ॥ ६ ॥ उपायन्उपाजगमुः ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥ स्विन्नाः अशक्तयास्वेदपृक्ताः दशा अवस्थां ॥ ९ ॥

शशःशूद्रोषणःहवावलात्कारात् नशेकुःशक्तानवभूतुः । संयतियुधेमामावरःप्रवरःविरिचस्य ब्रह्मणोवरःबलमित्यन्ययः । ननुस्वभावशक्त्यतिशयइति
भावः ॥ १० ॥ प्रमानार्थसूच्य ॥ ११ ॥ द्राक्शीर्त्र ॥ १२ ॥ आचक्षुषे आकृष्टं अष्टचक्रमंजुष्येत्यनेन मंजूपायाःस्थूलत्वप्रकटयति । अयःकृत्या अष्टचक्रमंजुप-
या अभिगुप्तं वराशिवान् । राजाज्ञयाशिवस्य वरादेवपंचसहस्रसंख्यैर्वीरोत्तमैराचक्षुषइत्यन्ययः । शिवस्यैव वरादित्यनेनतेषामभिप्रेतदाकर्षणशक्तिः शिववरादे

शठाहठादप्यपहर्तुकामाः कन्यांनशेकुर्बलिनोपिपित्ताः ॥ संवत्सरंसंयतिमाभियाता बलंविरिच-
स्यवरोवरोमे ॥ १० ॥ आरोपयेद्राघवएवचाप मन्वेतुसीतापतिमेनमेव ॥ संपूर्णचंद्रप्रतिचंद्रिके
व प्रभाप्रभानाथमिवानुरूपा ॥ ११ ॥ इतिब्रुवाणंनरनाथमेन मुद्राहरद्विप्रउदारचेताः ॥ शरास
नवैरिनिरासनंत दानीयतांद्रागवनीश्वरेति ॥ १२ ॥ राजाज्ञयाऽथाचक्षुषेष्टचक्रमंजुषयायःकृत
याभिगुप्तं ॥ वीरोत्तमैःपंचसहस्रसंख्यैर्वराछिवस्यैववरंशिवान् ॥ १३ ॥ मुनिर्मुकुंदनिजगादव
त्स रामेदमापूरयचापरत्नं ॥ इतीरितोयंनृपतेःकुमारो ब्रुवाणश्चमित्युदतिष्ठदीशः ॥ १४ ॥ इया
मंचलकुंडलचारुगण्डं लावण्यसिंधुधनराव्रजंतं ॥ लोकेऽशमालोक्यविलासिनीना मन्योन्यमासी
दितितत्रवार्ता ॥ १५ ॥ धन्याहिंसाकोसलराजकन्या यासूनुर्मेनसुषुप्तवेदंशं ॥ सराघवोरराजव-
रोपिधन्य स्तातेतियतापहरोयमाह ॥ १६ ॥ संचीयसींदरसांसमस्ता निमंविधाताव्यधितेति
मिथ्या ॥ अकृत्रिमंप्रादुरभद्रबुद्धिं माश्चर्यरत्नंजनहर्षणाय ॥ १७ ॥ ॥ ॥

वनान्ययेत्युक्तंभवति ॥ १३ ॥ ३० मितितथास्त्वित्युक्तः उदतिष्ठतु इत्यतवान् ॥ १४ ॥ आब्रजंतं आगच्छंतं विल्यामिनीनांपुरक्षणीं ॥ १५ ॥ मंचीय-
कीकृत्यव्यधितनिमित्तवान् मिथ्याअथार्थं अकृत्रिमं अनिर्मितं स्वाभाविकमित्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ ॥

शीरध्वजकन्यकाभीरभजनमकस्य भूपस्यकन्यका सामान्यनारी लोकस्त्रीममानाकाचनस्त्री यागप्रयोगयागप्रयोगार्थं प्रयत्नकर्णसमये देवमायालक्ष्मीः ॥
 १८ ॥ रामाभार्या योग्यः पतित्वइति शेषः ॥ १९ ॥ धनुरानमनधनुष आरोपणेन ॥ २० ॥ हेमल्यः ततयोः पाणिग्रहणनः सुकृतन शपामहेमार्थयामहे अस्म
 लु कृतं दत्त्वा पितृवत्स्वित्तिप्रार्थयामहे इत्यर्थः शपधातोः प्रार्थनार्थत्वं च धातुनामनेकार्थत्वाद्युक्तं ॥ २१ ॥ प्रजल्यतानिमं भाषणानि द्रोणाहस्तेन भुजबाहू प्र
 सीताच सीरध्वजकन्यकेयं सामान्यनारीनिहिलोकमान्या ॥ यागप्रयोगे भुव आ वि रा सी द्या देवमाया जल
 धेरिवश्रीः ॥ १८ ॥ सीतैव रामस्य घटेतरामा तस्याश्च योग्यो न नुराम एव ॥ यथेदिरैवास्ति मुकुंदयोग्या मु-
 कुंद एवोचित इंदिरायाः ॥ १९ ॥ सीतापतित्वं न परीक्षणीयं रामस्य राज्ञा धनुरानमेन ॥ न हि प्रदीपेन परीक्ष-
 णीयं प्रभाकरस्य प्रभया युतत्वं ॥ २० ॥ नृपात्मजोऽयं जनकाल्मजाया गृण्हातुपाणिं रमणोरमण्याः ॥ नाराय
 णः साध्वनुमोदतांत छपामहे नः सुकृतेन सख्यः ॥ २१ ॥ प्रजल्पितानीति पुराणानां माकर्णय न कर्ण सुखा
 निपुसां ॥ अविस्मितः सुस्मित एव रामो वामेन दोष्णाधनु रजहार ॥ २२ ॥ नृणां सहस्रसमवेक्षमाणस्त
 स्वस्तिवादे नृपतौ मुनौ च ॥ निजानुजेस्मे रमुखे सलील मारोप्य चापं समपूरयत्सः ॥ २३ ॥ तालप्रमाणं
 परिकृष्यमाणं मध्यमहाचापमभज्यताशु ॥ विश्वाधिनाथेन विनैवयत्नं यथेद्रनागेन नवैक्षुदंडं ॥ २४ ॥
 जगत्रये दूत इवातिवैगीध्वनिर्धनुर्भगभवः ससार ॥ रामेण सीतोपगतेति वार्ता मुद्धोषयन् व्यक्तमिवाति
 रम्यां ॥ २५ ॥ छित्वेदमच्छेद्यमवश्यमन्यैस्तत्कामुक्तेषु मुदारकर्मा ॥ सलक्ष्मणः शोभनलक्षणोऽयं त-
 स्थौ विलोक्यास्य मुने मुखेदुं ॥ २६ ॥

वेष्टेदोरित्यमरः । उज्ज्वलरुद्धृतवान् ॥ २२ ॥ नृपतौ जनके मुनौ विश्वामित्रे ॥ २३ ॥ अभज्यत भगवद्भूत इन्द्रनागेन एरावतेन ॥ २४ ॥ भसारप्रससार ॥ २५ ॥
 अन्यैरेव इयं सर्वथाप्यच्छेद्यमिति योजना मुने विश्वामित्रस्य ॥ २६ ॥

प्रावदत् प्रोक्तवान् ॥ १२ ॥ बांधवबंधूलं ॥ १३ ॥ अवसायअवसानंप्रापयित्वा सित्वासितकृत्वा ॥ १४ ॥ वेङ्गान्तरे अन्यस्मिन्पृष्ठे ॥ १५ ॥
परद्युःपरदिने कुशध्वजंकुशध्वजनपकं ॥ १६ ॥ अनिनाय आन्हापयामास कुलाचार्यः वसिष्ठः ॥ १७ ॥ १८ ॥ वधूबंधांसीतावंशं ॥ १९ ॥ यस्मिन्

राघवंप्रावदद्राजा मुनींद्राणांचसंसदि ॥ दिष्ट्यादृष्टोसिराजेंद्र दुर्लभंप्रियदर्शनं ॥ १२ ॥ दिष्ट्या
मेराघवप्रेष्टै रभूढांधवमीदृशं ॥ रामायलक्ष्मणायपि प्रदास्यामिसुतेमम ॥ १३ ॥ अवसाय-
महायज्ञ महंसीतोर्मिलेध्रुवं ॥ इत्युक्तोजनकेनोचे किंचित्स्मित्वासराघवः ॥ १४ ॥ प्रतियहोदा
तवशः तस्मादेवंभवत्विति ॥ सानंदोनंदनैः सार्धं राजावेङ्गमान्तरेवसत् ॥ १५ ॥ विश्वामित्रवसि
ष्ठाद्यैः साकंहरिकथापरैः ॥ परद्युभ्रांतरंदूतै रत्सवार्थंकुशध्वजं ॥ १६ ॥ वीरमिक्षुमतीतीरा दा-
निनायसमैथिलः ॥ कुलाचार्यः कुलीनानां कुलधर्मसमाचरत् ॥ १७ ॥ सभायांसंनिधौराज्ञां वरवं
शमवर्णयत् ॥ यस्मिन्निश्चयकुमाधात् सगराः सांवरीषकाः ॥ १८ ॥ रघ्वजाद्याः सार्वभौमा नारा
यणपरायणाः ॥ जनकश्चवधूवंशं मुनीनामाज्ञयावदत् ॥ १९ ॥ यस्मिन्निर्मंदवरातो ह्रस्वरो-
मादयोन्मृपाः ॥ रामरामानुजाभ्यांस वाग्दानंकन्ययोर्व्यधात् ॥ २० ॥ विश्वामित्रवसिष्ठौता वे-
नमैथिलमूचतुः ॥ कुशध्वजस्यतेभ्रातु भ्राजमानेमुतेउभे ॥ २१ ॥ दातव्येभरतायांग शत्रुघ्ना-
यचशोभने ॥ ऋषींद्रयोर्वचः श्रुत्वा मैथिलावथचोचतुः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

वंशे निमिः तन्नामाचक्रवर्ती देवरातः तन्नामा रामरामानुजाभ्यामितिचतुर्थी ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ ॥

अथ्यमार्यनीयं श्वःपरादिने भाविनिभाविष्यतिमिति महेउन्मवे ॥ २३ ॥ भूयैष्वयीवर्थ ॥ २४ ॥ स्वर्णवामर्मा सुवर्णवस्त्रांलंकृतानां ॥ २५ ॥ युष्मा-
जित् युष्मानिन्नामकःकैकयविषयाधिपतिः ॥ २६ ॥ २७ ॥ उत्तराभ्यांफल्गुनीभ्यां उत्तराफल्गुनमृतेइत्यर्थः उद्वाहःविवाहः ॥ २८ ॥ यत्रउत्तराफ-

अथ्यमस्माभिरेवेदं भवद्वांव्याहृतंत्विति ॥ अथश्वोभाविनिमहे नांदीश्राद्धानिराघवः ॥ २३ ॥
निमंयब्राह्मणांश्चक्रे चक्रीनःप्रीयतामिति ॥ चतुर्णामपिपुत्राणां भृत्यैविप्रगणायसः ॥ २४ ॥
गवांचतुःसहस्राणि ददौसस्वर्णवाससां ॥ धनैरन्नादिभिश्चायं यदाविप्रानतोषयत् ॥ २५ ॥ यु-
धाजिदपितत्रागा तदाभरतमातुलः ॥ सबांधवोदशरथः कृतस्वस्त्ययनोद्विजैः ॥ २६ ॥ भूष-
णैर्भूषयामास पुत्रान्स्वगुणभूषणान् ॥ यथादशरथश्चक्रे चक्रातेमैथिलौतथा ॥ २७ ॥ कन्या-
नांसाधुकृत्यानि शतानंदमतस्थितौ ॥ उत्तराभ्यांसउद्वाह फल्गुनीभ्यामभूत्तदा ॥ २८ ॥ प्रा-
जापत्यमिदंकर्म यत्रशंसंतिपंडिताः ॥ राघवाणांचतुर्णांच विवाहोयंजगत्प्रियः ॥ २९ ॥ आ-
सीन्मुहूर्तएकस्मिन् ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ संभारानथसंभृत्य कुलधर्मानुकूलतः ॥ ३० ॥ व-
सिष्ठोपिजुहावाथ विश्वामित्राभ्यनुज्ञया ॥ चक्रांकेनसरोजांकं सीतापाणिंस्वपाणिना ॥ ३१ ॥
अरुणेनारुणंगमो जग्राहजगदीश्वरः ॥ त्रिवारंपरिणीयाथ सम्यक्सप्तपदानिसः ॥ ३२ ॥ गम-
यित्वाक्रियाशेष मशेषंचसमापयत् ॥ जनकंजगतांगमं जननीमपिजानकीं ॥ ३३ ॥

ल्युनीमुहूर्ते ॥ २९ ॥ ३० ॥ जुहावहुतवान् ॥-३१ ॥ परिणीय प्रदक्षिणंकारयित्वा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

कमलकमलक्षणौ लक्ष्मीनारायणौ ॥ ४४ ॥ अथैनप्रार्थितौ किंवदंतीवार्ता किंवदंतीजनश्रुतिरिसमरः । वृतेतप्रवृत्ता ॥ ४५ ॥ निश्रेणीमोपानायि-
ता निश्रेणिस्त्वधिशोहिणीसमरः ॥ ४६ ॥ निमिच्चानि दुर्निमिच्चानि ॥ ४७ ॥ पदव्यायोगे विपदाशंकी आपलंकावान् शकुनानांपक्षिणां । शकुंतला
कुनद्विजाइत्यमरः ॥ ४८ ॥ शंसंतीसूचयंति कथंअनयोःफलकथं ॥ ४९ ॥ आसन्नमपीपस्थं भूयःबहुलं ॥ ५० ॥ त्रिःसप्तकृत्वःएकविंशतिवारंक्ष-

अनयोः किल दंपत्यो रगण्यगुणपूर्णयोः ॥ जगतां पितरावेतौ कमलाकमलक्षणौ ॥ ४४ ॥ प्रार्थितौ किं
लनाकीद्रे रवन्यामवतरतुः ॥ किंवदंतीति वदतु ते दंपत्योश्च गृहे गृहे ॥ ४५ ॥ अपि त्रैलोक्यपापघ्नीं नि
श्रेणीमुक्तिपद्धतेः ॥ अथानुज्ञाय जनकं द्विजैः सार्धं बलैरपि ॥ ४६ ॥ ससनुः ससनुषोरजा सभार्यः स्वपु
रंरय्यौ ॥ निमित्तानि निमित्तज्ञः सनिरीक्ष्य नराधिपः ॥ ४७ ॥ पदव्यां विपदाशंकी हितमूचे परोहितं ॥
शकुनानामयं शब्दश्चित्तं दारयतीवमे ॥ ४८ ॥ प्रादक्षिण्येन कल्याणं शंसतीमेमृगाः कथं ॥ वाणीमा
कर्ण्य भूपस्य वसिष्ठो विस्मितो ब्रवीत् ॥ ४९ ॥ अस्तिनो भयमासन्नं शांतिश्चास्य भवेदिति ॥ ततः प्रा
दुरभूद्भयस्तेजसां पुंजमद्भुतं ॥ ५० ॥ प्रलयानलसंकाशं तंदृष्ट्वोचुर्महर्षयः ॥ त्रिःसप्तकृत्वश्चक्रयः क्ष-
मामक्षत्रियामिमां ॥ ५१ ॥ स एष भगवान् रामः कस्माज्जाज्वल्यते धुना ॥ कठारेण कुठारेण वैकुंठः कंठ-
संगिना ॥ ५२ ॥ बाणेन चाग्निघर्णेन किंचिकीर्षुरिहागतः ॥ रामाग्निर्न दहेत्कञ्चिद्वस्त्रगोत्रतृणपुनः ॥
॥ ५३ ॥ कञ्चित्त्रिलोकीं न दहेदितितं मुनयोऽवदन् ॥ जामदग्न्यप्रसीदति वसिष्ठो घौर्ह्रिजोत्तमैः ॥ ५४ ॥

यांभूमि । गोत्राकुःशुचिवीपृथ्वीस्मावाग्निर्मेदिनीमहीत्यमरः ॥ ५१ ॥ जाड्यव्ययते पुनःपुनर्वलति कठारेणकूरेण कुठारेणपरशुना ॥ ५२ ॥ क्षत्रगोत्रतु
णं क्षत्रियकुलारूपतुणं । संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्त्यावित्यमरः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ॥ ॥ ॥

रामःशरथुरामः ॥ ५५ ॥ ताभ्यां चापरत्नाभ्यां जियतुःजितचक्रः । अर्जोजिज्ञासया बलंज्ञातुमिच्छया ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ विजिण्णं विजयशीलं ॥
 ॥ ५८ ॥ इदंहरस्मभनं ॥ ५९ ॥ वितता व्याप्ता अद्वैतःअसद्व्याः इदंमथस्तास्थितं आरोग्येः आरोग्यितंकराणि । तर्हीतिशेषः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ सबाष्पग

पूजितोराममासाद्य रामोधीरमभाषत ॥ चापरत्नउभेराम लब्ध्वाहरिहरोपुरा ॥ ५५ ॥ ताम्यांज-
गत्प्रतीताभ्यां जिग्यतुःससुरासरं ॥ अञ्जोजिज्ञासयादेवैः प्रार्थितौप्रार्थितप्रदौ ॥ ५६ ॥ देवौ
युद्धायसनद्धौ तस्थतुस्तौधनुर्धरौ ॥ अहंकारमयंशर्वं हुंकारेणैवकेशवः ॥ ५७ ॥ क्षणेनस्तंभया
मास गरुडःपद्मगंगथा ॥ विजिष्णुविष्णुममरा ब्रह्माद्यास्तमथास्तुवन् ॥ ५८ ॥ विश्वयन्त्रियंतं
तस्य नेदंचित्रंहरिति ॥ भवतानननुद्रुप्तं शंकरस्यशरासनं ॥ ५९ ॥ तेनतेवितताकीर्तिं रामो
द्वंद्वःपुमानिति ॥ इदंतद्वैष्णवंचापं राघवारोपयेयदि ॥ ६० ॥ ममतुल्यबलोवीरः परमःपुरुषो-
भवान् ॥ इतिगंभीरवाचंतं भार्गवंप्रेक्ष्यभूपतिः ॥ ६१ ॥ सबाष्पगद्गदोदीनः प्रणिपत्येदमब्र-
वीत् ॥ अरागद्वेषदोषोहि देवनारायणोभवान् ॥ ६२ ॥ रेणुकायामुनेर्जातो भूभारपरिभूतये ॥
भक्तवत्सलभक्ताय मह्यंप्रवयसेप्रभो ॥ ६३ ॥ न्यस्तशल्लेणभवता पुत्रभिक्षाप्रदीयतां ॥ प्रया-
चमानमेवंतं श्रोवाचभृगुनन्दनः ॥ ६४ ॥

दृढः बाधेणाश्रुणा गद्गदनस्खलद्धवेनेन सहितइतितथोक्तः । अरागद्वेषाद्यः रागद्वेषदोषैर्ग्रहितः ॥ ६२ ॥ रेणुकार्यानिङ्कुकादेव्या मुनेऽजमदयेऽपरिभूति-
नीराः प्रवयसेष्टाद्या तदेच्छाश्चक्षेपः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामः रघुरामः रामेण भृगुरामेण ॥ ६५ ॥ ब्रह्मन् ब्राह्मण स्यात् अस्तु सज्योतिर्मंडलत्रैः समृद्धमहितंमज्जगुणमहिं । गर्वोज्यामिजिनीगुणइसम-
रः । आरौपितमित्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ महज्वा महोबाणेन पञ्चरोषइष्टद्वयोरित्यमरः । वदतिमाते ॥ ७० ॥ तरसावेगेन इत्युच्यते-

पुत्रास्त्रयस्तेरामोमे प्रतिवीरोभवेदिति ॥ रामरामगृहाणेति रामोरामेणचोदितः ॥ ६५ ॥ ब्रह्म-
न्याद्भार्गवित्युक्त्वा चापंजत्राहसस्मितः ॥ सज्योतिर्मंडलंचापं सज्जंकृत्वाहसन्नयं ॥ ६६ ॥ रा-
घवोलाघवेनैव क्षणाद्वाणेनसंदधे ॥ देवोपदेवमुनय स्तयोराश्रयचर्ययोः ॥ ६७ ॥ क्रीडादिदृ-
क्षवःप्रीत्या अलंचक्रुर्नभस्तलं ॥ परब्रह्मस्वरूपत्वा न्नशरेणेशशीर्यसे ॥ ६८ ॥ इत्युक्त्वाकृज्यमा-
णंतं राघवंभार्गवोब्रवीत् ॥ कारणांतरतो राम स्वेच्छयांतःकृतंमया ॥ ६९ ॥ तपोमयंलोकमयं म-
हेष्वातंहनासुरं ॥ वदत्येवंजामदग्नये सशरोराघवच्युतः ॥ ७० ॥ असुरंतरसामभस्मी चकारातु-
लनामकं ॥ भार्गवोभगवानूचे रामदाशरथेधुना ॥ ७१ ॥ साक्षान्नारायणोसीति सम्यग्ज्ञातंज-
नैरिति ॥ प्रदक्षिणीकृत्यमुदा दक्षिणंलक्ष्मणाग्रजं ॥ ७२ ॥ तेनैकीभयभयश्च माहेंद्रभार्गवोय-
यौ ॥ लीलेयंरामयोःसाक्षा द्विश्वरूपस्वरूपयोः ॥ ७३ ॥ नहिभेदोनयोःकश्चिदित्युक्त्वास्वर्ययुः
सुराः ॥ शुचाहतंमुखंराज्ञः प्रोत्फुल्लंरामतेजसा ॥ ७४ ॥ नैशांबुनाशिधिलितं भानुभासेवपंक-
जं ॥ वसिष्ठाद्यैर्मनिश्रेष्ठैः सराजापरिवारितः ॥ ७५ ॥

नव्यः ॥ ७ ? ॥ दक्षिणं कुशलं ॥ ७२ ॥ तेनापुराणे माहेंद्रमाहेंद्रनामकंपर्वतं विष्वक्पुष्करूपयोः हरिस्वरूपयोः ॥ ७३ ॥ शुचाशोकन
नैशांबुनारात्री विद्यमानेनहिषजलेन शिथिलितं मुकुलितं ॥ ७५ ॥

अरिभिर्योर्ध्वा योत्थुमशक्या ॥ ७६ ॥ केतुः ध्वजः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ब्रह्मणैः सह तिस्रोऽपः शिखाभिः ज्वालाभिः ॥ ७८ ॥ सीतागुणसंपदा श्रीरेवेति
वाणी लोकवाताय त्रसतीतायां सखैव यथाथैव औपचारिकी उपचारमात्रेण वर्तमानानि हि तां तादृशां सीतां रमणीं भार्यां अवाप्य रामो रेज इत्यन्वयः ॥ ८० ॥
अयं नारायणः श्वेतद्वीपे तत्रापि राजमाने विमाने दिव्यरत्नमंडपाख्ये तत्रापि अधिकं भासमाने शोभमाने असमाने असदृशे श्रीमद्भोगेन्द्रिभोगे श्रीमतिशोभदे-
वक्षरीरे रमयासह अधिकं यथाविहरति विनादं करोति तथात्र भूयं डले तत्रापि जंबूद्वीपे तत्राप्यत्राथोऽध्यानामकधुर्या गुणनिधिरयं रामोऽपि अधिकं रंजयंत्या
सनंदनो महानंदः पूर्णप्राया बल्लेष्टतः ॥ अयोध्यामापनगरी मयोध्यामरिभिर्नृपः ॥ ७६ ॥ सि-
क्तां पुष्पाक्षताकीर्णां पताकाकेतुमालिनीं ॥ पूर्णैः सुवर्णकलशैर् नानावाद्यैश्च नार्दितैः ॥ ७७ ॥ नरा-
नार्यश्चाभिययुर्वेधूवरसमागमे ॥ विवेशांतः पुरं राजा पुरंदरपुरोपमं ॥ ७८ ॥ मांगल्यसूक्तं शोभद्वि-
ब्राह्मणैर्ब्राह्मणप्रियः ॥ रमणारमणीभिस्ते लक्ष्मणाद्याः सुलक्षणाः ॥ विरेजिरेत्रयस्तत्र शिखाभिरि-
वपावकाः ॥ ७९ ॥ रेजेथ रामो रमणीमवाप्य सीतां जगन्मंगलमंगलांगी ॥ श्रीरेव सीतागुणसंपदेति
सत्यौपचारिनिहियत्रवाणी ॥ ८० ॥ श्वेतद्वीपे यथाथं विहरति रमयाराजमाने विमाने श्रीमद्भोगेन्द्रिभो-
गे गुणनिधिरधिकं भासमाने समाने ॥ जंबूद्वीपे त्रिपुर्या जनकतनययाराजयंत्या जयंत्या देवयारामोभि-
रेमेऋषभइव जगद्रंजयंत्या जयंत्या ॥ ८१ ॥ इति श्रीमत्संग्रह रामायणे बालकांडे रामा-
के श्रीनारायण पंडिताचार्यकृतौ अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

शोभमानय जगद्रंजयंत्या विकासयंत्या जगता उत्कृष्टतया वर्तमानया जनकतनयया देव्या सीतया सह रेज इत्यन्वयः । जयंत्या जयंती नाम्न्या लक्ष्म्या ऋष-
भइव तस्यामको हरिश्चिचरे मइत्यन्वयः । विशेषणसंबन्धमपि अत्रापि सममेव । राजयंत्या विकासयंत्या जयंत्या उत्कृष्टतया शोभमानयेत्यत्र स्वार्थे णिच् ॥ ८१ ॥
इति श्रीविद्याभूषणार्यकृत्यां बालकांडीकायां अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ बालकांडः समाप्तः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ अथ श्रीमत्संग्रहामाण्ये अयोध्याकांडः प्रारभ्यते ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ राजादशरथः सरिताम्रीशह्व मसुद्रह्व ॥ १ ॥ मातामहस्य स्वमातुःकैकेय्याःपितुः ओकासिनगरे कैकयस्यकैकयविषयाधिपतेः युषा
जिबामकस्य चिरायअतिचक्रालं विद्यागणाभ्यासिन विद्यागणाभ्यासं कृलास्थितवतिसति तस्यभरतस्य ॥ २ ॥ जनैःसंकीर्तितैरितिसुबन्धः वन्मेति-
मार्गलच्यते अथनवर्त्तमार्गाब्जैत्यमरः । विष्टपमंडलराज्यमंडलं ॥ ३ ॥ समाहरतुआव्यापयापास सामंतवर्यान् मंडलाधिपतिश्रेष्ठान् सर्वाःप्रकृतीश्वस-

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ रामेरमण्यासहपूर्णरूपे प्रातोदयेचंद्रिकयेवचंद्रे ॥ समृद्धिपूरैःपरिपूर्णमाणो
रराजराजासरितामिवेशः ॥ १ ॥ मातामहस्यौकसिकैकयस्य शत्रुघ्नयुक्तेभरतेचिराय ॥ विद्या
गणाभ्यासिनितस्यवार्तां श्रुत्वानरैर्द्रोधिकमाननंद ॥ २ ॥ संकीर्तितैरामगुणैरगण्यै जनैःसमाव-
त्सर्गदहापणेषु ॥ पूर्णविशालंविराजराज्ञो हन्मंडलंविष्टपमंडलं ॥ ३ ॥ सुमंत्रपूर्वैरथमंत्रिमस्यैः
समंज्यसन्मंत्रयुतैश्चविप्रैः ॥ रामाभिषेकायसमाहरत्सः सामंतवर्यान्प्रकृतीश्वसर्वाः ॥ ४ ॥ दिवी
वदेवैःसहदेवराजो व्योम्नीवताराधिपतिःसतारः ॥ सभातलेस्वैःपरिवारवर्गैः समावभासेसहितो
महीशः ॥ ५ ॥ उवाचवाचंनरदेवनाथो निगृह्यवेगंस्वमनोरथस्य ॥ सुतंयुवानंयुवराजमेनं कु-
मौमर्तचेद्भवतांतदेवं ॥ ६ ॥

सप्रकृतीः । अमातामांविणोदूताः श्रेण्यथपुराहिनाः । पुरंमनपदं चोतिममप्रकृनयस्मिन्वभाः ॥ ४ ॥ व्याप्ति आकाशे मनारःमनस्रः महीशःदृशरथः ॥ ५ ॥
निगृह्य अमकास्य चेद्भवतांतंयुवाभावे तद्रामस्ययथावराज्यापिपेकारत्यक्रमं मर्तंअभिमतं अनुकूलमित्यर्थः । तत्तर्हि तन्कर्मएवंभवन्तानुमारणस्मिन्वयः
तदेतिकाचित्याडः ॥ ६ ॥

रोमोद्भवः रोमविकासः प्रमदाश्रुआनन्दश्रु आमंति प्रत्येकमबंधः ॥ ७ ॥ जानपदेच जने तीक्ष्णं रामाभिषेकाख्यं कर्मोद्दिश्येत्यर्थः । तस्मिन् सभातल-
तित्रा । अंतपालैः पर्यतदि इमं डलार्थैः अंतरक्षकैरिति वा । विवक्षावस्तु मिच्छावतिसति । गांवाचं ॥ ८ ॥ नैसर्गिकैः स्वाभाविकैः उपाकृपतिवशी-
कराति सत्वभाजां उच्चमानां अयस्कांतस्त्राणामकोमणिः स्वर्गाभिः स्वर्गभिः ॥ १० ॥ परायणात्मापुल्याश्रयस्वरूपः निविलात्पनां समस्तप्राणिनां क-
विब्रह्मा ॥ ११ ॥ लघोभिररहितात् गुरोर्भारयुक्तात् गुरोर्भारयुक्तात् गुरोर्भारयुक्तात् ॥ १२ ॥ धातुर्धतुपालयितुमित्यर्थः । विधातुं कर्तुं सप्तदशमिहः पिधातुमिति

रोमोद्भवे प्रमदाश्रुनेत्रे रामश्चाचिर्तेजलिरासमूर्ध्नि ॥ मुखे विकासो वदने च वाणी तत्साधुसाध्वित्यखिल
प्रजानां ॥ ७ ॥ पौरजने जानपदे च तस्मिन् सहांतपालैरधिर्धिकां विवक्षौ ॥ सपद्यभिप्रायविदः सभायां दृष्ट्वाः
समृद्धा मथ गामवोचन् ॥ ८ ॥ महाजनेन यमनसाचवाचा करोति रामस्य सदाभिषेकं ॥ महाजनानामधि-
नाथराजन् महाभिषेकं कुरु कर्मणैव ॥ ९ ॥ नैसर्गिकैरेव गुणैरगण्यैः प्रजापते ते तनयः प्रजानां ॥ मनांस्यु-
पाकर्षति सत्वभाजा मयांस्ययस्कांत इव स्वर्गोभिः ॥ १० ॥ नारायणात्मा किल नंदनस्ते परायणात्मानिखि-
लात्मनां च ॥ अमुष्य कोवागणयेद्गुणान् रजांसि भूमेरगणयेत्कविश्च ॥ ११ ॥ अणोरणीयान् महतो महीयान्
गुरोर्गरीयांश्च लघोर्लघीयान् ॥ ईशः समस्तस्य च सत्यकामः स्वतंत्र ऐश्वर्ययुतो यमेव १२ सशंभुः शक्राणि ज-
गतिधातुं धातुं विधातुं सहसापिधातुं ॥ भ्रूविभ्रमेणैव खलु प्रभुः स्याद्द्वीरस्य वीर्याणि हितादृशानि १३ न केव
लं यः कुमुदं विकासं नयत्यभीक्ष्णं हि दिवो मुदं च द्विपक्षपूणास्तं कलंकलेशः कीर्तीदुरस्य स्यति पूर्णमिदं १४

तिरोहितं कर्तुं संहतुमित्यर्थः ॥ १३ ॥ यः कीर्तिचंद्रः केवलं कुमुदं कुमुदं कुसुमं विकासं नयति न प्रापयति किं नाम कुमुदं कोः भूमेः मुदं संतोषो विकासं च नयति अ-
भीक्ष्णं सम्यक् समस्तभूमं डलस्य संतोषमिव धरतीत्यर्थः । केवलतावद्वदनं किंतु अभीक्ष्णं चंद्रादप्यत्यंतं अधिकवेन दिवः आकाशादिलोकस्यापि मुदं हर्ष
विकासं च नयति आकाशादिलोकास्थितानां पुरुषाणां संतोषमत्यंतं वधयति हियसा चेन कारणेन पूर्णमिदं अस्याति निरस्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

यस्मिन् रामविधमानौष्ठोभतः ॥ १५ ॥ भावीनिष्ठपरिभाष्यति भूतानिपूर्वभूतानिभवति इदानींवर्तमानानि विशेषःसमंअथविशेषसाहित्येनहस्तहारै
द्रवत् हस्तास्थितहारश्रेष्ठवत् वेत्तिजानाति भूम्नःपरिपूर्णस्य ॥ १६ ॥ निजमेव स्वस्वरूपभूतमेव तेननिरंतरमपि स्वस्वरूपानंदभोक्तृत्वेन तत्परामस्यमनीषा
बुद्धिः बुद्धिमनीषाधिषणेत्यमरः । रागरोगोपहतारागाल्यारोगोपहता विनाशितानभवतीतियोजना ॥ १७ ॥ एतान् वेदनीतिशास्त्रेच प्रसिद्धान् षड्गुणा
न् विभर्तीत्यस्यामर्थः । तत्रसंपूर्णैश्वर्यवीर्यशः श्रीज्ञानैवराग्यानिचेतिएतेवेदादिताः षड्गुणाः तथाचोक्तं ऐश्वर्यस्यसमग्रस्य वीर्यस्ययशसःश्रियः । ब्रा-
ह्मैवराग्ययोश्चैवषणांभगदतीरजेति । शत्रुभिः सहसंधानात्सकःसंधिःतैःकलहरूपविग्रहः तत्पराभिगमनलक्षणं यानं तत्पुनरसमीपेचिरकालस्थितिरूपमा
सर्गं पंचभेदेनतेषुद्वैविध्यकरणरूपोद्दिष्टोभावः तच्छरणप्राप्तिरूपःसंश्रयश्चेत्येतेनीतिपथोदिताः षड्गुणाः यथांक्तं संधिचविग्रहचैवयानमामसनमेवच । द्वैधी-
भावसंश्रयंच षड्गुणान्कवयोविदुरिति । पंचभावांनित्यस्यामर्थः नारायणवासुदेवंसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्यानिपंचरूपाणि वेदोदिताः पंचभावाःकर्म

भित्वाभुवराजसुताछलेन यल्लोभतःश्रीःस्वयमेनमाप ॥ तांसर्वलोकानुपमामनतां रूपश्रियंत्वस्यनिरूप
यामः ॥ १५ ॥ भावीनिभूतानिभवतिवापि समस्तवस्तूनिसमंविशेषैः ॥ योहस्तहारैद्रवदेववेत्ति ज्ञानेसमो
नाप्यधिकोस्यभूम्नः ॥ १६ ॥ अमंदमानंदमनिदनीयं निरंतरंयन्निजमेवभुङ्क्ते ॥ स्वीराज्यकोशादिषुतस्य
तेननरागरोगोपहतामनीषा ॥ १७ ॥ गुणान्पठेतानथपंचभावां स्तिस्रश्चशक्तीरुदयांश्रिसिद्धीः ॥

॥

अर्थद्वयांश्चेतिविभर्तिरामो वेदोदितान्नीतिपथोदितांश्च ॥ १८ ॥

प्रारंभसमयेउचितलपायः इत्येकं पुरुषसंपद्व्यसंपदित्येकं अनर्थपरिहारात्सकं विनिपातप्रतीकारात्सकंचेत्येकं । देवकालपरिश्रान्तक्रमेकं कार्यसिद्धिरित्ये
कमिति । नीतिपथोदिताःपंचभावाः पंचांगानि तच्चोक्तं कर्माभोचितोपायः पुरुषद्रव्यसंपदौ । विनिपातप्रतीकारादेःशकालावलोकनं । कार्यसिद्धिरितिमो
क्तसंगानां पंचकंबुधैरिति । तिस्रःशक्तीरित्यस्यामर्थः । छाश्रितिसंहाराविषयास्तिस्रः शक्तयोवेदपथोदिताः उत्साह प्रभुमंत्रारुणा स्तिस्रः शक्तयोनीति
पथोदिताः । त्रिषुदयानित्यस्यायंभावः अरुणोदयलपेदयस्योदयश्चेतिषयोवेदोदिताउदयाः मित्रोदयभूभूदयकाशोदयश्चेतित्रयोनीतिपथोदिताउद-
याः । तिस्रःसिद्धीरित्यस्येदंतात्पर्यं । तत्रवेदपथोदितसिद्धीनामानंत्याचित्सहस्युलक्षणं । तथाचमहिमाशौर्यवीर्यमपि लाघनताश्चसिद्धीर्विभर्तीत्यर्थः । अ-
र्थोसिद्धिःखलसिद्धिर्मेलात्समुद्रादेःभिद्धिरिति तिस्रो नीतिपथोदिताःसित्पथः । रामोऽस्त्युक्तप्रकारेण वेदोदिताभीतिपथोदितांश्च द्विविधानथान् धर्मांश्च
विभर्तीत्यनयः । अनेनरामसात्त्वं रांराज्यशायत्वमस्तीत्युक्तंभवति । अत्रपुनरपिप्रतिपदमनेकेशोऽर्थोऽभतीयेते । तथापिग्रंथगौरवभयादुपरस्यते ॥ १८ ॥

स्वस्वकीर्यं पारमेष्ठ्यपरमेष्ठित्वं परमोक्तृत्वाभित्यर्थः परमेष्ठिनः चतुर्मुखस्य यत्पारमेष्ठ्यादीनिर्मवंधः । औजःशब्दाभिभवशक्तिः पुरारः शिवस्य विभवः-
 ऐश्वर्यं बलारिद्रित्वभ्रान्त्यं नीतिमत्त्वादयः अन्यगताः बृहस्पत्यादिममस्तगताः रामस्यगुणानां परमेष्ठित्वादीनां प्रतिविंबभूता इति मन्त्राप्रनीतिमष्टानि पुरुषदधी-
 नभूता इत्यर्थः । अन्ये गुणा अपि यदा तदधीनाः तदा रामस्य गुणवत्त्वा किमुक्तव्यमितिकैमुल्लेख्यतां तकोर्यं श्लोकः ॥ १९ ॥ प्रभाकृतसूर्यः क्षमाभूमिः इत्येतेका-
 मादयः स्वान्कांत्यादीन्तान् स्वस्वगुणान् शिक्षयति रामकांत्यादिवदस्माकं सादिकं नाभूदिति मत्वा अनुशिक्षयतीत्यर्थः ॥ २० ॥ प्राधुर्यमनाहरन्त्वम-

स्वपारमेष्ठ्यं परमेष्ठिनोय दोजः पुरारिविभवो बलारः ॥ अन्ये गुणाश्चान्यगता गुणानां रामस्य सर्वे प्रति-
 बिंब भूताः ॥ १९ ॥ कामः स्वकांतिं परिशान्तिमिदुः प्रभां प्रभाकृद्वनितां धनेशः ॥ क्षमां क्षमेयं रघुवंश-
 केतो दृष्ट्वा गुणान् स्वाननुशिक्षयति ॥ २० ॥ औदार्यमाधुर्यसधैर्यशौर्यं गाभीर्यं चातुर्यमहायभावैः ॥
 गुणैरसंख्यैरपरैश्च पूर्णः सुतस्त्रिलोकी तिलकस्तवायं ॥ २१ ॥ सर्वत्र सर्वानपि सर्वदापि प्राप्नोति कामान्न-
 नुसत्य कामः ॥ कामः कथं द्रुह्यति तेन जातु सीतापतिं विश्वपतिं सुतं ॥ २२ ॥ प्रियस्य हानिर्न कदाचिद्-
 स्य प्रियेतरस्यापि न संभवः स्यात् ॥ क्रोधस्ततो लक्ष्मणपूर्वजस्य पराजितः पादरंजस्य पास्ते ॥ २३ ॥
 संत्यज्य साध्याज्यामिदं प्रभुः स्याद्वनं प्रयातुं सहसा प्रसन्नः ॥ आत्मानमप्येष ददाति सद्भ्यो रामेनलो-
 भोलभते वकाशं ॥ २४ ॥

हार्यभावमतिपूज्यत्वं त्रिलोकी तिलकः त्रैलोक्यतिलकः ॥ १ ॥ सर्वत्रापि देशे सर्वदापि काले सर्वानपि कामान् श्रुयान्ततत्सकामत्वात्सत्यसंकल्पत्वादित्यर्थः ।
 कामः शुद्धोपेयकामः दुर्बलदिद्रोहकरोति द्रोहं कर्तुं ममार्थो भवतीत्यर्थः । तेन वयुतस्य परिपूर्णसमस्तकामत्वेन जातव्यिकदापि ॥ २० ॥ इतरस्य अप्रियस्य संभवः
 उत्पत्तिः ततः पराजितः प्रियस्य हानौ वा अप्रियस्योत्पत्तौ वा खलु क्रोध उत्पद्यते । रामे तु तदुभयस्याप्य भावात्तेन पराजित इत्यर्थः ॥ २३ ॥ प्रसन्नः मनः खे-
 दरहितः आत्मानमपि किमुत दानादिकं अत्यंतलोभरहित इत्यर्थः ॥ २४ ॥

प्रत्यक्षयुक्तिश्रुतयः प्रत्यक्षानुमानागमाः । अत्रलकोरामस्यरूपेमानं प्रमाणं ॥ २९ ॥ क्षांतः क्षमावान् प्रशांतः अक्रुध्यन् प्रसन्नः सुमुखः नित्यावृशंसः नित्यपयः नित्यपयः अतुल्यमानुभावः असह्यसामर्थ्यवान् अविपश्चितां च अपंडितानां बालादीनामपि संमतः तद्दयानुकूलः एवकारेण कस्याप्युत्तमस्य जीवस्य-
स्वावरजंगमात्मक नानायोगनिगतस्यापि एवमुक्तविधेरापे विवादाभावं सूचयति ॥ ३० ॥ हेनरदेवदशरथचक्रवर्तिन् स्वभावपूर्णार्थायैकं दत्तेति किंस्यादि-
सत आहुः । तवैवभूतैरेश्वर्यायेति तद्राज्यप्रदानेन इह परत्र च तवैश्वर्यं भवतीत्यर्थः । अत्रानुकूलं दृष्टांतद्वयमाह । रत्नाकरायेत्यादिना । तत्प्रदानेनाप्रदानेन

यो योगो गुणो नाम स एव रामे यो यश्च दोषः स तु नैव तस्मिन् ॥ नरैर्द्रकिंवा बहुनोदितेन प्रत्यक्षयुक्तिश्रुत
योत्र मानं ॥ २९ ॥ क्षांतः प्रशांतः प्रियवाक् प्रसन्नो नित्यानृशंसो नुपमानुभावः ॥ चराचराणा-
मविपश्चितां च गुणांबुधिः संमत एव रामः ॥ ३० ॥ रामायराज्यं नरदेवदेहि स्वभावपूर्णार्थायैव भू-
त्यै ॥ रत्नाकरायां बुधयेयथा ध्वं त्रैलोक्यदीपाय यथा प्रदीपः ॥ ३१ ॥ इति वसिष्ठगिरिष्ठसभाजनै-
रभिहितं स्थिररामसभाजनैः ॥ दशरथस्तनयाय महिमतः प्रतिददौ सुनयाय महिमतः ॥ ३२ ॥
इति श्रीसंभ्रहरामायणे अयोध्याकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

नवा अत्रकोपिविशेषो नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ दशरथः स्थिररामसभाजनैः । स्थिररामसभाजनं रामसंभावनं येषु ते योक्ताः तादृशैर्वशिष्ठगिरिष्ठसभाजनैः वसिष्ठः
गरिष्ठः प्रधानो येषां ते योक्ताः तैः सभाजनैः सभायामुपविष्टैस्सज्जनैः इत्युक्तप्रकारेणाभिहितः उक्तः सुनयाय शोभननीतियुक्तय तनयाय पुत्राय रामाय
अतः सभातलात् तत्रैव सर्वेषां पुरस्तादेव महिभूमौ राज्यं प्रतिददौ सर्वथारामस्यैव दं राज्यमित्याहुक्ता प्रदत्तवानि सन्वयः । महिभूतोऽस्त्ववसाहित इति नृप
विशेषणं । मतः प्रख्यातः सर्वलोकप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ इति श्रीअयोध्याकांडीकार्या प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

मत्तमातंगगामिनं मत्तगजसदृशगमनवंतं ॥ १२ ॥ १३ ॥ मंगलकृतंअभिष्टिर्कुर्वतं उपेयुषांशारणगतानां ॥ १४ ॥ स्वजनौघानां भक्तजनसमूहानां कृतं
तर्तयम् ॥ १५ ॥ नाट्य्यतांवासिमतीनाभूता पायपायं पीत्वापीत्वा ॥ १६ ॥ समवस्कंद्यअवरुह्य । संनतंनमस्कृतं सौधंश्रासादं ॥ १७ ॥ रामनामाहं

सिंहसंहननवीरं मत्तमातंगगामिनं ॥ उत्तमंसर्वलोकानां पद्मपत्रारुणेक्षणं ॥ १२ ॥ सर्वाभरण
संपन्नं सर्वावयवसुंदरं ॥ सर्वद्रियसुखंपुंसां सर्वेश्वरमुपागतं ॥ १३ ॥ अपांगैर्मंगलकृतं जयरा-
मेत्युपेयुषां ॥ मितभाषिणमप्यारा त्स्मितपूर्णाभिभाषिणं ॥ १४ ॥ जनकंस्वजनौघानां कृतांत-
मिववीरिणां ॥ परब्रह्मात्मविदुषां सुतंराजातमेक्षत ॥ १५ ॥ नराज्ञोत्पृष्यतांताम नयनेनलिना
यते ॥ रामलावण्यपीयूषं पायंपायंसुदुर्लभं ॥ १६ ॥ स्यंदनात्समवस्कंद्य चारुंचलितकुण्डलं ॥
संनतंसौधमारुह्य सोऽभ्यनंदत्स्वनंदनं ॥ १७ ॥ पाणिभ्यामनुकुर्वद्भ्यां पारिजातस्यपल्लवं ॥ ववंदे
सपितुःपादौ नामकीर्तनपूर्वकं ॥ १८ ॥ वंदनायनतंदेव मक्रमापेक्षणेनृपः ॥ कृत्वानिःसंगमुत्संगे
परिरंभेमुदायदा ॥ १९ ॥ तदैवानंदजैर्बाष्पै रभ्यर्षिंचन्नृपःसुतं ॥ सार्वभौमोभवेत्युत्का कृतकृ-
त्योभबलध्रुवं ॥ २० ॥ आसीनःपितुरादेशा दासनेशुद्धकांचने ॥ जगन्नाथोजगद्दीपं जिगायोदय
शैलंगं ॥ २१ ॥ रामेन्दुनाकृतानंदा नरेन्द्रकुमुदाकरात् ॥ वचःपरिमलोजज्ञे सभाजनसभाजितः ॥
॥ २२ ॥ यौवराज्यस्थलेनत्वां साध्राज्यसद्गुणान्वितं ॥ अभिषेक्ष्यामिवत्साह मनुमोदस्वकर्मतत् २३

भोअभिवादयइति नामसंकीर्तनपूर्वकं यथाभवाचित्तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥ अक्रमापेक्षणः क्रमापेक्षारहितः उत्संगेअर्क ॥ १९॥ २०॥ जगद्दीपसूर्य ॥ २१॥ २२॥ २३॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ दक्षक्षमीः कनकाकल्पं सुवर्णमयाभरणसमूहं ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ वेदबामीति या ॥ ३९ ॥ अभूतपूर्वः पूर्वसर्वविद्यानां जातइत्यभूतपूर्वः ॥ ४० ॥ अर्कः सूर्यः ४१ ॥ रामस्य वार्तयितृत्थाक्ताः जाग्रतिस्म जागरणं चक्रुः ॥ ४२ ॥ प्रतिसन्न प्रतिग्रहं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ केवलं कोसलमंडलस्याएव रामानुराणा

पुरोहितो ब्रह्मसुतः स्वरितो राज्ञा आज्ञया ॥ रमारमणधामाभं रामधामाभ्यपद्यत ॥ ३५ ॥ आभि-
सनात्सहसोऽध्याय श्रीमान्विनयभूषणः ॥ गुरुं जगत्रयगुरुः पूजयामास शास्त्रतः ॥ ३६ ॥ आभि-
षेचनिकीं दीक्षां दक्षः प्राप्य विधानतः ॥ प्रददौ कनककल्प माचार्याया युतंगवां ॥ ३७ ॥ हृत्वा-
भुक्त्वा हविष्यान्नं सपत्नीक उपोषितः ॥ दध्यौरामस्वमात्मानं ज्योतिर्नारायणा वह्यं ॥ ३८ ॥ यत-
वाक्सहवदेह्या स्वास्तुतेर्दभं संस्तरे ॥ सशिश्ये शेषशयनं स्तानि शंक्रुषि वाक्यतः ॥ ३९ ॥ अ-
भूदभूतपूर्वस्य मयोऽध्यायां महोत्सवः ॥ रामाभिषेकलोलानां लोकानां वदतां मिथः ॥ ४० ॥
अर्कोऽप्येभिषेकः स्यात्कदान्वर्क उदेष्यति ॥ कदानुरामं पश्यामः ससीतमाभिषेकिणं ॥ ४१ ॥ इत्या-
दिवादिनस्तत्र पौराजानपदाजनाः ॥ सबालधृद्वानिता रामवार्ताः स्मजाग्रति ॥ ४२ ॥ प्रतिसन्न-
प्रतिसभं प्रतिवर्त्मप्रतिव्रजं ॥ महोत्सवोत्सुकाराम भस्तुवन्नगणशः प्रजाः ॥ ४३ ॥ मालाध्वजप-
ताकाद्यैः संमार्जैरुपलेपनैः ॥ सर्वभौमाज्ञया सर्वा मलंचक्रुः पुरीनराः ॥ ४४ ॥ रामानुरागास्तभो-
गतस्ता न केवलं कोसलमंडलस्थाः ॥ त्रयोपिलोकाः सकलाः सपाला स्वैलोच्यनाथो हिसकोसलद्रः
॥ ४५ ॥ इति संग्रहरामायणे अयोध्याकांडे रामांके नारायणपंडिताचार्य कृतौ द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

मृतभोगतृप्ता इति न भवंति किं तर्हि सकलास्त्रयो लोका अपीत्यन्यतः तत्र हेतुः सकोसलद्रः त्रैलोच्यनाथो हीति ॥ ४५ ॥ इत्ययोऽध्याकांडीकायां द्वितीयः सर्गः २

श्री ॥ ज्ञातिदासी ज्ञातिः वंधुभूतादासीचेति । तथोक्ता । सगोत्रवांधवज्ञातिबंधुस्वयजनाः समाइत्यमरः । कुजादहस्वकाया मंथरानाञ्जीत्यर्थः ॥ १ ॥
धात्रीपूर्वस्वस्वरक्षां कृतवती कांचनस्त्रियप्रतिपृच्छ विचारितवती खला अतिदुष्टा ॥ २ ॥ ४ ॥ व्यालीसर्पह्रीद्वत्तपंतका अपहृतबालका अमंथरा

॥ श्री ॥ ज्ञातिदास्यथैकेकेय्या गृहेजानासहोषिता ॥ कुजाप्रासादमारूढा मंथरापुरमैक्षत ॥ १ ॥
पुष्टपुष्टजनंदश्च नगरं समलंकृतं ॥ वाद्यमानमहावाद्यं धात्रीपपृच्छसाखला ॥ २ ॥ कोयंमहोत्स-
वाभद्रं पुर्यामस्यांप्रवर्तते ॥ राममात्राकुतोवित्तं विप्रेभ्योभरिदीयते ॥ ३ ॥ पृष्टेतिधात्रीसंतुष्टा नृ-
त्यंतीचेदसब्रवीत् ॥ रामोभिषिच्येतेहंत साध्वलंकियतामिति ॥ ४ ॥ व्यालीवयष्टिसंस्पृष्टा व्या-
घ्रीवत्तपोतका ॥ चुक्षोभामर्षताम्राक्षी मंथरानन्वमंथरा ॥ ५ ॥ साक्षादलक्ष्मीः क्षोणिस्था क-
स्मिंश्चित्कारणांतरे ॥ रामेणचरणेक्षिता जज्ञरामैकवैरिणी ॥ ६ ॥ दीर्घश्वासकृतायासा प्रासा-
दाद्वक्कुरह्यसा ॥ गृहेशयानां कैकेयी हाहतास्मीत्युपाद्रवत् ॥ ७ ॥ तदुपश्रुत्यकैकेयी संभ्रांतांस-
हसोत्थितां ॥ किमेतदितिपृच्छतीं कितवीसाभ्यभाषत ॥ ८ ॥ रामोभिषिच्येतेराज्ञा भूयो नोभय
मागतं ॥ इत्युक्तवत्यैदास्यसा प्रहृष्टाभूषणंददौ ॥ ९ ॥ इमांचवाचमाचष्ट भद्रेभीरिहनास्तिनः ॥
समोमेरामभरतौ सुतौ राजसुतौ ध्रुवं ॥ १० ॥ वदान्योलोकमान्योयं ज्येष्ठश्रेष्ठेन्द्रपालमजः ॥ क-
थंमयापरिद्वेष्यो भक्तिमान्मयिमातृदत् ॥ ११ ॥

अपनोहरा दुष्टैत्यर्थः ॥ ५ ॥ चरणेपादेक्षिताविद्धा जज्ञे अभवत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ कितवीकपटयुक्ता ॥ ८ ॥ भूयःवदुल्लं ॥ ९ ॥ भीःभयं भीनिर्भीःशाव्यं
भयमित्यमरः ॥ १० ॥ वदान्यः दानशीलः स्युवदान्यस्यलक्ष्यदानशोडावदुल्लं इत्यमरः ॥ ११ ॥

यर्षाभूषणं ॥ १२ ॥ अनयं अन्यायं विलोभितवांचिता ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अग्न्यवायः वंशः । वंशोन्ववायः संतानइत्यमरः । दात्यं दामलं ॥ १६ ॥
अयं रामः ॥ १७ ॥ आदितेयाः देवाः आदितेयादिविपदइत्यमरः । दैतेयान् दैत्यान् अमुरादैत्यैर्दैतेयाइत्यमरः । अवसरोचिते छिद्रे छिद्रं प्रतीक्ष्य छिद्रं-

इति ब्रुवंत्यकैकेय्यां तांच भूषां निरस्य सा ॥ निर्भर्त्सयंती निर्भाग्या राज्ञी पुनरभाषत ॥ १२ ॥ वि-
नयादनयं प्राप्य व्यसने मज्जसि ध्रुवं ॥ सपत्नीपक्षिणाराज्ञा मूढत्वं हि विलोभिता ॥ १३ ॥ सानु-
जे भरते याते पश्य रामाभिषेचनं ॥ लक्ष्मणो राममन्वास्ते शत्रुघ्नो भरतं यथा ॥ १४ ॥ यदिरामो-
भिषिच्येत सपत्यास्तवनंदनः ॥ त्वया ससुतया दास्यं कौसल्याया विधीयतां ॥ १५ ॥ भरत-
स्यान्ववायोपि दास्यमेव प्रथास्यति ॥ नत्थ राजसुतो राजा राजत्वं रामसंतते ॥ १६ ॥ निगूढवै-
रो वीरोयं काल्यैद्वा त्वदात्मजं ॥ त्वं नुरामानुरागेण स्वपुत्रस्याहितेरता ॥ १७ ॥ आदितेया हि दे-
तेयां स्तपोविद्यागुणाधिकान् ॥ छिद्रे छिद्रं दत्तसत्येवं क्षत्रधर्माः सनातनाः ॥ १८ ॥ कैकेयीकुब्ज-
येत्यक्ता कष्टभावे दमब्रवीत् ॥ सत्यमेतत्कथं कुब्जे राज्यं सूनुर्भवेन्मम ॥ १९ ॥ नीतिमांश्च विनीतश्च
रामो यं जनरंजनः ॥ पितुः प्राणसमो राज्या त्कथानीत्या प्रथाप्यते ॥ २० ॥ इति ब्रुवाणां कैकेयीं सु-
स्मितां स्माह मंथरा ॥ वरौ किं विस्मृतौ मुग्धे पत्या दत्तो पुरैवते ॥ २१ ॥ वरद्वयं वृणीष्व त्वं वरमेतद्वरा-
नने ॥ साम्राज्यं भरतस्याशु प्रब्राज्यं जानकीपतेः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

तिनाशयंतीत्यर्थः । हे सति कैकेयि सनातनाः स्वाभाविकाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रथाप्यते प्रथातः कार्यते राज्यप्रपृष्टः कर्तुं अवश्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥ पत्या यत्रो-
दशरथेन दत्तो प्रदत्तो ॥ २१ ॥ प्रब्राज्यं प्रब्रजनरूपं वनवासं ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

समासवत्सरान् ॥ २३ ॥ मंथरामतेःतविलासमितियोजना आशिर्लक्ष्य आलिङ्गनं चकार ॥ २४ ॥ क्रोधागारं कोपमयागतं यतिः शयनार्थं यद्गृहं तत्क्रोधा-
गारं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तत्र मुजुर्गसिर्पाक्षिर्ग ॥ २९ ॥ आलप आभापणं कुरु कोपयासि न ग्राप्तापि ॥ ३० ॥ अवन्याभूमौ चतुरतायां चतुः

चतुर्दशसमारामो वनं यातुं वेसद्वती ॥ छिन्नमूलो भवेद्यत्कं भरतोरंजयेज्जनं ॥ २३ ॥ कैकेयीत्यस-
माकर्ण्य विलासं मंथरामतेः ॥ आशिर्लक्ष्य द्रुतं दासौ हंसीतीसाधुसाध्विति ॥ २४ ॥ कुब्जायैकुण्डले
दत्त्वा कैकेयीस्विप्रहर्षतः ॥ क्रोधागारेद्रुतं शिश्ये मंथरायामतेनसा ॥ २५ ॥ अभिषेकस्य सभारा-
न्विभवांश्चोपकल्प्यसः ॥ राजाराजीवनयनः कैकेयीभवनं ययौ ॥ २६ ॥ सस्मरन्सुस्मितां जाया-
मनंगस्य वशंगतः ॥ नापश्यच्छयनागारे रत्नदीपप्रदीपिते ॥ २७ ॥ कुत्र कान्तेति संभ्रांतः क्रोधा-
गारं प्रविश्यसः ॥ ददर्श तरुणीभार्या शयानं केवलं भुवि ॥ २८ ॥ तां पापनिश्चयां भूयो रमणीत्य-
भ्युपेयिवान् ॥ भुजंगीमाल्यबुधेव परिमृश्येति चाब्रवीत् ॥ २९ ॥ त्यजशोकं विशालाक्षि मामा-
लपशुकाले ॥ नोपयासि प्रिये त्वमां कथं स्मरशराहतं ॥ ३० ॥ अवन्यां चतुरं तायां कस्मिन् दंडो नि-
पात्यतां ॥ अब्राह्मणकुलं ब्रूहि देविते विहितागसं ॥ ३१ ॥ प्रयच्छास्य ध्रुना सर्वं कुशोदरि यदि-
च्छसि ॥ कल्पवृक्ष इवाहंते स्मितेनोत्तिष्ठ मुस्मिते ॥ ३२ ॥ कांतवाणीमिति श्रुत्वा कांतावाणीसभा-
षत ॥ सत्यसंधः स दाराजन् भवधर्मविदायर ॥ ३३ ॥

समुद्रपर्यं तायां विहितागसं कृतापराधं ॥ ३१ ॥ प्रयच्छामि प्रददामि कुशोदरि सुखमभ्यर्थ्य ॥ ३२ ॥ सत्यमंधः सत्यप्रतिज्ञः ॥ ३३ ॥

निशामुरात्रिषु अरसं अपालयं रक्षोभ्यः ॥ ३४ ॥ याचेप्रार्थये याचनीयं प्रार्थयितुयोग्यं ॥ ३५ ॥ वक्रायाः कुटिलचिन्तायाः ॥ ३६ ॥ प्रेयसाधिकं-
प्रियेणैक्यः शपेक्षपथं करोमि ॥ ३७ ॥ असौ कैकेयी ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ याप्यतां प्रद्राज्यतां ॥ ४० ॥ ४१ ॥ कैकेयीत्रिनताभक्त्या कैकेयेवत्रिन-

पुरासुरासरणे त्वां निशामुशरक्षतं ॥ अरक्षं न नुरक्षोभ्यो विद्याविप्रदत्तया ॥ ३४ ॥ तदाप्री-
त्याप्रदत्तौ मे वरौ नरवरत्वया ॥ याचेतौ याचनीयत्वां दीनाहंतववह्मभा ॥ ३५ ॥ इति तस्यावचोवीरो
वक्रायामधुराक्षरं ॥ मृगीगीतमिवाकर्ण्य विवशो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ वरौ वरानेन दद्या मभी-
ष्टौ सत्यमेव तौ ॥ मम पुत्रेण रामेण प्राणेभ्यः प्रेयसाशपे ॥ ३७ ॥ राज्ञः प्रतिज्ञां तां श्रुत्वा किंचिदु-
त्फुल्ललोचना ॥ वचो वज्रं ससर्जसौ जगन्मंगलभंगदं ॥ ३८ ॥ तव राजन् प्रतिज्ञायाः साक्षिणो-
धर्मसाक्षिणः ॥ रामः प्रियश्च द्रवतो मह्यं देहि वराविमौ ॥ ३९ ॥ अनेनैवोद्यमेनाद्य भरतोत्राभिषि-
च्यतां ॥ चतुर्दशसमारामो प्राप्य तां च वनं प्रति ॥ ४० ॥ वाक्यबाणेन तेनैव विदीर्णं हृदयोन्मत्तः ॥
पपात सहसामत्थां छिनमलङ्घ्यद्रुमः ॥ ४१ ॥ कैकेयीत्रिनताशक्त्या मुक्तो मंथरयाशरः ॥
वाङ्मयोपातयद्रूपं देत्येषां भिरपातितं ॥ ४२ ॥ दुःखमोहपराभूतः समुहूर्तमहीपतिः ॥ संज्ञां क-
थंचित्संप्राप्य दीनआसमहीतले ॥ ४३ ॥ क्रोधशोकभिर्भ्रंसतप्ता न्वाप्यबिन्दुं महोष्मणः ॥
निमृज्य दीर्घनिश्वास्य कैकेयीवीक्ष्य सो ब्रवीत् ॥ ४४ ॥

तात्रिषु स्थलेषु न तावदुर्विषेपात्मिकायष्टिः तच्छक्त्या ॥ ४२ ॥ दुःखमोहपराभूतः दुःखमोहाभ्यामृच्छितः भास्तेऽस्मयतिष्ठत् ॥ ४३ ॥ महोष्मणः अत्यु-
ज्जान् निमृज्य परिमृज्य ॥ ४४ ॥

शैलूषीनटस्त्रियं वाचाटीवहुभाषिणीं विट्हीमिव विट्हीमनामकपक्षिद्वियमिव ॥ ४५ ॥ कृपाणीखड्गपरनामिकाकृपाणीव निसर्गतः क्रोमलाभवति परैः
शत्रुभिः कृष्टाकृष्टाचभवति सुवंशापिशाभनग्रहणस्थलवतीचभवति कैकेय्यांस्पष्टपार्यः धारिताधृता ॥ ४६ ॥ गेहातृहातृ त्वत्थातृ त्वायस्थितातृ
स्नेहातृ भरतं च अधोर्लोकं पातयसि गमयसीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ उक्तं मुल्यप्राणं ॥ ४८ ॥ मनस्वीबुद्धिमान् ॥ ४९ ॥ अश्वपतेः ककयराजस्य निकृतासिद्धि

धिग्धिग्बुद्धिविहीनात्वां दुर्बुद्धौबुद्धिमानिनीं ॥ शैलूषीमिवनिःशंकां वाचाटीं विट्हीमिव ॥ ४५ ॥
कृपाणीविकृपाहीना कोमलाचनिसर्गतः ॥ परैः कृष्टासुवंशापि मन्नाशयासिधारिता ॥ ४६ ॥ गे
हाद्रामं प्रयाप्यत्वं देहान्माभिपपापिने ॥ स्नेहातृ त्वत्थाच्चभरतं लोकांस्त्वं पातयस्यधः ॥ ४७ ॥
अहर्पतिविनैवाह विनावारीववारिजं ॥ देहीवोक्त्यं विनारामं विनाहं नास्मि सर्वथा ॥ ४८ ॥
मयारामेण चत्यक्तां भरतोनावसेत्पुरीं ॥ प्राणजीवपरित्यक्तां तनूमिवमनःस्वयं ॥ ४९ ॥
भरतस्यासिजननी भार्यमैश्वर्यपतेः सुता ॥ त्रयाणामपिनः कीर्तिं धार्मिकाणां निकृतासि ॥ ५० ॥
अनुक्तपूर्वदुर्वाक्य मिदानीमुक्तवत्यसि ॥ सर्वेषामपि पूर्वेषां गुणानां दहनायितं ॥ ५१ ॥
सर्वभूताभिरामाय रामाय गुणसिंधवे ॥ ऋजवेऽनभ्यसूयाय कोभ्यसूयति कुत्रचित् ॥ ५२ ॥
समौ मिरामभरता वित्यवादीः कथांतरे ॥ भरताच्चापि शत्रुषु रामस्तं त्यज्यते कथं ॥ ५३ ॥
वनं गच्छेति वक्ष्यामि कथं राममनागसं ॥ कांत्यक्तां प्ररुदितानां वधूं द्रक्ष्यामि वाकथं ॥ ५४ ॥

वां करोषि ॥ ५० ॥ दहनायितं अधिवन्धितं ॥ ५१ ॥ अभ्यसूयति अमूयां करोति गुणेषु दोषा विष्करणमभ्यसूयते ॥ ५२ ॥ शत्रुषुः शिश्रुपाकरण
शीलः ॥ ५३ ॥ अनागसं अपराधरहितं ॥ वधूं स्तुषां ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ वामोरुमनोहरोरुर्कैर्यि ॥ ५६ ॥ लालव्यमानस्य पुमःपुनर्विलाणकुर्वतः भागिनिर्काते ॥ ५७ ॥ विभुर्दंतयुर्मणिश्चमर्त ॥ ५८ ॥ ५९ ॥
 औशीनरादयः उशीनरपुत्राद्वाराजानः प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञां कृत्वा ॥ ६० ॥ ६१ ॥ दीनतादुःस्वभाववर्ती एकाहं एकस्मिन्नहनि किमुनिरंतरं ॥ ६२ ॥

संभतात्वंगुणैःसर्वैः पौरजानपदैष्वपि ॥ त्यजैकंब्रह्मिदोषंतु सर्वदूषणकारणं ॥ ५५ ॥ यद्यादिछ
 सिन्धामोरु तत्तद्वास्यामिसर्वथा ॥ वरावेतौविनादेवि प्रणम्यत्वांप्रसादये ॥ ५६ ॥ ममदीनस्यवृ
 त्तस्य तवप्रियतमस्यच ॥ लालव्यमानस्यमशं शरणंभवभामिनि ॥ ५७ ॥ विलपंतंपतिमि-
 ति विलुठंतमहीतले ॥ विलोक्यानल्पदर्पासा कैकेयीवाक्यमाददे ॥ ५८ ॥ अनेनासत्यवादेन य
 शोधमार्गदयोगुणाः ॥ स्फीतानश्यंतितेराजन् वरमेनददासिचेत् ॥ ५९ ॥ औशीनरादयःपूर्व स
 त्यार्थेदेहमत्यजन् ॥ प्रतिज्ञायस्वपुत्राय त्वंराज्यंनचदास्यसि ॥ ६० ॥ रामराज्येभिषिच्यत्वं रंतु-
 कौसल्ययेछसि ॥ शिष्टलक्षणदुष्टात्म न्नष्टोयतेमनोरथः ॥ ६१ ॥ सपत्नीत्यजकौसल्यां मानिनीं
 दीनतांगतां ॥ एकाहंचदेवक्षिष्ये गमिष्यामि कृतार्थतां ॥ ६२ ॥ विषंपास्यामिविषमं मरिष्या
 मितवाग्रतः ॥ नचेत्प्रतिज्ञांकुरुषे प्रोच्येतिविरामसा ॥ ६३ ॥ हारामेतिक्षितौपन्नो मोहेनसम
 हीपतिः ॥ नानासांत्वैरशांतांतां पुनःकृत्वोब्रवीदिदं ॥ ६४ ॥ पापेपाणिर्मथायस्या गृहीतोमंत्रपू
 र्वकं ॥ त्वांत्यजामिममायोग्यां रामसंत्यागकारणं ॥ ६५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ६६ ॥ पद्मःपतितः ॥ ६४ ६५ ॥

मंदस्य अल्पभाग्यस्य मंदाल्यापटुनिर्भाग्याइत्यमरः । वास्यतिकारिष्यति ॥ ६६ ॥ सहस्रयामामहस्रयामपरिमिता ॥ ६७ ॥ सीतायाःकांतःप्रभातेप्रातः
समयेभागवैप्रबोधकारिभिःपुरुषैः स्युर्मागधास्तुभगधाइत्यमरः । इतिजगदेसंस्तुतोभूत कथंहरामततव प्रभाशक्तिः जगदेकांताश्रये जगतांलोकस्य मुख्य
श्रियैभवतीतिशेषणान्वयः । रवेःसूर्यस्यप्रभवेत्यन्वयः ॥ ६८ ॥ तेनैवतादृशकांत्याश्रयमणिगणैव तेनतादृशमणिरंजितभूषणगणेन वल्लभयासहेतियो-

श्रुत्वैवंवरदानंमे रामःक्षिप्रंगमिष्यति ॥ ऋजुर्मंदस्यमेभीष्टां राज्यरक्षानयास्यति ॥ ६६ ॥ इत्थं
लालप्यमानस्य कैकेय्यादारितात्मनः ॥ सहस्रयामातस्यासी त्सात्रियामापिशर्वरी ॥ ६७ ॥ प्र
भातेजगदेकांतः सीतायामागधैरिति ॥ प्रभातेजगदेकांतः श्रियैरामरखेति ॥ ६८ ॥ तत्रोत्सवे
मणिगणोरुचिभिर्विरेजे तेनैवभूषणगणोविविधोविरेजे ॥ रामोऽथेतनसहवल्लभयाविरेजे भूसूचरा
चरमिदंसकलंविरेजे ॥ ६९ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे अयोध्याकांडे तृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥
॥ श्री ॥ दिवाकरेथाभ्युदिते सुमंत्रोमंत्रिसत्तमः ॥ सत्वरःसत्त्वसंपन्नो नरेंद्रांतःपरंययौ ॥ १ ॥
प्रविश्यांतःपुरंकांतं मंत्रीद्विस्थैरवारितः ॥ सुप्तंमत्त्वानरपतिं बोधयामाससंसदि ॥ २ ॥ सर्वान्सं
भृत्यसंभारा नाभिषेचनिकानिह ॥ वसिष्ठाद्याश्रमुनय स्यरंतेतेहितेरताः ॥ ३ ॥ कृतःस्वस्त्ययनः
श्रीमान् रामस्तवनियोगतः ॥ अलंकृतःसपत्नीक आस्तेकार्प्यंकुरुदुतं ॥ ४ ॥ सचिवस्यवचःश्रु
त्वा लज्जाशोकाकुलेन्द्रे ॥ अबाङ्मुखेमानवति प्रोचेसाकैकयात्मजा ॥ ५ ॥

जना भूज्जापरिपूर्णत्वेनहरिणा ॥ ६९ ॥ इत्ययोध्याकांडटीकायां ३ सर्गः ॥ श्री ॥ सत्वरःसर्वेगःसत्त्वसंपन्नःमान्विकः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
निद्रतिनिद्रां कृत्वास्थितवतिसति जाग्रतिजागरणंकुर्वीतिसति सचिवस्यभृत्यस्यमुत्रस्य अवाङ्मुखेअधोमुखे ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ आवेदय ज्ञापय ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ विश्लेषः विरहः ॥ ११ ॥ मृतकञ्जवममं मञ्जुक्षिप्रं ॥ १२ ॥ १३ ॥ वप्रेः प्राकारैः पुरंदरपुराक्षिप्रु

रामहर्षेणराजेंद्रो जागर्तिस्मनिशामिमां ॥ तस्मान्नूनंसनिद्रोसौ त्वंशीघ्रराममानय ॥ ६ ॥ मंत्रीम
त्वावचःसत्यं तथेति समुदाहृतं ॥ निर्गतः प्रैक्ष्यतद्द्वारि मंत्रिणः सपुरोहितान् ॥ ७ ॥ उदे-
तिदेवः सविता संभारः संभृतोखिलः ॥ आवेदयान्नराजानं सतैरित्यभिभाषितः ॥ ८ ॥ ततः सुमं
त्रः संभ्रांतः कालस्यात्ययशंकया ॥ पुनरंतः पुरंगत्वा स्तुवनभूपमबोधयत् ॥ ९ ॥ महेंद्रसखराजं
द्र महासुरनिबर्हण ॥ आयुष्मन् रामजनक क्षिप्रमुद्धृत्य तां त्वया ॥ १० ॥ सुमंत्रस्तुतिवाक्यानि
कैकेयीक्रवाक्यतः ॥ राज्ञोतिदुःसहान्यासन् रामविश्लेषशंकिनः ॥ ११ ॥ महीशोमंत्रिणंप्राह म
तंकंस्तौषिकिसखे ॥ जीवन्क्षणंचपश्यामि राममानयमंक्षिति ॥ १२ ॥ ततः किंचिदुपाक्रम्य कि
मेतदितिदुर्मनाः ॥ चिंताक्रांतः सुमंत्रोपि रामधामद्रुतं ययौ ॥ १३ ॥ लष्टपुष्टजनं वप्रे सौवर्णैः स
प्तभिरृतं ॥ पुरमिंद्रपुराक्षिप्रु वैकुण्ठोपममाविशत् ॥ १४ ॥ ददशैर्दिवंसौवर्णं पर्येकरां कवास्तुते ॥ आ
सीनंचंदनेनाक्तं वराहरुधिरत्विषा ॥ १५ ॥ सीतयासेवितंदेव्या चारुचामरहस्तया ॥ द्रष्टुमिच्छति राजा
त्वा मित्यूचे संप्रणम्यतं ॥ १६ ॥ आरुरोहरथं रामः प्रभाकरसमप्रभं ॥ अभिनंद्याथ मैथिल्या अपांगैर्वि
श्वमंगलैः ॥ १७ ॥ पुरात्पुरुषसिंहायं महासिंहो गृहादिव ॥ निर्जगाम जगन्नाथो नानाभटगणैर्वृतः १८

पुरंदरपुरसाधे मुनिराकर्तुंशीलमस्येतितथोक्तं ॥ १४ ॥ रां कवास्तुतं पुनरांमजवद्वास्तुते वराहरुधिरत्विषातिरक्तं नेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

रम्याणिहर्म्याण्यारुह्य रामारामनिरीक्ष्य च ॥ परस्परमितिप्राहः पुरुषाश्चतस्ततः ॥ १९ ॥ सी-

मतिनीनसीतायाः समास्तिभवनत्रये ॥ राघवंबल्लभैलभै यामुकुन्दमिवैदिरा ॥ २० ॥ कौसल्य-
यानृपेणापि किंनुतल्लुप्तकृतं ॥ रामवत्सेतियावेनं समाश्लिष्याभ्यनदतां ॥ २१ ॥ मानुषाङ्-
वपीयूषं धनंभूरीवनिर्धनाः ॥ लब्ध्वारामंसुराजानं हंतमोदामहेधुना ॥ २२ ॥ एवंविचित्रमो-
देन वाचःप्रब्रुवतो जनान् ॥ सस्मितेनकटाक्षेण लालयन्प्रययौत्रभुः ॥ २३ ॥ प्रविश्यराजभ-
वनं देवराजगृहोपमं ॥ वंदेपितरंगमः कैकेयीमपिमातरं ॥ २४ ॥ आयुष्मन्भववत्सेति
विवक्षोरपिभूपतेः ॥ वचनंनगलद्धका द्वेत्राभ्यामगलज्जलं ॥ २५ ॥ पितुस्त्वंशोकमालक्ष्य कै-
केयीपृच्छतिस्मसः ॥ जानंश्चसर्वसर्वेशो लोकमेनंविडंबयन् ॥ २६ ॥ किमंबदुःखंतातस्य किमा-
गोमयिपश्यति ॥ कित्वयागःकृतंमाना त्सत्यंब्रूहिहसतायते ॥ २७ ॥ वाणीमाकर्ण्यरामस्य शठक-
ठिणमानसा ॥ कैकेयीकृतवप्रज्ञा सस्मितंसमभाषत ॥ २८ ॥ नत्वयागःकृतंपत्र नमयानापरिणवा ॥
राजामहोवरीदत्वा त्वद्रयादनुत्पद्यते ॥ २९ ॥ यदिततस्वताते भयेद्वर्तिकैकेतवा ॥ धर्मकृच्छ्रा-
दिर्मपाहि वक्ष्येवंचेत्प्रतिश्रवी ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गर्वात् ॥ २७ ॥ कैतवप्रज्ञाकपट्युद्धिः ॥ २८ ॥ अकृतवा निर्व्याजा प्रतिश्रवी प्रतिज्ञावानुभवसि ॥ ३० ॥ ॥ ॥

॥ ३१ ॥ प्रतिश्रुतप्रतिज्ञाप्रतिज्ञातमिति वा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सौजन्यात्स्नेहात् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नाश्रातिभोजननकराति ॥

इत्युक्तञ्चेभगवा न्नकुर्वीकिंपितुःप्रियं ॥ पिबेयंकालकूटंतु विशेषंज्वलितानलं ॥ ३१ ॥ मातःक्ष
मापयक्षिप्रं क्षमावंतंक्षमापतिं ॥ पित्रादत्तौवरौतुभ्यं मयासत्यंप्रतिश्रुतं ॥ ३२ ॥ प्रभूणोतिप्रति
ज्ञाते सापापाव्यललापतं ॥ त्वत्पित्रामेवरौदत्तौ पालितेनपुरामया ॥ ३३ ॥ इदानींतौवरौदातु
मुचितौयाचितीमया ॥ स्वयंदत्वाप्यहोमेत्वां सौजन्यान्नवदत्यसौ ॥ ३४ ॥ वनेवसत्वंतपसा
वत्सरास्नवपंचच ॥ भरतःपातुष्टथिवी मेतद्राज्ञानुशासनं ॥ ३५ ॥ इत्युक्तञ्चेकाकुत्स्थो वनंया
स्याम्यहंसुखं ॥ आनीयतांचभरतो दूतैःसाध्वभिषिच्यतां ॥ ३६ ॥ निःसंगास्मोवयमातु नन्तुप्रा
कृतधर्मिणः ॥ किंतुकस्मादिदंतातः स्वयंनाज्ञापयत्यहो ॥ ३७ ॥ इत्युक्तेसाखलाप्रोचे तवमान
धनःपिता ॥ लज्जयात्वांनवक्तीह गढोभावोस्यचोच्यते ॥ ३८ ॥ यावात्तिष्ठस्ययोध्यायां तावन्ना-
श्नातितेपिता ॥ शीघ्रंनिर्गच्छगुर्वाज्ञां रामत्वंनातिवर्तसे ॥ ३९ ॥ इत्थंकाप्यैवकैकेय्या सर्वास्तु
दयोदिते ॥ धिक्कष्टमितिभूपालः सपपातममोहच ॥ ४० ॥ रामञ्चेथकैकेयी देविद्रक्ष्यामिमा
तरं ॥ सीतांचसांत्वयिष्यामि पुनर्यास्यामितापसः ॥ ४१ ॥

॥ ३९ ॥ काप्यैव कापटयैव ॥ सर्वान्स्तुदया सर्वमस्मल्लव्यशारिण्या अस्तुदंतुमस्मृगित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ मुक्तकंठःरुरोद उच्चैःरोदनमकरोदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ निश्चक्रामनिजैगाम निवेशनानादुहाह ॥ ४४ ॥ प्रव्रजति प्रव्रजनं कुर्वतिमसि ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
तेनेचक्रं ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ धामवत्तेजंयुक्तं ॥ ५० ॥ कनत्कनककणकं शोभमानमुवर्णमयकटकयुक्तं प्रकाण्डहस्तप्रदं न्यस्यनिक्षिप्य ॥

एतावत्क्षम्यतांमात स्वयाराजर्षिजायया ॥ भरतःपातुष्टथिवीं पितृश्रुश्रवणेरतः ॥ ४२ ॥ इ-
तिशुत्वांशुभांश्रुत्वा गिररामस्यपार्थिवः ॥ हारारामरामवत्सेति मुक्तकंठोऽसौदसः ॥ ४३ ॥ राज्ञा
स्तस्यविसंज्ञस्य कैकेय्याश्चजगद्गुरुः ॥ पारिक्रम्याभिवंदांघ्रीं निश्चक्रामनिवेदनात् ॥ ४४ ॥ आ-
र्तस्वरोमहानासी न्महिषीणांमहीभृतः ॥ पितुरंतःपुरात्तस्मा त्प्रव्रजत्यखिलेश्वरे ॥ ४५ ॥ सर्वम-
तप्रियोरामः कनोवत्सोगमिष्यति ॥ कथंत्यजतिराजानं मुहुर्तंविग्रहासहं ॥ ४६ ॥ इत्युच्चैःक्रंदि-
तंतासां संघेसंघेनिवेदितं ॥ सर्वत्राक्रंदितेने बीजबीजांतरंयथा ॥ ४७ ॥ पूर्णानंदस्यरामस्य पूर्णे
दुनिभमाननं ॥ दृष्ट्वारज्यच्युतस्यापि शोचंतिस्मपुनःप्रजाः ॥ ४८ ॥ लक्ष्मणःक्षुभितोलज्जा
शोकक्रोधसमुच्चयात् ॥ बलधर्मौनोनिजंश्रेष्ठं निर्यातमनुनिर्ययौ ॥ ४९ ॥ सजगज्जनकोगत्वा
जनन्याधामधामवत् ॥ वैष्णवव्रतनिष्ठांता मभ्यवंदतसानुजः ॥ ५० ॥ राज्ञीकिनल्कनकंकणके-
प्रकोष्ठे न्यस्याक्षमाल्यमथकंपितकर्णभषा ॥ आश्लिष्यराममवदत्प्रमदाश्रुपूर्णां स्याद्यौवराज्यम-
धुनैवतवात्मजेति ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे अयोध्याकांडे रामाकं चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

॥ ५१ ॥ इत्ययोव्याकांडीकार्या चतुर्थभग्नः ॥ ४ ॥

श्री ॥ १ ॥ समयेन संकेतेन ॥ २ ॥ उल्लूनामंछिन्ना सारंगीमृगी ॥ ३ ॥ ४ ॥ साक्षौघा अश्रुममूहसहिता ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ज्ञातेसति ॥ अ-

श्री ॥ लक्ष्मणंप्रेक्ष्यभगवा न्सस्मितंप्राहमातरं ॥ अंबनूनंनजानासि तवाप्रियमुपस्थितं ॥ १ ॥
समयेननृपंबध्वा कैकेय्यमेप्रचोदितः ॥ वनेचतुर्दशसमा वासोरारज्यंस्वसंततः ॥ २ ॥ इत्युप-
श्रुत्यकौसल्या निपपातावनीतले ॥ उल्लूनापुष्पवल्लीव सारंगीवशराहता ॥ ३ ॥ आलोक्यलो-
कनाथस्तां मूर्छितांभुवउद्धरन् ॥ ममर्जपांसूस्तस्यांगा त्कराभ्यांकुरुणाकरः ॥ ४ ॥ मुहूर्तात्सा
शनैःसंज्ञां लब्ध्वाशोकाग्निशोषिता ॥ दीनाजगादसाक्षौघा दृष्ट्वापुत्रमुखांबुजं ॥ ५ ॥ अस्त्वेरिणी
शुचिंदांतां गुरुदेवार्चनेरतां ॥ त्यक्तुमर्हसिमांतात मातरंमामनागर्सी ॥ ६ ॥ सपत्याममकैके-
य्याः कलहाख्यानलोष्मणा ॥ संतल्यांसुचिरायत्वं कथंत्यजसिधार्मिक ॥ ७ ॥ नाप्रियाहंतवपि
तर्नापिलोकेर्विनिदिता ॥ किंतुसावक्रधीर्नाहं तस्मान्ममपरोभव ॥ ८ ॥ याःसप्तविंशतिसमा स्त्व
यिजातेइमाःसुत ॥ तवोदयंप्रतीक्ष्याहं स्थिताब्दमिवचातकी ॥ ९ ॥ वज्रात्स्वस्वतरंनूनं त्वदयंम
मनंदन ॥ त्वद्यात्रावाक्यवज्रेण यन्नाभिन्नंसहस्रधा ॥ १० ॥ पितुर्गरीयसीमाता नगलातोमदाज्ञ-
या ॥ यदियास्यसिहास्यामि देहंत्वद्विरहाग्निना ॥ ११ ॥ स्वर्गयास्थितिराजेंद्रो निर्गतेत्वयिस-
र्वथा ॥ क्षणंत्वद्विरहाशक्ता नजीवियमभर्तृका ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्द्धवर्षणशीलमेघं चातकी चातकनाभिकापक्षिणी ॥ ९ ॥ स्वस्वतरं काठिणतरं ॥ १० ॥ हास्यामि त्यक्तंकरिष्यामि ॥ ११ ॥ १२ ॥

शाकेन फलादिना ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कंडुनाकंडुनामकेनद्युनिना ॥ १७ ॥ प्रतीपं विपरीतं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

वयंशकेनजीवामः कैकेय्याः संतुसंपदः ॥ करुणांकुरुधर्मज्ञ नमामुंचकथंचन ॥ १३ ॥ विलपंती
मिमांवीक्ष्य क्षुभितं लक्ष्मणं भृशं ॥ नियम्य हेतुमद्वाक्यं जगाद जगतां पतिः ॥ १४ ॥ मातर्गरीय
सीमाता सर्वस्माज्जगतोपितुः ॥ आचार्याजनकाद्यापि परं नास्ति हरिं विना ॥ १५ ॥ मातरं भारया
मास भार्गवो भगवान्पुरा ॥ अज्ञयापितुरेवाथ तत्प्रसादादजीवयत् ॥ १६ ॥ कंडुनापंडितेनैव गौ
हंतापितुराज्ञया ॥ पित्रार्थमन्वनुज्ञामे देहि मातः प्रियासि चेत् ॥ १७ ॥ पितुराज्ञामनुष्ठाय चतुर्द
शसमास्वहं ॥ निवर्तिष्ये प्रतीपमा ब्रूहि प्राणैः शोपमम ॥ १८ ॥ अनुनीयेति जननीं रामो लक्ष्मण
मब्रवीत् ॥ दैवोपसादिते कार्ये न तात क्रुध्यतामिति ॥ १९ ॥ कैकेय्याः कृतवसर्वं प्रजासंकटमुत्कटं ॥
आर्जवं च प्रभोर्वीक्ष्य पुनश्चुक्रोध लक्ष्मणः ॥ २० ॥ लालार्तिभ्रुकुटीं बिभ्रद्भ्रमद्भूरुक्ष्णः ॥ अमि
त्रघ्नोऽथ सौमित्रिः प्रोचे प्रेक्ष्यासि मात्मनः ॥ २१ ॥ यदैव देवदेव श स्यात्तैराज्यापनोदनं ॥ हन्यां-
पुरुषकारेण तत्प्रसन्ने सति त्वयि ॥ २२ ॥ चतुर्दशसुलोकेषु श्रियेयस्तेभ्यः सुयति ॥ कृपाणीयं कृ
पाहीना तस्य पास्यति शोणितं ॥ २३ ॥ कृतवनेनैव कैकेयी वरावादत्तभूपतेः ॥ पश्चात्तप्तं च नः पि
त्रा कोत्र धर्मव्यतिक्रमः ॥ २४ ॥ अप्रियं सर्वभूतानां कृत्वा प्रव्रजन्त्वया ॥ क्षुद्रायानैव कैकेय्याः
प्रियं नाथविधीयतां ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ पुण्यारण्यशरण्यार्ना पुण्यारण्य शरणवर्ता निर्द्योतिप्रीतिं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ शांतविभ्रमः शांतविलासः सेवोत्कंठः सेवायामुत्कं
ग आकांक्षायस्यासौतथोक्तः ॥ ३१ ॥ वराश्रेष्ठा मुक्तः मोक्षाल् इतरसंपदइतिपंचमी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वेद जानामि ब्रह्म भवो रुद्रः ॥ ३४ ॥ भागवता-

इत्युक्तञ्चेभगवान् कनोदुःखं कनोसुखं ॥ पतनंचवनंचांग निःसंगानांसमंसतं ॥ २६ ॥ पूर्णम
स्मद्यशश्चंद्रं कलंकोनस्पृशत्यलं ॥ राघवोराज्यलोभेन तातंलंघितवानिति ॥ २७ ॥ पुण्यारण्य
शरण्यानां कुर्वाणो निर्द्योतिसतां ॥ वनेषुसंचरिष्यामि संत्यंयेचात्रहेतवः ॥ २८ ॥ मयिस्वभा-
वभक्तस्य युक्तमुक्तं तवेदशं ॥ भरतेनसमंमातापितृशुश्रूषणंकुरु ॥ २९ ॥ इतिविश्वेश्वरेणोक्तं श्रु
त्वाविश्वेश्वरानुजः ॥ शांतकोपोययौशोकं स्वामिविश्लेषशंकया ॥ ३० ॥ बत्धांजलिर्बाष्पमुखश्चि
तयाशांतविभ्रमः ॥ सेवोत्कंठोरुत्थकंठो देवमाचष्टलक्ष्मणः ॥ ३१ ॥ नाथतेयत्रयात्रास्या तत्रत्वा
मनुयाम्यहं ॥ त्वत्सेवामेवरांमृक्तेः किमुतेतरसंपदः ॥ ३२ ॥ यदियास्यसिमांत्यत्का करुणाकर-
मानद ॥ क्षुद्रंदेहमिमं त्यत्का सेवत्वामन्यजन्मना ॥ ३३ ॥ वेदाहंपुरुषं पूर्णं प्रभुं त्वांप्रकृतेः परं ॥
यत्सेवयाकृतार्थाः स्यु ब्रह्मब्रह्मभवादयः ॥ ३४ ॥ इतिभागवताग्रण्यो भगवान्शुश्रुवान्वचः ॥ स-
स्मितं तमवेक्ष्योचे बाढमाणम्यतामिति ॥ ३५ ॥

ग्रण्यः भागवतार्नामग्येप्रधानस्य ॥ ३५ ॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥ ३६ ॥ अवलिप्तस्य स्त्रीजितस्य ॥ ३७ ॥ मनुना स्वार्थं भुवनमर्केन इयं गाथा कथा अर्थिर्षिचस्व अभिषिक्तो भव ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

पुत्रयात्रोद्यमं ज्ञात्वा कौसल्यापुनरब्रवीत् ॥ पुरातनानां वचनं मानं चेच्छृणु नंदन ॥ ३६ ॥ गुरो-
प्यवलितस्य कार्यकार्यमजानतः ॥ कामकार्यं प्रवृत्तस्य न कार्यं ब्रूवतो वचः ॥ ३७ ॥ मानं वै द्रेण
मनुना गार्थेयं न वगायत ॥ तस्मात्त्वमभिषिच्यस्व राजाप्यत्रानुनीयतां ॥ ३८ ॥ मातुरेतद्वचः
श्रुत्वा प्रोवाच प्रहसन् प्रभुः ॥ पितुः शांतस्य दातृस्य कार्यं वा ज्ञागुरोरिति ॥ ३९ ॥ दीर्घश्वासकृ-
तायासा संतता श्रुजलाकुला ॥ अनिवर्त्यं सुतं ज्ञात्वा कौसल्या विललापसा ॥ ४० ॥ सपत्न्यामी
षमाणां व्याघ्रघागामिव दुर्बला ॥ तातं सत्यं ज्यमायाहि नय मामपि काननं ॥ ४१ ॥ इत्युक्त ऊचे-
भगवान् मातरे वंतु मावद ॥ पतिशुश्रूषणात्स्त्रीणां परमात्मा प्रसीदति ॥ ४२ ॥ भरतं मामिवेक्ष-
स्व सचत्वांमहदचयेत् ॥ सत्यमानं दयिष्यामि वत्सरेत्वांचतुर्दशे ॥ ४३ ॥ काकुत्स्थे कथयत्येवं
सा देवी देवतोपमा ॥ नियम्य नीत्यांशो कं तस्य स्वस्य नयनं व्यधात् ॥ ४४ ॥ रक्षाघानं सर्षपान्-
जप्त्वा बबंध तनुमध्यमा ॥ चक्रांके च क्रिणः पाणौ च क्रीत्वां पालयेदिति ॥ ४५ ॥ सर्वदा स्वस्तये
संतु सर्वभूतानि तातते ॥ सर्वभूतां तं रात्मा च केशवः स्वस्तये स्तुते ॥ ४६ ॥ विनैतैवात्मनय
मुपद्रमिव वादिति ॥ विष्णुप्रसादाद् दूष्यामि त्वां विक्रान्तमुपागतं ॥ ४७ ॥

॥ ४३ ॥ नियम्य प्रशान्तिं कृत्वा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ स्वतनयं गरुडं विक्रान्तं पराक्रमिणं ॥ ४७ ॥ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अतनुराजमार्गेण महाराजमार्गेण वियतिआकाशे दृष्टिदर्शने ॥ ५० ॥ ॥ इत्ययोध्याकाण्ड टीकायां पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥
 श्री ॥ देवीसीतां चिकीर्षितं कर्तुं निरूपितं ॥ १ ॥ २ ॥ समुदे संवादयुक्तं कृतवान् तत्र संवादं चक्र इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रवृह अवनतं ध्यायंतं आलोचयं

पुरुषोत्तमभक्त्यामे पुनरेहिमलक्ष्मणः ॥ इत्युत्कामधूर्युपाधाय परिभेसुतंसती ॥ ४८ ॥ प्रसाद्यमा-
 तरंदेवः परिक्रम्यप्रणम्यच ॥ निर्जगामगृहात्तस्मा लक्ष्मीवांल्लक्ष्मणान्वितः ॥ ४९ ॥ राजरामो-
 तनुराजमार्गे सश्यामधामावियतीवमेघः ॥ स्वदृष्टिदृष्ट्यापरितापहारी मुहूर्तमार्तिशमयन्प्रजा-
 नां ॥ ५० ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे अयोध्याकाण्डे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ श्री ॥ महोत्सवोत्सुकजनं
 प्रविश्यस्वपुरंप्रभुः ॥ अंतःपुरगतां देवी मूचेकितोचिकीर्षितं ॥ १ ॥ त्वया सहव्रनंयामि देवत्यूचे
 थजानकी ॥ पुरएवोष्यतांतन्वि त्वयेत्यूचेजगत्पतिः ॥ २ ॥ समुदेसहतद्यात्रां कृच्छ्रेणकिलकेशवः ॥
 सदाप्येकाधियोरेत देवदेव्योर्विडंबनं ॥ ३ ॥ वनवासविवादंतं राजराज्योः प्रशुश्रुवान् ॥ अंतःपुर
 जनः सर्वो रुरोदविवशोभृशं ॥ ४ ॥ लक्ष्मणं बाष्पपूर्णाक्षं पार्श्वे प्रवृहमुपस्थितं ॥ ध्यायंतमथकर्तव्यं
 भगवांस्तमभाषत ॥ ५ ॥ कैकेयानियतोराजा मातरौ नौ नमानयेत् ॥ भरतश्रीमिदांधश्च तस्मा
 दत्रोष्यतां त्वया ॥ ६ ॥ मज्जनान्पाहिशुश्रूषा मलुश्रूषैव नान्यथा ॥ किंचकेशसहंप्रेष्टं त्वां वनं
 नयाम्यहं ॥ ७ ॥ एवं ब्रुवाणे देवस्मिंस्तूर्णपादाभिदंनं ॥ कृत्वा रथस्य तथारथाय रुदन्नाचष्टलक्ष्मणः ॥ ८ ॥

तं ॥ ५ ॥ नियतः नियमितः बद्ध इति यावत् नौ आवयोः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

निसृष्टं दत्तं उपजीवनं उपजीवनकरं ॥ ९ ॥ मातुः स्वमातुः कैकेय्या अयधिकं यथायवतितथा ॥ १० ॥ विष्यं अनुविसर्णीयं प्रेक्ष्यं प्रेषयितुं योग्यं ॥ ११ ॥

कौसल्यानैव शोच्यासा त्वद्वियोगं सहेतवेत् ॥ यस्याग्राससहस्रां हि निसृष्टमुपजीवनं ॥ ९ ॥ कौस-
ल्यांच सुमित्रांच भरतस्वयिगौरवात् ॥ पूजयेदधिकं मातुः कृत्यं नास्त्यत्र मेततः ॥ १० ॥ प्रेष्टो-
हं च तव स्वामिन् कथं मानयस्यहो ॥ त्वलुश्रूषोचितं साक्षा त्रेष्यशिष्यं तवानुजं ॥ ११ ॥ देव-
त्वं सह वै देह्या वने स्वैरंगिरस्यसे ॥ सकलः सफलः कालो युवयोः सेवनेस्तु मे ॥ १२ ॥ एवमुक्तवत्
स्तस्य भक्तिं तां भक्तवत्सलः ॥ विज्ञाय प्रत्युवाचे दं लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥ १३ ॥ वत्सेवस्या-
त्प्रसन्नोऽस्मि त्वमाष्टु सुहृज्जनं ॥ ये राजे वरुणप्रत्ते धनुषीति समानय ॥ १४ ॥ अभेद्यं कवचं हृद्यं
अक्षयेषु तथेषु धी ॥ त्वङ्गौ चानय विन्यस्तं सर्वमाचार्यसद्धानि ॥ १५ ॥ इत्युक्तमात्रः सौमित्रिः
स्वमाष्टु सुहृज्जनं ॥ आचार्यसमनोहेती हेमदीप्ताः समानयत् ॥ १६ ॥ पुनश्च देवस्यादेशा
त्सदानाय समानयत् ॥ सुयज्ञं च वासिष्ठस्य सूनुमन्यान् द्विजानपि ॥ १७ ॥ कोटीरकां चीकटक के
यूरादिविभूषणं ॥ अनर्थं राघवः प्रादा त्सुयज्ञाय मणीनिपि ॥ १८ ॥ भूषणानि पराध्यानि वासां
सिबिविधानि च ॥ सुयज्ञपत्न्यै प्रददौ रामपत्नी मुदन्विता ॥ १९ ॥ मातुलेनात्मने दत्तं नागं शत्रु
जयं प्रभुः ॥ हेमभूषं ददौ तस्मै सहस्रेण गवांसह ॥ २० ॥ ॥ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ गुरुसिष्ठं ॥ २४ ॥ इमश्चर्वकान् क्षीरकर्वन् ॥ २५ ॥ २६ ॥ आस्माकः अस्मत्सवयी विश्राणय दिभोगेनेदाह विशेषज्ञ तत्
द्विशेषज्ञ ॥ २७ ॥ व्यंगादिभ्यः हस्तपादादवयवराहितेभ्यः ॥ २८ ॥ दंढावलंबनः यथ्याधारः ॥ २९ ॥ गार्ग्यः गार्ग्यकुलजातः बन्धुपत्या बहुसंतानवती ॥ ३० ॥

ब्राह्मणेभ्यस्तथान्येभ्यः सर्वेभ्योर्थिभ्यएवच ॥ यथेष्टंप्रददौवित्तं प्रीतास्तेनाशिषोवदन् ॥ २१ ॥
ततःसौमित्रिमाहूय भगवानिदमब्रवीत् ॥ धनराशिर्मिमपश्य लक्ष्मणोत्तमलक्षण ॥ २२ ॥ द्विजग्ने
भ्यस्तथान्येभ्यो सुप्तद्ध्यश्चप्रदीयतां ॥ योयोजनोधुनावित्तं यद्यदिच्छति तद्दिश ॥ २३ ॥ अगस्त्यकौ-
शिकमुनिं गार्ग्यशांडिल्यमप्यथ ॥ तेतिर्यंचगुरुंचाशु तर्पयेतैर्महाधनैः ॥ २४ ॥ सूतंचमेचित्तरथं बं-
दिहासकमल्लकान् ॥ तर्पयान्याश्चाशिल्पाद्यान् याजकान्श्मश्रुवर्धकान् ॥ २५ ॥ कौसल्यायाःसुमित्रा
याः प्रेष्यान्भिक्षूंश्चतद्रूहे ॥ द्वाभ्यांद्वाभ्यांसहस्राभ्यां निष्काणांप्रति तर्पय ॥ २६ ॥ मयिनथेवनयति
नास्माकःकोपिसीदतु ॥ विश्राणयविशेषज्ञ निःशेषंमेततोधनं ॥ २७ ॥ इत्यार्यस्यवचःश्रुत्वा तथाच-
क्रेसलक्ष्मणः ॥ पुनश्चधनशेषं व्यंगादिभ्योददौप्रभुः ॥ २८ ॥ अथकर्त्त्रिद्विजो वृत्थो मलिनोमलि
नांबरः ॥ त्रिजटोनामदुद्गाव रामंदंडावलंबनः ॥ २९ ॥ सगार्ग्योदिवमाचष्ट राममेतरुणीप्रिया ॥ बब्ह
पत्याहिदारिद्र्यात् खिन्नामेदीयतांधनं ॥ ३० ॥ इत्युक्तञ्चेभगवा न्हास्यंलोकेहसत्यम् ॥ इतोदंडंक्षि-
पसिचे द्रोषदास्यामिताइति ॥ ३१ ॥ सशार्णीमलिनांकक्ष्यां वृत्थः संवेष्टयसंभ्रमी ॥ आविध्यदं
डंचिक्षेप सर्वप्राणेनवेपितः ॥ ३२ ॥

ताः तत्रस्थितागाः ॥ ३१ ॥ शार्ङ्गशिखण्तनुनिर्मितां कक्ष्यामध्यर्बन्धानुकूलां संवेष्ट्वेष्टयित्वा अविध्य भ्रामयित्वा सर्वमाणेन सर्वशक्त्या वेपितः कपितः ३२

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शोकशकुन्तलतराः शोकाख्यशाणुपरिशतविधाः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सत्वैः प्राणिभिः ॥ ३८ ॥ असंगताभिः संगत्वं ॥ ३९ ॥
॥ ४० ॥ ४१ ॥ दारार्थसप्तशतकं पंचाशदधिकत्रिंशतपरिमितमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ शोकवनवन्हज्वेन शोकाख्यदावाधिवेगेन सप्तशतवः त्वक्चर्मरुधिर
सदंडः सरयूतीर्त्वा गोसहस्रे समापतत् ॥ प्रशस्याश्छिप्यतं विप्रं गोसहस्रददौ प्रभुः ॥ ३३ ॥ इय
क्षेपुनस्तस्मै कामवित्तं प्रदत्तवान् ॥ ब्राह्मण्यत्वे दान्यत्वे प्रशशंसुः प्रजाः प्रभोः ॥ ३४ ॥ इत्थं वि-
भज्य विप्रेभ्यो विश्वेशो वित्तमुत्तमं ॥ सानुजः सहजानक्या जनकं द्रष्टुमेषियान् ॥ ३५ ॥ वाचमचूच
हुविधाः शोकशकुन्तलतराः ॥ तत्र जानपदाः पौरा नरनार्यो निरीक्ष्यतान् ॥ ३६ ॥ यातमन्वेति च चमू
श्चतुरंगतुरंगिणी ॥ तमिमं सीतया साकं मनुगच्छति लक्ष्मणः ॥ ३७ ॥ यानशक्या पुरा द्रष्टुं सत्वरा-
काशगैरपि ॥ तामिमं राजमार्गं स्मिन्वीक्ष्य ते जानकीजनाः ॥ ३८ ॥ मुंचतीमांश्चियं प्राप्ता मीश्वरो
प्यखिलेश्वरः ॥ कैकेय्यावाक्यमात्रेण पश्यतां संगतां प्रभोः ॥ ३९ ॥ यदि रामो वनं याति यामः सर्वे वयं
सह ॥ नैनं विना हि जीवामो जलं जलचरा इव ॥ ४० ॥ अर्तवादमनार्तस्तं शुश्रुवान् भगवानिति ॥
प्रहसन् प्राविशद्गृहे पितुर्नानाविलापिनः ॥ ४१ ॥ विज्ञाय राममायांतं सुमंत्रवचनाद्ब्रुपः ॥ दारार्धस
प्तशतकं रामं द्रष्टुमुपावहयत् ॥ ४२ ॥ व्यासेन शोकवनवन्हज्वेन राज्ञः तातप्यमानसकलैर्द्वियसप्तधा
तोः ॥ रामानेन दुहसितामृतपूरवर्षः सर्वाभितापशमनः सकृदा विरामीत् ॥ ४३ ॥ इति श्रीसंग्रह
रामायणे अयोध्याकांडे रामांके षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
वासमेदो यज्जाश्विनापकाः सप्तशतवः सकृच्च दानिमिकवारं ॥ ४३ ॥ ॥ इत्ययोध्याकांडे टीकायां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥

॥ श्री ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वरावर्दा वरौदत्तवानसि ॥ ७ ॥ नरवैदूर्यपुरुषोत्तम ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्री ॥ सिंहासनादुत्पपात राजाराममेवेक्ष्यतं ॥ एह्योहिरामवत्सेति शोकात्कंठपरिप्लुतः ॥ १ ॥
परिरंभपरोराजा पतन्नप्राप्यराघवं ॥ मामेतिलोकनाथेन सहसासमगृह्यत ॥ २ ॥ परिरभ्यसुतं
भूपः पर्येकेसन्निवेद्यसः ॥ सीतांसौमित्रिमप्यारा द्विवक्षुर्मूर्च्छितोपतत् ॥ ३ ॥ स्त्रीसहस्रस्यरावो
भू ल्करुणोराजसंसदि ॥ राज्ञिमूर्च्छामुपायाते रामविश्लेषशंकया ॥ ४ ॥ मुहूर्तोत्प्राससंज्ञतं प्रो-
वाचपितरं प्रभुः ॥ तातमामनुजानीहि वनवासाभिकांक्षिणं ॥ ५ ॥ सीतियंलक्ष्मणश्चायं वारितो
हेतुभिर्मया ॥ अप्यन्वागच्छतस्ताभ्यां ततोनुज्ञाप्रदीयतां ॥ ६ ॥ इत्युक्त ऊचेराजेंद्रः कितवा
यैवरावदां ॥ ततोमांशिक्षयित्वाते धर्मोराज्यस्यपाटनं ॥ ७ ॥ बतयास्यसितातत्व मथवासर्व
थावनं ॥ नयमानंरवैदूर्यं नजीवामित्त्वयाविना ॥ ८ ॥ इत्युक्त ऊचेरामरतं मैवंकुंत्वमर्हसि ॥
त्वमेवराजाभरतो युवराजोमदाज्ञया ॥ ९ ॥ स्वर्गेवानरकेवापि वनेवापत्तनेपिवा ॥ सुखमेवन-
मेदुःखं तस्मात्वंनिवृत्तोभव ॥ १० ॥ राजारामस्यनिर्बन्धं ज्ञात्वामंत्रिणमब्रवीत् ॥ सकाशरत्न-
स्त्रीरत्नं बलराममनुव्रजेत् ॥ ११ ॥ कामं वनेवसेद्रामो ममसर्वविभूतिभिः ॥ निर्धनायामयो-
ध्यायां कैकेयितनयोवसेत् ॥ १२ ॥ वयोज्येष्ठो गुणज्येष्ठः श्रेष्ठोयं सर्वदहिनां ॥ कथंरामो भवेच्छो-
च्यः कैकेयीकैतवादितः ॥ १३ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ चंदनागे चंदनवृक्षे ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ एष्यंतं गमिष्यंतं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

मुनिवध्वोनिबध्नाति कथं चीरमिदं प्रभो ॥ इत्युत्काचीरवस्त्रासा तस्थौ लज्जावती सती ॥ २५ ॥
सत्वरं सत्वधोपेत्य कुशचीरं गृहीतवान् ॥ कौशेयोपरि सीताया रामस्तत्पर्यधापयत् ॥ २६ ॥
देवी चीरधरादृष्ट्वा वीरनाथामनाथवत् ॥ वसिष्ठे मन्युरुदभं चंदनागे इवानलः ॥ २७ ॥ मामे-
ति सीतां सवार्यं कैकेयीमब्रवीन्मुनिः ॥ अतिप्रवर्तसे पापे कैकेयीकुलदूषणि ॥ २८ ॥ त्वद्वरेणा-
पिदुष्टे न गंतव्यं हि सीतया ॥ सीतारामशरीरार्था मेदिनीपालयेत्पुरे ॥ २९ ॥ सदारोयाति-
चेद्रामो यामः सर्वे वयं द्रुवं ॥ भरतः सानुजोरामं चीरधार्य नुन्यास्यति ॥ ३० ॥ शून्यामयो ध्याम
ध्यास्व त्वं कालीव कालिप्रिये ॥ वदत्येव वसिष्ठे स्वं धिक्कुर्वणि जनेनृपः ॥ ३१ ॥ धर्मो शांजीविता-
शांच चिच्छेद विरहे प्रभोः ॥ रामस्यैकस्य पापिष्ठे वनवासो वरस्तव ॥ ३२ ॥ सीतालक्ष्मणयोः
कस्मा द्वीरमित्यवदन्नृपः ॥ सर्वमाकुलमालोच्य रामो राजानमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ मत्स्नेहादपि
पाहीमां जननीं जनकाधुना ॥ यत्कृपालुतया कृष्टं निःसंगमपि मे मनः ॥ ३४ ॥ तस्यां मातरि मे
तात कृपणायां कृपांकुरु ॥ निशम्यैवं निगदितं राजारामस्य गच्छतः ॥ ३५ ॥ मुक्तकंठो रुरोदो-
च्चैः प्रियैर्भार्याशतैः सह ॥ चिरं विलप्य राजेंद्रः कैकेयीगर्हयन् पुनः ॥ ३६ ॥ रामं षडाति मे ष्यंतं
ज्ञात्वा सूतमभाषत ॥ सुमंत्रमयानेन नंदनं मे वनं नय ॥ ३७ ॥ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ मावसंस्थाः अवज्ञातं मांकुरु ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मेपरिभावीमपपरिभवान्न मांजयन्नित्यर्थः । परिभावीप्रतिभट्टतिवा ॥

मात्रापित्राचनिर्यास्यः पुत्रोन्नवेवमीदृशः ॥ इतिराज्ञासमादिष्टः सारथीरथमानयत् ॥ ३८ ॥
सीतां दृष्ट्वा रुदन्नभूः कोशाध्यक्षमभाषत ॥ वरीयांसिचवासांसि परार्थ्यभरणानिच ॥ ३९ ॥
समादाय प्रदेह्याशु स्त्रुषार्येमेयथेप्सितं ॥ इतिराजनिपुक्तेन राजमात्येन तत्क्षणात् ॥ ४० ॥
दत्तैराकल्यवासांभिर्विरेजेवीरवल्लभा ॥ स्त्रुषामुवाच कौसल्या लालयंती सुतामिव ॥ ४१ ॥ मा-
वमंस्थामुनिरामं वत्सीसाध्वी भवेरिति ॥ कातेत्रैलोक्यकांते स्थिराभक्तिर्गुणार्णवे ॥ ४२ ॥ आ-
र्येन प्राकृतास्त्रीस्य मिति सीताभ्यभाषत ॥ सीतामाश्लिष्य बाष्पाक्षी कौसल्या राममब्रवीत् ॥
॥ ४३ ॥ पुत्रसीतांचसौमित्रिं स्वंचपाहिवनेष्विति ॥ परिभावीनमेमात् स्त्रैलोक्येससुरासुरे ॥
॥ ४४ ॥ शीघ्रमेज्यामिचैताभ्यां प्रसीदेत्यब्रवीत्प्रभुः ॥ रामार्धसप्तशतकं मातृणामभ्यवन्दत् ॥
॥ ४५ ॥ संवादः क्षम्यतां मातः साध्वनुज्ञाप्यतामिति ॥ कौचीनामिव देवीनां करुणैकं दिते सति ॥
॥ ४६ ॥ रामलक्ष्मणजनक्यो राजानंचाभ्यवादयन् ॥ परिक्रम्य महीपालं धर्मशिक्षणलक्षणाः ४७
कौसल्यांचसुमित्रांच क्रमेणैवाभ्यवादयन् ॥ सुमित्रोचे प्ररुदिता वंदमानं स्वनंदनं ॥ ४८ ॥ पुत्र-
स्तपुत्रवत्यस्मि त्वयापुत्रेण साधुना ॥ तरुणिरिमणीत्यत्का मांचयास्यसिराघवं ॥ ४९ ॥

॥ ४४ ॥ अर्धसप्तशतकार्षेयसंपंचाशद्विशतमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ कौचीनां कौंचपक्षिणीणां करुणैकं दिते सति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ इगित्तुः अभिप्रायः ॥ करं करिणी ॥ ५२ ॥ तदारामः सुभक्तसां देवानां सुमनोरथं शोभनाभिप्रायानां करं दशरथस्य रथं चोति
 युगमपि द्वयमपि युगपदेव एकवारमेव अद्यास्त आरुरो ह्येत्यन्यः । कीदृशं रुच्यातं जसातं तद्व्याजं दशमुखक्रमेण दशमुखस्य रावणस्य आक्रमणं तिरस्कार
 प्रसिद्धं अन्यत्र दशदिग्बुधपरिवर्तने प्रसिद्धमित्यर्थः । अत्यायतं आतविशालं उभयमपि नादृशमेव यदारामस्तं रथमारुरोह तदा देवाः प्रसन्नमनोरथा
 तातारामः ससीतस्ते जगन्नाथः परागतिः ॥ एतावदुत्कासौ मित्रिं सुमित्राराममब्रवीत् ॥ ५० ॥
 तातानुजस्तवप्रेष्यो लक्ष्मणः पाल्यतामिति ॥ एवमेवेति देवेशे ब्रुवाणे भास्वरं रथं ॥ ५१ ॥ इ
 गित्तुः उपनिन्ये सुभक्तो देशकालवित् ॥ सानुजोरथमारुह्य सीतामारेण्यत्प्रभुः ॥ करं करेण संगृह्य
 करेणं करिराडिव ॥ ५२ ॥ अध्यास्ततद्युगपदेव युगंच योग्यं रुच्यातं दशमुखक्रमेण प्रसिद्धं ॥
 अत्यायतं सुमनसां सुमनोरथं च दिव्यं तदा दशरथस्य रथं सरामः ॥ ५३ ॥ इति श्रीसंग्रहस्य रामायणे
 अयोध्याकांडे रामांके सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥
 श्री ॥ चोदितोऽचोदयद्भूम्ना तं रथं सारथिर्यदा ॥ सवालवृधवनिताः प्रजास्तमनुदुद्बुः ॥ १ ॥
 तृषार्ता इव तोयौघं भवार्ता इव माधवं ॥ भयार्ता इव पातारं शोकार्ता राममन्वगुः ॥ २ ॥ सारथेस्थी
 यता किंच छर्नेवानीयतारथं ॥ रामाननेन्दुपश्यामो द्रक्ष्यामो तं कदापुनः ॥ ३ ॥ धन्यासि देवि सी
 ते त्वं धन्योसि त्वंच लक्ष्मण ॥ श्रेयः स्वर्गपवर्गाभ्यां यद्वास्याद्रामदर्शनं ॥ ४ ॥ जनेषु प्ररुदत्स्व
 राजास्त्रीभिः समावृतः ॥ रामपुनर्दिदृक्षेह मित्युत्कापुनराब्रवत् ॥ ५ ॥ ॥ ॥
 भवन्नित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ॥ इत्ययोऽध्याकांडे टीकार्या सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ॥
 ॥ श्री ॥ सूत्रारामेण ॥ १ ॥ भवार्ताः संसारार्ताः ॥ २ ॥ ३ ॥ वायुयोः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ॥

दशाश्वस्था ॥ ६ ॥ ७ ॥ राघवः रामः अभितः परितः विह्वलः परवशः ॥ ८ ॥ नाश्रौषं शुश्रुतवान्नाभूत्संगमे पुनरागत्यसंगसमये ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

धावतोः स्वलतोर्भूयो बाष्पैरंधीकृताक्षयोः ॥ मातापित्रोः प्रवयसो देशाकंनकृपांनयेत् ॥ ६ ॥ हा
रामरामवत्सति हासीते लक्ष्मणेति च ॥ मातापित्रोः समाक्रंदत्त्रौ लोक्ष्य करुणो भवत् ॥ ७ ॥ तिष्ठ
तिष्ठेति राजेंद्रो याहियाहीति राघवः ॥ सुमित्रमभितो ब्रूतां सुमंत्रो विह्वलो भवत् ॥ ८ ॥ नाश्रौष-
मिति राजेंद्रं सुमंत्रब्रूहि संगमे ॥ इति रामो दितः सूतो रथं निर्यकृतांजलिः ॥ ९ ॥ यंपुनर्दष्टुमन्वि
छे न्नतंदूरमनुव्रजेत् ॥ नृप एवं वसिष्ठावै वारितोऽध्वन्युपाविशत् ॥ १० ॥ प्राणिदेहादिव प्राणे
सेतुबंधादिवांभसि ॥ रामे निर्गच्छति पुरा त्सर्वमासीदमंगलं ॥ ११ ॥ स्यावराणांति रश्वांच शो-
कवन्हिमदीपयत् ॥ रामदेवस्य विरहो मानवानां तु किंपुनः ॥ १२ ॥ शोचतः पततो राज्ञो मामेति
सहसासती ॥ कौसल्यादक्षिणबाहुं कैकेयीवाममग्रहीत् ॥ १३ ॥ कैकेयीमवलोक्यार्थ क्रुद्धो दश
रथो ब्रवीत् ॥ कर्मणा चंडिचंडेन चंडालित्वं न मां स्पृश ॥ १४ ॥ त्वया छलादवा छिन्नं राज्यं चेद्भरतो
भजेत् ॥ न तेन दत्तमुदकं प्रेतस्यापि प्रियं मम ॥ १५ ॥ तस्यैवं ब्रुवतो राज्ञो राममेवान्वगच्छतां ॥
स्वभावाय तेन त्रस्य नेत्रे अस्यायेतदा ॥ १६ ॥ चक्षुराद्यैरुपरतं रामे त्वविषये सति ॥ रतमस्मि-
न्मनोदृग्भ्यां भूपते योगिनो यथा ॥ १७ ॥

तिरश्चातिर्यक्प्राणिनां ॥ १२ ॥ १३ ॥ हेचंडि कूटचंडेन कर्मणा चंडाले ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ललनाः स्त्रियः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ हेजात्यावाजिनः हेजात्यावाः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

राममातुर्नयतुमां कौसल्यायानिवेशनं ॥ रामपादारविंदोके भूतलेस्वास्तिमेभवेत् ॥ १८ ॥ एवंनि-
गद्यसुचिरं विलप्यचमहीपतिः ॥ कौसल्यालयमापेदे दिवाकरइवांबुधिं ॥ १९ ॥ राजाराममिहा-
पश्यं श्रुक्रोशोबाहुरुच्चैः ॥ हारामक्रासिसीतित्वं लक्ष्मणेतिपुनःपुनः ॥ २० ॥ शयानःशयनेतत्र
मग्नःशोकमहार्णवे ॥ रामलीलांस्मरन्नेव सकलंकालमत्यगात् ॥ २१ ॥ अनयातुमशक्यत्वा लल-
नाःसहबालकैः ॥ स्मरंत्योराममुद्वाष्या न्यवर्ततगृहान्प्रति ॥ २२ ॥ हानाथक्कप्रयासित्वं सीतयेत्यु-
रुरोदनाः ॥ अन्वधावन्समंपौरैः सर्वाःप्रकृतयःप्रभुं ॥ २३ ॥ आधावतोस्तुधकंठान् प्रांजलीनश्रु-
लोचनान् ॥ जनांस्तान्मेघगंभीरं प्रोवाचकरुणाकरः ॥ २४ ॥ निवर्तध्वंचवर्तध्वं भरतस्यानुशास-
ने ॥ समेभक्तोनुजोराजा तन्मेशुश्रूषणंप्रजाः ॥ २५ ॥ इत्युक्ताअपितेसर्वे तमेवान्वद्रवन्द्रुतं ॥ विप्रा
मार्गालसाःप्रोचु स्त्रयीविदांतपारगाः ॥ २६ ॥ हेजात्यावाजिनोस्माकं स्वामीनानियतांवने ॥ पुरमाणी
यतामेनं व्रजंतिशरणंप्रजाः ॥ २७ ॥ पदातीनां द्विजातीना मितिश्रुत्वार्तभाषितं ॥ अवतीर्यरथाद्रामो
ययौमंददयानिधिः ॥ २८ ॥ विप्राःप्रांजलयःप्रोचू रामंराजीवलोचनं ॥ निवर्तस्वपुरंवत्स पालयस्मा
नृपालय ॥ २९ ॥ पश्येमान्प्रणतान्भूमौ हंसशुक्लशिरोरुहान् ॥ मुनीन्भागवतश्रेष्ठान् वाज
पेयादियाजिनः ॥ ३० ॥

सशुक्रशिरोरुहान् पलितान् वृत्थानिस्त्रयः ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३१ ॥ स्तंभपदेन मूलमुच्यते पादपाः जालापद्माः वृक्षाः ॥ ३२ ॥ तिर्यचः तिर्यक्प्राणिनः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सरस्वतीवार्चं गीर्वाणार्णोमरस्वतीत्य-
मरः । सरस्वतीनदीयास्माधिरयोर्यथा गमनसमयेदृष्टा ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ यवसंतृणाद्याहरं ॥ ३७ ॥ अध्यासया मास आस्थितो भवतु पादावनंजनं पादप्रक्षाल-

पश्यान्निननुयातान्स्वान् वेदांश्चागानि चाधुना ॥ पश्येदंब्राह्मणकुलं पर्याकुलमनाकुलं ॥ ३१ ॥
नानास्तंबलतोपता रुथपादाहिपादपाः ॥ अनुयातुमशक्तास्त्वा मनुशोचंति शोभन ॥ ३२ ॥
तिर्यचः कीटपर्यंता हंते ममृगपक्षिणः ॥ भक्तवत्सलदृश्यंतां स्निग्धाभक्ताश्चराचः ॥ ३३ ॥ एकछ-
त्रोच्चितोलोके त्वमछत्रोहिगच्छसि ॥ हंतत्वांवाजपेयोत्थैः श्वेतछत्रैरुपास्महे ॥ ३४ ॥ प्रथयौभग-
वांस्तूष्णीं शृण्वंस्तेषां सरस्वतीं ॥ संध्यायां प्राप्तवानाम्ना तमसांच सरस्वतीं ॥ ३५ ॥ फलमूलो-
दकैर्यत्ति रद्यप्राप्ता गृहं स्मरन् ॥ नोत्कंठां कुरुतातेति रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ रामाज्ञया
सुमंत्रोश्चान् विमुच्यथ वंसदौ ॥ ससौमित्रिः शिवांश्यां चक्रे चमूदुर्दले ॥ ३७ ॥ अनंतश-
य्यस्तांश्या मध्यासामाससीतया ॥ सौमित्रिस्तुतयोरनूर्णं चक्रे पादावेनंजनं ॥ ३८ ॥ सतस्मि-
स्तमसातीरे विमलंगोकुलाकुले ॥ संध्यामुपास्य शिशयेत्र पर्येकसीतया समं ॥ ३९ ॥ सौमित्रिश्च
सुमंत्रश्च देवदेव्योरदूरतः ॥ मनोरमान् रामगुणान् वर्णयंतौ स्मतिभ्रतः ॥ ४० ॥ रामोर्धरात्र उ-
त्थाय सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ पश्य पौरानिमान्मुत्तान् वनेषु भवनेष्विव ॥ ४१ ॥

नं ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ भवनेष्विव गृहेष्विव ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ उदीचीउत्तरादिशं ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ मुखगायं सर्वसमं ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ गृहः भुङ्क्ष्वसम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

पुत्रमित्रकलत्राणि क्षेत्रवित्तगृहाणिच ॥ त्यक्त्वामद्रक्तिसंपूर्णा मांयोगिनइवान्वगुः ॥ ४२ ॥
 अस्मिन्त्रयामेवयंयामो सुप्तेष्वेतेषुसत्वरं ॥ दुःसहोविरहोह्येषां किंवाल्मकिमणमन्यसे ॥ ४३ ॥
 इत्युत्कासतमूचेसौ पौरव्यामोहनायहि ॥ नयोदीचीरथक्षिप्रं निवर्तस्वपुनस्त्विति ॥ ४४ ॥
 सुमंत्रोथतथाकृत्वा रथंभूमेन्यवेदयत् ॥ आरुरोहरथरामः ससीतालक्ष्मणस्ततः ॥ ४५ ॥
 रथमारुह्यतरसा तमसामतितीर्यसः ॥ तेनैवरात्रिशेषेण दीर्घमध्वानमत्यगात् ॥ ४६ ॥
 प्रभातेसतिपौरास्ते मन्वानानगरंगतं ॥ रामलोकभिरामतं प्रहृष्टानगरंययुः ॥ ४७ ॥ अतिग
 छन्बहुश्रामान् कौसलान्कौसलेश्वरः ॥ वेदस्मृतीनामनदीं गौमतींचाल्यवर्तत ॥ ४८ ॥ दक्षि
 णाभिमुखंयातं दक्षिणंसरयूनदीं ॥ तरंतकौसलाद्यास्तं सर्वेजानपदाययुः ॥ ४९ ॥ दीनानश्रु
 खान्दृष्ट्वा भक्तांस्तान्विरहासहान् ॥ भूमाभुर्जेभुर्जंगाम मधुम्येदमभाषत ॥ ५० ॥ वेदाहंभवतां
 भक्तिं भवनंप्रतिगम्यतां ॥ इत्युक्तास्तेययुर्नत्वा वर्णयंतोगुणार्णवं ॥ ५१ ॥ द्विजसद्वैःसदासे
 व्यं भजतामधधातिनीं ॥ गच्छन्नापत्रिपथगं गंगारामस्त्वयीमिव ॥ ५२ ॥ ससीनंसानजामात्य
 मिंगुलीवृक्षमूलगं ॥ प्रणनामप्रभुंप्राप्य निषादाधिपतिर्गृहः ॥ ५३ ॥ तवेदंसपुराज्यं देवदासा
 वयंतव ॥ निवसात्रैवनाथेति गुहोरायवमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ ॥ ॥

॥ ५५ ॥ पर्णपर्यकयातयोः पर्णपयशय्यायास्थितयोः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ दूयतेपरितप्यते धीवित्थिः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ व्यतीयायगता
॥ ६१ ॥ मनाक्किंचित्सृष्टं तुल्यंसमकालं यथाभवतितथा । सूर्यपक्षेकिरणेनरश्मिनेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ इत्ययोध्याकाण्ड टीकार्या अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

वनवासेनदेवस्य भक्तः खिन्नो मुहुर्गुहः ॥ सांख्यतस्तेनयवसं रामोऽश्वभ्योददौ तदा ॥ ५५ ॥ देवदे
व्योः ससौमित्रिः पर्णपर्यकयातयोः पादावक्षालयत्थन्यो रवावस्तमुपेयुषि ॥ ५६ ॥ संध्यायांसम
तीतायां देवदेव्योः शयानयोः ॥ तिष्ठतं लक्ष्मणं प्रेक्ष्य गृहज्वचे धनुर्धरं ॥ ५७ ॥ वीरविश्रम्यतां
किंचि ल्किंकरो भवतामहं ॥ आर्ययोः पालने युक्त इत्युक्ता लक्ष्मणो ब्रवीत् ॥ ५८ ॥ वीक्ष्येयमपणप
र्थकं प्रासादेऽनर्ध्यशय्ययोः ॥ आर्ययोर्दूयते मेधी गृहकिं गृहयामिते ॥ ५९ ॥ हारामेति विलोढता
वनार्थौ स्थविरौ भुवि ॥ पितरौ स्मरतो मेग निद्राविद्राविताशुचा ॥ ६० ॥ गुहसौमित्रिसूताना
मित्थं रामप्रसंगिनां ॥ जात्रतामेकभक्तानां साव्यतीयायशर्वरी ॥ ६१ ॥ करेण ताच्चेण भ्रमणेन हरेण
सृष्टं मनकसुस्मितमुल्लास ॥ रामेण देव्यावदनारविंदं सूर्येण सांध्यंतरुणारविंदं ॥ ६२ ॥ इति
श्रीसंग्रहरामायणे अयोध्याकाण्डे रामांके नारायणपंडिताचार्यकृतौ ८ सर्गः ॥ ॥
श्री ॥ रामाज्ञयाथसौमित्रिः ह्रवायाचोदयद्गुहं ॥ गुहश्चोपायनयन्नावं स्वरित्रां किं करेदृढां ॥ १ ॥ रा-
घवो निरघंसूतं सुमंत्रप्रत्यमंत्रयत् ॥ याहि सौम्याधुना योध्यां पाहि तातं शुचादितं ॥ २ ॥

॥ श्री ॥ ह्रवाय ह्रवं नावमानेन तुमित्यर्थः स्वरित्रां दृढारित्रोपेतां नावमरयितुमर्हसि विशेषेण बद्धोऽङ्गोरित्रमिच्छ्यते अत्रिकेनियतनमित्यमरः ॥ १ ॥ २ ॥

॥ १४ ॥ तारकैःदात्रीः ॥ १५ ॥ हेविष्णुपदिगो ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ न्यग्रोधमूलवटमूलं २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अत्रयटमूले मृणालादन

देवदेवाज्ञयादेवीं नावमारोप्यवर्थिवान् ॥ लक्ष्मणःस्वयमारूढः पश्चाल्लक्ष्मणपूर्वजः ॥ १४ ॥
तारकरतार्यमाणासा देवीदेवांतिकस्थिता ॥ तांगंगामवलोक्याथ मंगलांगीदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
हेविष्णुपदिधन्यात्वं ब्रह्मलोकादुपागता ॥ देववनाग्निवृत्तेत्वां पूजयिष्यामिजान्हवि ॥ १६ ॥
इत्युक्तवत्यैवैदेह्यां पारवारं ह्यवोगमत् ॥ अवरुह्य ह्यवात्तस्मा द्रामालक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १७ ॥ अत्र
तोगच्छसौमित्रे सीतात्वामनुगच्छतु ॥ अनुयास्याम्यनायासी त्ववैसीतांचपालयन् ॥ १८ ॥ इत्ये
वं व्रजतोःस्वैरं रामशामानुजन्मनोः ॥ सुमध्यमाययौमध्ये करेणुःकरिणोरिव ॥ १९ ॥ तेगत्वादीर्घ
मध्वानं प्राविशानंद्भुतं वनं ॥ न्यग्रोधमूलमासाद्य तत्रवासमकल्पयन् ॥ २० ॥ सीतालक्ष्मणयो
रामो दर्शयामासपद्मिनीं ॥ सुदर्शनानामततः पद्मान्यादत्तलक्ष्मणः ॥ २१ ॥ पादपद्मोपमंपत्युः
पद्ममादायमौथिली ॥ विललासांतिकेभर्तुः सुंदरीवैदिरास्वयं ॥ २२ ॥ तेत्रयोत्रित्रात्रांते मृणा
लादूनतर्पिताः ॥ अवसंसत्तत्रांतरात्रिं नानासंकथनैःसुखं ॥ २३ ॥ प्रभाकरेप्रभातेथ प्रतस्थुस्ते
ततोवनात् ॥ बहून्बहुविधान्देशान् पश्यंतःशीघ्रगामिनः ॥ २४ ॥ अल्पावशेषेदिवसे रामो
जायानुजान्वितः ॥ संगमंगतवानुपुण्यं गंगायमुनयोःप्रभुः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

तर्पिताः पद्ममूलभक्षणात्संतुष्टाः मृणालं विसमञ्जादीसमरः ॥ २३ ॥ २४ ॥ गंगायमुनयोः संगमं यगयित्वा ॥ २५ ॥ ॥

गगजेनमारीपथ्येजतेन यमार्गेजंतुणमुत्पण्णं ॥५॥ विरजस्कांनिर्यापवनीप्रवर्तित्येकपदं । वनराजिः वनपंक्तिः यांवनराजिं नि
मार्ष्टुमंशूशति ॥६॥ यामुन्दीपुण्षारामः यत्पदयस्यरामस्यपदं सपट्टिकवारं ॥७॥ वेंधुरं ज्वाबलपिनं जटामंडलापतं ॥ ८ ॥ तर्कयतिउहयति स-
रतोरतिनामन्याभार्ययासाहंतं । रतिनाथकामं मधुसूक्ष्मं वसंतसंखं ॥ ९ ॥ रघुसंततिर्कतुः रघुवंशश्रुतः अतुलाजनुपसा शोच्यः शोकाहः ॥ १० ॥ स्या-

किंनुतेनमुकृतंकृतमासी न्भागजिनतृणगुल्मगणेन ॥ ब्रह्मरुद्रमुकुटोपरिवेश्य यंपरिस्पृशतिरामप
दाब्जं ॥ ५ ॥ रामपादरजसाविरजस्का पावनीभवतिसावनराजिः ॥ यांकरेणकरुणाकरआरा दिंदिरा
करसखेननिमार्ष्टि ॥ ६ ॥ तानदीर्घभजेभुवनेको यासुभज्जतिजगद्गतितरेषः ॥ यत्पदेसपदिंसंगममात्रा
ज्जान्हवीहरशिरोमणिरासीत् ॥ ७ ॥ चारुचीरमचिरादुपयातं प्रष्टुबंधुमिवबंधुरमारतम् ॥ तंजटावलयि
नंकलद्धवा पूजयंतिमुनयः कृतकृत्याः ॥ ८ ॥ चापपाणिमबलोक्त्यसीता लक्ष्मणंभुवनमुंदरमेनं ॥ त
र्कयंतिसरतिरतिनाथं कालनेमधुसूखंमुनिबन्धुः ॥ ९ ॥ यत्रयातिरघुसंततिकेतु स्तत्रसंपदनूलानवि
पत्तिः ॥ मौल्यमूर्तिरितिनेवसशौच्य स्ताद्वियोगजनतैवाहिशोच्य ॥ १० ॥ किंधनैः प्रियजनैरथकिंवा किं
सुतेः किमपरैरपि ह्यदौ ॥ स्यामरामगुणकीर्तनतप्ता यावदायुरापितञ्चरणायै ॥ ११ ॥ इत्यमुत्थि
तविरागविवेका स्तेजनाहदिजनादूनमाप्य ॥ योगिवत्सकलकालमवश्यं निन्यिरेसफलमेवहि
धन्याः ॥ १२ ॥

म मे मया द्वादशपुरितावस्यतीति ॥ ११ ॥ अस्थितिरागविवेकाः विरागवैराग्यं विवेकोद्धानं संजातबराग्यद्वानन्तइत्यर्थः । योगिवत् योगिजनव
त् निन्यरनीतवंतः गमयामासुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्रव्य द्रवणं कुरुय अद्य इदानीं ॥ १३ ॥ कल्पकल्पकालसमं ॥ १४ ॥ तं रथं तत्र रथे ॥ १५ ॥ १६ ॥ उदंतं वृत्तार्तं वार्ताप्रवृत्तिवृत्तार्तउदंतस्या-
दिसमरः । अंबुइव अंबुयथार्थेषीतसकलोहतकरं तावत्तद्वत् समुमंत्रः रामवाचयप्युवाचेत्यन्वयः । वार्षिकः वर्षाकालीनः । अंबुइः अंबु वर्षन् अ-

रामरम्यहसितामृतसीति लक्ष्मणकनुवनेद्रवथाद्य ॥ हाहतोस्मिविरहादितिराजा सुस्वरंसविवि-
धंविललाप ॥ १३ ॥ एकमेकमपिरात्रिविशेषं कल्पकल्पमनयत्यथिवीशः ॥ छेदशवपरमंतपआ
सी द्रामसंस्मृतिबलाद्भतराज्ञः ॥ १४ ॥ तं रथंसमधिरुह्यसुमंत्रः शोकशोषितमनाः पुरमायात् ॥
तंपरीत्यजनतानगरस्था तत्रराममनवेक्ष्यरुरोद ॥ १५ ॥ राघवस्यननुमंत्रिवरस्त्वं त्यक्तवानसि
वनेकनुरामं ॥ दुःसहामितिगिरंपरिशृण्वन् बाष्पवान्नृपगृहंप्रविवेश ॥ १६ ॥ रामदूतमवलोक्य
सुमंत्रं मूर्छितोनरपतिः समहूर्त ॥ वल्लभाशतवृत्तोत्थसंसंज्ञः पृष्टवान्सपदि राघववृत्तं ॥ १७ ॥
राघवस्यरमणीयमुदंतं कीर्तयन्सजनतापमुदास ॥ वार्षिकोर्बुदइवांबुसुमंत्रो रामवाचमपितावदु-
वाच ॥ १८ ॥ नंदइष्यतिनरेंद्रभवंतं नंदनः समयमेनमतीत्य ॥ त्वासदापरिचरंनुरागा त्साधु
शास्तुभरतः किलराज्यं ॥ १९ ॥ वंदतेभुवनवंद्यपदस्वां सुंदरीचमिथिलेन्द्रसुतासा ॥ लक्ष्मणश्च
परितप्तमनास्ते हेलनेनमहिलाविहितेन ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नतापमिव जनतापं यथानाशयति तद्वत् रामवार्तामुक्ताजनतापमुदासेति प्रथमान्वयः ॥ १८ ॥ समयं संकेतं चतुर्दशमुवर्षेषुवनवास
लक्षणं शास्तुकिलरक्षतुकिलपालयत्वित्यर्थः ॥ १९ ॥ हेलनेन अवज्ञया महिलाविहितेन स्त्रीकृतेन कैकेय्याकृतेनेत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥

उपचर्यशुश्रूषयित्वा दशरथशुश्रूषां कृत्वेत्यर्थः । मुदे संतोषाय मुन्यतीति प्रमदो हर्ष इत्यमरः ॥ २१ ॥ अंबुजिनीभिः पद्मिनीभिः पद्माकरैः सहेति शेषः वनं ताम्र्यति स्म पला निगलति स्म तु गुग्गुलानां विनिधातुः । त्विदमभवा इत्यर्थः । हृमानददशरथराज विपिने वने शेषे शीघ्रं स्वप्न इति धातुः पित-
रौ मातापितरौ मातापितरौ पितरावित्यमरः ॥ २२ ॥ २३ ॥ भयं नो नास्ति ॥ २४ ॥ सौमनस्यं प्रसन्नत्वं राममानसं रामदेवचितं । इताशरणं गता मलहीनं

राममातरुपचर्यसदात्वं रामतातमखिलं त्यजशोकं ॥ रामएष्यति मुदे तव सत्यं रम्य एष न नुराम-
नियोगः ॥ २१ ॥ ताम्र्यति स्म वनं मंबुजिनीभिः कश्यपरासविरहेण न शोकः ॥ स्याच्चराचरगतिस्त-
वसूनु मानदेति निजगादसुमंत्रः ॥ २२ ॥ रामवत्सविपिने कनुशेषे कुत्रतन्विपरिताम्यसिसीति ॥
क्वासिलक्ष्मणवतेति रुदंतौ स्माहरामपितरावथसूतः ॥ २३ ॥ हे नृदेवनरदेविनतापो राघवे निज-
सुखामृतपूर्णे ॥ नो भयं स्वबलधारितलोके सर्वसद्गुणनिधौ न हि दोषः ॥ २४ ॥ न प्रताम्यति न सीद-
ति सीता सौमनस्यमपि नैव जहाति ॥ राममानसमितामलहीनं पद्मपालिरिव हंत हसंती ॥ २५ ॥
रामपादमुपसेव्यकृतार्थो लक्ष्मणः पुरुषलक्षणदक्षः ॥ शोच्यतानखलु तेषु ततः स्यान्निर्ययाविति-
निगद्यसुमंत्रः ॥ २६ ॥ हाहतास्मिनरदेव बताहं मत्सुतस्य विरहानलदूना ॥ त्वं रमस्व मम क्रांत-
सपत्न्ये त्यत्र रामजननी विललाप ॥ २७ ॥ देवि मैव माभिधेहि सति त्वं माक्षतं मम मनो न च भिक्षि ॥
राममातरुपसंस्पृशदोभ्यां मां वतेति नरदेव उवाच ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निर्मलं राममानसं मनोहरराममानससरोवरं इतागता पद्मपालिरिव पद्मपङ्क्तिरिव हसंती विकसिता ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ हं देविकौ सत्ये एवमाभि-
धेहि वाचद पूर्वमेव क्षतममनः अथ च पुनरपि न भिक्षिन विदारस्य दार्ढ्यपाणिभ्यां ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥

शब्दबोधपटनयतः शब्दः श्रूयतेतत्फलं प्रत्यागत्वास्थितस्यलादेव दूरतत्त्ववर्धुयः समर्थः सधानृक्कः शब्दवेधदुरित्युच्यते तादृशो नभयागमयार्या वन-
माह ननसमये उषसिउषः कालोद्विषबुध्याजोयमितिबुध्या कुंभनिमज्जनञ्चनि श्रुत्वात्रातित्यर्थः द्राक्षिं प्रसूदितः इतः ॥ ३७ ॥ अनुतापंश्चावापदु-
क्तं विषण्णं भीतं करुणयाकुपया कैरुण्यं करुणाघृणत्यमरः । नविदुषइत्येकपदं नजानतः अज्ञानादेतत्त्वमकृतवतस्ते द्विजहृत्यान्नामकाहृत्यानस्याकाम-
नेत ॥ ३८ ॥ अंशयोः अंशकयोःस्थविरयोः बृधयोःभुमिपित्रोः भयाहृत्यगुनमर्मापित्रोरकसुतयाः भयाहतोयः सण्कषसुतोयःस्तोतयोक्तोतयाः

शब्दवैधपटुनामगथायां तिष्ठतोषिसिवनिद्विषुध्या ॥ कुंभमंभसिनिमज्जितवान् द्राक्सूदितीननु
मयामानिसूनुः ॥ ३७ ॥ सानुतापमवलोक्यविषण्णं मातदाकरुणयाऋषिसूनुः ॥ स्यान्नतेनविदु
षोद्विजहत्या राघवेतिनिगदन्दिवमाप ॥ ३८ ॥ अंधयोःस्थविरयोर्मेनिपित्रोः पार्श्वमेकसुतयोर
हमाप्य ॥ आर्जवंपरमवेत्यशुचार्तः प्रावदंबतमुदंतमुदंतं ॥ ३९ ॥ आवयोस्त्वयिहितातानिविष्टं
जीवितंचसुकृतंचगतस्त्वं ॥ यज्ञदत्तनयनौद्रुतमिथ्यं तत्तपस्विमिथुनं विललाप ॥ ४० ॥ त्वंचपु
त्रविरहात्यजदेहं पार्थिवेति सऋषिर्ममशप्त्वा ॥ तापसस्तनयतापपरीतः स्वर्गमार्गमगमत्सहप
ल्या ॥ ४१ ॥ दुष्कृतं ननु कृतं तादिदमे तत्फलं मरणमेव न चान्यत् ॥ भेषजं मम सुतस्य मुखेदो द
र्शनामृतमुपागतमृत्योः ॥ ४२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आर्जवऋत्वं परमश्रिकं अवेत्यज्ञात्वा शुचातीहं महंतपुदः संतोषस्य अंतरवमानयत्रसमुदंतः तादृशोदंतंवृत्तांतं सुतइननादिवाती प्रावदं अनुवभिसित्य-
न्ययः ॥ ३९ निविष्टमास्थितं त्वंहुगतः धरणगंगेतोसि हेयकदत्तपन्नौ आवां हुतनय तव समीपं प्रत्येवनय अत्र न त्यज इत्येष्वभादि प्रकारम् ॥ ४० ॥
॥ ४१ ॥ हेमतिका सत्येतत्फलं तस्य पुष्कलस्य फल उपागतमृत्योः समीपस्य मृत्योः मम मुतस्परामस्य दर्शनमृतो भेषजभावधं अतस्तस्या भासित्या हन्ते ना
न्ययः ॥ ४२ ॥

विछसितंबुद्धिविलासीपतं ॥ ४३ ॥ द्विरदराजसपत्नैरेरावतप्रतिपक्षं तस्मादप्यतिविलासादि मद्गमनशक्तिमतामित्यर्थः । पुनरवेक्षणनूत्नपुनरवेक्ष
नेपिसंदर्शनेपि नूतनभूतमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ अचिरद्युतिचीरं तद्विस्मानवीरवस्त्रं ॥ ४५ ॥ इदमीक्षणमिदंनयनं ॥ ४६ ॥ परितापलवोपिसंताप
लेशोपि ॥ ४७ ॥ राजमौलिमणिराजगणचूडामार्णे अद्भुतमौलि अत्यद्भुतकिरीटं वीरासनसिंहासनं ॥ ४८ ॥ उद्भवांतरगताय जन्मांतरंग्राप्तवते

इयामलंसुललितंविमलांगं लोकमंगलदृचारुतराक्षं ॥ आव्रजंतमवलोक्यहिलोको धन्यतांनयति
मेतनयंतं ॥ ४३ ॥ पादपद्मगुणनिर्जितपद्मं यात्रयाद्विरदराजसपत्नं ॥ प्रेक्षतेभुवनभूषणरत्नं
पुण्यवान्पुनरवेक्षणनूत्नं ॥ ४४ ॥ वीरवर्यमाचिरद्युतिचीरं दीर्घबाहुमिषुकामुकपाणिं ॥ आयतो
रसमेवेक्ष्यसुतमे कस्यतृप्यतिमनोनयनंवा ॥ ४५ ॥ कंबुकंठमरुणवुजमाल्यं प्रोक्षसन्मकरकुंड
लगंडे ॥ विद्रुमाधरमहोमम पुत्रद्रक्ष्यतीक्ष्णमिदंतुकदानु ॥ ४६ ॥ अर्धचंद्रमिवतस्यललाटे
चंद्रसुंदरकलामिवहासं ॥ पूर्णचंद्रमिवतस्यमुखाब्जं पश्यतःक्वपरितापलवोपि ॥ ४७ ॥ राजमौ
लिमणिमद्भुतमौलिं सीतयासहपरासनमाप्तं ॥ लक्ष्मणाचलितचामरमारा द्वीक्षतेममसुतंपुरि
धन्यः ॥ ४८ ॥ ज्ञानयज्ञानिजधर्मगुणैर्मै तुष्टिभेतियदिनामविधाता ॥ रामदर्शनसुखंप्रतिदद्या
दुद्भवांतरगतायचमह्यं ॥ ४९ ॥ इत्यमुष्यसविलापविशेषः शेषतामुपजगामसमाधेः ॥ येनराम
पदवेद्यमुदारं ब्रह्मनंदनाधियापिसदृश्यौ ॥ ५० ॥ वैष्णवंपदमवापसराजा राजहंसइवनिर्मलरू
पः तछरीरमपहायकृतार्थो वृक्षनीडमिवभीतिसनीडं ॥ ५१ ॥ ॥

॥ ४९ ॥ शेषतां अंगतां तत्रहेतुः । येनेति ॥ ५० ॥ वैष्णवंपदं विष्णुलोकं हंसपक्षे तु वैष्णवंपदमित्याकाशमुच्यते राजहंसः भीतिसनीडं भययुक्तं ॥
वृक्षनीडं वृक्षेविद्यमानं नीहाल्यस्वगृहं अपहायैवत्यक्तैरेत्यन्वयः ॥ ५१ ॥ ॥

यादिषीकौसल्याशितिभर्तुःशूयस्य ॥ ५२ ॥ आहरन्आनीतर्बतः कानकेषुकनकामयेषु सुवर्णकृतोषु कल्योउषःकालसमये एतत् अंधराजभरणरूपदुष्कमे
अप्रतिबुध्यअज्ञात्वा ॥ ५३ ॥ पादसेवनकृतः पादसेवाकुर्वाणाः परंतुमंतुडपलभ्यस्वात्था ग्रहरंत्यःताडयंत्यः ॥ ५४ ॥ अंगलतांशरीराख्यलतां समु-
चित्रासुमित्रयासहिता ॥ ५५ ॥ त्वजसित्यक्तवानसि तंरामपरिशयापित्यक्ताप मेत्तदपनदीर्णनिविदारितमभूत् ॥ कर्कशकाठिणं कुलिशातूज्जात्

रामकीर्तनरसामृततृप्तं सुप्तमासदयितंप्रतितर्क्य ॥ राममेवहृदयेनदधाना स्वापमापमाहिषीक्षि
तिभर्तुः ॥ ५२ ॥ आहरन्परिजनाजनभर्तुः कानकेषुकरकेषुजलानि ॥ बंदिनःप्रतिवंदिरेनं
कल्पमेतदप्यमप्रतिबुध्य ॥ ५३ ॥ पादशैत्यमवगम्यहिभर्तुः पादसेवनकृतोत्पनार्यः ॥ आत्म
कांतमुपलभ्यपरेतं चुक्रुशुर्निजतनुंग्रहरंत्यः ॥ ५४ ॥ तत्ररामजननीप्रतिबुद्धा प्राणनाथमवल्लो
क्यपरासुं ॥ व्याललापमृदुलांगलतांस्वां ताडयंत्यतितरांससुमित्रा ॥ ५५ ॥ हापतेननुसुतप्रण
यीत्वं स्वांतनुंत्यजसिरामवियोगे ॥ त्वांचतंचपरिहायनदीर्णं कर्कशहिकुलिशात्तृदयमे ॥ ५६ ॥
नंदनेनरमणेनचहीनां निदितांजगतिधिग्धिगवीरां ॥ हाविधातरुपयापयपारं मानुशंसइतिनाम
लभेथाः ॥ ५७ ॥ राज्यमागतमिदंत्वयिदैवा त्सर्वमेवखलुकैकयपुत्र ॥ भुंक्ष्वसांप्रतमकंकमेत
त्वत्सपन्नविलयोविलमासीत् ॥ ५८ ॥ इत्यहोविलपितंभुविपन्नं लोटितंचबहुताडितमंगे ॥ स्त्री
शतैःसहहिरामजनन्या तत्रकस्यकरुणानबभूव ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ५६ ॥ पतिपुत्राभ्यांरक्षितत्वादेवावीरां अविरानिष्यतिसुतत्यमरः । पारंअवसानं ॥ ५७ ॥ आगतंउपगतं सांप्रतंइदानीं ॥ ५८ ॥ विलपितं वि-
लपःकृतः पन्नपतितं ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अधितैलद्रोणि तैलपूर्णमंजूषार्यानिक्षेपयित्वा ॥ ६० ॥ स्मेरमदस्मितोपेतं मणिघृणिकनत्कुंडलोच्छासिगंडं मणिकिरणोज्ज्वलन्मकर कुंडलविलसितगंडं व
समित्यर्थः । उदितस्मरणेन तथा आविर्भूतं सांत्वार्थवा शोकोनकायइत्यादि सांत्वबचनानिवक्तुमिव सप्तुपाश्रुय्य मनसैवालोच्यालिंगनं कृत्वा शोकं

स्त्रीगणंतमपसार्यवासिष्ठ स्तांचरामजननीमपयाप्य ॥ देशकालविदसावधितैल द्रोणिपार्थिवतनुं
प्ररक्ष ॥ ६० ॥ रामं रम्यं मरकतमणिश्यामलं कोमलांगं स्मेरं वीरं मणिघृणिकनत्कुंडलोच्छासिगंडं ॥
कौसल्यास्वंतनयमुदितं चित्तपद्मे दयालुं सांत्वार्थं वा सपदि समुपाश्रिष्य शोकं मुमोच ॥ ६१ ॥ इ
ति श्रीसंग्रहरामायणे अयोध्याकाण्डे रामांके नारायणपंडिताचार्यकृतौ दशमः सर्गः ॥ १० ॥
॥ श्री ॥ वैनतेयो दये प्राप्ते वैनतेयध्वजप्रियाः ॥ ब्राह्मणराजभर्तारः सभांप्रापुः संसंकटाः ॥ १ ॥
मार्कण्डेयो वामदेवो मौद्गल्यः कश्यपो मुनिः ॥ कात्यायनो गौतमश्च जाबालिरितिसद्गणाः ॥ २ ॥
पुरोहितं पुरोधाय वसिष्ठं सममंत्रयन् ॥ रामे वनं गते राज्ञि स्वर्गते कृत्यमत्र किं ॥ ३ ॥ क्षित्या मरक्ष
कायांस्त्युर्दोषाः सर्वभयंकराः ॥ भरतः सानुजस्तस्मा दानीतव्यो गिरिव्रजात् ॥ ४ ॥ वसिष्ठ एवं नि
श्चित्य राजमात्यान्समादिशत् ॥ भो भो विजयसि त्वार्थं जयंतां शोकगच्छत ॥ ५ ॥ आयातु भर
तस्तूर्णं मदाज्ञेति निवेद्यतां ॥ अथ रामविवासश्च नोच्यतां शोककारणं ॥ ६ ॥

पतिमरणादिनिमित्तशोकं मुमोच विनाशयावसित्यर्थः ॥ ६१ ॥ इत्ययोध्याकाण्डे दीकार्या दशमः सर्गः ॥ १० ॥ श्री ॥ वैनतेयादये अरु
णोदये वैनतेयध्वजप्रियाः गरुडध्वजस्य हरः प्रियाः ॥ १ ॥ २ ॥ पुरोधाय पुरस्कृत्य ॥ ३ ॥ गिरिव्रजात्कयपुरात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

विवासःवनवासः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ प्रवास्य निष्काल्य न्वधाःअकरोः ॥ ३५ ॥ भृणवधा बालहत्या ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

विवासःश्रीनिवासस्य कस्माद्धेतोरजायत ॥ अनवद्यस्यतस्येति पृच्छभरतोथतां ॥ २९ ॥ अ
त्यकुलतरंपुत्रं कैकेयीवाक्यमब्रवीत् ॥ सत्यंरामोनवद्यात्मा चंद्रवद्रंजयन्प्रजाः ॥ ३० ॥ तस्यो
द्यतोभिषेकोत्र कृतवत्यस्मिन्तेहितं ॥ रामस्यतुवनेवासं राज्येत्वदभिषेचनं ॥ ३१ ॥ आत्माज्ञया
वनंयाते सीतासौमित्रिसंयुते ॥ रामेहारामरामति राजाशोकाद्विवंगतः ॥ ३२ ॥ जुगुप्सितमिदं
कर्म त्वयिस्नेहादिदंकृतं ॥ रक्षराज्यंस्वधर्मेण यत्नमेसफलंकुरु ॥ ३३ ॥ जाज्वल्यमानेशोकाग्ना
वितिवाक्येनपातितः ॥ तातप्यमानोभरतः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ हत्वाभोपितरंघोरे प्रवा
स्यचममेश्वरं ॥ दुष्टेव्यधामहदुःखं विषंक्षीरमिवेक्षसे ॥ ३५ ॥ ब्रह्मभ्रणवधाभ्यांच दोषौल
क्षगुणोल्बणौ ॥ कृत्वात्वदर्थमित्युक्त्वा मांतुभस्मीकरोषिहि ॥ ३६ ॥ पापिष्ठिराजनिधनं रामप्रव्र
जनंचते ॥ राज्यभोगायमेनैव तस्यस्युःसाक्षिणःसुराः ॥ ३७ ॥ त्वद्देहादुदभूद्देहो ययंदूषणभूष
णे ॥ इमंतुसंत्यजाम्यद्य माभन्मेदेवहेलनं ॥ ३८ ॥ सहस्रपुत्रासुरभिः खिन्नास्त्वत्काकुशसुतौ ॥
एकपुत्राचकौसल्या तद्वियोगंसेहेतकिं ॥ ३९ ॥ नत्वमश्वपतेःपुत्री पुत्रीत्वरक्षसोद्भवं ॥ ययाना
थोजगन्नाथ सत्यक्तःकांतश्चसूदितः ॥ ४० ॥

उदभूत् आवीरभूत् देवहेलनंदेवतावशा ॥ ३८ ॥ खिन्नास्तेदवत्यभवत् ॥ ३९ ॥ रक्षसःराक्षसस्य ॥ ४० ॥

लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नः ज्येष्ठभरतं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रद्वारि महाद्वारातिरिक्ते कस्मिंश्चिद्द्वारविशेषे ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कुब्जाबंधुजने कुब्जायाः वंधुजनः कुब्जाबंधुजनः तस्मिन् यतिस्मिन् ॥ ४५ ॥ रेणुनापांमुना ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अमंथरां अतिकष्टां नभ्वरीनां शशीलवतीं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

तस्यातीगिरमाश्रुत्य भृशार्तोलक्ष्मणानुजः ॥ ज्येष्ठपातितमुत्थाप्य क्षुभितोवाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥
 कथं लोकैकनाथेन राज्यं त्यक्तं स्त्रियोगिरा ॥ कथं बालक्षमणो धीरो यांतं रामं न रुधवान् ॥ ४२ ॥ ए
 वं ब्रुवाणस्तां कुब्जां कैकेयीभेदकारिणीं ॥ श्रुत्वा ददर्श प्रद्वारि सर्वाभरणभूषितां ॥ ४३ ॥ शत्रुघ्नः
 शत्रुदुर्पन्नः श्रूढेसंगृह्यतां खलां ॥ चकर्षामर्षताचाक्षः स्मरंतस्याः कुमंत्रितं ॥ ४४ ॥ कुब्जाबंधुजने
 याते कौसल्याशरणार्थिनि ॥ पुनश्च कर्षकैकेयि हाहतास्मीति वादिनीं ॥ ४५ ॥ रेणुना पूरयत्तस्याः
 क्रोशं त्यामखकोटरं ॥ घोरांगामं घगंभीरा मब्रवीच्चान्तकोपमः ॥ ४६ ॥ तातं नो घातयित्वा त्वं स्वा
 मिनं च विवास्यानः ॥ कथं जीवसि दुर्दृष्टे दुर्धृत्तं समुपाश्रिता ॥ ४७ ॥ अद्य नेष्याम्यहं मृत्युं मंथरेत्वा
 समंथरां ॥ ईश्वरी तव कैकेयी नभ्वरी त्वां तु पश्यतु ॥ ४८ ॥ कर्षतमिति तां पापां शत्रुघ्नं भरतो ब्रवीत् ॥
 मयैव वध्याता तेयं कैकेयी मंथरायुता ॥ ४९ ॥ राजर्षिधर्मो रामो मां स्त्रीघातीति परित्यजेत् ॥ त
 त्पादपां सुलोभेन ध्रुवमेतां सहावहै ॥ ५० ॥ पाशेन पशुबद्ध्वा विवशान् स्ववशः प्रभुः ॥ कर्षत्य
 स्मान्कृतां तोयं वत्सतस्मात्सहावहै ॥ ५१ ॥ एवमुक्ता स भरतः सानुजः प्रस्थितो द्रुतं ॥ कौसल्यां
 च समुमित्रां च वबंदे भयं कपितः ॥ ५२ ॥

प्रस्थितस्ततो गतः ॥ ५२ ॥

रामभ्रातृव्यवृत्तकथा रामस्यशत्रुरयमितिकांकया ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अकल्पःसमर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ गुरुदुर्हायुर्दोहिर्णा ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

राममातातमाश्लिष्य रामविशेषशक्तिः ॥ रामभक्तमुवाचाथ रामभ्रातृव्यवृत्तकथा ॥ ५३ ॥ वत्स
राज्यचिरंमुंश्च मात्रातेप्रतिपादितं ॥ घातयित्वाहितेतातं कालयित्वातवाग्रजं ॥ ५४ ॥ मांचत
त्रनयत्वेषा त्वंवामानयपुत्रक ॥ ससुमित्राथवायायां स्वयमेवसुतांतिकं ॥ ५५ ॥ कौसल्यायाअ
कल्पोसौ सोढुमेतदुदीरितं ॥ हामातरितितत्पादे पतित्वेदमभाषत ॥ ५६ ॥ मांशुत्वभावमज्ञा
त्वा मातर्मात्वनिराकुरु ॥ रामपादैकदासोहं सत्यमेतद्वीवीमितै ॥ ५७ ॥ गुरुदुर्हांचमूर्खाणां
महापातकिनामपि ॥ लोकान्मातरहंयाया मार्यश्चैन्यन्मतोगतः ॥ ५८ ॥ देवीतिशयैस्तुष्टा भ
रतंप्रत्यभाषत ॥ शुल्वस्वभावंजानामि त्वांरामस्यानुजंसुत ॥ ५९ ॥ त्वंसंस्कृत्यपितुर्देहं राज्यं
धर्मेणपालय ॥ चतुर्दशेवत्सरेथ रामेणसहरंस्यसे ॥ ६० ॥ अर्जवेनप्रसीदंत्या राममात्रेत्युदाहृतः ॥
रामदेवेतिविलपं स्तारान्निभरतो नयत् ॥ ६१ ॥ तस्मिन्पुरेजनपदेनिखिलप्रजानां शोकोपिशो
कभयशोषणमूलमासीत् ॥ रामस्मृतिश्रवणकीर्तनसंप्रयोगात्सर्वपादंप्रशमनोहिहरेःप्रसंगः ॥ ६२ ॥
इति श्रीसंग्रहरामायणे अयोध्याकांडे रामांके पंडिताचार्यकृतौ एकादशःसर्गः ॥ ११ ॥

॥ ६१ ॥ शोकभयशोषणसूः शोकभयविनाशकारणभूतः ॥ ६२ ॥ इत्ययोध्याकांडे ऋकायां एकादशःसर्गः ॥ ११ ॥

श्री ॥ १ ॥ अनुतिष्ठकुरुष्व उपतिष्ठसेवस्व अधितिष्ठअध्यारोह ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ न्याय्यांयुक्तियुक्ता ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ भूरर-

॥ श्री ॥ प्रभातेभरतंदष्टा विलपंतंशुचाकुलं ॥ दृतंप्रकृतिभिस्सन्न वसिष्ठोमुनिरब्रवीत् ॥ १ ॥
उत्तिष्ठशीघ्रमायुष्म ब्रनुतिष्ठपितृक्रियां ॥ उपतिष्ठद्विजान्दद्या नधितिष्ठवरासनं ॥ २ ॥ काला
त्मनःपरेशस्य लीलयंलोककालिनी ॥ नपुष्यंतिनशुष्यंति पंडिताःमुखदुःखयोः ॥ ३ ॥ इसुक्त
ऊचेभरतो बाष्पसंमृज्यपाणिना ॥ अपंडितोस्मिशोच्योस्मि विनाराममंहुरो ॥ ४ ॥ साक्षा
ज्यान्मेशतगुणं वनेरामांघ्रिसेवनं ॥ अभृतान्मेशतगुणं रामास्यंदोरवेक्षणं ॥ ५ ॥ जगतामेक-
नाथेमे नाथेरामेविराजति ॥ ब्रह्मनंदनमानाथं नब्रुवंतिभयादृशाः ॥ ६ ॥ न्याय्यामुदारांकरुणां
वाणीरामानुजन्मनः ॥ श्रुत्वाश्रूण्यमुंचस्तृता गुणैरस्यमहाजनाः ॥ ७ ॥ तैलद्रोण्यागशन्यरतां
कौसल्यायानिवेशने ॥ प्रेक्ष्योत्थृतांपितृतनुं शुशोचभरतःपुनः ॥ ८ ॥ चतुर्दशशतस्त्रीभिः स-
मंराजपरिगृहैः ॥ मातृर्विलोक्यक्रोशंती विललापपुनश्चसः ॥ ९ ॥ दृष्ट्वावसिष्ठजाबाली रुदंतं-
समवोचतां ॥ अप्राकृतःप्राकृतव त्किंवरोषिचपुलज ॥ १० ॥ भूरियुद्भोगतःस्वर्गं बंधुशोकै-
र्निपातितः ॥ नानुशोच्यस्ततःप्राज्ञैः पुण्यवान्स्वर्गातिगतः ॥ ११ ॥ इत्युक्तोवाढमित्युक्ता बंदि-
नःप्रेक्ष्यबंदकान् ॥ नाहंराजेतिनिर्भत्स्य शत्रुघ्नंभरतोब्रवीत् ॥ १२ ॥

शुभ्रःबहुलदक्षिणः ॥ ११ ॥ १२ ॥

रामराजवियोगेन रामस्मरराज्ञथवियोगेन राज्यश्रीराज्यलक्ष्मीः विषवास्वामिरहिता यया कैकेय्या कारणभूतया ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नैश्वितांषु-
रुषैः संयोजितां कृतामित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विगाह्यत्वात् पौराजानपदा अपि उदकांजलिददुरितस्वन्यः ॥ २० ॥ अत्र एतस्मिन्नाव

पश्यशत्रुघ्नकैकेयीं दुर्नीतिलोकनिदितां ॥ रामराजवियोगेन राज्यश्रीविधवायया ॥ १३ ॥ इति
ब्रुवाणो भरतो सभायां मंत्रिभिः सह ॥ मंत्रयित्वा यथान्यायं चक्रे तस्यौर्ध्वदैहिकं ॥ १४ ॥ राजदे-
हमथारोप्य शिबिकां राजभूतिभिः ॥ नृपालमजावनयतां विशदं सरयूतटं ॥ १५ ॥ चंदनागरुका
ष्टाद्यै श्रितांतत्र नरैश्चितां ॥ अलंकृतं राजदेहं तावरोपयतामथ ॥ १६ ॥ अथाश्वमेधिकानग्नी
न्त्रणीयोद्दीप्यते द्विजाः ॥ पात्राणि च यथास्थानं विन्यस्य जुहुवुर्धृतं ॥ १७ ॥ ततो भरतशत्रुघ्नौ
पुरोहितमतेनतौ ॥ चक्राते पितृसंस्कारं विघ्नतौ शोकमुत्थितं ॥ १८ ॥ तौ विलापं विहायाथ द-
ध्यतूरा मसोदरौ ॥ विवेकाक्षालिते चित्ते ज्योतिर्नारायणाव्हयं ॥ १९ ॥ सरयूसरितं प्राप्य राघवाबुद-
कांजलिं ॥ विगाह्यपित्रे ददतुः पौराजानपदा अपि ॥ २० ॥ राजारामेण च त्यक्तां भरतः प्रेक्ष्यतां
पुरीं ॥ नैष्ठप्रवेष्टुं श्रेयोत्र मेने प्रायोपवेशनं ॥ २१ ॥ विप्रस्तं धर्मपालाख्यो राजामात्यो न्वबोध-
यत् ॥ प्रविशे शपुरीं कृच्छ्रा दयोध्यां भरतस्ततः ॥ २२ ॥ अथाशौचात्यये वीर श्वक्रे श्राद्धानि भक्तिमा
नू ॥ प्रादाद्विभेज्योग्रामाग्न्यान् धनं जीवधनं बहु ॥ २३ ॥

सुरे प्रायोपवेशनं अनश्वनव्रतं ॥ २१ ॥ २२ ॥ आशौचाख्ये सूतकापगमे ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ खनकैः खननकारिभिः अचीकरत् सम्यगतिमहत्तत्रत्यान् दृक्षादिकान् छित्त्वासुखेनैवगंतुंगोयंकारयामासेत्यर्थः ॥

अराजकमिदंराज्यं राजनंदननश्यति ॥ अभिषिच्यस्वहंतोति प्रोचुःप्रकृतयोथतं ॥ २४ ॥ इ-
त्युक्तञ्चेभरतः सत्यमस्त्यभिषेचनं ॥ किंतुज्येष्ठस्यरामस्य गुणश्रेष्ठस्यसर्वतः ॥ २५ ॥ रा-
मार्थतस्यशिष्योहं चरिष्यामिव्रतंवने ॥ सकामास्यान्नकैकेयी राज्याकामातुराखला ॥ २६ ॥
एवंब्रुवार्णभरतं सर्वेप्रोचुःप्रहर्षिताः ॥ रामभक्तस्यैतेवत्स संपदःसंतुसाध्विति ॥ २७ ॥ रामपा-
दांतिकंगंतुं सहपौरैःससैनिकैः ॥ शिल्पिभिःखनकैश्चाथ मार्गसोचीकरद्भुतं ॥ २८ ॥ समातंकं
चभरतं निर्यातंपरिवार्यते ॥ पौराःसर्वेप्रभुंजग्मुर्निम्नमापइवस्वयं ॥ २९ ॥ अयुतेभलक्षहयं
सरथाष्टसहस्रकं ॥ ययावसंख्यपादातं सैन्यंरामदिदक्षया ॥ ३० ॥ अबलाअपिबालाश्च वृद्धा
श्चकिमुतापरे ॥ अहंप्रागित्युपाजग्मु रामपादादिदक्षया ॥ ३१ ॥ मेघश्यामंमेघघोषं मेघवत्तापहा
रिणं ॥ द्रक्ष्यामोराममित्युच्चैः प्रहृष्टाःप्राद्रवन्वनं ॥ ३२ ॥ गंगायांसैन्यमाश्वस्य रामंरामानुजः
स्मरन् ॥ वसिष्ठाद्यैःपरिवृतं श्रकारपितृतर्पणं ॥ ३३ ॥ भरतःश्रीमदांधोयं रामंप्रत्यवतिष्ठत ॥
रोत्स्यामीमंरामभक्त्या गुहस्तेत्रेत्यमन्यत ॥ ३४ ॥ गुहःसोपायनोदष्ट्वा भरतंकृतसंकथः ॥ तं-
शुद्धबुद्धिविज्ञाय पूजयामाससादरं ॥ ३५ ॥

॥ २८ ॥ निम्नानिम्नस्थलं ॥ २९ ॥ अयुतेभंदशसहस्रगजयुक्तं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ वन्यैः वनसंभूतैः फल्यदिभिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ नियस्य आह्वयास्थापयित्वा आरादूरे ॥

कुत्र स्थितं ससीतेन वने मे स्वामिना गुह ॥ किमत्र लक्ष्मणश्चक्र हृत्य छुदसौ गुहं ॥ ३६ ॥ राम-
स्य वार्तामाताय भरतायोक्तवान् गुहः ॥ वनवासं च रामस्य सौमित्रेः परिदेवनं ॥ ३७ ॥ सफला-
बुमि तां वृत्तिं जटावल्यबन्धनं ॥ श्रुत्वा सवमिदं शोका क्रूरतो मूर्च्छितो पतत् ॥ ३८ ॥ आर्तोधिकं
महूर्तेन संज्ञां प्राप्य विलाप्य च ॥ इंगुदीवृक्षमागम्य स्मरन् राममभाषत ॥ ३९ ॥ इह शः पर्णप-
र्धकः फलमूलोपजीवनं ॥ जगन्नाथस्य नाथस्य कथं नु भविता पुनः ॥ ४० ॥ वन्यैर्जलैश्च वृत्तिष्ये
शयिष्ये स्थंडिलेष्वहं ॥ अद्य प्रभृतिगुर्वर्थं सत्यमेतत्प्रतिश्रुतं ॥ ४१ ॥ लक्ष्मणार्थं च शत्रुघ्नः का-
थमेवं कारिष्यति ॥ आर्याभ्यां नगरे स्थेयं देवं तत्रानुमादतां ॥ ४२ ॥ एवमकथामग्नौ निशांता
मत्यवर्तयत् ॥ सशत्रुघ्नार्थं भरतो मातृभिः परिवारितः ॥ ४३ ॥ प्रातः संध्यामुपास्याथ गंगां सम-
रतोतरत् ॥ चतुरंगं च तत्सैन्यं ह्रुवैर्नोभिश्च तारकैः ॥ ४४ ॥ दशैर्गुहं नियुक्तैस्तां संतीर्य भरतो न-
दीं ॥ गुहाभिहितमार्गेण जननीभिः संसंयौ ॥ ४५ ॥ प्रयागं प्राप्य तत्सैन्यं नियम्य आरात्स सोद-
रः ॥ भरतोऽथ भरद्वाजं प्राप्तवानभ्यवदत् ॥ ४६ ॥ रामं राज्यात्परित्याज्य त्रैलोक्यस्यैकनायकं ॥
किं विधिस्समसैन्येन त्वमित्याहस्मन्तं मुनिः ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४६ ॥ परित्याज्य बहिर्वासायित्वा विधित्सं कर्तुं गच्छसि ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ विवेकं इयंकाइयंकाइल्यादिसंदेहोपम तस्मादियंकोसल्याइयमिसादिविवेदमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ असूत-

अनुततोस्मिदुष्टायाः कैकेय्याःकैतवान्मुने ॥ पुरेनेष्यामिमेनाथ मितितंभरतोब्रवीत् ॥ ४८ ॥
रामानुजोसिधन्योसि स्वस्तितेस्वित्यथाब्रुवन् ॥ ससैन्यंतंभरद्वाज आतिथ्यायन्यमंत्रयत् ॥ ४९ ॥
आहूयविश्वकर्मादीन् कारयन्सर्वसंपदः ॥ वासुदेवप्रसादेन स्वर्गभोगान्व्यधान्मुनिः ॥ ५० ॥
यद्यदिछित्तियोयत्र भरतानुब्रजोजनः ॥ तंतेनतर्पयामास रामभक्त्याद्विजर्षभः ॥ ५१ ॥ प्रभा-
तेभरतोगंतुं वंदेदंतंमहामुनिं ॥ अवंदतक्रमेणाथ कौसल्याद्याश्चतास्त्रियः ॥ ५२ ॥ आसांविवे-
कमाचक्ष्व मातृणांतेनृपाल्मज ॥ भरद्वाजेनभरत इत्युक्तःप्रत्यभाषत ॥ ५३ ॥ यापूवंदितवती
देवीयंदेवतोपमा ॥ रामविश्लेषतोदीना राममातेतिविविधतां ॥ ५४ ॥ तस्याउपातेतिष्ठति सु-
मित्रयंतपोधन ॥ पुत्रौलक्ष्मणशत्रुघ्ना वेषासूतशुभजता ॥ ५५ ॥ लज्जयाधोमुखीयात्र दृष्टाराम
प्रवासिनी ॥ कैकेयीमममातेय मित्येवंभरतोब्रवीत् ॥ ५६ ॥ निमित्तमात्रकैकेयी वनवासेजग-
त्प्रभोः ॥ देवकार्यार्यायातोय मितितंमुनिरब्रवीत् ॥ ५७ ॥ प्राप्यानुज्ञांभरद्वाजा ह्रस्वाराभाश्रमं
ततः ॥ सययौयमुनांतीत्वा चित्रकूटंचसानुगः ॥ ५८ ॥ नियम्यारात्समैन्यानि सहितःस्वपुरो
हितैः ॥ तद्विवेशाश्रमपदं रामंरुच्छन्मुनीनिह ॥ ५९ ॥

जम्बूतवती ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ निमित्तमात्रंरामप्रवामकारणशृत्वा ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

कोविदारक्षज्यंभृतं ॥ ६० ॥ ६१ ॥ स्मितः स्मितयुक्तः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ हेमचित्रहरणैः स्वर्णवर्णातिविचित्रायुधैः हेमनिर्मितचित्रसमपराधुरिति-
वा ॥ तनुत्रैकवचैः तनुत्रयमर्दशानमित्यपरः ॥ ६४ ॥ प्रागुक्तप्रवर्णवृद्धिदिशमुत्तरांशप्रतिकिंचिन्नम् ॥ ६५ ॥ उदजपर्णशालायां ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

दृष्ट्वासैन्यरजोरजिं सालमारुह्यलक्ष्मणः ॥ कोविदारध्वजं प्राप्तं ज्ञात्वाकोपमुपाददे ॥ ६० ॥ कै-
केयीतनयंदत्तं ससैन्यं प्रत्यवास्थितं ॥ अनुज्ञादेहिमेहतु मितिसौमित्रिब्रवीत् ॥ ६१ ॥ शांतो-
नदत्तो भरतः शांतस्त्वं भव लक्ष्मण ॥ अस्मान्द्रष्टुमवाप्तो सा वितिरामो ब्रवीत्स्मितः ॥ ६२ ॥ भ-
रतो भगवत्पार्थ मेतस्मिन्नंतरे गतः ॥ पर्णशालां विशालां ता मपश्यन्निदिवोपमां ॥ ६३ ॥ हेम-
चित्रैः प्रहरणै स्तनुत्रैश्चोपशोभितां ॥ अरिसंघैः रनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव ॥ ६४ ॥ प्रागु-
दक्प्रबणे देशे वेदवेदविदांगुरोः ॥ जाज्वल्यमानं ज्वलनं भरतो मुहुरक्षत ॥ ६५ ॥ तत्रोदजेज-
टामौलिं चारुचीरमवैक्षत ॥ ससीतालक्ष्मणं परमानंदमंदिरं ॥ ६६ ॥ नतप्यतिस्मत्तदं
ष्ट्वा भरतो नैतदद्भुतं ॥ अनंतकालं पश्यंतो यं न तप्यंतियोगिनः ॥ ६७ ॥ पादपद्मे निपतितं सं-
तप्तं मातुहेलनात् ॥ आशिश्लेषाथ भरतं भक्तं भक्तवत्सलः ॥ ६८ ॥ ससर्वज्ञोऽपि सर्वेशः पृच्छ
कुशलं पितुः ॥ अन्यांश्च विविधानर्थी लोकावृत्तिविडंबयन् ॥ ६९ ॥ प्रोवाच प्रांजलिर्दीनः प्ररुदन्
भरताग्रजं ॥ स्वर्गतो नः पितानाथ रामरामेति कीर्तयन् ॥ ७० ॥

|| 66 || 52 || 90 ||

॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इंगदपिण्याकं इंगुदीवृक्षपक्षात्मकं पिंडं । स्वाब्जैः स्वचिहिताब्जैः वनादिवापंग्राभ्याश्चादिनयवनीतिथर्मप्रदर्शयदित्यर्थः ॥ ७४ ॥

उदकंदीयतांतस्मै प्रियैर्दत्तांप्रियं भवेत् ॥ सर्वेषां सर्वतः प्रेष्ट त्वया दत्तं तु किंपुनः ॥ ७१ ॥ आकर्ण्य
राज्ञो मरणं सदा सर्वप्रवर्तकः ॥ अशोकलेशोपिविभुर्विललापविडम्बयन् ॥ ७३ ॥ सीतापतिरु
पागम्य सीतालक्ष्मणसंयुतः ॥ मंदाकिनीविगाह्यात्र जनकायोदकंददौ ॥ ७३ ॥ दर्भेष्विगुदपि
ण्याकं पित्रे तान्युत्तवान् विभुः ॥ पितृदेवान्पुमान्स्वांज्ञैः पूजयेदिति दर्शयन् ॥ ७४ ॥ तत्र प्रकृत
यः सर्वाः सेनाः पौराश्च सत्वरं ॥ प्राप्यं लोकशमालोक्य याति स्म कृतकृत्यतां ॥ ७५ ॥ कौसल्या
प्यथ कल्याणी शोकेन परिशोषिता ॥ समं राज्ञीभिरन्यामि देवं संदृश्य निर्वृता ॥ ७६ ॥ मातुः स
प्रेमवाष्पास्ता जगद्गुरुर्वंदत ॥ जानकीलक्ष्मणश्चाथ ताश्चाज्ञीभिरपूजयन् ॥ ७७ ॥ ततः शो
काभिभूतांस्ता मतीत्यरजनीं तदा ॥ भानुर्नभसि भाति स्म राघवो जनसंसदि ॥ ७८ ॥ किं नु वत्से
ष भरतः प्रतिवक्ष्यति किंप्रभुः ॥ इति स्थिते जने जोषं भरतोराममब्रवीत् ॥ ७९ ॥ अनुग्रहाय नः
स्वामिन्वामयोध्यां वनाद् व्रज ॥ इमामनाथां धरणीं विश्वपालकपालय ॥ ८० ॥ इत्युक्तो भगवा
नचे पितुराज्ञाकरावयं ॥ सन्धिताय वसामोत्र त्वंपालय धरामिति ॥ ८१ ॥ प्रणामांजलिबाष्पा
णि कुर्वणो भरतस्तदा ॥ क्रियासप्तभिहारेण रामं प्रोचै स गद्गदं ॥ ८२ ॥

॥ ७५ ॥ संदृश्य सस्य कृद्वा निर्वृता संसृष्टा भवत् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ क्रियासप्तभिहारेण पुनः पुनरित्यर्थः ८२

सर्वकषासर्वानर्थकारिणी ॥ ८३ ॥ चिकर्तिपुखंडयितुमिच्छती प्रतिभाममबुद्धिरेव भवेवालोच्य तद्वप्रीत्यास्पदत्वं स्त्रीवधे नभविष्यतीति तूष्णींस्थितमित्यर्थः ॥ ८४ ॥ आत्मानंस्वस्वरूपमपि दिशेदुद्घात् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ योगिमृग्ययोगिभिरन्वेषणीयं सेवेदंतिलोडुत्तमपुरुषकवचनं । सवितर्कर

त्वांत्यत्कापातिहत्वा दत्वाभेपरितापितं ॥ कृत्वासर्वजगद्गुःखं मातासर्वकषामम ॥ ८३ ॥ चिक
र्तिषूशिरस्तस्या भुजोमेखड्गलपटौ ॥ प्रतिभावारितवती त्वत्प्रीतिक्षितिशकिनी ॥ ८४ ॥ अयि
नाथजगन्नाथ भक्तस्यागःक्षमस्वमे ॥ भक्तवत्सलभक्तानां नन्वात्मानांदिशेद्भवान् ॥ ८५ ॥ स्त्री
षुनासत्यदोषोस्ति पितानोनविदेदत् ॥ राजर्षिनमयादूष्यो ममेवदमधंमहत् ॥ ८६ ॥ भूदत्ता
भभूतायन्मे दासस्तेर्पितवानहं ॥ लोकन्यायंचलोकेश तस्मात्तेराज्यपालनं ॥ ८७ ॥ नयास्य
सिंपुरंचत्वं नयास्यामीतिसर्वथा ॥ योगिमृग्यपदाब्जते सेवेसौमित्रिवत्सदा ॥ ८८ ॥ एवंब्रुवाणे
भरते सर्वाःप्रकृतयःप्रभुं ॥ मुनयोमातरश्चैव सबाष्पाक्षाययाचिरे ॥ ८९ ॥ भरतंभगवानच श
त्रुघ्ननपुत्रीव्रज ॥ सलक्ष्मणःसतांप्रीत्यै व्रजेयंदंडकानिति ॥ ९० ॥ कृगुर्वाज्ञासर्वगुरो धर्मकोसंगि
नस्तव ॥ गच्छदेवपुत्रीशीघ्र मितिजाबालिरब्रवीत् ॥ ९१ ॥ गुरुदेवाचनधर्मो ननुदेवविनिश्चितः ॥
इतिमृत्तुधइवप्राचे रामोलोकान्विडंबयन् ॥ ९२ ॥ अनुतिष्ठसिधर्मचे द्राजनराज्यमराजकं ॥ पू
र्वजैःपालितंपाल्य मितिब्रह्ममुतोब्रवीत् ॥ ९३ ॥

वाणीत्यर्थः ॥ प्रार्थयमार्थनीयं ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ब्रह्ममुतोवांसिष्ठः ॥ ९३ ॥

॥ ९४ ॥ उपवेक्ष्यामिजपवासंकारिष्यामि समीपपञ्चस्थास्यामि नसर्वथागमिष्यामीत्यर्थः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ स्थंडिलमंडलेकुशानास्तीर्यइतिद्रुवाणामित्य

मनीनामुतमातृणां पौराणामपियाचनं ॥ रामोनगणयत्येव भरतोदुःखितोब्रवीत् ॥ ९४ ॥ आ-
र्धप्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मेसंप्रसीदति ॥ शयिष्येहंनिराहारः पुरंयावद्भजेत्प्रभुः ॥ ९५ ॥ सर्वथा-
करणीयाचे दुर्वाज्ञातेजगद्गुरो ॥ भवद्दासःकरोम्येनां भवांस्तुनगरीं ब्रजेत् ॥ ९६ ॥ इतिब्रुवाण-
मास्तीर्य कुशान्स्थंडिलमंडले ॥ स्मित्वाकारुणिकःप्रोचे भरतंभरताग्रजः ॥ ९७ ॥ चतुर्दशेव
त्सरेहं वत्सयास्यामिनःपुरीं ॥ सत्यमित्युदितोपीशं ययाचेभरतःपुनः ॥ ९८ ॥ एतस्मिन्नंतरे-
रामं संप्रापुःपरमर्षयः ॥ देवोपदेवैःसमं त्रय दशग्रीववधार्थिनः ॥ ९९ ॥ तेषांचुभरतंतत्र नेदा-
नींपुरमेत्ययं ॥ कृतकार्यविशेषस्तु पुरींरामोब्रजेदिति ॥ १०० ॥ भरतंराज्यकर्तारं लोटंतं धरणी
तले ॥ याचमानंपुनर्दृष्ट्वा वसिष्ठोराममब्रवीत् ॥ १०१ ॥ भक्तायभरतायत्वं देवदेहिस्वपादुके ॥
पादुकेनित्यमावंध्य पालयेद्भरतोभवं ॥ १०२ ॥ वसिष्ठवाक्यमाकर्ण्य वैकुण्ठःपादुकेददौ ॥ सौव-
र्णेतेदधन्मूर्ध्नि प्रांजलिर्भरतोब्रवीत् ॥ १०३ ॥ नगरंनप्रवेक्ष्यामि ॥ यावदागमनंतव ॥ प्रवेक्ष्या
म्यग्निमप्रेक्ष्य वत्सरेत्वांचतुर्दशे ॥ १०४ ॥ ॥

नवयः । स्मित्वास्मितं कृत्वा ॥ ९७ ॥ यास्यामि आगमिष्यामि ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ तेषां स्थित्ये पादुके ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

प्रतिश्रवौ द्वेप्रतिज्ञौ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ उपास्तस्य वितवान् ब्रती फलाहारादि द्रवयान् ॥ १०८ ॥ शैलेन्द्रचित्रकूटे आश्रित आस्थित अदस्थानं कृतं तवमित्यर्थः ॥
॥ १०९ ॥ व्यधितचकार अलिकेललाटे ललाटमधिकं गंधिधिरित्यमरः । कवरीकचभारं कवरीकेशपाशोऽथस्मरः ॥ ११० ॥ १११ ॥ वायसः काकात्मकः ॥

इति प्रतिश्रवौ कृत्वा प्रणम्य वज्रगत्प्रभुं ॥ मातृभिर्बाल्येन तन्नामि भरतः सानुगोययौ ॥ १०५ ॥

भरद्वाजं समामंथ्य भरतः स्त्वरितो गतः ॥ गंगामतीत्यसंप्राप्तः स्वपुत्रीरहितांश्रिया ॥ १०६ ॥ प्रवेक्ष्य
मातृनगरीं नंदिग्राममवापसः ॥ सशत्रुघ्नो वसंस्तत्र पालयामास मेदिनी ॥ १०७ ॥ रामस्य पादुकायु-
ग्मं तत्रासिंहासनेर्पितं ॥ सितातपत्रव्यजनैरुपास्तं भरतो ब्रवीती ॥ १०८ ॥ रममाणेन रामेण रमण्या रम-
णीयया ॥ वनेषु पुष्पपर्णेषु शैलेन्द्रसुखमास्थितं ॥ १०९ ॥ तिलकं लोकतिलकः प्रियाया व्यधितालिके ॥
पूरया सपुष्पैश्च कवरीकमलेक्षणः ॥ ११० ॥ वनमालाविलसितौ लीलाकुवलयान्वितौ ॥ आनंदेतां य-
थाकामं दंपती तौ वने वने ॥ १११ ॥ सदा विनिर्देद्वेशो योगनिद्रा मुपेयुषि ॥ कदाचिदाययौ तत्र वाय-
सो वासवात्मजः ॥ ११२ ॥ आसुरं भावमाश्रित्य भासुरं जानकीस्तनं ॥ तुंडेन चंडः पस्पर्श बलिभुज-
लिमाधसः ॥ ११३ ॥ विभीषमाणोऽपि यदा नमोचरस्तनं बली ॥ तदा तस्मै तृणां किंचि त्पक्षिणो प्रा-
क्षिपत्प्रभुः ॥ ११४ ॥ तेन जाज्वल्यमानेन तृणेनासावनुद्रुतः ॥ त्रिलोकीपर्यगात्काकः शरणाधीभया-
तुरः ॥ ११५ ॥ रामाय नम इत्युक्त्वा ब्रह्मरुद्रादिभिः सुरैः ॥ कालितः स्वालयात्काको रामविक्रम-
भीरुभिः ॥ ११६ ॥

॥ ११२ ॥ बलिर्बर्हिर्नृसिंजं बलिहरणं अद्य भक्षयित्वा ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ पर्यगात्पर्यटितवान् ॥ ११५ ॥ कालितः द्रावितो भूत् ॥ ११६ ॥

अविदन् अलभमानः शरणं रसकं पुरुषं शरणं गृह्णन् हरिश्चित्रो रित्यमरः ॥ ११७ ॥ धरांतरचरः धरांतरचरनामकः ॥ ११८ ॥ अज्ञातयत् पातयामास ॥ ११९ ॥ खलावलेपखंडनस्थिरावतारविभ्रमः खलानां दुष्टानां अवलेपो दर्पः दर्पो वलेपो वंशभ्रम इत्यमरः । तस्य खंडने स्थिरः अवतारविभ्रमः अवतारविलासो यस्य स तथा क्तः । अवसते स्म एष ह ॥ १२० ॥ सीतामुखान्जस्मितभानुभानुः सीतामुखकमलविकासकरेण भानुभानुः सूर्यकिरणायितः सत्करवानंदं चंद्रभानुः सज्जनारख्यकरवकुसुमानंदकरेण चंद्रभानुः चंद्रज्योत्स्नायितः रक्षस्तूणाघक्षपणस्फुल्लिगः राक्षसान्धतूणसमूहभस्मीकरणस्फुल्लिगः अधिकणायितः कटाक्षयोसः कटाक्षविलासः रराजविरजे ॥ १२१ ॥ ॥ इत्ययोध्याकांडटीकायां विद्याभूषणार्थकृतौ द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ अयोध्याकांडसमाप्तं ॥ ॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥ ॥

नाविदछरणं दीनः खिलेवैयससुरासुरे ॥ जिजीविषुर्जीवितार्थं तमेव शरणं ययौ ॥ ११७ ॥ देवैर्दत्तवरः पक्षी धरांतरचरः पुरा ॥ दीनं मां पाहि देवेति पपात हरिपादयोः ॥ ११८ ॥ नजधानदयालुस्तं तस्य नेत्रमशातयत् ॥ तदा प्रभृति सर्वेपि काकारकाक्षतां ययुः ॥ ११९ ॥ खलावलेपखंडनस्थिरावतारविभ्रमः ॥ अवेक्षते स्म जानकी मुखेन्दुमिदिरापतिः ॥ १२० ॥ सीतामुखान्जस्मितभानुभानुः सत्करवानंदं चंद्रभानुः ॥ रक्षस्तूणाघक्षपणस्फुल्लिगो रराज रामस्य कटाक्षमोक्षः ॥ १२१ ॥ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे अयोध्याकांडे रामांके नारायणपंडिताचार्यकृतौ द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ अयोध्याकांडः समाप्तः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ इति श्रीमत्संग्रहामाये अयोध्याकांडः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीसंग्रहसामायणे अरणकांडे प्रारंभः ॥

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ रावणोत्पत्यादिकवक्तुं पीठिकां करोति ॥ पुरापुलस्तइत्यादिना ॥ विलोभयंतीः विलोभनकुर्वतीः एत्यस्वसमीपमागत ॥ १ ॥
अत्र अस्य समीपे इदं एव शापप्रदानं ॥ २ ॥ तंपुलस्त्यंतत्प्रियात्वंपुलस्त्यभार्यात्वं विश्रवसं विश्रवसो मुनेः यः वैश्रवणः ॥ ४ ॥
हेतेः इति नामकस्य राक्षसस्य विधात्रा ब्रह्मणा विहितस्य निर्मितस्य तस्य विद्युत्कोशनामकस्य राक्षसस्य अस्य मुक्ते शानामकस्य राक्षसस्य सुमालिमाल्यावह्य

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ पुरापुलस्त्यः परमोष्ठिपुत्र स्तन्वस्तपोमेरुगिरेः समीपे ॥ विलोभयंतीं मुहु
रेत्यकन्या विलोक्य किंचित्कुपितो बभाषे ॥ १ ॥ याकन्यकामामवलोकयेत् सागर्भिणी स्यादिति
वाक्यबाणात् ॥ कन्यानभीताः पुनरत्र जग्मुर्विवेदने दंतुणा बिंदुपुत्री ॥ २ ॥ साशुद्धभावापिनरेन्द्र
कन्या दृष्ट्वा कदाचिन्मुनिमापगर्भं ॥ प्रसाद्य तं प्राप्य च तत्प्रियात्वं सूतेस्मसा विश्रवसं कुमारं ॥ ३ ॥
तस्मात्सुतवैश्रवणं च भारद्वाजस्य पुत्री सुषेव सुगान्त्री ॥ ब्रह्मप्रसादाद्दिगधीश्वरत्वं यः पुष्पकारस्य
च विमानमाप ॥ ४ ॥ हेतोर्विधात्रा विहितस्य विद्युत्कोशः सुतरतस्य सुक्ते श आसीत् ॥ त्रयोत्रपुत्राः
किल माल्यवांश्च सुमालिमाल्यावह्यकौ च घोराः ॥ ५ ॥ ब्रह्माहितैर्ब्रह्मवरादवधैर्लंकालयैरुत्कट
पुत्रपूगैः ॥ त्रिभिस्त्रिलोकीक्षपणैः प्रभग्ना प्रापंत शर्वशरणं सुरेंद्राः ॥ ६ ॥ तान ब्रवीत्सुरिमतिभिंदु
मालिर्मयानवध्या रजनीचरास्ते ॥ विष्णुं शरण्यं शरणं प्रयामः स्वामी हिनः शर्मविधास्यतीति ॥ ७ ॥

कौ सुमालिमालीति प्रख्यातौ ॥ ५ ॥ ब्रह्माहितैः ब्रह्मणा दीनामत्यंतवैरीभिः माल्यवान् सुमालिमाली चेति त्रिभिः त्रिलोकीक्षपणैः त्रिलोचयनाशकरैः
प्रापंतमायुः ॥ ६ ॥ वध्याः इतुश्चक्याः शपमुत्वं ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

॥८॥ युयुत्सुः युस्थं कर्तुं कामः सिंधुरेद्राः भर्जोद्राः ॥ ९ ॥ गोवर्षवान् बाणवर्षवान् अन्यत्र जलवर्षवानित्यर्थः । स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रपृष्णिभूजलंगौरित्यमरः ॥ १० ॥ नेथुः नष्टावभूतः पिशिताशनाः राक्षसाः ॥ ११ ॥ अक्रांतदुरा निराकृतदेवसमूहां ततानचकार कृत्वा लिप्त्वा ॥ १२ ॥ परानञ्जन् सुग

दुग्धाब्धिः शब्दशरणं प्रपन्नाः प्रोचुः सराः प्रांजलयः प्रणम्य ॥ सुकेशसूनुन्दमयाधिनाथ लोकान्स
पालान्परिपालयेति ॥ ८ ॥ समीक्ष्य देवव्यसनं सदेवो युयुत्सुरायाद्विहगद्रवाहः ॥ तेराक्षसारूक्ष
गणावापु स्तसिंधुरेद्रा इव सिंहराजं ॥ ९ ॥ सशंखचक्रीविवर्भावहणे पिशंगवासाः प्रादिदृष्ट्वा
र्जुः ॥ गोवर्षवानिंदुरवादिधानो गिरौ तटित्वानिवसेन्द्रचापः ॥ १० ॥ अवाप्येनेशुः शलभायथाग्निं
यथाग्नयः पूर्णमहो महाब्धिं ॥ यथाब्धयः संप्रलयार्कतापं तथा महेशं पिशिताशनारते ॥ ११ ॥ मा
लीवलीमाधवमभ्युपेत्य विक्रांतिमक्रांतसुरांततान ॥ अपातयत्तालसमस्यतस्य कृत्वा शिरः पक्ष्म
लं यथेशः ॥ १२ ॥ सुमालिनामाल्यवताचसाकं पराद्रुतावीक्ष्य परान्परात्मा ॥ सुराभृताब्धिप
रिभासुरस्तं मुखेदुनानंदयदिदिशः ॥ १३ ॥ ततः सुमालीसुरसूदनः स्याद्दोहित्र इत्युग्रमनोरथे
न ॥ रसातलात्प्राप्य रसांनिनाय पुलस्त्यपुत्रांतिकमात्मपुत्रीं ॥ १४ ॥ लावण्यपण्यनमनो महर्षेः
क्रीत्वा सुताना पचकैकसीसा ॥ दशाननं प्रागतं कुंभकर्णं विभीषणं शूर्पनखीमुपात्त्यां ॥ १५ ॥

मृताब्धिं देवाख्यक्षीरसमुद्रं ॥ १३ ॥ सुरसूदनः देवहंता दीोहित्रः पुत्रीपुत्रः रसांप्राप्य भूमिप्रत्यागत्य पुलस्त्यपुत्रांतिकं विश्रवसः समीपं ॥ १४ ॥ कै
कसीराक्षसी उपात्त्यां विभीषणात्पुं कुंभकर्णादनंतरजाता उपात्त्यां ॥ १५ ॥

अतनिष्ठवीर्याः बहुपराक्रमाः ॥ १९ ॥ लङ्कृत्यसंछिद्य ॥ १७ ॥ चिकर्तिषुर्बडयितुमिच्छतं धाताब्रह्मा ॥ १८ ॥ प्ररोहपुनश्चात्पार्त्वि ॥ १९ ॥ ततः
विरिचात् तपस्यन्तपःकुर्वन् ॥ २० ॥ देव्यासरस्वत्या भ्रंशितगीःव्यत्यस्तीकृतवाक् सुर्विनेद्रा ॥ २१ ॥ २२ ॥ मेघनादं मेघनादनामकं ॥ २३ ॥

विलोक्यधन्यधनदंसपत्न्याः सुतंस्वमात्राप्रतिचोदितास्ते ॥ तपस्यतिष्ठन्नतनिष्ठवीर्याः सहोदरा-
दिव्यसमायुतंच ॥ १६ ॥ आहारहीनः सततंदशास्यः ससाहसादष्टसहस्रकंते ॥ एकैकमुत्कृत्य
शिरःशरीरा ज्ज्वमानेज्वलनेजुहाव ॥ १७ ॥ पूर्णसमानांदशमेसहस्रे चिकर्तिषुतंदशमंशिरश्च ॥
मामेतिधाताविनिवार्यतात वरंष्टणीष्वेतिहसनृजगाद ॥ १८ ॥ सुरासुरैरप्यहियक्षरक्षः पतत्रिभिः
कैश्चिदवध्यभावं ॥ ददौप्ररोहंचहुताननानां सवीरवर्षायावरंविरेचः ॥ १९ ॥ एकेनपादेनसदैव
तिष्ठन् दधन्मुकुंदंलृदयारविदे ॥ तपस्तपस्यन्हरिधर्मनिष्ठो विभीषणः प्रापवरंवीरयान् ॥ २० ॥
द्वंद्वास्यदुःखंसहमानउग्रः सकुंभकर्णस्तपसाचिरेण ॥ देव्यातदाभ्रंशितगीः सुरार्थं सुप्तिश्चिरायास्तु
ममेत्यवोचत् ॥ २१ ॥ तथेत्युदाहृत्यगतेबुजयोर्नौ सभ्रातृकोसौविचरन्दशास्यः ॥ नीत्याप्रहस्ते
स्यसुमालिनश्च लंकालयोभन्धनदंप्रकाल्य ॥ २२ ॥ मंडोदरीनाममयस्यपुत्री बभूवभार्यादशकंध
रस्य ॥ यामेघनादंसुषुवेसुरारिं वीचीमहाब्धेरिवकालकूटं ॥ २३ ॥ निद्राविनिद्रांसमियायविद्यु जि
व्हापतिस्तत्रसंकुंभकर्णः ॥ गंधर्वपुत्रीसिरमामवाप्य विभीषणोभागवतोत्ररेमे ॥ २४ ॥

विनिद्रांबहुलां विद्युज्जिब्वहापतिः विनिद्रां सिरमामिकायाः भर्ता सरमांसरनामिकां ॥ २४ ॥

॥

॥

॥ २५ ॥ पर्वतैर्द्वैकलासं तदंघ्रिभयः रुद्रांघ्रिणापर्वतेनिपीडिते स्वयमधस्तात्पर्वतवहन् तनैवकारणेनभयःसन् रवणादाक्रोधाकरणात् रावणत्वादाक्रोशहे
तुत्वात् ॥ २६ ॥ देवमायांलक्ष्म्यवतारभूता त्वन्मृतयेतवमरणार्थं पुनःस्यामवतीर्णासां ॥ २७ ॥ वंश्यःवंशेअवतीर्णः अनरण्येन अनरण्यनामकनररा

गोब्राह्मणानांवधवत्थदक्षिो जेष्यंस्त्रिलोकींधनदंविजित्य ॥ सयक्षलक्षाणिबहूनिहत्वा दशाननः
पुष्पकमाजहार ॥ २५ ॥ गवैणशर्वस्यसपर्वतैद्र मुधतुर्कामोथतदंघ्रिभग्नः ॥ स्वाद्रावणाख्यंरव
णादावाप धोरःप्रजानामपिरावणत्वात् ॥ २६ ॥ हिमालयेवीक्ष्यसदेवमायां कन्यांपरावेदवतींप्र
गृह्य ॥ शतस्तयात्वन्मृतयेपुनःस्या मित्थंज्वलंतंज्वलनंविशंत्या ॥ २७ ॥ मरुत्तदुष्यंतमुखान्म
हीशान् पराजितोस्मीतिसवादयित्वा हंताहरिस्तेममवंश्यइत्थं शप्तोनरण्येननिषूदयंस्तं ॥ २८ ॥
युध्वाससप्ताहमपास्यकालं रसातलेनागकुलंविजित्य ॥ निवातवर्माख्यनिबत्थसख्यो जडीचका
राथजलेशपुत्रान् ॥ २९ ॥ अक्षोहिणीभिःसहराक्षसानां सकुंभकर्णःससुतोदशास्यः ॥ मधुपुरस्कृ
त्यमहच्चकार महेंद्रमुख्यरमैःसुयुत्थं ॥ ३० ॥ महेश्वरस्याथमखैर्महात्मा समेघनादोयुधिमेघवाहं ॥
बबंधनामैन्द्रजिदासतस्मा ब्रह्माज्ञायामुंचदमुंचकृच्छ्रात् ॥ ३१ ॥ विंशद्भुजःसोथसहस्रहस्तं प्रत्युज्ज
गर्जाजुनमभ्युपेत्य ॥ विष्णोर्वरेणाप्रमविष्णुनैष बबंधतंब्रह्मवरादजेयं ॥ ३२ ॥ पुलस्त्यवाचापुनर
जुनेनमुक्तःसलीलामृगवहदशास्यः ॥ तथाप्यनिर्विण्णमतिर्बवाधेलोकान्यथाक्षुद्रमृगान्मृगारिः ३३

ब्रा ॥ २८ ॥ कालंयमं निवातवर्माख्यनिबत्थसख्यः निवातवर्मानामकैरसुरैःकृतमैत्रः ॥ २९ ॥ ३० ॥ मेघवाहंइंद्रं अणुंचदं च ॥ ३१ ॥ अर्जुनकार्ते-
वीर्यार्जनं अप्रमविष्णुः प्रभवंपराभवं प्रापयितुमशक्यः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

साध्यं कर्मसंख्यावदनादिकर्म चतुःसिंधुचतुष्टयसमुद्रेषु वालीप्रतिदिनमापिसंख्यापास्सादिकंचतुःसमुद्रेष्वपि कुर्यामिति नियमवान् । कदाचित् कारिणश्चित् समुद्रतीरे संख्याकरणसमये युत्थार्थिनिरावणे समागतैसातिततदैव कर्से निक्षिप्यतः अन्यसमुद्रतीरे प्रातिपातेत्यर्थः । भावबलात् अनुग्रहातिशयबलात् विहंगमर्तगिरुडः ॥ ३४ ॥ तस्य बलेः दौवारिकः द्वारपालत्वेन स्थितः ॥ ३५ ॥ त्रिकोटिरूपः अनेकरूपः अस्य वायुदेवस्य वायुश्च मुष्टिप्रहारं दत्त्वा च

सांध्यंचतुःसिंधुचतुष्टयसमुद्रेषु वालीहरेर्भावबलात्पपात विहंगमर्तवभुजंगमाशु ॥ ३४ ॥ बलिजिगीषुं किल रावणं तं चिक्षेप दूरैर्युतयोजनान्ते ॥ पदांगुलीमात्रतएव देवो दौवारिकस्तस्य हरिर्दयालुः ॥ ३५ ॥ सवासुदेवः कपिलाभिधानो मुष्टिप्रहारान्निरपातयत् ॥ युयुत्सुमं भोधि तटे दशास्यं त्रिकोटिरूपोऽस्य सुतश्च वायुः ॥ ३६ ॥ नरावणं हंतुं मलं जगत्यां विष्णुं विना कश्चन निश्चयोयं ॥ विना सहस्रांशुमलं धनीयं महांधकारंधुनुयात्कएव ॥ ३७ ॥ ववौ नवातोति तरांगुरोस्य बभौ न भानुः कटुकं कदाचित् ॥ नवगिरिन्हाय ददाहंत तद्भविजं भान्नियतं समस्तं ॥ ३८ ॥ सयक्षरक्षोमनुजहिदैत्य गंधर्वनारीः सह दानवीभिः ॥ विभीषणे नैव निवारि तोपि जहार हसत्कुलजांगनाश्च ॥ ३९ ॥ घनस्तनीनां तनुमध्यमानां शुक्लपानां शुभलोचनानां ॥ चंद्रा न नानां यनाननेभ्यः श्वासाश्रुभिर्विह्वलैर्बभूवे ॥ ४० ॥ हातातहावल्लभा विधात देहांतरं देह्य चिराद्ब्रह्म ॥ संक्रंदितं तत्पुंसुंदरीणां नराशनानां च कृपांचकार ॥ ४१ ॥ ॥

र्णं पातयामासेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ धुनुयात् नाशयेत् ॥ ३७ ॥ अन्हायशीघ्रं ॥ ३८ ॥ नयनाननेभ्यः निर्गतिरिति शेषः । बभूव आर्वाभूतामत्यर्थः ॥ ४० ॥ तत्पुंसुंदरीणां नराशनानां च कृपांचकार ॥ ४१ ॥ ॥

आश्लिष्टवत्याहंतित्याद्यन्वयः ॥ ४२ ॥ त्रिलोकीसरसात्रलोक्यनामकसरः सत्पादिनासात्विकसमूहाख्यपद्माकरं भोग्यते श्रुत्यभालोहितकुर्वते ॥ ४३ ॥
आर्ताकिनः भीतियुक्तान् ॥ ४४ ॥ अथसरायः खरमूलवृक्षकुलप्रसापनाख्यं खरदूषणादिप्राशसकुलवधनामकं भुवनभकरं लोकानां मुखप्रदं । दशमुख-

संक्रंदतोर्हतिशिशुस्वपित्रो राश्लिष्टवत्यांतरुणतरुण्यां ॥ गामग्निहोत्रायवसोपहृतां कोन्योनृशंसो
दशवक्रतुल्यः ॥ ४२ ॥ एवंत्रिलोकीसरसीविगाह्य सत्पद्मिनीक्षोभयतेखलाय ॥ मत्तायमांसा
शिमंतजगाय चुकोपचंडःकिलरामसिंहः ॥ ४३ ॥ सचित्रकटवसतोमुनींद्रा नातंकिनोरावणकिं
करेभ्यः ॥ संभ्रांतचित्तानद्भवतोत्रिलोभ्य दयांदयालुर्विपुलांचकार ॥ ४४ ॥ दशमुखवधनाट्यपू
र्वैरंगं खरमुखमूर्खकुलप्रमापणाख्यं ॥ भुवनरसकरंविधातुमाया इतमथदंडकमंडलंसरामः ॥ ४५ ॥
इति श्रीसंग्रहरामायणे अरण्यकांडे रामांकै पंडिताचार्यकृतौ प्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॥
श्रीः ॥ महर्षिष्वपयातेषु चित्रकूटाद्विनिर्गतः ॥ ससीतालक्ष्मणःप्राया दत्रैराश्रममश्रमः ॥ १ ॥
जगतांपितरौपश्य न्नत्रिर्युक्तौनसूयया ॥ सभाजयामासभृशं कृतार्थोभक्तिपूरितः ॥ २ ॥
पृष्ठानसूययातत्र प्रोवाचपरमेश्वरी ॥ आत्मस्वयंवरकथां रामवीर्यप्रकाशनीं ॥ ३ ॥ अत्रिपत्न्या
तदादत्तै खंगाकल्पोपलेपनैः ॥ अलंकृत्ताराजालं देवीप्रकृतिशोभना ॥ ४ ॥

धधनाड्यपूर्वराशिवधवाख्यनव्यस्य पूर्वराशिधातुकतु कृत्वामख्यापायितु दुतदंडकमंडलायात् चित्रकूटाद्गजगौमत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ इत्यरण्यकांड
 टीकायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्री ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अर्जुनः प्रसन्नः ॥ २१ ॥ विरामं गतः ॥ २२ ॥ २३ ॥ उर्वशीसंगमागसः उर्वशीसंगमाख्यापराधात् तद्वत्तः तनवैश्रवणनद-
त्तः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अश्मकुट्टकाः पाषाणैर्नैव स्वकार्यनिर्वाहकर्तारः ॥ २७ ॥ दंतोलूखलिनः उलूखलेषु व्यवहननादिकं कर्म क्रियते तद्वैतरेवैयः
क्रियते तेतयोक्ताः खेशयाः आकाशे विश्रमादिकं कृत्वा स्थिताः तच्च योगशक्तयेति ज्ञातव्यं अर्चिताः पूजिताः पंचतपसः पंचाग्निमध्यतपः कुर्वाणाः दशतपोऽपि

शंभोर्वरादध्वयोसौ राक्षसोरूक्षविग्रहः ॥ उपद्रुत्य क्षणात्सीता मादायाकाशमापतत् ॥ १८ ॥ क्रूरक्रियं क्रूर-
वाचं क्रूरदृष्ट्वाथ राक्षसं ॥ शरैः शरीरं सोमिन्नि स्तस्य शीघ्रमदारयत् ॥ १९ ॥ अविचित्र्यशरांछूलं राक्षसः
क्षिप्रमाक्षिपत् ॥ लक्ष्मणायाथ तद्रामः शराभ्यां समशतयत् ॥ २० ॥ स्वांसमारोपयत्सोऽनु राघवोरारक्षसः
क्षणात् ॥ भ्रातरौ खड्गिनौ तस्य खंडयामासतुर्भुजौ ॥ २१ ॥ सरामशरसं विद्धो विराममवशो ब्रजन् ॥ प्रा-
जलिः कंजपत्राक्षं संस्मृतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥ जयशरामरमाकांतं जानेत्वां भक्तवत्सल ॥ तुंबुरुस्तवदा-
सोऽहं राक्षसीयोनिमागतः ॥ २३ ॥ शप्तो वित्तिश्चरेणाह मुर्वशीसंगमागसः ॥ शापमोक्षश्च तद्वत्त स्वत्प्रसा-
दोयमागतः ॥ २४ ॥ इति रामप्रसादेन गंधर्वः स्वर्गातिगतः ॥ रामानुजोरामवाक्या तदेहं बिलगं व्यधात् ॥
॥ २५ ॥ नानाश्रमपदेभ्योऽथ मुनयोरारक्षसार्दिताः ॥ शरण्यं सर्वभूतानां शार्ङ्गिणं शरणं ययुः ॥ २६ ॥ वैस्वान-
सावालखिल्या पृथ्वोरश्मिप्रापि ॥ वारिपावायुपाः पत्र भोजनाश्मकुट्टकाः ॥ २७ ॥ दंतोलूखलिनो
दांताः खेशयाः स्थंडिलेशयाः ॥ अर्चिताः पंचतपसा परे दशतपो ब्रताः ॥ २८ ॥

ताः शमादिदशतपो ब्रतयुक्ताः दानादिदशतपो ब्रतवन्तश्चेत्यर्थः । आनृशस्यं क्षमासत्यमार्हिमादममार्जवं । प्रीतिः प्रसादो माधुर्यमक्रोधश्च यमादश । दानमिज्या
तपो ध्यानं स्वाध्यायोपस्थानिग्रहौ । व्रतापवासौ भौतचिनियमादशसंस्थृता । इति श्लोकद्वयोक्तरीत्या दशतपो ब्रतयुक्ता इति भावः ॥ २८ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अर्जुनक्षयितुं ॥ २१ ॥ विराममरणं ॥ २२ ॥ २३ ॥ उर्वशीसंगमागसः उर्वशीसंगमाख्यापराधात् तदृच्छः तनवश्रवणेन दत्तः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अश्मकुट्टकाः पाषाणैर्नैव स्वकार्यनिर्वाहकर्तारः ॥ २७ ॥ दंतोलूखलिनः उलूखलेषु यवहननादिकं कर्म क्रियते तद्वैतरवैष्यैः क्रियते ते तथोक्ताः खेद्याः आकाशे विश्रमादिकं कृत्वा स्थिताः तच्च यांगशक्तयेति शातव्यं अचिताः पूजिताः पंचतपसाः पंचाग्निभ्येतपः कुर्वाणाः दशतपसा

शंभोर्वरादवध्योसौ राक्षसोरूक्षविग्रहः ॥ उपद्रुत्य क्षणात्सीता मादायाकाशमापतत् ॥ १८ ॥ क्रूरक्रियं क्रूरवाचं क्रूरदृष्ट्वा राक्षसं ॥ शरैः शरीरं सौमित्रि स्तस्य शीघ्रमदारयत् ॥ १९ ॥ अविचिंत्य शरां छूलं राक्षसः क्षिप्रमाक्षिपत् ॥ लक्ष्मणायाथ तद्रामः शराभ्यां समशतयत् ॥ २० ॥ स्वांसंमारोपयत् सोऽजुं राघवो राक्षसः क्षणात् ॥ भ्रातरौ खड्गिनौ तस्य खंडयामास तु भुजौ ॥ २१ ॥ सरामशरसं विद्धो विराममवशो व्रजन् ॥ प्रांजलिः कंजपत्राक्षं संस्मृतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥ जयरामरमाकांतं जाने त्वां भक्तवत्सल ॥ तुं बुरुस्तव दासोऽहं राक्षसीयो निमागतः ॥ २३ ॥ शतो विंशतिश्चरेणाह मुर्वशीसंगमागसः ॥ शापमोक्षश्च तद्वत् स्वत्प्रसादो यमागतः ॥ २४ ॥ इति रामप्रसादेन गंधर्वः स्वर्गातिगतः ॥ रामानुजो रामवाक्यात् तदेहं विलगं व्यधात् ॥ २५ ॥ नानाश्रमपदेभ्योऽथ मुनयो राक्षसादिताः ॥ शरण्यं सर्वभूतानां शार्ङ्गिणं शरणं ययुः ॥ २६ ॥ वैखानसावालखिल्या पृथ्वोरग्निमपि ॥ वारिपावायुपाः पत्र भोजनाश्मकुट्टकाः ॥ २७ ॥ दंतोलूखलिनो दांताः खेद्याः स्थंडिलेशयाः ॥ अर्चिताः पंचतपसा परे दशतपो व्रताः ॥ २८ ॥

ज्ञाः शमादिदशतपो व्रतयुक्ताः दानादिदशतपो व्रतवन्तश्चेत्यर्थः । आवृणुं शस्यं क्षमासत्यमहिंसादममार्जवं । प्रीतिः प्रसादाभाधुर्यागक्रोधभयमादश । दानमिज्या तपोऽध्यानं स्वाध्यायोऽपस्थानिग्रहौ । व्रतोपवासौ मौनं च नियमादशसंस्थिता । इति श्लोकद्वयोः कुरीता दशतपो व्रतयुक्ता इति भावः ॥ २८ ॥

न्यद्वर्णानां अथः शिरस्त्वेन स्थिताः ॥ १९ ॥ क्षामाः तपसा कृशाः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ मिहिरः हृयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

वृक्षाग्रासक्तपादाग्रा न्यद्वर्णानां अथः शिरस्त्वेन स्थिताः ॥ सर्वे सर्वेश्वरं ब्रह्म ध्यायन्ते विदपारगाः ॥ २९ ॥ जा
ज्वल्यमानास्तपसा ज्वलनादित्यवर्चसः ॥ अश्रुपूर्णेक्षणाः क्षामाः प्रणम्याद्बुद्धमराधवे ॥ ३० ॥
लोकैकनाथश्रीनाथ त्वधिपृथ्वीगतेऽप्यहो ॥ राक्षसैर्भक्षितास्मेत्र रावणोजःसमाश्रयैः ॥ ३१ ॥
मंदाकिनीतीरजुषां पंपातीरजुषां सतां ॥ प्रत्याश्रमं पश्य देहान् रामराक्षसभक्षितान् ॥ ३२ ॥
करुणाकरतस्मात्वं करुणां करुसाधुषु ॥ हरराक्षससंदोहं तिमिरं मिहिरोग्यथा ॥ ३३ ॥ इत्यर्थि-
तो ब्रवीद्वो मेघगंभीरयागिरा ॥ खलान्निर्गलयिष्यामि भयं वो मा भवेदिति ॥ ३४ ॥ महर्षिभि
र्युतोरामः सुतीक्ष्णस्याश्रमं ययौ ॥ तानि शांसह वै देह्या तेन संपूजितो वसत् ॥ ३५ ॥ गच्छतो मु
निभिः सार्धं लक्ष्मणेन च काननं ॥ जानकीजानकीभर्त्रो लीलावादनं च वर्तत ॥ ३६ ॥ तापसस्य
कराज्यस्त्वं न्यस्तदंडोसिराधव ॥ कथं रक्षावधो धर्म स्तेवत्येचेहि विस्मिता ॥ ३७ ॥ दहनं द
हनस्येव राज्ञो दुर्जननिग्रहः ॥ सर्वावस्थासु धर्मस्या दितिरामोऽभ्यभाषत ॥ ३८ ॥ अग्रतः प्रय-
यौ रामो मध्यतः सासुमध्यमा ॥ लक्ष्मणः पृष्ठतस्तेषां पृष्ठतस्ते महर्षयः ॥ ३९ ॥ सरः पंचापस
रोनाम प्रापुस्ते यत्र रमिरे ॥ पंचाग्न्याप्सरसो दृष्ट्या मुनिनामदक्षिणिना ॥ ४० ॥

दहनं भस्मीकरणं दहनस्य नदः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४१ ॥ नवसमाःनवमं वत्सरान् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ यापितं प्रेषितं ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अप्रीयतप्रतीयत ॥ पततां पक्षिणां ॥ ४८ ॥
 ॥ ४९ ॥ वैनेतेयात्पजयुतः विनतापुत्रत्यारुणस्वात्मजेन जटायुषायुतः युक्तः अरात्समीपे आराहूरसमीपयोरित्यमरः । यापंचवटीमयानासिकाग्राभेगो-

मासंकुत्रचिदंकद्वौ कचित्रिचतुरोप्रभुः ॥ पंचषानथसप्ताष्टा नाश्रमेष्ववसत्सुखं ॥ ४१ ॥ सुंद
 रीमिदिरामेनां स्वानंदीसाधुनंदयन् ॥ ससौमित्रिर्नवसमा निन्येमुनिजनोत्सुकः ॥ ४२ ॥ प्रोचि
 नुजमथप्राप्य सोगस्त्यभ्रातुराश्रमं ॥ अगस्त्यस्यतपोवीर्यं वातापीत्वलसूदनं ॥ ४३ ॥ अग-
 स्त्यस्यस्वभक्तस्य प्रीत्यैप्रापाश्रमंप्रभुः ॥ सदारसोदरंदेवं संपूज्यासावभाषत ॥ ४४ ॥ कोदंडं
 कालदंडाभं त्वदोदंडैकमंडनं ॥ वैष्णवविष्णुमूर्तत्वं गृहाणेंद्रियापितं ॥ ४५ ॥ इत्युत्काशाडिणे
 शार्ङ्गं प्रददौकुंभसंभवः ॥ इषुर्धाअक्षयेषूच खड्गंचखलखंडनं ॥ ४६ ॥ तानिसंगृह्यभगवा
 न्महर्षेरनुगृह्यच ॥ अगस्त्योदितमार्गेण ययौपंचवटींप्रति ॥ ४७ ॥ अप्रीयतप्रभुं प्रेक्ष्य जटायुः
 पततांपतिः ॥ सखादशरथस्याग्ने दासोस्मीतिननामच ॥ ४८ ॥ विनतायादक्षपुत्र्यां मारीचा
 त्क्षयपात्पुरा ॥ संजातादरुणाज्जन्म स्वस्थोवाचविहंगमः ॥ ४९ ॥ वैनेतेयात्मजयुतो वैनेतेय-
 ध्वजस्तदा ॥ प्रापपंचवटीरस्या माराहोदावरीयुतां ॥ ५० ॥ सालतालतमालांश्च नागपुन्नाग
 चंपकान् ॥ चंदनान्यंदनांश्चूतान् खर्जूरार्जुनकिंशुकान् ॥ ५१ ॥ ॥

दावरीतीरेदृष्ट्वा प्रणताचात्यादेरणतस्मादरादितिसमीपइत्युक्तसाधु ॥ ५० ॥ ५१ ॥

तन्मेवरासः स्वपुरीमयोध्याप्रतिनामापिष्यतिचेदग्निप्रवेशोवक्तुर्वाभिक्तिचभरतस्थमतिङ्गा । तत्रयदि सात्रयादशममाइत्यत्र षण्णामाधिकत्रयादशममाइत्यात्रा
वशेषेणपरस्परविरोधस्यात् ननु भयाविरोधाद्यर्थं साधारण्यादशममाडिति पदाध्ययनार्थंचउक्तवार्यउपपद्यइतिनिकायिष्ठद्रूपद्रवः आसमतात् सम्यक्
ऋद्धमिभट्टमानंदान्तिकं अर्धतनसहिताः सार्थाइतिवा । यद्वा समायाः सहिताः लोकदृष्ट्यासीतयासहिताःत्रयोदशममाडितिया । एवंमुखैर्नवउपगमाच्च
त्यर्थः सर्वदासर्वेश्वरायुतेतत्वेन केशादिदोषराहताइतिभावनः ॥ ? ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २ ॥ हिमानीपीडितं हिमसमूहपीडितं हिमानीहिमसंहतिरित्यमरः ॥ ३ ॥ मानमतिवाधतइत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ परचक्रं

उत्थायकालेकल्याणं देवगोदावर्गितं ॥ सीताकृत्वाग्रतोविभ्र त्कलशंलक्ष्मणोन्वगात् ॥ २ ॥
 ऋतौहिमंतआलोक्य हिमानीपीडितंजगत् ॥ प्रांजलिःकंजनाभंस सौमित्रिवाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 श्रीह्वानिदाहिमानीयं जनानांजाड्यकारणं ॥ नमांत्वत्पादपार्श्वस्थ मियंचप्रतिबाधते ॥ ४ ॥ इ
 दानीस्थंडिलानून मुत्थायसरयंगतः ॥ त्वत्संगमार्थीभरतः सहिधन्यतमोभुवि ॥ ५ ॥ कथंकथ
 यकैकेयी भूत्वादशरथप्रिया ॥ सूत्वाचभरतंसार्धं त्वदंधंकृतवत्यहो ॥ ६ ॥ इत्युक्त्वाचैभगवा
 न्कार्योनोरक्षसांधः ॥ तस्माद्धनप्रवेशेच सानिमित्तमभूदिति ॥ ७ ॥ स्वात्मशालामुपागम्य
 कृतपौर्वाण्हिकक्रियः ॥ सानंदःसीतयासाक मास्तेस्मजगदीश्वरः ॥ ८ ॥ एतस्मिन्नंतरेपापा सं
 प्राप्तारावणानुजा ॥ पतिमन्विष्यधावती त्रिलोकानूरावणाज्ञया ॥ ९ ॥ परचक्रेणखचिते निह
 तेनिजभर्तारि ॥ प्रमादाद्राक्षसेंद्रेण ततःसाव्यचिनोत्पत्तिं ॥ १० ॥ त्रैलोक्यसुंदरामं प्रेक्ष्यत्रे
 लोष्यदुर्भगा ॥ शूर्पणख्यब्रवीदारा दार्तास्मरशराहता ॥ ११ ॥ कांतकामयमानांमां कांतांवह
 तवोचितां ॥ अल्पयासीतयाकिते नन्वहंरावणानुजा ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वाचैभगवान् पश्यन्सी
 तामुखांबुजं ॥ अस्यांसक्तोस्मिभद्रहं मद्भातातेभवेदिति ॥ १३ ॥

गच्छतुसैन्येन खचितेपिश्रीभूतेराक्षसेंद्रेणरावणेन व्यचिनोत् निर्माणयासास ॥ १० ॥ ११ ॥ बहज्जद्वाहोभवेत्यर्थः प्रतिरितियावत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ कामनीयाकाययितुयोग्या मनोहरतिथा ॥ १५ ॥ १६ ॥ अदामिभक्षयामि ॥ १७ ॥ चकर्तचिछेद ॥ १८ ॥ १९ ॥ कंकपत्राऽवाणाः
॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ दत्तपरिभयंयनतदचारिभयं चामीकरणसुवर्णेनज्वलमितितथोक्तं ॥ २३ ॥ ब्रह्मदुहःब्राह्मणादिद्रोहकदृत् वत्स्यामिहनि

राक्षसीलक्ष्मणंप्राप्य प्रोचेमन्मथमोहिता ॥ तरुणत्वमदारोसि ममभर्ताभवेरिति ॥ १४ ॥ अ-
हंशुश्रूषुरार्यस्य गछार्यवरवर्णिनि ॥ त्वांविनाकमनीयाका स्यादित्यलक्ष्मणोब्रवीत् ॥ १५ ॥ त
योरिमाहास्यकथा मजानंतीस्मरार्दिता ॥ राक्षसीविकृताकारा पुनाराममुपगमत् ॥ १६ ॥ त्वमे
वममकांतोसि सपत्नीयंस्थितामम अदाम्येनामितिक्रूरा सीतामभ्यद्रवदृतं ॥ १७ ॥ राघवस्यम
तंज्ञात्वा लाघवाद्वाघवानुजः ॥ चकर्तकर्णोनासांच राक्षस्याःखड्गधारया ॥ १८ ॥ विस्वरंरु
दंतीसा स्नातासूधिरधारया ॥ जगामशरणंघोरा भ्रातरौखरदूषणौ ॥ १९ ॥ कस्यपास्यंतिरुधि
रं कंकपत्राममाधुना ॥ अजिताविजिताकेन त्वमित्यूचेखरोथतां ॥ २० ॥ तरुणौतरुणीयुक्तौ वै
रिणौमेवनांतरे ॥ तयोःपिबेयरक्तौघ मितिगराक्षस्यवोचत ॥ २१ ॥ खरःखरानादिदेश चतुर्दश
निशाचरान् ॥ तेतयासार्धमाजगमु र्यत्ररामोरमासखः ॥ २२ ॥ आदत्तदत्तारिभयं चापंचामीक
रोज्ज्वलं ॥ आलोक्यलोकनाथस्तान् वचनंचेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ ब्रह्मदुहोवोवत्स्यामि यदिमेतिष्ठ
ताग्रतः ॥ इत्युक्त्वाआक्षिपंतिस्म राक्षसाखलक्षणाः ॥ २४ ॥

व्याप्ति ॥ २४ ॥

॥ ॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥ २६ ॥ शेषेशयनंकृत्वाविष्मि ॥ २७ ॥ २८ ॥ कार्तस्वरमयमुवर्णात्मकं ॥ २९ ॥ प्रखरसरंभात् अतिबहुलकोपात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

शस्त्रास्त्रवृष्टिदुर्धर्षां शरैश्छित्वाचरक्षसां ॥ चतुर्दशशरांस्तीक्ष्णान् रुग्मपुंखानमुंचत ॥ २५ ॥
शरास्तेथशरीराणि नृशरीराशिनाक्षणात् ॥ भित्वाधरातलेमज्जन् राक्षसान्निरयेयशुचौ ॥ २६ ॥
दुःखाच्छूर्पणखीगत्वा रुरोदखरसन्निधौ ॥ छीबोसित्वंमनुष्याभ्यां भीतःशेषेगृहेष्विति ॥ २७ ॥
अजनाद्रिशरीराणां रक्षसांभीमकर्मणां ॥ चतुर्दशसहस्राणि प्रातिष्ठतखराज्ञया ॥ २८ ॥ खरो-
द्रिशिखरप्रख्यं कार्तस्वरमयंरथं ॥ आरुह्यरक्षसांमध्ये ययौदूषणसंयुतः ॥ २९ ॥ दिव्यानमौ
मांश्चशरीरा नुत्पातानभिवीक्ष्यच ॥ खरप्रखरसरंभा दनादृत्यैवतान्ययौ ॥ ३० ॥ एतस्मिन्नंत
रेरामः सौमित्रिप्रत्यभाषत ॥ निमित्तैर्विधियुत्थनो लक्ष्मणंप्रत्युपस्थितं ॥ ३१ ॥ एषबाहुस्फुर
तिमे चापंचेदविचेष्टते ॥ बिलोस्मिंस्तिष्ठवैदेह्या सार्धशरधनुर्धरः ॥ ३२ ॥ एवमुक्तोभगवतो त
थाचक्रेसलक्ष्मणः ॥ रामोप्यनाकुलस्तस्थौ सवमौत्थृतकामुकः ॥ ३३ ॥ रक्षोगणःप्रक्षुभिता ग
त्वाभग्नजवोभवत् ॥ आलोकसीमांरामस्य वेलामिवमहोदधिः ॥ ३४ ॥ अमर्षितःखरःप्राया त्प
रितस्तमथापरे ॥ इयेनगामीष्टयुग्रीवो यज्ञशत्रुर्महाविषः ॥ ३५ ॥ दुर्जयःकरवाराक्षः पुरुषःका
लकामुकः ॥ मेघमालीमहाबाहु म्हास्योलोहितांबरः ॥ ३६ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आलोकसीमादर्शनाख्यावधिं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ॥

॥

॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ विभ्रंश्यत्संश्रयं ॥ ४२ ॥ आपुत्यक्तुर्ग्राप असेननिविद्यतस्तेनायत्कृतयोक्तः एकाकिनमिसर्गः

द्वादशैतेमहावीर्याः प्रेरयन्तश्चमूंययुः ॥ अहंपूर्वमहंपूर्वं मितिमत्ताःसहस्रशः ॥ ३७ ॥ महाकपालाः
स्थूलाक्षः प्रमाथीत्रिशिरास्तथा ॥ चत्वारएतेसेनाग्रै वीरादूषणमन्वयुः ॥ ३८ ॥ धनुर्विष्णुराया
मास दृष्टतानुदुष्टसूदनः ॥ इषुध्योरिषवस्तस्य जाज्वल्यतेस्मवन्हिवत् ॥ ३९ ॥ देवोपदेवमु
नयो रामराक्षससंगरं ॥ दिदृक्षमाणगगनं विमानाग्न्यैरपरयन् ॥ ४० ॥ रामोयमृजुरेकाकी ब
हवोमायिनःपरे ॥ कथंनुस्वस्तितस्येति केचिदत्रावचक्षिरे ॥ ४१ ॥ यद्भूविभ्रममात्रेण विभ्रंश्ये
द्रुवनत्रयं ॥ तस्यैकिराक्षसबलं रामस्येत्यपरेवदन् ॥ ४२ ॥ सरक्षसांशस्त्रघाटिं निरस्यनिशितैः
शरैः ॥ तानथद्रावयामास क्षणेनकमलेक्षणः ॥ ४३ ॥ दूषणोद्भिन्नतमापथ दूषणोविश्वभूषणं ॥
साचसेनांजगन्नाथ मसेनंप्रत्यपद्यत ॥ ४४ ॥ सालतालाशिलावर्षान् राक्षसान्विमृशान्वयद्रा
त् ॥ दूषणंचाभियुत्यंतं सायकैर्लोकनायकः ॥ ४५ ॥ पुनरुद्यच्छतस्तस्य दूषणस्यारिर्भीषणः ॥
ध्वजंवाहांस्त्रिवेणुं सारथिंचाक्षिणोच्छरैः ॥ ४६ ॥ अच्छकीर्तिरथछित्वा सर्वान्यस्यायुद्रानिच ॥
तेनमुक्तांगदंगुर्वी लीलयादारयच्छरैः ॥ ४७ ॥ रामेणाष्टेषुभिर्विद्यः परिघंपरिगृह्यसः ॥ हतो
सीत्यभ्यधाच्चंडो दंडपाणिरिवांतकः ॥ ४८ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४९ ॥ दिवः आकाशात् अपतत् दूषणे निपतिते राघवे जयशब्दो नमः शब्दः पुष्पवर्षा पतत् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ निखिलान् प्रवाधान् देवान् प्रमदयन् संतोषयन् विशिखनामशिखी बाणाख्यज्वाल पुंजवान् रामानलः रामनामको बन्दिः एवं चतुर्दशसहस्रपलाशराशिश्चतुर्दशसहस्रपरिमितराक्षससङ्घः

आपतंतं समालोक्य पत्रिभ्यां पत्रिकेतनः ॥ राघवो लाघवात्तस्य छित्वा बाहू न्यपातयत् ॥ ४९ ॥
दिवोपतन्निपतिते दूषणे विश्वभूषणे ॥ जयशब्दो नमः शब्दः पुष्पवर्षश्च राघवे ॥ ५० ॥ जघान
राघवो बोणैर्व्याकुलं राक्षसांकुलं ॥ अवाशिष्टततः शिष्टं परितस्म पलायिते ॥ ५१ ॥ महाकपालः
स्थूलाक्षः प्रमाथी चोद्यतायुधाः ॥ अभ्ययूराक्षसारां तां जघान शरैः प्रभुः ॥ ५२ ॥ तुल्यं शरश-
तेनेशः शतं हंतिसराक्षसान् ॥ सहस्रेण सहस्रं च लीलया लोकबल्लभः ॥ ५३ ॥ एवं चतुर्दशसहस्र
पलाशि राशिं रामानलं विशिखनामशिखी प्रदह्य ॥ मुख्यं खराख्यपशुमप्युपयातमारा त्प्रत्यैक्षत प्र
मदयन्निखिलान्मखान् ॥ ५४ ॥ इति श्रीसंग्रह रामायणे अरण्यकांडे रामांके तृतीयः सर्गः ३
श्रीः ॥ निवार्य त्रिशिरावीरो राघवाभिमुखं खरं ॥ ननाद राममभ्येत्य रामो धनुरधोषयत् ॥ १ ॥
त्रिशिरास्त्रीं छरां स्तिक्ष्णा नुमं च नमधुघातिने ॥ त्रिशिरो वक्षसि कुट्टो रामो मुंचच्चतुर्दश ॥ २ ॥
सूताश्च ध्वजविध्वंसं कृत्वा त्रिशिरसं प्रभुः ॥ तद्दये चाष्टभिर्विध्वा शरैर्मधोच्छिनन्निभिः ॥ ३ ॥
राक्षसः क्षयमालक्ष्य राक्षसाधिपतिः खरः ॥ रामं संप्राप्य नाराचैर्नमश्चक्रे निरंतरं ॥ ४ ॥

हं प्रदत्तमस्त्रीं कुल आरादुपयानं मुख्यं प्रधानभूतं खराख्यपशुमपि प्रत्यक्षतः प्रतीक्ष्य स्थिता भूदित्यन्वयः ॥ ५४ ॥ इति तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ श्रीः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ धनुःशार्ङ्गतिरिक्तमन्यदेकैकं वर्मचान्यदेकं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

नमोनिर्विवरंचक्रे रामोपिपरितःखरं ॥ शरैरेवदिशच्छन्ना स्तदद्भुतमभून्महत् ॥ ५ ॥ धनुश्छित्वा
छिनद्वर्म भूम्नःसप्तशरैःखरः ॥ रामोविकवचोरेजे विधूमइवपावकः ॥ ६ ॥ शत्रुघ्नदिव्यमलेद्यं
शार्ङ्गशार्ङ्गप्रगृह्यसः ॥ ध्वजंखरस्यचिच्छेद खरोमुंचच्चतुःशरान् ॥ ७ ॥ एकेनमूर्ध्निविव्याध खरं
रामोथपत्रिणा ॥ द्वाभ्यांभुजौत्रिभिर्देहं लीलयाग्रहसन्निव ॥ ८ ॥ युगाश्वसूताक्षघनु स्त्रिवेणुचा
क्षिणोछरैः ॥ खरंचैकेनविव्याध देवोदेवान्ग्रहर्षयन् ॥ ९ ॥ मुनीनान्यस्तदङ्गानां दण्डकारण्यवा
सिनां ॥ इदंतेभक्षणफलं पश्येत्यचेखरंहरिः ॥ १० ॥ विकत्थनंनशूराणां रक्षोहत्याप्रतिक्रियां ॥
अनयागदंयाकुर्या मितिरामंखरोब्रवीत् ॥ ११ ॥ तेनमुक्तांगदारासः शरैर्भित्वाभ्यभाषत ॥ भग्नं
तेबलसर्वस्वं क्षीबोसिब्रह्महन्ति ॥ १२ ॥ आद्रवत्तालमुत्पाद्य खरवन्मुखरःखरः ॥ विव्याधेषु
सहस्रेण सालंसंचूर्ण्यराघवः ॥ १३ ॥ गैरिकाद्रमिवाद्रितं रुधिराद्रमभिद्रुतं ॥ शरेणापातयछा
डी वज्रेणैवाथवज्रभृत् ॥ १४ ॥ खरोनरकमापेदे राघवोधवलंयशः ॥ देवसंगोमनस्वास्थां मुनि
संघःस्वमाश्रमं ॥ १५ ॥ पूजितोदेवदेवीनां पुष्पेनैवैश्वशोभनैः ॥ ऋषीणांपरमाशीर्भिः प्रविवे
शाश्रमंप्रभुः ॥ १६ ॥ गिरिदुर्गोद्विनिष्कम्य सौमित्रिःसहसीतया ॥ ववंदेपरमानंदो मुनीन्द्रःप
रिवारितं ॥ १७ ॥

पर्याप्तपरिपूर्ण ॥ १८ ॥ पराक्रन्दपराआक्रोशकुर्वाणा राक्षसीभूषणस्त्री ॥ १९ ॥ क्षयेगृह निवेशःशरणक्षयइत्यमरः ॥ २० ॥ २१ ॥ मत्तःमदशुक्तःप्र-
मत्तःप्रमादवान् ॥ २२ ॥ विरूपितवान् विरूपांकृतवान् कारितवानिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ यामेनएकयाममात्रेण ॥ २६ ॥

आर्यपुत्रजगन्नाथ पर्याप्ततेमहद्यशः ॥ मुनीनारक्षयेत्युक्त्वा परिरभेपतिसती ॥ १८ ॥ पराक्रंद-
परादृष्ट्वा राक्षसीरक्षसांवधं ॥ लंकामभ्यद्रवक्रुद्धा कृत्तिकेवभयंकरी ॥ १९ ॥ ददृशसादशश्रीवं
विमुखंधर्ममार्गतः ॥ मानोद्धतविमानस्य मक्षयंचक्षयेरतं ॥ २० ॥ दीनापदेनिपतिता रावणरा-
वणानुजा ॥ उवाचवाचंपरुषां राक्षसंकोपयंत्यलं ॥ २१ ॥ मत्तःप्रमत्तःकामीत्वं विजित्यापिजग-
त्रयं ॥ राजलक्षणहीनोसि भयंप्राप्तंनबुध्यसे ॥ २२ ॥ जनस्थानेवधीद्राम स्त्रिशिरःखरदूषणान् ॥
सविरूपितवान्मांच त्वंशेषेभृतकोपमः ॥ २३ ॥ स्वसुरित्थंवचःश्रुत्वा दंडाहतइवारगः ॥ क्रुद्धोदशा-
स्यःषष्ठ्य कोयरामोवदेरिति ॥ २४ ॥ करौभयेनधुन्वाना प्राचेदार्पणखीवचः ॥ रूपणानुपमो
रामो राजादशरथिःकिल ॥ २५ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसांयोन्यपातयत् ॥ धनुर्द्वितीयया-
मेन तद्वीर्येकेनबुध्यते ॥ २६ ॥ लक्ष्मणाख्योनजस्तस्य येनागाहंविरूपिता ॥ रामस्यरामासी-
ताख्या मन्येतामुचितांतव ॥ २७ ॥ यंसंस्पृशतिसाकांता सीतासर्वांगशोभना ॥ सुधाधारेवने
वास्य देहधर्माजरादयः ॥ २८ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥ २९ ॥ अविकंपनः अविकंपननामको रावणमंत्रिकश्चित् उदंतवृत्तति ॥ ३० ॥ नदीनदपतेः पश्चिममण्डपस्य ॥ ३१ ॥ तपस्यतपः कुर्वति तपस्यतपः
गुणस्वभावयुक्तं ततादृशं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अनुधावति अनुधावनकृत्वागतवतिसति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इयुषः आगतस्य ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मा-

उत्तिष्ठपुरुषश्रेष्ठ व्याकुलं पाहिनः कुलं ॥ रामांतकादुपासन्ना दित्युक्ताविरामसा ॥ २९ ॥ राम
वीर्यमनुस्मृत्य कंपितश्चाविकंपनः ॥ रावणाय प्रणम्याथ तमेवोदंतमब्रवीत् ॥ ३० ॥ चिरं संचि-
त्य निश्चित्य रावणो धिष्ठितो रथं ॥ तीरे नदीनदपते गौर्कणक्षेत्रमाप्तवान् ॥ ३१ ॥ तपस्यंतं तम-
स्यंतं मारीचं तत्र दृष्टवान् ॥ विधिनार्जुनस्तस्मै रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ मानवे नैव रामेण
स्वराधाः स्वजनाहताः ॥ तस्य जायां हारिण्यामि तत्र मित्रं भवांगमे ॥ ३३ ॥ त्वं सुवर्णमृगो भूत्वा त-
त्र सीतां विलोभय ॥ अनुधावति रामेत्वां सीतां निष्याम्य हंसुखं ॥ ३४ ॥ इत्युक्त ऊचे मारीचो नरा-
मंत्रेण रावण ॥ यस्यैकसायको हंतुं मलं सासुराक्षसान् ॥ ३५ ॥ ऊनषोडशवर्षस्य विश्वामित्रा-
र्थमीयुषः ॥ सित्याश्रमे स्वभूवहि तैक्ष्ण्यं रामस्य यन्निघ्नः ॥ ३६ ॥ पुनश्चाहंगतो वैरी राक्षसाभ्यां-
मृगाकृतिः ॥ दंडके तोहतो तस्य शरैर्भग्नो हमागतः ॥ ३७ ॥ स्वपक्षक्षयकोपाच्च सीताकामाच्च मा-
स्मगाः ॥ रामस्त्वं जीवनार्थी चे त्र्योच्येति विरामसः ॥ ३८ ॥ विपक्षभक्तं हन्यात्वा माज्ञां मेनकरो-
षिचेत् ॥ इति ब्रुवन्निश्चयकर्म कोशात् खड्गं दशाननः ॥ ३९ ॥

स्मगाः सर्वपापमागच्छ ॥ ३९ ॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ चतुर्णांशृगाणां समाहारश्चतुःशृंगीतयोरगम्यास्वर्णमय्या ॥ ४२ ॥ मायास्मितस्वेच्छयाकृतं मंदहासं ॥ ४३ ॥ तदारामाणां स्त्रीणां मध्ये
पर्यारमालक्ष्म्याः स्वरूपभृता स्वयम्भरणरत्नमति इदं वचनं वभाषे । विद्रोपितव्रतोलम्बयः । कीदृशं वचनमित्यत आह । रक्ष इत्यादिना । रक्षोलक्षकुला-
भिचारं । राक्षसानामनेकलक्षकुलस्य भारणप्रयोगभूतं आबिलत्रैलोक्यसौख्याकरं समस्तत्रैलोक्यस्थितसज्जनस्य सुखोत्पत्तिस्थानभूतं आम्यन्मंदमनीषिणं
दलमनोमोहाणवोद्धुर्णनं आम्यंतः तत्त्वापरिज्ञानेन यात्किंचिद्भ्रष्टमाणाः ये मंदमनीषिणोऽज्ञानिनो विपरीतज्ञानिनश्चेतपांमंडलस्य समूहस्य मनसां योगो

मारीचो मरणाद्भीतः पापात्मा च निसर्गतः ॥ रावणेन सहारुह्य तं रथं दंडकान्ययौ ॥ ४० ॥ अवरु
ह्य रथात्तस्मा द्रावणेनाभिनिंदितः ॥ मायासृगात्मा मारीचो रम्ये रामाश्रमेऽचरत् ॥ ४१ ॥ मुक्तात्र
वालप्रच्छन्नो हेमविंदुशतचितः ॥ शृंगारितश्चतुःशृंग्या रौग्यामंदं चारसः ॥ ४२ ॥ मायासृ
गंप्रैक्ष्य देवी मायामानवधर्मिणी ॥ मायामनुष्यस्य विभो मीयास्मितमभाषत ॥ ४३ ॥ रक्षोलक्ष
कुलाभिचारमखिलं त्रैलोक्यसौख्याकरं आम्यन्मंदम नीषमंडलमनोमोहाणवोद्धुर्णनं ॥ तत्वज्ञा
नजुषां विडम्बनमहा नाट्याग्रंगं वचो रामाणां पर मारमास्वरमणं रामं बभाषेतदा ॥ ४४ ॥
इति श्रीसंग्रहरामायणे अरण्यकांडे रामांके चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥
श्रीः ॥ कीडार्थचित्रसारंगं देहीमंदेवदेवमे ॥ बभूव आस्तरणायात्र विचित्रामस्य वात्वचं ॥ १ ॥

हर्षणवः अज्ञानविपरीतज्ञानात्माकः समुद्रः तस्य उत्सूर्णनं अभिवृत्तिकरं तेषां चित्तविशेषतो मोहयदित्यर्थः । तत्त्वज्ञानजुषां मयीचीनज्ञानिनां विडम्बनम
हानाट्याग्रंगं विडम्बनाख्यं यन्महानाट्यं तस्याग्रंगं आदिमरगभूतमित्यन्वयः ॥ ४४ ॥ इत्यरण्यकांड टीकायां चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥
श्रीः ॥ वृक्षः कृष्यासतस्य यतीनामासनं बुभुक्षीत्यमरः ॥ ? ॥

कलापवान् इषुयिमान् ॥ २ ॥ ३ ॥ आस्राप ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ सौहादस्नेहः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

इत्युक्तो देव आदाय चापचारुकलापवान् ॥ रक्षलक्ष्मणसीतां त्वमित्युक्तामृगमन्वगात् ॥ २ ॥ दू-
रंदुद्रावदुष्टात्मा मारीचोन्वीक्ष्य राघवं ॥ रामोऽपि तमनुदुत्य मुमोचा तकरंशरं ॥ ३ ॥ हालक्ष्मणेति
विक्रुश्य रावणस्यार्थसिन्धये ॥ विल्वः स्वरूपवान्पापो भुवमारममारच ॥ ४ ॥ सर्वज्ञाप्यथ भवेदशी-
कर्तुरक्षः परिक्षयं ॥ आर्तनादं तमाकर्ण्य लक्ष्मणं प्रत्यवोचत ॥ ५ ॥ हालक्ष्मणेत्यार्तनादो नूनं राम-
स्य लक्ष्मण ॥ गच्छतूर्णं विजानीया इत्युक्तो लक्ष्मणो ब्रवीत् ॥ ६ ॥ यद्भूविभ्रममात्रेण सुरासुरनरादि-
कं ॥ विश्वं स्थितिलोपती र्याति तस्य च किं भयं ॥ ७ ॥ नाथो नारायण आत्मानो न शोच्यो देविराघवः ॥
मायामाया विना मेषा स्यान्न नृपि शिताशिनां ॥ ८ ॥ इत्युक्ता भगवत्युच्ये सौहादं नास्ति ते कथं ॥ वांछ-
स्य परते देवे त्वं क्रूरशठमामिति ॥ ९ ॥ श्रुत्वेति दुःश्रवं वाक्यं रुद्रज्ञाचटुलक्ष्मणः ॥ धिग्धडमहापातकि-
नं मामेवं वचनास्पदं ॥ १० ॥ आर्यस्याज्ञा विमोक्षोय मार्याया लघनाल्लुब्धुः ॥ स्वस्ति तेस्तु गमिभ्यामि-
मा तस्त्वापातु शार्ङ्गभृत् ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा न्वद्रवत्तूर्णं राघवं राघवानुजः ॥ देवी च देवकार्यत त्त्वा-
णां स्वाश्रमे वसत् ॥ १२ ॥ राक्षसो भिक्षुवेषेण प्राप्तवान् राघवाश्रमं ॥ अकामय ततां देवी श्रुतिशृङ्ग-
वाशुभः ॥ १३ ॥ कात्वं कान्तेन वधांगि व्यक्तं देवी न मानवी ॥ कस्मात्कान्तरमापन्न मिति नारायणो ब्र-
वीत् ॥ १४ ॥ राजा दाशरथी रामो वनपित्राज्ञयाऽब्रजेत् ॥ तस्याहं दयितापत्नी सीतेत्यत्र प्रत्यभाषत १५

जिघौषुःईतुकामः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ जिघाषामूलेचंदनागहमूले ॥ ४७ ॥ एवंविधलात्तयोर्विरहःकथंसात् त-
योःशोकलेभःकुत्रस्यात् ताभ्यामिदममुखंनाव्यवत् ॥ छबनाव्याजेनप्रकटितंदशितमेव दुःखितादिके आत्मस्वरूपेनेत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ इत्यारण्यकांड

हनुमान्वानरश्रेष्ठ स्तत्रभागवताग्रणीः ॥ जिघांसूरावणंगच्छ न्वारितोरविसूनुना ॥ ४० ॥ नगा
नंदीरनुव्रज्य नदीभर्तारमप्यथ ॥ लंकांलंकेश्वरःप्राप्य चितयामासपापधीः ॥ ४१ ॥ रक्षोवरा
न्वरोत्सिक्ता मष्टौदुष्टःसमादिशत् ॥ जनस्थानेहतस्थाने रामोविज्ञायतामिति ॥ ४२ ॥ प्रविश्यां
तःपुरंतन्व्यै दर्शयामासरावणः ॥ सर्वसंपत्समृद्धंत द्वचर्नंचेदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ आगंतेदंकथं
दुर्गे रामःकिंवात्रसाधयेत् ॥ निराशाभवरामेत्वं भार्यामेश्रीमतोभव ॥ ४४ ॥ इत्युक्तासाश्रुनेत्रोचे
कुत्ररामोनयास्यति ॥ गुप्तंसुरासुरैश्चत्वां सूदयेद्भगवानिति ॥ ४५ ॥ ततोनिर्भर्त्सयन्क्रुद्धो रा-
क्षसीभिश्चतर्जयन् ॥ तन्वीमशोकवनिकां यापयामासराक्षसः ॥ ४६ ॥ हंसीवटिद्विभीभिःसा
काकैरिवचकोकिला ॥ उवासादिशुशुषामूले राक्षसीभिर्वितर्जिता ॥ ४७ ॥ लक्ष्मीलक्ष्मीपतीताव
मितगुणगणौसर्वदासर्वदेशे व्याप्तौनिर्दोषलेशौसकलतनुभृतांप्रिरकौलीलयैव ॥ सीतारामा
भिधानौकथमथविरहःस्यात्तयोःशोकलेशः कुत्रस्याच्छन्नदंप्रकटितममुखंनाव्यवन्नारूपं ॥
॥ ४८ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे अरण्यकांडे पंचमःसर्गः ॥ ५ ॥

टीकायां पंचमःसर्गः ॥ ५ ॥

श्रीः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विचिकार्यमार्गयामास ॥ ९ ॥ धूतदुःखः निरस्तदुःखः ॥ १० ॥ जिघत्सुषिपामुवत् भोक्तृ-

श्रीः ॥ मारयित्वाथमारीचं स्वाश्रमाभिमुखोब्रजन् ऊचेदृष्ट्वाभिधावंतं लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥
 ॥ १ ॥ मायिनां रक्षसां स्थाने मुक्तासीतां त्वमागतः ॥ निमित्तान्यप्यभद्राणि पश्येत्युक्त्वा ययौ प्रभुः ॥
 ॥ २ ॥ अश्रमः स्वाश्रमं प्राप्य सोपश्यन्निवमैथिलीं ॥ शोकाद्विचित्रान्निववा नटयामास केवलं ॥ ३ ॥
 शुद्धां मान्यां सदारक्ष्यां सीतामाज्ञां च मे समं ॥ त्यक्तवान्निमित्रसौमित्रे त्वमित्थं राघवो ब्रवीत् ॥ ४ ॥
 शोकात्त्रिषण्णवाष्पां बुलक्ष्मणोऽप्यब्रवीच्छनैः ॥ हालक्ष्मणेति शब्दान्मां देवी गच्छेत्यचोदयत् ॥ ५ ॥
 पालकस्त्रिदशानां च देवि देवो न संशयः ॥ न तस्य व्यसनं शङ्क्यं मयेत्युक्तं प्युवाच सा ॥ ६ ॥
 प्रापते पाप रूपत्वा न्मानं समयि संगतं ॥ तस्मादुपेक्ष सराम मित्युक्तोऽहं विमोहितः ॥ ७ ॥
 तेन वाक्प्रयशरेणाहं वित्तो मृग इवाहृतः ॥ इत्युक्त्वा वरुरोदौघे मुक्तं कंठोऽथ लक्ष्मणः ॥ ८ ॥
 सर्वभूतानि पृच्छ सर्वत्र विचिकाय च ॥ सर्वभूतान्तरांसीतां सर्वविघ्नविडम्बयन् ॥ ९ ॥
 विरुरोद विचुक्रोश विललाप पुनः पुनः ॥ हासीते क्वासि हतेति धूतदुःखोऽपि दुःखिवत् ॥ १० ॥
 श्रांतवत्कामिवदपि संजिघत्सुषिपामुवत् ॥ निर्द्वन्द्वदुःखोऽप्यद्वन्द्व श्रष्टे स्मातिरुष्टवत् ॥ ११ ॥
 रजस्तमो मयैर्भावैः शोकाद्यैः प्रकृतेः परः ॥ अरुष्टुस्तत्र विरुष्टुं नैकं मानं प्रचक्षते ॥ १२ ॥

प्राप्तवत् ॥ ११ ॥ रामः एव विधुः इत्यत्र नैक बहुविधमानं प्रमाणं च प्रचक्षते विमोहितः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ सगरक्षीरप्रायिवत् विषसहितक्षीरपानकर्तृवत् ॥ १४ ॥ तेषुरुषाः संपदांपदं स्थानभूताः ॥ १५ ॥ १६ ॥ विचिन्वानइव मार्गमाणइव ॥

सांत्वयामासकिलतं लक्ष्मणः शोककोपयोः ॥ यत्पादपांसुसंस्मृत्य दृढं छिंदंतियोगिनः ॥ १३ ॥
एतैर्दोषैः समं रामं मन्वानामंदचेतसः ॥ आपदं स्मप्रपद्यते सगरक्षीरपायिवत् ॥ १४ ॥ स्वच्छा
येऽनुभवन्तीमं रामं दोषान्विहाय तान् ॥ त्यक्तानीरं यथाक्षीरं हंसास्ते संपदांपदं ॥ १५ ॥ एवं भो
सदसतां विवेकाय सराघवः ॥ रजतानां च शुक्तीनां विवेकायेव पावकः ॥ १६ ॥ संचरन्नंचनीयां
घ्नि विचिन्वानइवाप्रियां ॥ जनस्थानवनप्रांतिं जटायुषमवैक्षत ॥ १७ ॥ छिन्नपक्षपदं दृष्ट्वा पति
तंपर्वतोपमं ॥ सीतार्थेययौ तस्मिन् करुणां करुणाकरः ॥ १८ ॥ आर्तोवातीं विशालाक्ष्या नि
वेद्य जगदीशितुः ॥ चरणांबुरुहं दृष्ट्वा मरणं प्राप पक्षिराट् ॥ १९ ॥ भक्त्या यस्वगतिं दत्त्वा तस्मै तस्य
केलवरं ॥ संस्कारयामास विभु लक्ष्मणेन यथाविधि ॥ २० ॥ गत्वा गोदावरीं वारि दत्त्वा तस्मै पत
त्रिणे ॥ जनस्थाने निशानीत्वा पश्चिमां जग्मतुर्दिशं ॥ २१ ॥ तावतीत्याथ गच्छंतौ गहनानि बहू
न्यपि ॥ अपश्यतां कुक्षिगास्यं कबंधनामराक्षसं ॥ २२ ॥ योजनाय तबाहुभ्यां सिंहव्यालमृगा-
न्बहून् ॥ आकृष्य निक्षिपन्नास्ये राघवो चाग्रहीदयं ॥ २३ ॥ दक्षिणो दक्षिणं बाहु मक्षिणो त्वङ्ग
धारया ॥ रामो रामानुजस्तस्य वामो वाममखंडयत् ॥ २४ ॥ ॥ ॥

॥ १७ ॥ करुणां ययौ कृपांचकार ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ बाणः चतुरः तस्य शत्रुरिति वा ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्रार्थिपूर्वा. ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ भवत्पादपद्मसद्मनोलिना भवत्पादपद्मसद्मनोलिना

आमूलतः कृतहस्तो रक्तोर्ध्वरधारया ॥ पतितः परिपृच्छ वीराग्न्यौकोयुवामिति ॥ २५ ॥ सौमि
त्रिस्तमुवाचात्र रामोदाशरथिहरिः ॥ अयमस्यानुजश्राहं कोवात्वंकथ्यतामिति ॥ २६ ॥ कवं
धः प्रत्युवाचाथ धन्योस्मिभवदीक्षया ॥ नमोरामजगन्नाथ शापमोक्षोयमागतः ॥ २७ ॥ दनुना
मास्मिगंधर्वः शापाद्रक्षस्त्वमागतः ॥ अवध्यो ब्रह्मवरतो वज्रपातेनकुंचितः ॥ २८ ॥ नारायण
प्रसीदति तांतनुंविमोचसः ॥ रामाज्ञयाथसौमित्रि स्तद्देहमदहहिले ॥ २९ ॥ दनुस्वरूपीप्रो
वाच रामत्वद्भक्तिमान्कपिः ॥ सुग्रीवोहनुमद्युक्तः सीतान्वेषामवेदिति ॥ ३० ॥ परिक्रम्यप्रण-
म्याथ दनुर्दनुजसूदनं ॥ स्वर्गययौयौचेशो दनुनोक्तेनवर्त्मना ॥ ३१ ॥ तौपंपाभिमुखंयातो
पद्मांप्रार्थीदिशंतदा ॥ नीत्वानिशांशैलपृष्ठे प्रभातेजग्मतुःपुनः ॥ ३२ ॥ मंतंगस्याश्रमांचित्र
मत्तमांतंगामिनौ ॥ पंपायाः पश्चिमेतीरे वीरौविविशतुःशुभं ॥ ३३ ॥ आलोक्यलोकनाथंतं
सानुजंस्वाश्रमंगतं ॥ शबरीपूजयामास फलमूलैस्तपस्विनी ॥ ३४ ॥ आपतिकुशलंभद्रे नियमे
ष्यमेषुच ॥ इतिपृष्ठाभगवता तुष्टायोगिन्यभाषत ॥ ३५ ॥ पद्मनाभभवत्पाद पद्मसद्मनोलि
नां ॥ मुनींद्राणांप्रसादान्मे कुशलं कृपयातव ॥ ३६ ॥

यदे यनोक्तिनामोनामकभ्रमरवर्ता ॥ ३६ ॥

॥ ॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

मतंगवाक्यमुकुरे मतंगनामकमुनिवाक्यारूप्यदर्पणे दर्पणमुकुरादर्शावित्यमरः । तद्वचनेनेत्यर्थः । मतंज्ञातं ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पंपानर्दी ॥ ४० ॥
परात्तदुर्जनान् ॥ ४१ ॥ अनलसः आलस्यादिदोषरहितः हनुमतिमतिदूतीबुत्थिनमिकांदूतीं प्रेष्यांप्रेषयन्निबिद्धतीसंचारिकासमेइत्यमरः । मनसाहनुमं

मतंगवाक्यमुकुरे मतंरूपमिदंतव ॥ अपरोक्षमवेदयेह परंब्रह्मगुणार्णवं ॥ ३७ ॥ अनुज्ञांदिहि
यज्ञेश प्रसीदेत्याभिधायसा ॥ पश्यंतीशंविवेशाथ ज्वलितंज्वलनंसती ॥ ३८ ॥ अवैदिक्येशब
र्थेच दयालुःस्वगतिंददौ ॥ तस्याभक्त्याभृशंप्रीतो भक्तिर्हिभवमोचनी ॥ ३९ ॥ सौमित्रिणासं
कथयन् गच्छन्छांसऐक्षत ॥ दासीमिवाच्छांबुवाहां पंपापंकजमालिनीं ॥ ४० ॥ स्त्रीसंगिनामित्य
ममंगलावालं प्रकाशयन्साधुषुमोहयन्परान् ॥ नित्यंनिजानंदरसानुभूतिमा निर्दुःखलेशोपिबभौ
सुदुःखिवत् ॥ ४१ ॥ सहनिजसहजेनस्वैरमानंदम् तिर्य्यलसदनलसासौतत्रपंपातटांते ॥ अनु
पममनुरांगविभ्रतीभक्तमुख्ये हनुमतिमतिदूतींप्रेषयन्रामदेवः ॥ ४२ ॥ इति श्रीसंग्रहरामाय
णे अरण्यकांडे षष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

तंस्मरन्नित्यर्थः ॥ ४२ ॥ इत्यारण्यकांडे षीकार्या षष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ अरण्यकांडःसमाप्तः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥इति श्रीसंग्रहामायणे अरण्यकांडः समाप्तः॥

॥ अथ श्रीसंग्रहसामायणे किष्किधाकांडः प्रा० ॥

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हनुमदवतारादिकं क्लृप्तीठिकां करोति । प्लवंगमानामित्यादिना ॥ प्लवंगमानां वानराणां आधिराज्यं अधिराजत्वंगतः ॥ १ ॥
सिंधुरंगजंतुस्य कसोरिवत् सिंहवत् ॥ २ ॥ शंखपूर्वशवलं शंखशवलनामकं तंगजमित्यर्थः । तं कसरिनामकं वानराजं ॥ ३ ॥ हे भगवत्तमाः पूज्य

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ प्लवंगमानांगत आधिराज्यं प्लवंगमः कसरिनामधेयः ॥ मेरावुवासां जनयासु
गात्रया शच्याशचीकांत इव द्युलोकैः ॥ १ ॥ हंतुं भरद्वाजमभिद्रवंतं सिंधोस्तटे सिंधुरमुन्मदांधं ॥
अवेदस्य दूरादपितस्य कुंभे स कसरीके सारिवत्पपात ॥ २ ॥ तं शंखपूर्वशवलं सहत्वा तीर्थमनीना-
मभयंचकार ॥ महर्षिसंधः समवापहर्षं वरं वृणीष्वेति च तं जगाद ॥ ३ ॥ यदि प्रसन्ना भगवत्तमामे
सुतं वृणे सवंगुणाभिरामं ॥ तस्मान्नमुख्योस्तु विनामुकुंदं मेवं सवेत्रे वरं द्विजेभ्यः ॥ ४ ॥ ततः क
दाचित्कमलाश्रयाक्षी स्नाता सुवस्त्राभरणांजनासा ॥ रम्या तमागममुपश्रयंती प्राणं प्रधानं ललितं द
दश ॥ ५ ॥ संस्पर्शनं नस्तव तन्विमूत्यै प्रोच्येति बालामतिवेलज्जां ॥ श्रीमद्भुजाभ्यां परिरभ्य
देवौ व्यधत्त गर्भं भुवनप्रगल्भं ॥ ६ ॥ असूतं सुतं तमसां विनाशं तमजनासजनकं जंबधुं ॥ अन
र्घ्यमाणि क्यमणिप्रकाशं प्राचीनदेवं जगदेकदीपं ॥ ७ ॥ प्राणात्मके प्राणसुते प्रजाते चूडामणौ
भागवतोत्तमानां ॥ ननंदचेतः सुरसुंदरीणां गर्भः पपाता सुरसुंदरीणां ॥ ८ ॥

तमा इति ऋषीन्यतिसंबोधनं । वृणे वरयादि ॥ ४ ॥ ५ ॥ भुवनप्रगल्भं लोकपुत्रं ॥ ६ ॥ तमसा विनाशं विनाशकरं तं जगतीमित्यर्थः । प्राची प्राची
दिक्षु नाभिकाक्षी ॥ ७ ॥ प्राणात्मके साक्षान्मुख्यप्राणस्वरूपे ॥ ८ ॥

बुभुक्षितं बहुभावंतं जलनीपाता अञ्जना ॥ १ ॥ उद्यादिनेशवालमूर्यग्रामिनुग्रासीकर्तुं तजेजसासूयतेजमालोहितरक्तं ॥ १० ॥ हरिचक्रकल्पं
हरः सुदेशेनचक्रप्रप्लव्णानतेजः सामर्थ्यं । ईदृक्त्वंविधं यनः यौवनवस्थांगतस्य अस्यतेजः अपमेयं अपरिभित्तं भविष्यतीति मुकुतहलो भूदित्यन्वयः ॥
॥ ११ ॥ अन्यापि सक्ता यारदुष्णा सहसंगता यस्मिंश्चैव इत्यन्वयः । नथर्भबुद्धिः धमबुद्धिरहितः माद्य न भूदयुक्तः प्रमाद्येत् प्रमादयान् भवेत् ॥ १२ ॥ तेन वज्रे

संजातमात्रं शिशुमद्भुतांगं बुभुक्षितं तं बलिनां विलोक्य ॥ यावत्फलार्थं जननीजगाम तावत्सबालः
सहस्रोत्पपात ॥ ९ ॥ उद्यद्दिने शंश्रुसितुं प्रयातं तत्तेजसालोहितमाशुराहुं ॥ प्रत्युद्ययौ नाथमलं
विचिन्वन्निर्गतां दुष्टजनासहस्रौ ॥ १० ॥ तमुत्पतंतं हरिचक्रकल्पं विलोक्य लोकाः मुकुतहलो
भूत ॥ सद्योऽस्य जातस्य मुतेज ईदृग् यूनो प्रमेयं हि भविष्यतीति ॥ ११ ॥ राहुस्तु शक्रशरणं जगाम
शक्रोऽपि वज्रं शिशुवेमुमोच ॥ अन्यामि सक्ताय न धर्मबुद्धिर्माद्यन्प्रमाद्येत्सु जनोपनिनं ॥ १२ ॥
निस्ताडितोऽसौ निशितेन तेन शैलेन्द्रशृंगे था शिशुः पपात ॥ प्राणाधिनाथः प्रणयात्स्वपातं जग्राह कु
प्यन् कुलिशायुधाय ॥ १३ ॥ तेनागसा प्राणपतौ सकोपे चेलुर्नलोकाः शिवशक्रमुखाः ॥ प्राणं वि
ना प्राणिषु नो हि चेष्टा श्रेष्ठा पराधा हि फलति सद्यः ॥ १४ ॥ यज्ञानैर्न वाध्ययनं न धर्मो नोऽश्वासविश्वा
सविधिः कुतो न्यः ॥ लोकप्रणेत्राः कुपितेन तेन प्रजाः प्रजापंशरणं प्रजग्मुः ॥ १५ ॥ ब्रह्माथ किंचित्कु
पितो बभार्षे कः स्वामिनेन्द्रह्यतिजीवनेप्सु ॥ ऐश्वर्यमत्तस्त्रिदशेश्वरोऽयं स्वस्य प्रजानां च चकार दुःखं १६

ण स्वर्पांतस्वपुत्रं तु दृचपोतश्चदारुहल्यमरः । कुलिशायुधाय इन्द्राय ॥ १३ ॥ तेनागसा इन्द्रहापराग्रैर्ममकार्षेयसतिनचेलुः क्षितिमुपिशाकानबभूवः नोऽह
न्माप्तिताहि सद्यस्तदन्न ॥ १४ ॥ प्रजापञ्चस्थानं ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्राणेषां पाठोऽसादिप्रलेखोऽसर्वेषु । उच्यते सर्वजगदुत्थापनशक्तिमते सूत्रे आधारभूते पाठप्रतिपादितवती ॥ १७ ॥ शंभुश्चतुर्मुखः जीवदेवः कुम्भोऽव्ययः यत्र तत्र जगामेत्यन्ययः ॥ १८ ॥ क्षमं समर्थं क्षमायां भूमौ क्षमया सह न शक्तया ॥ १९ ॥ सुधामयेन अमृतमयेन व्यचीकृतं विक्रासयामास ॥ २० ॥ ईश्वराणां पालकानां समर्थं च ईक्षितं व्योमिषिणीये पालनीये जगति मन्युः कोपो नास्ति न भवति उदस्थाय पश्यत्युपायमास ॥ २१ ॥ वितते सति सर्वत्र शालिप्र-

श्रेष्ठश्रुतिः श्रेष्ठमिमं पाठं प्राणतथोक्तं जगतां च सूत्रं ॥ न मे वशाय न शिवादिकानां नाथोऽस्ति नारायण एव तस्य ॥ १७ ॥ वाणीमुदाहृत्य तदेत्युदासं शंभुः सशर्वः प्रययौ प्रजामि ॥ आहूय देवानुप देवयुक्तान् सपुत्रकोयत्र सजीव देवः ॥ १८ ॥ भ्रूभंगमात्रेण जगति हंतुं क्षमं क्षमायां क्षमयानिषण्णां ॥ ध्यायन्तं मार्कपितृपुत्रत्वं प्रियं सखायं भगवान् दर्श ॥ १९ ॥ स वेदगर्भः करुणाकुलात्मा तूर्णकराग्रेण सुधामयेन ॥ व्यचीकृतसद्बालमथाभिमुख्यं विशुद्धरूपं कुमुदं यथैदुः ॥ २० ॥ नास्तीश्वराणां जगतीशितव्ये मन्युः पितृणामिव पुत्रवर्गे ॥ उक्तेत्युदस्थाय पश्यदाशुवापुं हस्तेन हस्तं परिगृह्य वेधाः ॥ २१ ॥ प्राणे प्रसन्नोऽवितते जगाम प्राणिव्रजोऽयं प्रकृतिविपन्नः ॥ निदाघसंतत इवातिमात्रं जलागमैर्गाधजले च रौघः ॥ २२ ॥ भंगे प्रसक्तेऽपि न भंगमापि हनुः शिशोर्यत्नमानतोऽयं ॥ उक्तेत्यमम्लानसरोजमालां दिव्यामहं ह्ये निदधे तदसे ॥ २३ ॥

दत्त्वेन व्याप्तिरिति विपन्नः पूर्वीनिश्चिष्टतया पतितः अयं प्राणिव्रजः चेतनममूहः प्रकृतिपूर्वस्वभावजगामेत्यन्ययः निदाघसंततः ऊष्मन्तम्लः गाधजले च रौघः अनिमलसलस्थितमत्स्यसमूहः ॥ २२ ॥ हनुः अधरोऽष्टाधा भागः कपोलतत्परा हनु रिलभतः ॥ २३ ॥

संज्ञः भासुराणां शोभमानानां पञ्चैव सभाजयामास संभावयामास सभाजनीयं सभावनम् ॥ २४ ॥ ततः शान्तिस्वादिगुणवत्त्वात् हनुशब्दस्य हानादिगुणवाचि-
त्वात् तद्वानयं हनुमान् हनुशब्दो हानवाची हनुमानिति शब्दित्वात् तद्वति प्रमाणात् अभ्यषित्तनामकृतवान् ॥ २५ ॥ सूर्यातिकेस्यैव गतनारायणातिके व्याक-
रणाभियोगीमूलव्याकरणशब्दादिशास्त्रपाठग्रहवान् सूर्याभिमुख्येन सूर्यागतनारायणाभिमुख्यथाप्रवर्तितथा पश्चात्पतन् पृष्ठतः पतन् प्रवमान

प्राणांकंगप्राणमिव द्वितीयं बालं च बालेतरसद्गुणाब्धि ॥ सभासुराणामथ भासुरंतं सभाजयामास
सभाजनीयं ॥ २४ ॥ शास्त्रास्त्रसोढाखिलशत्रुहंता शस्त्रेषु सर्वेषु विदग्न्यबुद्धिः ॥ ततो ह नूमान् भ-
गवत्प्रियाणां श्रेष्ठेयमित्यभ्यधिताब्जयोनिः ॥ २५ ॥ सूर्यातिके व्याकरणाभियोगी सूर्याभिमु-
ख्येन पतंश्च पश्चात् ॥ प्राच्याद्विरेरस्तगिरिजगाम ग्रंथं महान्तं हनुमान् दधानः ॥ २६ ॥ आनंदभा-
जो हरिभक्तिराज्ये प्रवृत्तवानां गुणकोशराशेः ॥ तस्यैद्वियारातिजयध्वजोभूत्सु ब्रह्मचर्यं भुवनानां भि-
पूज्य ॥ २७ ॥ चानुर्यमाधुर्यसुवीर्यशौर्यं रौद्रादयैर्यैः प्रभुखैरुणैः स्वैः ॥ सर्वज्ञता सर्वसमर्थताद्यैर्ह
नूमतः कोऽस्ति समखिलोक्या ॥ २८ ॥ असावसंगो विविधेऽपि लोके सर्वत्र सर्वेश्वरमेव पश्यन् ॥ च
चारयोगानुगतां तस्मा मरुत्समानो मरुत्स्तनूजः ॥ २९ ॥ सौख्याय सख्यं स्वयमापतेन सुग्री-
वनामाह्वयप्रबर्हः ॥ श्रीमाननेकैः सचिवैर्युतोऽपि शतक्रतुर्यद्ददुरुक्रमेण ॥ ३० ॥

इत्यर्थः । प्राच्याद्विरेः उदयाचलात् तत्रैकियद्दूरमित्यादिषु पंचमस्कंधतो वगतव्यं ॥ २६ ॥ आनंदभाजः महासंतोषयुक्तस्य इंदियारातिजयध्वजः
इंदियाख्यशत्रूणां जयाख्यध्वजः ॥ २७ ॥ २८ ॥ सौख्याय स्वस्यैव सुखाप्तये तं न तादृशेन हनुमता । ३० ॥ ॥

वियोगिनीविवियोगवतां शोकदशोशोकवस्थां गतः प्राक्तः ॥ तौ हनुमत्सुग्रीवौ ॥ ३१ ॥ आराद्भूतएवप्रपुत्रुवे पलायनमकरोत् ॥ ३२ ॥ प्रकपितांगः
न अत्यंतं क्लृप्तां रितं गात्र ॥ ३३ ॥ जिघांक्षुर्मां हनुकार्यो ॥ ३४ ॥ स्वपक्षानरवेषं अष्टांगविशिष्टं उरसां शिरसादृष्ट्या मनसावचसा तथा । पद्भ्यां कारभ्यां

पंपातटे फुल्लवने प्रकाश्य वियोगिनां शोकदशामशोकः ॥ सलक्ष्मणोऽसौ गतः श्वभूमे तौवानरंद्रौ
भगवान्ददर्श ॥ ३१ ॥ सिंहप्रभंपुरुषसिंहेमेन निरीक्ष्य रक्तायतेन च मत्र ॥ सबानबाणासनपा
णिमारा स्त्रपुत्रुवेसूर्यमुतः सहान्यैः ॥ ३२ ॥ अन्याद्रिसंस्थान् भयंकपितांगान् प्रकपितांगान् ह्रव
गानवेक्ष्य ॥ अप्राकृतात्मा पुरुषोत्तमोयं नवोभयायेत्यवदधनमान् ॥ ३३ ॥ सगद्गदंसूर्यमुतस्त
मूचे नूनं सखेवालिहिताय वीरौ ॥ इमौ जिघांसु ममापार्थमाप्य ॥ प्रणाममष्टांगविशिष्टमस्मै चकार विभ्रद्धि
सामिक्षुवेषो हनुमान् च वेषं विहाय विश्वेश्वरपार्थमाप्य ॥ प्रणाममष्टांगविशिष्टमस्मै चकार विभ्रद्धि
नयनयंच ॥ ३५ ॥ चरणतरुणपद्मपातिनंतं रघुकुलतिलको हनुमंतमात्मदासं ॥ उदहरदथच
क्लक्ष्मभाजा करकमलेन सुकोमलेन रामः ॥ ३६ ॥ इति श्रीसंथहरामायणे किष्किंधाकांडे
रामांके पंडिताचार्यकृतौ प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

चानुभ्यां प्रणामोऽष्टांग इति स्मृतिप्रसिद्धाष्टांगविशिष्टं विभ्रत्तदयानः नयनीतिं ॥ ३५ ॥ चरणतरुणपद्मपातिनंतं श्रीपादाख्य विकासयुक्तपद्मेपतं
तेन मस्तुर्वर्त उदहरत्तत्प्रापयामास चक्लक्ष्मभाजा सुदर्शनचक्रादिकां छिनवता ॥ ३६ ॥ इति किष्किंधाकांड टीकायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

श्रीः ॥ मंजुलसंभितं ॥ १ ॥ प्रतिभाबुद्धिरेव प्रतिभाषते उत्तरं प्रयच्छति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अतिचिहिका अतिक्लृप्ता ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीः ॥ आंजनेयोजलिवध्या कंजलोचनसद्भिधौ ॥ अंजसावाक्यमादत्त मंजुलचिचरंजनं ॥ १ ॥
चोदस्यास्योत्तरवीर प्रतिभाप्रतिभाषते ॥ तथापिचोद्यतेस्माभि भवदालापलोलुपैः ॥ २ ॥ कोम
वान्भुवनाश्रयं रूपमीदृशमुद्वहन् ॥ नंदनेनदितुंग्यः क्षुद्रंवनमिदंगतः ॥ ३ ॥ जटाचीराक्षमा
लानां त्वत्संगममहोत्सवे ॥ मौलिकौशेयवलयैः कुत्रयातंसमत्सरैः ॥ ४ ॥ बाणपूणैर्दमेतूणी पाणिः
कोदंडमंडितः ॥ अहोपरिचवाहोत्वां शंसतिखलखंडनं ॥ ५ ॥ एषाखड्गलताश्यामा चंडिकेवातिच
डिका ॥ केषांप्राणानहारीसे केषांप्राणान्दृष्टिप्यति ॥ ६ ॥ अन्वेष्टुमिवसत्यक्तं कृतकृत्योभवान्कुतः ॥
अंबुजाभेप्रतिस्तंबं व्यापारयंसिलोचने ॥ ७ ॥ अनुगंतानुरूपात्मा कोर्यतेपुरुषर्षभः ॥ चतुरंगव
लंत्यत्का परिवारंयमग्रहीः ॥ ८ ॥ इदानीमन्यलोकेभ्यो मन्येधन्यामिमांधरा ॥ पादपद्मभराक्रांतां
यवयोःपद्मलोचन ॥ ९ ॥ नरलोकानुरागेण नरनारायणावुभौ ॥ अवतीर्यावनीपृष्ठे चरतःप्रतिभा
तिमे ॥ १० ॥ वालिनोवानरैर्द्रस्य भ्राताभ्रातृव्यतांगतः ॥ सुग्रीवोनामतस्याहं सुसखावायुनंदनः
॥ ११ ॥ अपूर्वपुरुषदृष्ट्वा भवंतंतेनविभ्यता ॥ जिज्ञासुनाप्ररितोहं भिक्षरूपमुपागमं ॥ १२ ॥ श्रु
त्वावाक्यंहनुमतौ रामौलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ अमित्राणामभिघ्नोः सौमित्रमित्रमेषनः ॥ १३ ॥

भ्रातृव्यतांगतः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

भगवातं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ गुरोः पितुः ॥ १७ ॥ राकाचंद्रं पूर्णिमाचंद्रं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

व्यक्तं व्याकरणं कृत्स्नं मनेन बहुधामतं ॥ बहुव्याहरतानेन न किंचिदपशब्दितं ॥ १४ ॥ काकुत्स्थेने
तिकाधिते चित्तवित्तस्य लक्ष्मणः ॥ उदाहरदुदारात्मा मधुरमारुतिप्रति ॥ १५ ॥ राज्ञोदशरथस्यां
ग पुत्रोऽयं पुरुषर्षभः ॥ रामो नाम रमानाथा दन्यो नास्य समो गुणैः ॥ १६ ॥ किरिंटी कीटवत्यत्का म-
हाराज्यैकलक्षणं ॥ गुरोर्नियोगांशिरसा बहन्वनमयं ययौ ॥ १७ ॥ राकाचंद्रं चंद्रिकेव पतिमेनपति
व्रता ॥ अन्वयासीदनायासा जानकीजगतां पति ॥ १८ ॥ अस्य पादरजोदास्यं वरिष्ठं सर्वसंपदः ॥
वांछं नन्वागतो ज्येष्ठं नाम तोलक्ष्मणोऽस्म्यहं ॥ १९ ॥ दुराचारेण चोरेण चोरितारक्षसावने ॥ अस्य
भार्यासीतीसीता शूद्रेण वशुभाश्रुतिः ॥ २० ॥ सुग्रीवः किल साहाय्यं सीतां द्रष्टुं कारिष्यति ॥ प्रतीक्ष
ते प्रभुर्भुष्मा न स जनान् स जनप्रियः ॥ २१ ॥ इत्युक्तञ्च हेतुमान् देवदेवोपपादितं ॥ सुग्रीवो वालि
संन्रस्त स्त्वारामशरणगतः ॥ २२ ॥ पुरुषोत्तमतसख्यं सोऽस्थाय कपिरिच्छति ॥ स्वामिनस्तवका
र्येनः स्वकृत्यं साधयामहे ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वा मारुतीरामं मुस्मितास्य सलक्ष्मणं ॥ आरोपयामास तदा
निजांसयुगलं द्रुतं ॥ २४ ॥ ऋश्यमकवनोद्देशा न्मलयाद्रिव्रजन् हारिः ॥ सरामलक्ष्मणो रजे समर्थे
दुरिवांबुदः ॥ २५ ॥ सूर्यवशध्वजे प्राप्ते सूर्यकोटिप्रभे प्रभौ ॥ सूर्यसुनुरभूत्फुल्लः सूर्यआप्तइवांबुजं ॥
॥ २६ ॥ उवाच वाचं हेतुमान् सुग्रीवमवलोकयन् ॥ तात दाशरथिं रामं सानुजं पश्य नः पति ॥ २७ ॥

श्रीः ॥ हस्तिः सुग्रीवः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अथ वः पल्लवार्पिताः ॥ ६ ॥ चीर्णकृतं ॥ ७ ॥ नौभावयोः क्रुद्धाशिरसि क्रुद्धाशिरा

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ सहासीनो हनुमता हरीराघवसन्निधौ ॥ प्राञ्जलिर्निष्पतद्वाष्पः करुणं वाक्य
मब्रवीत् ॥ १ ॥ वालीज्येष्ठो मम भ्राता बलज्येष्ठो जगत्त्रये ॥ राज्यं मित्राणि वित्तं च ममापहृतवान्
बलात् ॥ २ ॥ इतोऽपि दुःसहं किंच त्वथं वक्ष्यामि ते प्रतः ॥ त्रियां मम प्रणयिनीं बलाद्बुद्धेते पट्ट-
त्यसः ॥ ३ ॥ प्रेषितास्तेन हरयो बहवो निहता मया ॥ ममैको हनुमान्बन्धु मज्जतां नौरिवांभसि ॥
॥ ४ ॥ शरण्यानन्यशरणं दीनं दासमवाशुभां ॥ त्राता किल त्रिलोक्यास्त्व मवतीर्णो वनीतले ॥
॥ ५ ॥ अद्रयः कंदुकार्यते सिंहवस्तस्य चाधवः ॥ देवासुरास्तृणायंते वालिनो बलमीदृशं ॥ ६ ॥
अल्पमागो मया चीर्णी वित्तपूर्वनचैव तत् ॥ चंडो दंडः कृतस्तेन साक्षी तत्रैष मारुतिः ॥ ७ ॥ ताते
नौ क्रुद्धाशिरसि राज्ञि लोकांतरंगते ॥ वाली बानराजो भू द्यौवराज्ये च मां व्यधात् ॥ ८ ॥ मायां-
वीनामवलवान् दुंदुभेः पूर्वजोसुरः ॥ स्त्रीनिमित्तेन वैरेण किष्किंधानि श्रुपागमत् ॥ ९ ॥ गुहाद्वा
रिमहाबाहुं मम भ्रातरमाव्हयत् ॥ वाली निवारितोऽस्माभि निष्पपात गुहागृहात् ॥ १० ॥ अन्व
गांप्रणयादेनं द्वावयंतं महासुरं ॥ मायावीचपराद्रुत्य पातालं तलमाविशत् ॥ ११ ॥ गुहाद्धारिप्र
तीक्षस्व यावदागमनं मम ॥ मामित्युत्काविशद्द्वीर स्तरसासरसातलं ॥ १२ ॥

नामकं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ १३ ॥ प्यर्षातिरोहितकृतबानास्त्रि ॥ १४ ॥ १५ ॥ मृगयुःभृगवधकर्ता ॥ १६ ॥ १७ ॥ क्रुधाकोपेन प्रतिघातुदक्रुधाव्रियामित्यमरः ॥ १८ ॥
॥ १९ ॥ विहन्याबहिहवङ्कुरु महामयं महारोगं रणकयाधिगदाभयइत्यमरः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ महद्ग्राहितहतयः दैत्यादीनामायुधानि असाधार

संवत्सरमहज्येष्ठं प्रतीक्ष्यबिलसन्मुखे ॥ सफेनरुधिरापूरं दृष्ट्वाश्रौषंमहास्वनं ॥ १३ ॥ अथचामं
गलाशंकी शोकशंक्रुवेदारितः ॥ किंचिद्विलप्यशैलेन गुहाद्वारंन्यधामहं ॥ १४ ॥ अनिलंतंचसा
स्त्राज्यं श्रातुशोकेनसंविणः ॥ यावदत्राप्यर्षिचन्मां तावद्बालीसमागतः ॥ १५ ॥ वत्सरंमृगयित्वा
ग्रं यथैवमृगयुर्मृगं ॥ हत्वामायाविनं प्राप्तो बिलं पिहितमैक्षत ॥ १६ ॥ सुग्रीवेत्यावहयन्मुञ्चे रलब्धा
चप्रतिस्वरं ॥ विलात्कृच्छ्रेणनिर्गम्य किष्किंथायामदृश्यत ॥ १७ ॥ क्रुधाजाज्वल्यमानंतं पदेहंपतितो
वदं ॥ रक्षराज्यक्षमस्वार्य बालिशत्वमैत्यलं ॥ १८ ॥ उक्त्वा बहुविधैर्वैरा त्परुषंपुरुषोत्तम ॥ मामेकवा
संसंदीनं नगराग्निरयापयत् ॥ १९ ॥ ऋश्यमूकवसाम्यस्य दुर्गमेकारणांतरात् ॥ सहजंतंनिहन्यामे
महामयमिवाहितं ॥ २० ॥ परिदेवनमित्यस्य देवः श्रुत्वाब्रवीद्वचः ॥ एकेषुणाहनिष्यामि तवदारापहा
रिणं ॥ २१ ॥ इतिप्रतिज्ञारामस्य श्रुत्वारविमुतोब्रवीत् ॥ कथमेकेषुणानाथ वध्योवालीबलोत्थतः ॥
॥ २२ ॥ यस्यवर्मापिनाभिं दन्महेंद्राहितहेतयः ॥ तमसाधारणमन्ये प्रतिज्ञाविषयंतव ॥ २३ ॥
एवंब्रुवाणंसुग्रीव माचचेष्टेसलक्ष्मणः ॥ सखेकथंतेविश्रवासो बालिनःसूदनेभवेत् ॥ २४ ॥

गमतिबलिष्ठं अशक्यमितिवा ॥ २३ ॥ २४ ॥

इंद्रारिःदैत्यः ॥ २६ ॥ प्रतिवीर्यतिभटं ॥ २६ ॥ २७ ॥ धनप्रख्यनीलमेघसमंतगोर्ज ॥ २८ ॥ उचालयन्बाहुभ्यामुत्तालनकुर्वन् अपामपून् नि
जेषुः ॥ २९ ॥ ऋश्यमूकाश्रयः ऋश्यमूकसंस्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पदस्थानं ॥ ३२ ॥ तंतनोत्तालितंदुर्दुभिर्देह ॥ ३३ ॥ पूर्वदेहस्यदेहस्य पूर्वदेवाः

इत्युक्तञ्चेत्सुग्रीवो देवदेवमवधारय ॥ इंद्रारिर्दुर्दुभिर्नाम दत्तोब्धियोत्थुमभ्यधात् ॥ २५ ॥
वरुणोमरणाद्गीतः प्रतिवीरंसुरद्विषः ॥ हिमवंतमुवाचाथ हिमवानपिवालिनं ॥ २६ ॥ समुद्रम
द्विचाक्षिप्य दुर्दुभिर्दुर्दुभिःस्वनं ॥ किष्किधाद्वारमासाद्य योत्थुवालिनमाव्हयत् ॥ २७ ॥ महि
षाकारमसुरं प्रतिद्रुत्यमहाकपिः ॥ निजघानघनप्रख्यं मातंगमिवकेसरी ॥ २८ ॥ वीरउत्तोल
यन्देहं तस्ययोजनमक्षिपत् ॥ तस्माद्देहादपालर्पन् सांद्रारुधिरविंदवः ॥ २९ ॥ ऋश्यमूकाश्च
योद्दृष्ट्वा स्वाश्रमंरुधिरोक्षितं ॥ अमर्षितोमहर्षिस्तं मतंगोनामशतवान् ॥ ३० ॥ यदेनंदशमाया
सि तदावध्योभवेरिति ॥ वालिनोमुनिशापोयं वरोभून्ममतद्रिपोः ॥ ३१ ॥ वालिनाकालितस्येश
त्रिलोक्यानांस्तिमेपदं ॥ इममाश्रममाश्रित्य स्वामिन्जीवामिदीनधीः ॥ ३२ ॥ यदिदेतेयदेहतं
दूरंक्षिपसिराघव ॥ तर्हि यास्यामि विश्वास मित्युक्त्वा विरामसः ॥ ३३ ॥ पूर्वदेवस्यदेहतं पर्वतो
पममीश्वरः ॥ अंगुष्ठलील्यैवारा लृतयोजनमाक्षिपत् ॥ ३४ ॥ विदार्यभूमिपाताले देहोचूर्णय
दासुरान् ॥ गर्वोत्थतान्शर्ववरा द्वाभस्यबलवेगतः ॥ ३५ ॥

सुराद्विषइत्यमरः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

स्वस्वात् तदीयत्वात् ॥ ३६ ॥ अन्यत्रचतुर्गुणबलरहिते शतगुणबलराहिते वापुरुषनियमः शत्रुत्वेनाभिमतस्य पुरुषस्य जयबहुननादिनियमः ॥ ३७ ॥ कुणपः शवः गारिषाभारः आर्द्रस्य अशुष्कस्य ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विष्वक्चः तत्रतत्रस्थिताः पंक्तिर्वेननास्थिता इत्यर्थः । तद्दत्तदयात्

अत्याशंकीकपिः प्रोचे पुनश्चपुरुषोत्तमं ॥ स्वत्वाद्देवाथवदस्यामि क्षम्यतां नाथचापलं ॥ ३६ ॥
जेतुंचतुर्गुणबलो हंतुं शतगुणाधिकः ॥ वीरो वीरं समर्थः स्यान्नान्यत्रनियमो भवेत् ॥ ३७ ॥ वालि-
नायाजनक्षितः स्वयात्तुशतयोजनं ॥ कुणपः किंतु गरिमा प्रागाद्रस्यविशिष्यते ॥ ३८ ॥ कुलि-
शाम्बातिकठिणाः सप्ततालान्द्रहोद्गताः ॥ चालयेत्तान्बलाद्वाली क्षेप्तुं प्रप्राणिनप्रभुः ॥ ३९ ॥ वि-
ष्वक्चस्तेविभिद्यते त्वयायद्येकपात्रिणा ॥ शंकाशंकुर्ममत्तदस्ति हि साधूद्यूतो भवेत् ॥ ४० ॥ प-
णाः पुत्रेवदत्तेवं रामः कर्मकमाददे ॥ लक्ष्मणास्येदुमालोक्य सायकंचकमाददे ॥ ४१ ॥ विरि-
चिवरतोछेद्या न्विरिचपदमिच्छतः ॥ असुरांस्तरुतायातान् ज्ञात्वा तानमुचछरं ॥ ४२ ॥ राम-
मुक्तशरोभित्वा सप्ततालान्श्चसत्वरः ॥ धराधरंधरांचाधः सप्तलोकानदारयत् ॥ ४३ ॥ सोसुरे-
द्राङ्कुमुदिनः पातालान्तेवपातयत् ॥ बंहितान्ब्रह्मवर्तो रंभास्तंभानिवक्षणात् ॥ ४४ ॥ पद्मा-
पतेः पाणिपद्मं सहसाहंसरूपवान् ॥ प्रायाद्वायुमयोवाण एवंकृतपराक्रमः ॥ ४५ ॥ लोकेयथैक-
आलोको बहूनर्थान्प्रकाशयेत् ॥ एवमेकहरेः कर्म बहूनर्थान्हिसाधयेत् ॥ ४६ ॥

॥ ४० ॥ पूषाः सूर्यस्य ॥ ४१ ॥ धराधरं पर्वतं धराधूमि ॥ ४२ ॥ कुमुदिनः कुमुदिनामकान् ॥ ४३ ॥ रंभापतेः लक्ष्मीपतेः वायुमयः मुख्यमा-
णात्सकः ॥ ४४ ॥ आलोकादीपः ॥ ४५ ॥

॥ ४७ ॥ नाययास्वेच्छा ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इत्यभयता सौरिणसुग्रीवेण आंजनेयेन हनुमता च साकमित्यन्यथा ॥ ५० ॥ कांता रकांति उपवनादे
भिर्मनोहरे । हरिभिः कपिभिः वालिका लः वालिनः कालः सहारकः ॥ ५१ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे किष्किंधाकांड टीकायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

निष्कग्रीवोऽस्य सुग्रीवो निपात्यांश्चावभाषत ॥ अनंतवीर्यानुपम प्रसीद पुरुषोत्तम ॥ ४७ ॥ तूणे
रिवावृतं कूपं भस्मनेवाग्निमावृतं ॥ त्वां स्वच्छं मायया छन्नं नायवेदजडोजनः ॥ ४८ ॥ इदानीमिव मे
मृत्युं वालिव्याजं निघ्रातय ॥ इमामेव निशमीश शये मरणनिर्भयः ॥ ४९ ॥ इत्यमर्थयत्तासाक
मांजनेयेन सौरिणा ॥ रामः सलक्ष्मणः प्रायात् किष्किंधां वालिपालितां ॥ ५० ॥ रामः कपीनां नगरांति
केथ कांता रकांति हरिभिः परीतः ॥ तस्थौ हसन्कामुकवाणपाणिः प्रतीक्ष्य कालं किल वालिकालः ॥
॥ ५१ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे किष्किंधाकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥
श्रीः ॥ अवलोक्य जगन्नाथः कपिनाथमभाषत ॥ आतुर्व्यं भ्रातरं तैत्वं माहवायादहयेत्यथ ॥ १ ॥
निर्गम्य गहनात्तस्माद्भ्रगरद्वारमागतः ॥ सिंहग्रीवोऽथ सुग्रीवो भ्राता भ्रातरमाबुध्यत ॥ २ ॥ आ-
हूतमात्रो रिपुणा दंडाहतद्वयोरगः ॥ निष्पपातगुहगेहा द्वाली बलवतां वरः ॥ ३ ॥ मुष्टिभिर्भ्यत
लेश्चोभौ निघ्नं तावितरेतरं ॥ आयुर्व्यतां क्रमाक्षीणः सूर्यसूनुः पराद्रवत् ॥ ४ ॥ ऋश्यभूकं पराद्रु-
त्य यावद्भस्करिणा स्थितं ॥ तावदायातमत्रैव परेशेनापरैः सह ॥ ५ ॥ रक्तद्वैगक्षवपुः कपीन्द्रो
स्यापतत्पदे ॥ करुणां वीरकस्मात्वं मयि नायातवानिति ॥ ६ ॥ ॥

श्रीः ॥ आतुर्व्यं शंभुं आहवाययुत्वाय ॥ १ ॥ गहनात् ऋश्यभूकस्य वनात् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥

॥

नयुक्तेषुः इतिषदं ॥ ७ ॥ परीवादं अपवादं तंवालिनं ॥ ८ ॥ ९ ॥ आयुमोचाचेन्द्रार्थन्यस्तवान् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यासविनावालिनार

आतरौ समरूपौ स्थः समवेषौ समस्वरौ ॥ अविवेकाज्ञमुक्तेषु रितिरामो ब्रवीदमिं ॥ ७ ॥
 आत्रर्थे आतरंगमः सहसा हतवानिति ॥ परिहर्तुं परीवादं तद्देशोनघानतं ॥ ८ ॥ करानेकंदु
 कमिव योनंतं जगदीक्षते ॥ यश्च कर्ता खिलस्यास्य तस्य कुत्रा विवेकिता ॥ ९ ॥ रजताभांसुवर्णा
 भे गजपुष्पमयीं स्रजं ॥ आममोचाचाथसुग्रीवे हनुमान् रामशासनात् ॥ १० ॥ आल्यं वालिनः प्रा
 या त्साहितो हारिभिर्हरिः ॥ मंडितं कदलीषडै दृष्ट्वा सप्तजनाश्रयं ॥ ११ ॥ चित्थामास भगवा
 न्कार्यमुत्तरभाविः ॥ पश्येच्चैत्रणभेन्मह्यं वालीवध्योनसमतः ॥ १२ ॥ प्रत्यज्ञायिवधश्चास्य
 प्रपन्नायार्कसूत्रे ॥ अनंतज्ञातिं संचित्य सालजाले निलीनवत् ॥ १३ ॥ स्थित्वा प्रस्थापयत्पूणाः
 पुत्रं वासविनायुधे ॥ सिंहनादं सविदधे सिंहसंहननो हरिः ॥ १४ ॥ किंकिधावासिनो येन सं
 आंता वालिना विना ॥ पुरादुदपतद्वाली मुंदरीदं दसं कुलात् ॥ १५ ॥ विद्युल्लतापरिवृता न्मेघा
 नीकादिवाशनिः ॥ उत्पतंतं पतिं विदध्य ताराताराधिपानना ॥ १६ ॥ शिरीषशालामंजुयां दो
 र्भाविबध्वेदमब्रवीत् ॥ वदामि वाणीनाथे मां नकार्पण्याश्च पलात् ॥ १७ ॥ आतुस्ते प्रत्यदस्थानं
 विद्रुतस्य सकारणं ॥ सुग्रीवस्याभवन्मित्रं रामो राक्षससूदनः ॥ १८ ॥

ह युषेयुत्थं कर्तुं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ बभूवा आल्लिय ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ नःअस्माकं सःमित्रंनार्कं अस्माकमपिप्रित्रमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सौत्तदंस्नेहः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ निर्घाता

इत्यंगदेनगदितं कुमारेणश्रुतंमया ॥ नतेनोपकृतंतस्य नत्वयापकृतंपते ॥ १९ ॥ लोकानार्कं
लमित्रंसः किंनोमित्रंनराधवः ॥ अंगदोयातुसंगृह्य रमणीयतरान्मणीन् ॥ २० ॥ रामंसलक्ष्मणं
नेतु मेवंसंधिविधीयतां ॥ पराजितत्वाद्वातृत्वां लोकनाथाश्रयत्वतः ॥ २१ ॥ भागार्हत्वाच्चसुग्री
वो यौवराज्येभिषिच्यतां ॥ नचैद्वैरिणिसंधिस्ते यामनूरंगुहांतरं ॥ २२ ॥ संहरेल्लोकमेवैको रामे
षुस्वांतुकिंपुनः ॥ तथेत्युक्तोवदद्वारः प्रियेनहंनपुंसकः ॥ २३ ॥ आहूतोवैरिणावाली ननरोन्नपरा
द्रवेत् ॥ अन्तशंसोजगन्नाथो नन्दशंसत्वमेज्यति ॥ २४ ॥ अथवारामबाणेन पूतोयास्यामिसद्र
तिं ॥ सौत्तदंदर्शितंदेवि युक्तमेतच्चवोदितं ॥ २५ ॥ निवर्तस्वसहस्रीभिः सत्यमेवात्मनाशपे ॥ त
मुत्पतंतमित्युक्ता पतितंकृत्वाप्रदक्षिणं ॥ २६ ॥ स्वस्तीत्युक्तापतिंद्रष्टुं नाशक्रोद्वाज्जवाधिता ॥
निर्गम्यपरितःपश्यन् दृष्ट्वातत्राग्रजोनुजं ॥ २७ ॥ परिधायदृढंवास आपतंतंसमापतत् ॥ नि
र्घाताविवनिर्घोषो सत्वरतौशराविव ॥ २८ ॥ बलींद्राविवविक्रान्तौ कपींद्रौप्रत्ययुध्यतां ॥ मुष्टि
मुधम्यकुपितो वालीसुग्रीवमब्रवीत् ॥ २९ ॥ एषमुष्टिप्रहारस्ते प्राणानपहरेदिति ॥ तवैवप्राण
त्हन्मुष्टि रित्युत्कारविनंदनः ॥ ३० ॥

निवअशनीष निहारांघोषाययोस्तौतथाक्ता ॥ २८ ॥ बल्यिशईद्रक्ष्यबलींद्रौ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥ ३१ ॥ उषालुपुत्रं राघवेण कर्त्रा समित्यसम्पगयिष्वत्पयोजः सहनशक्तिर्लोघवं हस्तलाघवं यस्य समित्वोजोलायवः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तेना
भाविपंचंद्रं अमरं भुक्तं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पंचनखाः येषां तं पंचनखाः पंचपंचमाणि नः प्रक्ष्याः भक्षयिषु योग्याः ॥ ३८ ॥ तान् आह शशक इत्यादि
ना ॥ शशकः शशः शल्यकः वराहजातौ कश्चित् वराहविशेषः ॥ गोत्रासूक्ष्मांशुधारवास्त्यतः काश्चिन्नाणि विशेषतः काश्चिद् अरण्यचरः पृष्ठे त्रिरस्रः लोके योराय

मुष्टिमुद्यम्य तन्मूर्ध्नि ताडयामास लाघवात् ॥ रुधिराद्गारिणं दृष्ट्वा वासविभास्कारिदुतं ॥ ३९ ॥ सा
लमुत्तालमुत्पाद्य तेन तं प्रजहार च ॥ राघवेण समित्वोजो लाघवेनार्कमुनुना ॥ ३२ ॥ ताडितो
भूतले वाली निपपातातिविह्वलः ॥ आर्तो मुहूर्तमाश्वस्य जज्वालक्रोधवन् हिना ॥ ३३ ॥ शतम
न्युमुतोभूय स्तयोर्युधमवर्तत ॥ ग्रस्तमालोक्ष्य देवेशः कनिष्ठं ज्येष्ठे जसा ॥ ३४ ॥ भाधिपंभा
नुभासेव शरमेकममुचत ॥ वालिनो मरणं कुर्वन् ममृतं च प्रभोः शरः ॥ ३५ ॥ शरीरं दारयन्नैव शि
रोमध्यमदारयत् ॥ मंदचेष्टो महीयातो वंदमानोऽपि चेतसा ॥ ३६ ॥ इंद्रसूनु रवाचेद मिदिरंशु
रोगतं ॥ रामराजं विवर्यस्व मन्यासक्तमनागसं ॥ ३७ ॥ वनौकसं पशुसमं कथं सूदितवानसि ॥
पंचपंचनखाभक्ष्याः प्रशस्ताः शास्त्रवेदिभिः ॥ ३८ ॥ शशकः शल्यको गोधा श्वाविट्कर्मश्च पंच
मः ॥ न चर्मनास्थिनो मांसं संस्पृशति मनीषिणः ॥ ३९ ॥ चस्य सोहं कपिः कस्मा त्वया पचनलोह
तः ॥ वालिनैवमुपालब्धो धर्मसूक्ष्ममजानता ॥ ४० ॥

णसेतुबंधनकाले पांसूनीनीतवानिति प्रसिद्धः क्षुद्रमाणीवर्तते । न गतौ विशेष स्थितो यमदृष्टमंगतः काश्चित्नाणि विशेषः । ननु भाविपंचंद्रं भ्रा-
क्यतो विशेषात् ॥ ३९ ॥ उपालब्धः आक्षिप्तः ॥ ४० ॥

वायुराजालं उपशयः निलीनतया अवस्थानं । पाशाः मार्गे मगधवार्थं मंत्रणनिक्षिप्यमाणाः पाशविघ्नघाः पाशा इत्युच्यन्ते ॥ ४१ ॥ उपशयि नो निनीन
 तया स्थितं ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अस्त्रयितुं अस्त्रयान्ते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ मृतिनाशनं मरणमपाकुर्वन्तां ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ मृतिनाशनं मरणमपाकुर्वन्तां ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ वीरसुः वीरभूतां

दत्तवान्भगवांस्तस्मै हस्तमुत्तरमुत्तमं ॥ वागुरोपशयःपाशाः पूर्वकृतोमृगद्रुहां ॥४१॥ हतोमयोप
शयिना सौम्यशालामृगोह्यासि ॥ मृगंचामृगमात्मानं वेत्थकिंधार्मिकत्वतः ॥ ४२ ॥ कथंत्यक्तोनु
जोभुक्ता तद्भार्याचस्नुषासमा ॥ अहंशास्तास्मिदुष्टानां सतांचोत्पथगामिनां ॥ ४३ ॥ तस्मात्पतो
सिकामंत्वां जीवयामियदिच्छसि ॥ रामवाणीसुधांप्राप्य रमणीयांप्रसन्नधीः ॥ ४४ ॥ वाक्यमश्रुमुखो
वाली भद्विगद्गदमुक्तवान् ॥ क्षमस्वार्तगिरंस्वामि ब्रमेऽसूयितुमर्हसि ॥ ४५ ॥ पालयस्वशिशुंदास मंग
दंकनकांगदं ॥ मृतौयत्कीर्तनं कर्तुं तपोदानानिकुर्वते ॥ ४६ ॥ तंत्वामवेक्ष्यमेमृत्सुं मन्येसाक्षादनुग्रहं ॥
उत्केतिमोहमापेदे वालीप्राणान्नमुक्तवान् ॥ ४७ ॥ इद्भद्रत्तांदधन्मालां कांचनीमृतिनाशनो ॥ स्वपतिं
पतितंश्रुत्वा तारातारस्वसापुनः ॥ ४८ ॥ विलपंतीगुहात्तस्मा द्यातुंमनउपादधे ॥ धावंतीराजमहिर्षीं
मंचतीमश्रुसंततिं ॥ ४९ ॥ दीर्घश्रुसंतींसंप्रेक्ष्य प्रोचिरेवाल्लिसेवकाः ॥ वीरसर्वोरपत्नीत्वं कुत्रधाव
सिनिर्भया ॥ ५० ॥ सुग्रीवराक्षसाद्बालं पालयामःप्रवासिनः ॥ इत्युत्कोत्पततोवीक्ष्य क्षुभ्र्यतेबिभ्यतः
कपीन् ॥ ५१ ॥ उवाचवचनंसाध्वी देशकालबलोचितं ॥ अवधीद्भ्रातरंभ्राता राजानंराज्यकामुकः ५२

गदाख्यपुत्रवती वीरपत्नीवीरस्यवालिनःपत्नी वीरपत्नीवीरभार्या वीरमाताचीरसूरिलम्बरः ॥ ५० ॥ प्रवासिनः इतस्थलादन्यत्रस्थलेवासंक्षुर्वतः
॥ ५१ ॥ अवधोत्तजयान ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ॥

कुणपस्यावदय अंगदेन बाहुभूषणेन केयूरमंगदंतुल्य इत्यमरः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ क्रियासमाभिहारेण पुनः पुनः प्रशामिति वा ॥ ५८ ॥
॥ ५९ ॥ प्राणप्रल्यः प्राणसमः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ अकथयः अवदः ॥ ६२ ॥ कितवकपटिन् ॥ ६३ ॥ वैरि कक्षाशुक्षणिः वैरिनामकवनस्य वन्दिन्

भजताद्यतमात्मेदां कपयः कुत्रयास्यथ ॥ कुणपस्यांगदेनैव कृत्यमैस्त्यंगदेन किं ॥ ५३ ॥ तदेव पा
लयेदेव मन्नाथमनुयास्यहं ॥ वदंतीत्यप्रलापंती पतिपतितमैक्षत ॥ ५४ ॥ रत्नैराक्षरजोमिश्रं वीर
शय्याशयंशुभा ॥ पपातपत्युः पादांते हानाथेति विराविणी ॥ ५५ ॥ करीन्द्रेणैव कदली शोकेनाभिह
तासती ॥ अंगदं चाग्रतः कृत्वा वानर्यो वालिवल्लभाः ॥ ५६ ॥ विलपुस्तंभृतं प्राप्य ताडयंत्यंगमात्म
नः ॥ विकीर्णकेशः क्रोशंत्यो विकीर्णाभरणस्रजः ॥ ५७ ॥ साश्रुधाराः कृपांकस्य वालिवध्वोनचक्रि
रे ॥ क्रियासमाभिहारेण ताडयंतीनिजांतनुं ॥ ५८ ॥ विललापाकुलाबाला तारापतिपरायणा ॥ आ
र्यपुत्रप्रबुध्यस्व तारास्मितववल्लभा ॥ ५९ ॥ सतीमनागर्सीनाथ कस्मान्मानाभिनंदसि ॥ प्राणप्रस्थः
सुतस्तेय मंगदः समुपस्थितः ॥ ६० ॥ गाढरोदिति दीनस्त्व मुत्तिष्ठपरिसात्वय ॥ लोकमन्यंगतोसि
त्वं लोकपालपराक्रम ॥ ६१ ॥ कृपांनैसर्गिकीत्यक्त्वा मांचसंत्यक्तवानसि ॥ एकांतेऽकथयः क्रांत सर्वो
भ्यः प्रेयसीहिमां ॥ ६२ ॥ कथं कितवतत्सत्यं प्राप्तोसि मरुदुरी ॥ विरहानलसंतप्तां लोटंती विधवायि
तां ॥ ६३ ॥ नयमामपितेलोकं गृहदासीभवामिति ॥ हानाथकपिनाथत्वं वैरि कक्षाशुक्षणिः ॥ ६४ ॥

तुस्थितः ॥ ६४ ॥

॥ ॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

॥

निर्वाणविनाशं ॥ ६५ ॥ सितंधवलं ॥ ६६ ॥ भवांतरे जन्मांतरे दीक्षेवक्ष्यमाणभवान्नीतिलोडुत्तमपुरुषैकवचनं ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

रामवारिनिधिंप्राप्य निर्वाणगतवानसि ॥ रामं ब्रजामशरणं नाथमित्यर्थितं मया ॥ ६५ ॥
अभिमानज्वरात्तस्मि न्यथेनाभूदुचिस्तव ॥ चारुचाटुचेतेपांगं मंगलं हसितं सितं ॥ ६६ ॥ भवां
तरेप्यहंवक्षे शुभं किंचिद्यदीशमे ॥ भुंक्ष्वसुग्रीवसाम्राज्यं ज्येष्ठस्य रुधिराक्षितं ॥ ६७ ॥ सुमना
राममाश्रित्य नहि सांघिः कृतस्त्वया ॥ अयिनाथविधेः कुर्याः करुणां करुणाकर ॥ ६८ ॥ अधमेतद्
थाच्छिष्टं कांतेनार्धेन युज्यतां ॥ विलपंतीति करुणं सुस्वरावालिवह्म ॥ ६९ ॥ पत्युरंकोशिरः कृ
त्वा मरणाय मनोदधे ॥ तस्यारुदितशब्देन कुमारस्यांगदस्य च ॥ ७० ॥ उद्धुतः किंचिदुन्मी
ल्य वालीमंदं वचो ब्रवीत् ॥ वत्ससुग्रीवमवैर मनसंधत्स्वमूढवत् ॥ ७१ ॥ कृतापकारोऽपि पुरा म
यादिष्टानुवर्तिना ॥ अंगदं विद्धि ते पुत्रं शत्रुपुत्रं न जातिवति ॥ ७२ ॥ आतृणामेकजाताना मन्यपु
त्रः स्वपुत्रकः ॥ भुंक्ष्वसाम्राज्यमेतत्वं यौवराज्ये गंदकुरु ॥ ७३ ॥ सुषेणतनयां तारां मावमंस्थाम
हामतिं ॥ सदारामस्य दासस्याः संपदे त्रपरत्र च ॥ ७४ ॥ एष प्राणभृतां नाथः पुरुषः प्रकृतेः परः ॥
रामकार्येषु वर्येषु न प्रमादीकचिद्भव ॥ ७५ ॥ त्वमंगदानुवर्तस्व सुग्रीवं रामसंमतं ॥ अयिरामज
गन्नाथ पुत्रोऽयं तेऽर्पितो मया ॥ ७६ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ७१ ॥ दिष्टानुवर्तिना देववशानुवर्तिना ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ महामतिं महोपायबुद्धियुक्तां स्याः भव ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥ आत्मचेतःकलशोऽस्वमनोनामककुंये महद्रभाचंद्रलं ॥ ७८ ॥ ॥ इति श्रीकिष्किवाकांडीकार्या चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

इयंचमालाभवता सुग्रीवायप्रदीयतां ॥ प्रोच्येतिमालामनुच्य रामपादारविंदयोः ॥ सम्यगपि
तवान्वाली स्वात्मानंचात्मवित्तमः ॥ ७७ ॥ सइत्थमुक्त्वापरिमुक्तसंगो रामस्यरूपामृतमीक्षणा
भ्यां ॥ तदास्मचेतःकलशेप्रगृह्य महेंद्रजःप्रापमहेंद्रभावं ॥ ७८ ॥ इति श्रीसं० रा० किष्कि० च० सं० ४
श्रीः ॥ मृतंतत्रातरंदृष्ट्वा सुग्रीवःसुस्वरुरुदन् ॥ बहुलविललापाथ अग्रजस्यपदेपतन् ॥ १ ॥ म-
रणंरमणस्याथ विलपंतीविलाक्यसा ॥ परिंरंभपरादेहं सशरंचाभ्यपद्यत ॥ २ ॥ पश्यन्नश्रुमुखो
देव्याः साहसंसहसाततः ॥ नीलउत्पाटयामास शरंवाल्लिदरीरतः ॥ ३ ॥ कांताकांतांगमालि-
ग्य रुधिरौघाभिषेकिणी ॥ अभिवादयतातंते यांतंपुत्रेत्यभाषत ॥ ४ ॥ उत्थायतूर्णीपितर मभ्य
वादयदंगदः ॥ आलोक्यतंसाश्रुधारा तारापुनरभाषत ॥ ५ ॥ आयुष्मन्भववत्सेति वत्समु-
त्कापतिव्रता ॥ सचिवान्किंकरांश्चैतान् अनुज्ञाप्यचसंगतान् ॥ ६ ॥ उत्तिष्ठभूपभूषा द्रुल्ल
भाचेदहतव ॥ वीरलक्षणसंपन्ना नष्टथिव्यांहिशरेते ॥ ७ ॥ संग्रामयज्ञावभृथे रामबाणांबुनात
व ॥ पत्नीमामपिसंयुंश्च नापत्नीकोभवान्नजेत् ॥ ८ ॥

श्रीः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ संग्रामयज्ञावभृथे युवाक्ययज्ञसावभृथकाने ॥ ८ ॥

वीरधर्मावीरधवःभर्तायस्याःसातथाक्तातां धवःप्रियःपतिर्भर्ताइत्यमरः । विधवापदं विधवेतिनाम ॥ ९ ॥ क्षमानायभूषणल ॥ १० ॥ प्रजहासुं त्यक्तुं काममकृतिपूर्वावस्थां ॥ ११ ॥ १२ ॥ भवेभवेजन्मनिजन्मनि स्रवंत्यांनद्यां स्रवंतीनिम्नगापगत्यमरः । एधसांकाष्ठानां ॥ १३ ॥ तस्यात्मानंस्वरूपसं

विषमालोब्धपास्यामि प्रवेक्ष्याम्यथवानलं ॥ यावद्द्वीरधवांतामां नस्पृशेद्विधवापदं ॥ ९ ॥ क-
र्मणामनन्मावाचा यदागस्तेकृतंमया ॥ क्षमानाथक्षमस्त्वत्वं कांतातेस्यांभवांतरे ॥ १० ॥ विलपं
तीतथाबालां प्रजिहासुमसूनपि ॥ वानर्यःसांत्वयंत्योत्र प्रकृतिनेतुमक्षमाः ॥ ११ ॥ अंतःपुरचरोरु
द्धः प्राज्ञस्तत्रेदमब्रवीत् ॥ कांतस्यकांताकःकांतः कःपुत्रःकःपिताभवेत् ॥ १२ ॥ आस्थिरःसंग
मोद्दोषां कांतादीनांभवेभवे ॥ ईश्वरेछानुवृत्तानां स्रवंत्यामेधसामिव ॥ १३ ॥ त्वंतुनीतिमती-
तारे कथमेवंविधीदसि ॥ तस्यात्मानं सुतरंक्ष प्रियंचेद्भर्तुरिच्छसि ॥ १४ ॥ तस्मिन्नेवंप्रवदति
विलपंतोषुतासुच ॥ धृष्टमाचष्टवचनं लक्ष्मणःशुभलक्षणः ॥ १५ ॥ सुग्रीवकिमिदंन्यं तारां
सांत्वयमुव्रतां ॥ आरोप्यशिविकांशीघ्रं देहेनिर्हीयतामिति ॥ १६ ॥ हरयोहनुमन्नुन्ना घृतगं
धालुपानयन् ॥ राज्ञोनिर्हरणायानु तारेणशिविकाहता ॥ १७ ॥ देहमंगदसुग्रीवा वारोप्यशिवि
कांशुभां ॥ शिविकावाहिभिर्भृत्यैर्निन्यतराजभतिभिः ॥ १८ ॥ संवृतं विलपंतीभिर् वानरीभिः
प्रणीयतं ॥ द्वीपेनद्याअदहतां नानालंकारभूषितं ॥ १९ ॥ ॥ ॥

जातं ॥ १४ ॥ १५ ॥ निर्णीयवांस्तस्मिन्वर्ता ॥ १६ ॥ हनुमन्नुन्नाःहनुमताभरिताः आल्हताःधानीवाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रणीयनीत्वा ॥ १९ ।

॥ ४३ ॥ वर्षाः वर्षाः कालाख्यस्त्रिधाः चलत्पीनपयोधराः परिवर्तमानोन्नतमेधवत्यः अग्न्यश्चरुदोर्यः ॥ ४५ ॥ स्वच्छां वरानिर्मलाकाशवतीं सि-
ताब्जासाविकसितपद्माख्यमुसवतीं विशुद्धाशावतीं निर्मलदिग्धं इलवतीं शरत् शरदुत्तुनामिका अन्यत्रार्थः प्रकटः ॥ ४६ ॥ कर्पूरगौरीकर्पूरवत् धवलव-
र्णाजगत्यां लोकं वितताव्याप्ता सत्पद्मपद्मसमूहेषु रामकीर्तिमालापसेसाक्षिकपुरुषाख्यपद्मसमूहेष्वित्यर्थः । पदं स्थितिं दधानाक्षुवाणा अथवा

मुनीनां सनकादीनां विषयाहितुणायिताः ॥ यत्पादपांसुसंस्पृष्टस्य सोजितः स्त्रीजितः कथं ॥ ४३ ॥
सुंदरेवमतोरस्मि न्कंदरछलमंदिरे ॥ संकथाविविधाश्चासन् रामरामानुजन्मनोः ॥ ४४ ॥ आ-
नयंत्योनववारि चलत्पीनपयोधराः ॥ समित्कुशादीन्कुवाणा वर्षाः पर्यचरन्निभुं ॥ ४५ ॥ स्व-
च्छां वरास्मिताब्जास्या विशुद्धाशावतीशरत् ॥ लक्ष्मणबोधयामास जानकीमृग्यतामिति ॥ ४६ ॥
कर्पूरगौरीवितताजगत्यां सत्पद्मपद्मेषु पदं दधान ॥ अवापलक्ष्मीमथं हंसमाला रामस्य जिष्णोरिव
कीर्तिमाला ॥ ४७ ॥ इति श्रीसंग्रहसमायणे किष्किधाकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥
श्रीः ॥ अथ विज्ञाय सुग्रीवं संक्षिप्तं ग्रामायणे ॥ व्यक्तं स्त्रीभोगसंसक्तं हनुमानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
प्राप्ता रामप्रसादेन राज्यकोशास्त्रियस्त्वया ॥ इदानीं भोगसक्तस्त्वं नाथं नोव्यस्मरः कथं ॥ २ ॥
सर्वपदपर्वतोऽयं विस्मरंत्युपकारकं ॥ त्वादृशमादृशेस्तेषां राजन्कार्यहिंशिक्षणं ॥ ३ ॥

रत्नालगासनानंतरं जिष्णोः जयशीलवतः ॥ ४७ ॥ ॥ इति श्रीकिष्किधाकांडीकायां पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥
श्री ॥ संक्षिप्तं पूर्वपदुकां बद्धुं श्रामाय ॥ १ ॥ व्यस्मरः विस्मृतवानभवः ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥

॥ १६ ॥ राधवर्षतिथिरावस्यकोपं कोपक्रोधापरोपमतिवारुद्रक्यविलम्बरः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ दीवारिकान्द्वारपालकान् ॥ २१ ॥

किष्किधांप्रविशंतं कोपेनांतकसान्निभं ॥ गजलक्षवलाः प्रेक्ष्य कपयोथपराद्रवन् ॥ १६ ॥ सुरतो
त्सवसंसक्तः कपिभिश्चनिवेदितः ॥ राधवर्षतिथिंघोरं सुग्रीवो न विवेदतं ॥ १७ ॥ लक्ष्मणप्रेषितोभी
तः प्राप्यांतः पुरमंगदः ॥ तांवातामब्रवीत्पित्रे सोपित्रस्तोन्वाचितयत् ॥ १८ ॥ रामं प्रतिमया किंचि
ब्रूतुरुक्तं न दुष्कृतं ॥ तथापि लक्ष्मणः क्रुध्यो विपरितो हि मे विधिः ॥ १९ ॥ सुग्रीवमिति संतप्तं धीरमा
रुतिरब्रवीत् ॥ अगुश्रूषापराधीत्यं लक्ष्मणक्षमयोदति ॥ २० ॥ दीवारिकाननाहत्य प्राविश लक्ष्म-
णः पुरीं ॥ मणिहैममयो दिव्यां सतवप्रासथैक्षत ॥ २१ ॥ वानरानिवानरगणौ देवीदेवैः समर्थतां ॥ सर्वा-
भरणसंपन्नैः सर्वैः सर्वो गसुन्दरः ॥ २२ ॥ आरामग्रहवापीभिः प्रासादाय ननादिभिः ॥ विश्वकर्मकृते
विश्वे विशेषरूपशोभितां ॥ २३ ॥ मध्यकथीन्द्रगहानां सोमित्राश्चित्रमक्षत ॥ महेंद्रमंदिरमिव महेंद्र
मुतमंदिरं ॥ २४ ॥ तजन्ममाभ्यामालिप्तं दिव्यसिंहासने स्थितं ॥ रविजंजितसिंहागं नम्रप्रक्षललक्ष्म
णः ॥ २५ ॥ देवि देवापित कोदंडे दण्डोऽपि दण्डोऽपि कटुः ॥ रत्नाक्षयधनवत्कुवः सोदगिरिदिसूनुना ॥ २६ ॥
आसनानूनुत्पन्न पल्लव्यां पल्लवितः कपिः ॥ प्रांजलिर्नक्षत्रं धातुं स्वर्गं हुंसनवशयत् ॥ २७ ॥
असहिष्णुः हतमस्य दुर्पतस्य प्रियवान्तं ॥ क्रोद्ध रक्षाक्षरांश्चापे लक्ष्मणाङ्गाङ्गीश्वरं ॥ २८ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ ३० ॥ विचारितानिर्माणिता ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पौरस्त्वपुस्त्यात् पुरतः विद्यमाने ॥

नन्वशिसाक्षिकं प्रोक्तं स्वययाराधवानर ॥ महाराज्येत्वयादत्ते सीतां विचिनुयामिति ॥ २९ ॥ मदा-
धः प्रमदासक्तः प्रमादं प्राप्तवानसि ॥ रामकार्ये सुरैः पूज्ये यथा प्राकृतपूरुषः ॥ ३० ॥ अतीता बहवो-
मासा राज्यं प्राप्तवन्ति त्वयि ॥ सीतानाद्यापि विचिता सख्यं बद्धितवानसि ॥ ३१ ॥ देवाय द्वास्थ्यमिच्छं-
ति ब्रह्मरुद्रैर्द्रपूर्वकाः ॥ देवदेवस्य तस्यास्य किं सख्यं कपिनात्वया ॥ ३२ ॥ ऋते पितवसा हाव्यं सी-
तां प्राप्स्यन्ति राघवः ॥ ऋतेऽपि प्लव लपयः परिपूर्णो महार्णवः ॥ ३३ ॥ चराचरगुरौ वक्रं यदेतत्तद्वृद्धयं
तव ॥ अनर्थतद्विद्वार्थायं शरः पास्यति शोणितं ॥ ३४ ॥ एवं निर्भत्सयत्युच्चैः कपीन्द्रराघवानुजे ॥
वानरेषु विषण्णेषु तारासौ मित्रिमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ नरदेवकुमारत्वं धार्मिकक्षतमर्हसि ॥ चिरं क्लिष्टः सु-
खं प्राप्य सुसंयुक्तः कपीश्वरः ॥ ३६ ॥ किंतु कार्याणि रामस्य न विस्मरति जात्विति ॥ वानरानमुक्तवा-
न्क्षिप्रं मानेतुं सर्ववानरान् ॥ ३७ ॥ रावणो रामरमणीं बहुकोटीबलोहरत् ॥ तद्वधार्थं च मनेया वालि-
नोक्तं श्रुतं मया ॥ ३८ ॥ ज्येष्ठवत्पूज्य एवांगं सुग्रीवोऽस्य सखा तव ॥ सख्यं कथं खंडनीयं हनूमति हि जी-
वति ॥ ३९ ॥ रामानुजप्रसीदत्वं पश्य दासीस्तवात्र नः ॥ पौरस्त्वभयमाशंक्य दीनाबाष्पमुखीस्त्रियः
॥ ४० ॥ इति तारागिराशांतं लक्ष्मणं रविजो ब्रवीत् ॥ सखेममागः क्षंतव्यं जनन्ये वा शोः स्वया ४१

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥४२॥४३॥४४॥ दशमाहात दशमदिनात् ॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥ इति कि० रा० ॥६॥

कि० रा०

॥ ४ ॥

॥ ८५ ॥

शरोयस्यैकएवैत त्वैलोक्यमपिसहरेत् ॥ नास्मत्कृत्यं प्रभोस्तस्य वर्यं चार्थयतामहे ॥ ४२ ॥ प्रसादितः
सौरिणोति प्रसन्नो लक्ष्मणो ब्रवीत् ॥ कार्याग्रहात्संभ्रमायं मित्रमेकमनमिति ॥ ४३ ॥ हरीद्रवचनात्प्रोच
हरीस्तु हनुमान् पुनः ॥ विदिक्षुर्दुःखवगा ननेतुं गच्छतु तं ॥ ४४ ॥ महद्रमलयादिभ्यो ह्रीपेभ्यश्च ह्रुवंग
माः ॥ आयातु दशमाहात्राह् नाचेदं डोमविष्यति ॥ ४५ ॥ इति वायुसुतेनोक्ता वायुवेगास्तुवानराः ॥
मार्गज्ञान्छवगान्सर्वा नुर्वीगानानयदूतं ॥ ४६ ॥ तैश्चोदितस्तुतोताद्रः कोट्यो हाटवसन्निभाः ॥ दशग
छन्छवंगानां तिस्रः कोट्यो जनप्रभौः ॥ ४७ ॥ कलासशिखरेभ्यश्च सिंहकेसरवर्चनां ॥ सप्तकोटिरसहस्रा
णि कपीनां राममाययुः ॥ ४८ ॥ फलमूलरसज्ञानां हिमालयनिवासिनां ॥ कपिकोटिरसहस्राणां सहस्रं रा
ममाययौ ॥ ४९ ॥ अंगारसप्रभांगानां विव्याद्यावंध्यं रहसां ॥ बहुकोटिरसहस्राणि हरीणां राममाययुः ॥
५० ॥ पयोब्धिर्वेवानिलया स्तमालवनगंधिनः ॥ देवांशान् वानराः सर्वे रामनामिश्रुतेभ्ययुः ॥ ५१ ॥ न
दीभ्यश्च न देभ्यश्च नानाद्रिभ्यस्ततस्ततः ॥ देवांशावावनराः सर्वे रामनामिश्रुतेभ्ययुः ॥ ५२ ॥ गहश्चरम
खान्येभ्यो जातमूलफलादिकां हिमाद्रावाप्यचापूर्वं दूतारक्षेन्यवेदधन ॥ ५३ ॥ मणिसख्याशिविकया स
सुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ गत्वारासांतिके तूर्णं अवतीर्णो पतत्यदे ॥ ५४ ॥ प्रसीद मेनाथकृतागसस्त्वं कृपाकरो
त्याशुतमर्थयतं ॥ रामोभिरामः स्मितचंद्रचारु रूत्थाप्य सुग्रीवमथालिलो ॥ ५५ ॥ इति सं० रा० कि० ६

॥ श्रीः ॥ १ ॥ २ ॥ पञ्चशक्त्यादिकः संख्याविशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ दशमसुत उपार्त्तानावधुः ॥ १० ॥ रुक्मयान

श्रीः ॥ सिंहलक्षानुदबलाः सिंहसंहनना अथ ॥ ह्रवगाआप्लुतादिग्न्यः पर्वताभानिभोः पुरः ॥ १ ॥
तरुणाकर्णरुणाः केचि चंद्रगौराश्रवानराः ॥ सरोजकेसराभाश्च प्रापुः श्यामाः सितसिताः ॥ २ ॥
कपिपद्मसहस्रेण कपिशकुशतेन च ॥ वृतांगदोराममाप्य जयेति प्राजलिः स्थितः ॥ ३ ॥ ततो-
नीलछविनीलो दशकोटिशतैर्वृतः ॥ उग्राणां हरिवीराणां मग्रतः प्रस्यदृश्यत ॥ ४ ॥ बहुलक्षेह
रीणांतु कोटिभिश्च समन्वितः ॥ तारातातः सुषेणोथ कांचनाद्रिर्वैक्षत ॥ ५ ॥ दशकोटिसहस्रै-
स्तु वृतः शतबल्लिर्बली ॥ कोसलद्रववंदथ पनसो दशकोटिभिः ॥ ६ ॥ पिताहनुमतः श्रीमान्
सर्ववानरसत्तमः ॥ केसरीसूर्यदीप्तास्यः प्रायाद्बहुबलैर्वृतः ॥ ७ ॥ गोलंगूलोगवाक्षोथ प्राप्तः
कोटिसहस्रवान् ॥ धूम्रोदृश्यत धूमाक्षो ऋक्षकोटिसहस्रवान् ॥ ८ ॥ गवयागतवान् रामं वृतो
द्वादशकोटिभिः ॥ षष्ठिकोटिवृतः प्रायां द्वाघवंगंधमादनः ॥ ९ ॥ गजश्च वृषभाख्यश्च शलभः
शरभस्तथा ॥ पृथक् पृथक् कोटिवृतां रामपादमुपासत ॥ १० ॥ महंतैर्मिदविविदौ कोटीः सप्तद-
शाष्टच ॥ प्रकर्षतौ गतौ रामं रुक्मवान्कोटिसंभूतः ॥ ११ ॥ बृहस्पतिसमो नीत्या तारस्मरार्ध-
पद्युतिः ॥ वृतः कोटिसहस्रेण रामोपांतमुपयिवान् ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रुक्मवन्नामकः ॥ ११ ॥ १२ ॥

। २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अक्षणि इंद्रियाणि ॥ २८ ॥ २९ ॥ मागस्य अगस्वमुनिनासर्द्धत्वं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

स्वर्गाकरं स्वरूपं गत्वानीता विदुष्यतां ॥ जंबूद्वीपमतिक्रम्य शिशिरं गिरिगुणवं ॥ २५ ॥ द्वी
पानन्यानपि प्राप्य देवदेवी विदुष्यतां ॥ आगम्य तां च मासांते सर्वे दृढो न्यथा भवेत् ॥ २६ ॥
दक्षिणां हनुमान् गत्वा दक्षस्त्वंपश्य जानकीं ॥ गुरुः स खान्च सचिवः शरणं च भवान्निहमे ॥ २७ ॥
अंगदाद्याइ मे वीरा स्त्वामन्वायातु नायकं ॥ मुख्यप्राणमिवाक्षाणि स्वयिभारः समाहितः ॥ २८ ॥
यदि मे प्राणगोप्तासि रामदासाग्रणीर्यदि ॥ रावणस्यालये ह्यात्वा सीतां चागच्छ राघवं ॥ २९ ॥
चतुर्दशसु लोकेषु दशस्वपि हि दिक्षुते ॥ गतिर्न विहता कापि वायुनंदन वायुवत् ॥ ३० ॥ सहस्र
शिखरं विंध्य मतिदुर्गजगत्रये ॥ नर्मदाद्यानदीर्गत्वा तत्र सीता विमृश्यातां ॥ ३१ ॥ कलिं गात्रां
श्रविषयान् दंडकारण्यमुल्बणं ॥ गोदावरीं च कावेरीं सागरस्य मलयाचलं ॥ ३२ ॥ पुलस्त्यमा
श्रमगतं नत्वा तस्याभ्यनुज्ञया ॥ अतीत्य सिंधू नदीपांश्च गत्वा सीता विमृश्यातां ॥ ३३ ॥ भवता
श्वशुरेदानीं सुषेणवरुणोपम ॥ कर्तव्यं बभूवुः कृत्यं नः पश्चिमागम्य तां हरित् ॥ ३४ ॥ युक्तेन कपिल
क्षाभ्यां गत्वा गत्वा विचीयतां ॥ सीतारावणगेहे च सम्यगेवाधुना न्वया ॥ ३५ ॥ आल्हाकादिभिर्यु
कयादीन् विषयान् पत्तनानि च ॥ नानावनानि सरितः समुद्रोपांतपर्वतान् ॥ ३६ ॥

[illegible]

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ आप्यगोष्य । अन्यान्दीर्घाश्चालासुग्यतापित्यत्र तत्रतत्रतेषामनुकूलाः परिचिताः भार्गवाः भूति नतुद्वनादिभिराभनं नयातत्रतत्रास्तात्र
भवेमविरोधः स्यात् अतर्ह्यमाशांकार्णिरहर्तुर्वैभवग्रंथकारो मागक्षैरित्युक्तवान् तस्मादन्यदीपादिगमनमपित्तं श्रुताभिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अपिपंचनदंतर्थं काशीरंचाऽऽप्यसुग्यतां ॥ गांधाराविषयंगत्वा पारियात्रचपर्वतं ॥ ३७ ॥ चक्र
वंतंगिरियत्र चक्रं विष्णोर्विनिर्मितं ॥ तंच देशं समुद्रांते पांचजन्यायथाभवत् ॥ ३८ ॥ पर्षतिं व-
ह्नुभिर्दुर्गैः स्तथा प्राग्जोतिषपुरं ॥ सुमेधादीनगिरीन्प्राप्य ह्रीपादन्यांश्चमृग्यतां ॥ ३९ ॥ त्वया
शतबलसार्धं त्रिभिर्वैवस्वतात्मजैः ॥ देवीमृग्योत्तराशायां गत्वान्यैरपि वानरैः ॥ ४० ॥ मत्स्या-
दीन्शरसेनादन् विषयाग्न्यानकुरुनपि ॥ मद्वकादीन्निहिमाद्रिच गत्वारातां विमृग्यतां ॥ ४१ ॥
भृगुतुंडकालगिरिं तथा ताम्रान्तकंगिरिं ॥ सुदर्शनं देवमभं कैलासमलङ्कारपुरं ॥ ४२ ॥ अद्रि-
त्रिशिखरं क्रौंचं मैनाकं गंधमादनं ॥ ह्रीपादन्यानि प्राप्य रामरासां विमृग्यतां ॥ ४३ ॥ आग-
म्य तांच मासात्प्राक् सर्वैर्दंडोन्यथाभवेत् ॥ सीतां विक्षेप्योदक्षः समेराज्यार्धमर्हति ॥ ४४ ॥ क्षे-
त्रेषु तत्र तत्रापि मुनीन् नमस्तपुछत ॥ सीतायाः पदवीमन्या नपि जंतून्पदेपदे ॥ ४५ ॥ दिशिदिश्ये
वमादिश्य प्रेषयामास शीघ्रगान् ॥ बाढमित्युद्धतान् वीरान् वानरांश्चानराधिपः ॥ ४६ ॥ विन-
ते गतवत्येद्रौ सुषेणेपश्चिमां मपि ॥ उत्तराशांशतवलो रामो मारुतिर्भवती ॥ ४७ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ मानसस्यमानसमरौवरस्य ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ चंद्रस्यध्वनिनामकस्य विविश्रयुः निमागितवतः

तातकार्यमिदं कर्तुं त्वंप्रभुर्नापरेकाचित् ॥ विहायकेश्रीवराह मुत्तरेयुर्वसुधरां ॥ ४८ ॥ तस्मादितै
रुपेतस्त्वं गच्छदक्षिणदक्षिणां ॥ देहिदेव्यैमदीयत्वं प्रत्ययायांगुलीयकं ॥ ४९ ॥ इत्युत्कासददौ
दीप्तं रत्नभासांगुलीयकं ॥ मानितं मानसस्येव मंडलं बालभानुना ॥ ५० ॥ अंजलिभ्यां तदादाय
प्रांजलिः सौजन्यासुतः ॥ ॐमित्युत्काययौयाभ्यां तारजांबवदादिभिः ॥ ५१ ॥ विनतश्चसुषेणश्च
वीरः शतबलिस्तथा ॥ मासांतेसागणाः प्राप्य प्रोचुः प्रांजलयः पतिं ॥ ५२ ॥ देशांस्त्वयोक्तान
न्यांश्च विचित्यातिप्रयत्नतः ॥ सीतागतनिविदिता तिसृष्व्याशानुमानद ॥ ५३ ॥ अनूनविक्र
मो न न हनूमांस्तामवेक्षते ॥ दयितां दिवदेवस्य हयग्रीववत्प्रयीमिव ॥ ५४ ॥ इत्थमामंत्रयद्भिरते
मीत्रिभिः सहसूर्यजः ॥ प्रत्येक्षत हनूमंतं तितीर्षुरिव तारकं ॥ ५५ ॥ हनूमान्हरिभिः सार्धं विचिन्व
स्तांसुमध्यभां ॥ चचारविध्ये गहने गुहासु विपिनेषु च ॥ ५६ ॥ महर्षेः सतपुत्रस्य चंडेश्वरस्य श
पतः ॥ निःसत्वे निस्तरदेशे विचिन्वन्निर्जले यते ॥ ५७ ॥ गिरिगव्हरमप्यान्य दृष्ट्वाः कंच चानु
रं ॥ मारीचपुत्रमत्रस्तं रावणतं शशांकरे ॥ ५८ ॥ अंगदस्नमभिदुल्य तिष्ठतिष्ठेति निश्चितं ॥ भू
ष्टिघातेन घोरेण जघानसुरैरिणं ॥ ५९ ॥

॥ ५७ ॥ अत्रस्त्वअभीतं ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥

॥

॥

॥

॥

संज्ञेतेमति ॥ ६० ॥ अविच्छिन्नः प्रमदः शिखरः अद्वितीयः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ विचित्रैरभिधानैः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
व्यचिन्तनं विचित्रैः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ गंडशैलान् पर्वताग्रं पतितस्तूलपापाणाम् । गंडशैलान्मुच्यताः स्थूलान् अगिरित्थमरः । अद्युनवत्कं प

सज्जद्वीरिपौसब्धे तत्रतत्रविचिंत्यते ॥ तामदृष्ट्वाविषदंतः सान्मूलमुपाविशन् ॥ ६० ॥ श्रीमा
नुवाचहनुमान् तत्रेदं वानरान्प्रति ॥ अविच्छिन्नोऽस्मीति श्रुत्वा परीक्षार्थं विचक्षणः ॥ ६१ ॥ सुचिरं वि
चितादेवी नदृष्टा किं नु कुर्महे ॥ इत्याकर्ण्य गदः प्रोचे सर्वानाभाष्यवानरान् ॥ ६२ ॥ कार्यत्वाद्वा
मसेवायाः राजदंडस्य गौरवात् ॥ यत्तस्य च फलं तत्त्वा पुनर्देवी विचिन्महे ॥ ६३ ॥ अंगदेनेति गदि
ते गंधमादनपूर्वकाः ॥ उत्तस्थुः क्षुत्तृषार्ताश्च साधुसाध्विति वानराः ॥ ६४ ॥ विचिन्विरेथरूप्या
द्वौ रामकर्त्तिशशिप्रभे ॥ सप्तपर्णेऽश्लोघैश्च पुष्पितैरतिपांडुरे ॥ ६५ ॥ विंध्याटव्यामटंति स्म
कपयस्ते पुनः पुनः ॥ समागमार्थं संकेतं कृत्वा कृत्वा तिस्रस्तराः ॥ ६६ ॥ संप्राप्य गिरिदुर्गाणि न
वहराणि महागुहाः ॥ रामभक्त्या व्यचिन्वन्ते कपिराजभयादपि ॥ ६७ ॥ सुधार्थमिव दुग्धाब्धिं
सुरासुरवराः पुरा ॥ अक्षोभयन् भूवल्यं सीतार्थं वानरेश्वराः ॥ ६८ ॥ शैलानुदहरन्वीरा गंडशैला
नलोडयन् ॥ वनान्यधून्वन्नपरे गुहाः केचिज्जगाहिरे ॥ ६९ ॥ मत्तान्मंतंगजान् सिहान् तरश्चून्
राक्षसानपि ॥ आद्रुत्य रावणोऽसीति जट्टः केचन कोपिनः ॥ ७० ॥

यामासुः । जगाहिरेऽपि विविङ्गः ॥ ६९ ॥ तरश्चून्व्याघ्रात् तरश्चून्मुष्णादुदत्यमरः ॥ ७० ॥

॥ ७१ ॥ ७२ ॥ आर्द्रपक्षिभिः जलसंस्पर्शयुक्तैः गुह्योत्थितैः गुह्यामुखादिभिर्गितैः नीरजलं नीरस्रीराशुशबराभिरुपमरः तत्रगुह्याः श्रुतभागे अनुमाने रेखिरे जहितवन्त्यर्थः ॥ ७३ ॥ कण्डकं कमापः सलिलपयइत्यमरः ॥ ७४ ॥ किंभिः विनिर्गमनार्थं ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ कांचनकामपि ॥ ७७ ॥

कपीनूयथपरिभ्रष्टा नन्विष्यान्विष्यधावतः ॥ मेघगंभीरनादेन हनुमानान्वहयत्सुखं ॥ ७१ ॥ श्रु
स्तिपासापरिश्रान्ताः शुष्ककंठाः श्रमानुराः ॥ पानीयपानंवांछन्तो ददृशुस्तेमद्गुहां ॥ ७२ ॥ मि
श्रैः पद्मपरागेण हंसाद्यैराद्रपक्षिभिः ॥ गुह्योत्थितैस्तेहरयो नीरंतत्रानुमेनिरे ॥ ७३ ॥ अस्यधो
धारिमान्देशः प्रविशामपिवामकं ॥ अन्विष्यामचवैदेही शितिते प्राविशन्गुहां ॥ ७४ ॥ अन्यो
न्यहस्तग्राहेण भ्राम्यन्तौ विध्यकंदरे ॥ नाविदन्निर्गते मार्गे तमसा योजनायत ॥ ७५ ॥ निराशा
जीवनेर्दीनाः क्षुत्क्षामाः श्रमकर्षिताः ॥ क्रंदंतोरामरामेति ददृशुर्देशमद्भुतं ॥ ७६ ॥ कांचनस्त्री
मेवेक्ष्याथ कांचनश्रीमयेवने ॥ मुदाहनुमान्चचन मुदाहरदविच्छ्वः ॥ ७७ ॥ कात्वंकंजपलाशा
क्षी तपसाजिततापसा ॥ कस्येदं कांचनमयं सरोवनगुहादिकं ॥ ७८ ॥ रामो नामरमाकांतः कां
तोदशरथात्मजः ॥ पितुर्नियोगादागच्छ त्सभार्यः सानुजो वनं ॥ ७९ ॥ तस्य सुग्रीवमित्रस्य वरं
भृत्यावरानने ॥ तस्य भार्या विचिन्वाना देवादेनांगुहांगताः ॥ ८० ॥ मारुतेरिति गांश्रुत्वा योगि
नीदमभाषत ॥ दुहिता मेरुसावर्णे रहन्नाम्नास्वयंप्रभा ॥ ८१ ॥

॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ गांवाचं योगिनीतपस्विनी साक्षी मेरुसावर्णेः मेरुसावर्णिनामकस्यमनोः ॥ ८१ ॥

निर्मायकृत्वा हेमयाहोविमरिन्धया हेमशोभया गुर्वर्णमद्वयकांतियुक्तया ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ आत्मानंस्त्वां अपि नंदतमप्रज्ञपतः भार्गवाज्ञानं भार्गो
परिचयराहितान् ॥ ८५ ॥ उद्वेगमार्गान् आगमननिर्गमनस्तः ॥ ८६ ॥ आनक्षतदृष्टवंतः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ निपटुषि आसीनेसति ॥ ८९ ॥

उवासात्रचिरं पूर्वं निर्मायिमांयोगुहां ॥ अप्सरोवरयासाकं हेमयाहेमशोभया ॥ ८२ ॥ हेमया
हेमहावाहो सर्वोमांयिधितापसीं ॥ आमंत्रयामिवः श्रान्तान् विश्रमायाश्रमागतान् ॥ ८३ ॥ इ
त्युत्काफलमूलैस्तान् बहुलैरमृतोपमैः ॥ श्रान्तानाप्याययासास तर्पयित्वा तपस्विनीं ॥ ८४ ॥ वि
श्रान्तानथसंतुष्टा नात्मानमभिनंदतः ॥ बिलाग्निगमभार्गज्ञानं कपीनूचैस्त्वयं प्रभा ॥ ८५ ॥ वि
रिचस्यवरादत्र जंतूनां नोद्भागमौ ॥ योगाद्वागमयिष्यामि निर्भलयतलोचने ॥ ८६ ॥ तस्या
इत्युपदेशेन निर्मीलितविलोचनाः ॥ क्षणेनाचक्षतात्मानं विंध्यष्टेष्टवंगमाः ॥ ८७ ॥ हेमतिकैः
प्रसूनैस्ते हेमंतमृतुमागतं ॥ ज्ञात्वा सर्वेभयंभूयो भेजुः सुधीवदंडतः ॥ ८८ ॥ चिंताकुलेकपिकुले
निषेदुषि धरातले ॥ अंगदोभंगदोरीणां धीरमेतद्वचोब्रवीत् ॥ ८९ ॥ कालोगतो न श्रुता मयं-
मायामयेविले ॥ यस्तु सुधीवसंम्लुप्त कृत्यमत्र विचिंत्यतां ॥ ९० ॥ हनिष्यति हरिं दोस्मान् ध्रुवंलं
धितशासनान् ॥ राजदंडवधाच्छूयो दृणे प्रायोपवेशनं ॥ ९१ ॥

॥ ९० ॥ दृणे वरयामि प्रायोपवेशनं अनशनव्रतं ॥ ९१ ॥

तारतरंजचैस्तरं ॥ ९२ ॥ क्षमीक्षमाकुर्वणः ॥ ९३ ॥ नहास्यायःनयनायः सुखंयथास्यामःभाष्यापः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ स्वलभेयस्य स्वल्पभा-
मेः स्वसुःतारायाःसुतस्यांगदस्य ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ माझमन्यानित्येवंपदं वपंगदइतिअन्यधानात् चतुर्गेनउपायेन दंहेनेत्यर्थः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ वा

युवराजवचःश्रुत्वा सबाष्पेपुहरिष्वथ ॥ तारस्तारतरंस्वाक्यं वानरान्प्रत्यभयत् ॥ ९२ ॥ अग्रा-
जयेनतुभ्रेण मारितोरामवंधुना ॥ भुज्यतेज्येष्ठपत्नीच सकथंनःक्षमीभवेत् ॥ ९३ ॥ नयास्या-
मोथसुग्रीवं नहास्यामश्चनरतनं ॥ प्रवेक्ष्यामोगुहाभेनां प्रयास्यामश्चिरंसुखं ॥ ९४ ॥ वज्जिणा-
पिस्त्ववजेण किंचित्किल्बिदारिता ॥ गृह्येयंनान्नरास्य विक्रमःसंक्रान्तिष्यते ॥ ९५ ॥ वाचमाक-
र्ष्यतारस्य जांबवद्वालिजादिषु ॥ वदत्सुबाढमित्येव वाचमाचष्टमारुतिः ॥ ९६ ॥ विदितेयंम-
यानीति स्तारेणप्रतिपादिता ॥ स्वजामेयस्यसाध्वज्यं साधयामीतिवाञ्छता ॥ ९७ ॥ असहा-
येरविसुते सीतांतांदृष्टुमक्षमे ॥ खंडितंरामसरस्यंस्या दित्यमाशाविजृम्भते ॥ ९८ ॥ प्राज्ञंम-
न्यानिहाप्राज्ञान् रामकार्याभ्युपेक्षिणः ॥ चतुर्थेनाप्युपायेन शिक्षयिष्याम्यंहर्हरिन् ॥ ९९ ॥ शत-
क्रतोःशतगुणाः कलिशाल्लक्ष्मणेषवः ॥ आनयेयुस्तिरनुग्रहं बिलंबःशुष्कपर्णवत् ॥ १०० ॥ य-
स्यभ्रूभंगनियतं त्रलोब्यंकोशलेशितुः ॥ तस्यागम्यंकिंलघिलं कलिशैर्किंनुकथ्यते ॥ १०१ ॥
ययानीत्यापुराजज्ञे विरोधोरविजेनवः ॥ सांग्रतंसंग्रहस्तासा विषद्वैवसंपदे ॥ १०२ ॥ ॥

लिरौःअप्रबुधैः ॥ १०१ ॥ सांग्रतामिदानीं विषद्वैवसंपदं विषद्वैवसंपदं ॥ १०२ ॥ ॥

॥ १०३ ॥ नद्योऽयमहानदीप्रवाहं नगानिभ्रगाः पर्वतस्थिताः इतराः शूद्रनद्याः ॥ १०४ ॥ अत्र स नभीतावप्युः समग्रगल आश्रितनवः रामपदं समाश्रयति श्रीरामपदं श्रीपदं कमलमस्मरीभेल्ययः ॥ १०५ ॥ इति श्रीकिष्किषाकाण्ड टीकायां सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ श्रीः ॥ चितातां ननगः नि

नन्वंगदपितृव्यस्ते धर्मात्सानतवाहितः ॥ त्वन्मातृमतमालंब्य वर्तमानस्तुर्भिपुनः ॥ १०३ ॥
वदतीत्यंहुनमति वानरास्तेभूनिव्रताः ॥ तमन्ववर्ततयथा नद्योऽधनगनिभ्रगाः ॥ १०४ ॥ अलं
ध्यमल्परवलोक्यते त्रसन्महार्णवस्वचमनोरथार्णवं ॥ श्रमापनोदायसमाश्रयन्नभी वेलोवनं रामपदं
चपावनं ॥ १०५ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे किष्किषाकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥
श्रीः ॥ अथर्दीर्घविनिश्चस्य चितातांताननोऽंगदः ॥ कुलवृत्तान्कपिवरान् प्रणिपत्येदमब्रवीत् ॥ १ ॥
समयः समतीतः सीतानाधिगताक्वचित् ॥ दुस्तरस्तेयराशिश्च मार्गाः सर्वापिसार्गलाः ॥ २ ॥
रामदेवप्रसादेन यौवराज्यमभून्मम ॥ मृततातस्य दीनस्य नमुग्रीवानुरागतः ॥ ३ ॥ रामस्मान्नृ
ण्यमप्राप्य किं फलं जीवितेन मे ॥ सर्वममानुमोदध्वं वृत्थाः प्रायापवेशनं ॥ ४ ॥ दीनां समागतं
रां प्रसां त्वयतसामभिः ॥ नूनं सानर्तशोकार्ता पुत्रशोके मरिष्यन्ति ॥ ५ ॥ उक्तेति युवराजं तं कृ
तप्रायोपवेशनं ॥ अवलोक्यारुदमुच्चैः कपयः समसंकटाः ॥ ६ ॥

तया म्लानं मुखायस्य सतथाक्तः ॥ १ ॥ सांगलाः बाधयुक्ताः ॥ २ ॥ ३ ॥ आनृण्यः कृजरहितत्वं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तेनरावर्णेन ॥ २० ॥ २१ ॥ मनुप्रविक्रमः उक्तप्राक्कृतभागप्रायोगेन सं ॥ २२ ॥ २३ ॥ द्विजः पक्षी ॥ २४ ॥ पर्यक्षावर्णीत
लक्षणत्वेनपदिउत्तमपुरुषद्विचनं परिक्षमाणंगवावहृत्यः ॥ २५ ॥ नौआवयोः कर्लिगादिकाः पक्षिविंशः सितछदांहाराः प्रवनेनन आकाशगमने

इत्थंकथांतरेश्रुत्वा देहत्यागंजटायुषः ॥ वृत्त्योग्यप्रपतिः प्रोचे रदन्ज्येष्ठोजटायुषः ॥ १७ ॥ म-
मप्राणसमभ्राता रावणेनहतः कथं ॥ केयूरंकेनदुःखेन प्राप्ताः प्रायोपवेशनं ॥ १८ ॥ संपातिने
त्यभिहिताः प्रत्यचुस्तेछवंगमाः ॥ सौम्यदाशरथेभार्यः राक्षसोमगवणोहृत् ॥ १९ ॥ पश्यंस्तं-
पथिगच्छतं पक्षीद्रोराघवप्रियः ॥ निवारयन्महत्सस्तन रामेणाविलसंरुद्धतः ॥ २० ॥ रामसुग्रीवयोः
सख्य मथासीद्वालिनोवधात् ॥ वयंतयोर्निद्रोगेन तौद्वीगुगयामहे ॥ २१ ॥ समतीतः सरु-
यः सीतानोपलभामहे ॥ उत्कटात्संकटादस्ता द्वयंप्राप्यमुगारु हे ॥ २२ ॥ पक्षिप्रवरकरु त्ति प
क्षयोः संक्षयोभवत् ॥ कच्चिज्जानासिसीतायाः पदवीतातकुत्रचित् ॥ २३ ॥ वर्णितैरथाकर्ण्य
द्विजः शोकाकुलः शनैः ॥ कनिष्ठाथोदकंदत्वा कपीद्रानिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ अरुणस्यसुतावावो
तरुणत्वेनगर्वितौ ॥ निजराज्यंपणंकृत्वा पर्यैक्षावहिवेगितां ॥ २५ ॥ कलिगबलिभुक्नोच श्येन-
गृध्रसितछदः ॥ सर्वानतीत्यनौमार्गा न्धवनेनोत्तरोत्तरान् ॥ २६ ॥ ॥ ॥

न उत्तरोत्तरात् उत्तरोत्तरं प्रवपानान् ॥ २६ ॥

उदर्येऽद्यपर्वते ॥ २७ ॥ अपतपतितीव्रं ॥ २८ ॥ २९ ॥ चिकीर्षताकृतुक्राधानां ज्ञानराणां पक्षीनितरां पक्षयुक्तः स्यात् देहपक्षी स्यादित्येव जना
॥ ३० ॥ निशाकरस्य निशाकरनामकस्य मुनेः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आपिषाकांक्षी मांसपानेन दुष्कांक्षमाणः दुष्पाचः शुष्कनायकः व्योम्नि भा

आवामनुगतौसूर्य मुदयंतमथोदये ॥ आमध्यान्हगतेसूर्ये ततोमोहोमहानभूत् ॥ २७ ॥ आत्मा
संतप्यमानोमे पक्षाभ्यांरक्षितोमया ॥ दग्धपक्षोऽपतंपश्चा लक्ष्मीपुण्यद्ववांबरात् ॥ २८ ॥ सप्तम
न्हिगतः संज्ञां कथंचिद्देशकालवित् ॥ अपक्षोमरणाकांक्षी निषिद्धोहंमहर्षिणा ॥ २९ ॥ भविष्य
तित्वयाकृत्यं रामकार्यंचिकीर्षतां ॥ रामप्रसादात्पक्षीस्या देहो न त्यज्यतामिति ॥ ३० ॥ निशा
करस्यमेसरूयु मुनेर्वाचंस्मरन्नहं ॥ निधिष्टोगिरिरंध्रांते रामदृतप्रतीक्षया ॥ ३१ ॥ हंतराजादश
रथः सखाभेप्राणसंमितः ॥ ममापिपुत्रास्तत्पुत्राः स्नुषातस्थममस्नुषा ॥ ३२ ॥ ममस्नुषाहं
चोरं ममभ्रातृनिषूदनं ॥ रावणंहंतुकामोपि नसमर्थोस्मिवानराः ॥ ३३ ॥ अपक्षस्याभिषाकांक्षी
संपाश्वोममनंदनः ॥ राक्षसं प्रैक्षतज्योस्नि हंतंरामवच्छभां ॥ ३४ ॥ हाराभगमनार्थेति लक्ष्मण
तिचसुस्वरं ॥ क्रंदंतौसुंदरीतांच दृष्ट्वातापमुपयिवान् ॥ ३५ ॥ रामकार्यंमयाकार्यं मनसाचनरा
तथा ॥ तस्माद्वदाम्यहंवीरा दूरदर्शीस्वभावतः ॥ ३६ ॥

काशे ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ दूरदर्शीदूरदर्शनशक्तिमान् ॥ ३६ ॥

शिथुपामूलेकालाग्रहक्षमूले ॥ ३७ ॥ अपास्यतिनिराकरोति ॥ ३८ ॥ देवगणपत्यनुजायलक्ष्मणाय स्वापिनेदिवृत्तरावित्यधः । अशांतस्वो
करोति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ रुदौअंकुरितौ उत्पन्नावित्यर्थः । अजीयतजीर्णानष्टावभूव यूतः यौवभवतः ॥ ४१ ॥ विश्रमंविनाभयैकनिष्ठपिस्थितोवना

शतयोजनदूरस्था लैक्यंलवणांभसि ॥ उद्यानेशिथुपामूले तत्रास्तेजनकाल्मजा ॥ ३७ ॥ राक्ष
सीभिःप्रदत्तानि सुरामांसान्यपास्यति ॥ वासवेनोपनीतेन सामृतांश्चेनवर्तते ॥ ३८ ॥ इंद्रामा
यदेवाय देवरायभवेदिदं ॥ इत्यग्रभागौविन्यस्य शेषमश्नातिशोभना ॥ ३९ ॥ रामप्रसादमाहा
त्म्य महोपश्यतवानराः ॥ रामस्यतुकथांश्रुत्वा तनुर्मैतरुणीकृता ॥ ४० ॥ दग्धौपक्षाविमौरूढौ
जरास्वयमजीर्यत ॥ बलवेगावनुद्भूगौ यथायूनस्तथाद्यमे ॥ ४१ ॥ शतयोजनमत्येतुं यःशक्नोवि
श्रमंविना ॥ ससीतांद्रक्ष्यतिश्रीमा नितिमेदिव्यनिश्चयः ॥ ४२ ॥ माहेंद्रमलयप्रांत मारुह्यह्रव
नंभवेत् ॥ स्वस्तिवोस्तुगमिष्यामि हिमवंतंममालयं ॥ ४३ ॥ इत्युत्कांतपतत्रीडं पतंतभवलोक्य
ते ॥ राघवायनमश्चक्रुर्विस्मयोत्फुल्लोचनाः ॥ ४४ ॥ कथयंतोथरामस्य कथामाहात्म्यमद्भुतं ॥
दक्षिणांभोनिधिप्रापुर्मलयानिलशीतलं ॥ ४५ ॥ अंभोनिधितंगंभीरं वीक्षमाणान्विषादिनः ॥
वानरानंगदःप्राचे विषादस्यज्यतामिति ॥ ४६ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ विषादिनःभीतान् ॥ ४६ ॥

॥ ॥ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ वदस्मि अवदतं जावतं ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कृपणं भूम्याक्रमणसमये ॥ ५१ ॥ ततः प्रानुनिकिचिद्वेदनायुक्तत्वात् अर्हमदाग्नीनवातिषु
वपुषामिषपुरस्तात्ततः पूर्वतुषणवतिषु वदत्यन्वयः ॥ ५२ ॥ विकल्पपराक्रमकृत्वा ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अंतरायाः विघ्नाः विघ्नोत्तरायाः प्रत्युद्भव-
त्वात् ॥

यस्ययाह्वनेशक्तिः ससंवदतवानराः ॥ इति जाववतोद्दिष्टा स्तेस्वशक्तिन्यवेदयन् ॥ ४७ ॥ यो
जनानि दशप्रोचे गजः ह्रवणमात्मनः ॥ विंशद्वाक्षस्त्रिंशत् शरभो योजनान्यथा ॥ ४८ ॥ चत्वारिंशच्च ऋषभः पंचाशद्गंधमादनः ॥ मंदः षष्ठिसप्ततिं च विविदो वदति स्म तं ॥ ४९ ॥ सुषेणसूनु
श्चासीति जांबवान् स्वयमब्रवीत् ॥ वृद्धं हं सेयुस्तरुणा मां तथापि ब्रवीम्यहं ॥ ५० ॥ त्रिविक्रमस्य क
मणे कुर्वतो नं दिघोषणं ॥ त्रैलोक्यं भ्रमतो मे भू जानु मेरुनिपीडितं ॥ ५१ ॥ न वति ह्रव एवाहं ततः
षण्णवति ह्रवः ॥ पुरस्तादित्यभिहिते ब्रह्मजे नांगदो ब्रवीत् ॥ ५२ ॥ योजनानि शतं गंतुं शक्ति मे
निश्चिनो रम्यहं ॥ न निश्चिनो मि विक्रम्य प्रत्यागंतुं ह्रवंगमाः ॥ ५३ ॥ इत्युक्तो जांबवान् प्रोचं गं
तव्यं न तु संशये ॥ वत्सनः पालनीयेन किंपुनर्भवतात्विति ॥ ५४ ॥ अथ वालिसुतो वादी त्को नूनः
पालयिष्यति ॥ कस्तारिष्यति सिंधुको रामप्रेष्टो भविष्यति ॥ ५५ ॥ ह्रवणं कुर्वतोऽपि स्यु रंतरायाः
किलांतरे ॥ प्राप्तोऽनोऽकृतकृत्यत्वा त्प्रायः प्रायोपवेशनं ॥ ५६ ॥ इति स्विन्नतरं प्रोचं जांबवान् गजं प्र
ति ॥ कश्चिद्विपश्चिह्नवान् कार्यनः साधयेदिति ॥ ५७ ॥

मरः अंतरे मध्ये अकृतकृत्यत्वादि विपदच्छेदः ॥ ५६ ॥ विपश्चित प्राज्ञश्च दामणिः ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥

भवंतः संतः वीतसंभ्रमाः गतोद्देशाः उपैष्यामि समागमिष्यामि मेमपविक्रमाः पराक्रमाः कृतकाः प्राकृताः ॥ ६० ॥ आभासादौ न यावत् मनभवंति पुनर्युद्धं न
कुर्याः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ माहद्र महद्र नामकं महाधरं द्रपं वतश्रेष्ठं भानुः सूर्यः उदारभानुः दीप्तराक्षसः ॥ ७३ ॥ कर्तव्यं समवमत् सस्यं नमस्कृतदा

भवंतो ब्रूवतिष्ठंतु भवतो वीतसंभ्रमाः ॥ कृतकार्य उपैष्यामि कृतकविक्रमानमे ॥ ६९ ॥ मम नि
प्यततो वीर्यं न सहेतमहीतलं ॥ पंकवत्परिदायत ह्रवयास्मान्महीतलात् ॥ ७० ॥ हनूमतिद्वि-
त्येवं भूषणमासु रुधताः ॥ वनमालांगदाढ्यास्त मंगदाद्याः ह्रवंगमाः ॥ ७१ ॥ प्रालयन्वानरकु-
लं कालयन् रक्षसांकुलं ॥ जयवीरजयेत्युच्चैश्च श्रुकुशुर्वानरेश्वराः ॥ ७२ ॥ स्मितहरीणां वदनरविन्द-
कुर्वन् हनूमानधिकंचकाशे ॥ माहद्रमालहमहीधरं द्रं यथोदयं भानुरुदारभानुः ॥ ७३ ॥ कर्तुमिव हरि-
तुष्ट्यैर्विक्रमं कर्तुं कामः क्षुतिमथ सकारिष्यन् दीक्षणीयामिवोष्टिं ॥ रघुकुलतिलकं श्रीकांतमेकांतभक्तः
समनमदसमानराममेकाभिरामं ॥ ७४ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे किष्किधाकांडे रामांके नारा-
यणपंडिताचार्यकृतो अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

न एकाभिरामं सुख्यतो मनोहरं अथ स हनुमान दीक्षणीयामिष्टिमिव प्लुतं तं कारिष्यन् कर्तुमिव हरितुष्ट्यैर्विक्रमं कर्तुं कामः पंकांतभक्तः भानु रघुकुलनिष्कं भीर्त्ता
तं असमानं एकाभिरामं श्रीरामं समनमदित्यन्वयः ॥ ७४ ॥ ॥ इति श्रीकिष्किधाकांडटीकायां अष्टमः सर्गः ॥ किष्किधाकांडः समाप्तः ॥

॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे किष्किधाकांडः स० ॥

॥ अथ श्रीसंग्रहरामायणे सुंदरकांडः प्रा० ॥

श्रीरामायणम् ॥ सम्यक्साष्टांगतया उच्चैरवर्धत अत्यन्तमभिष्टुद्धोऽसूत महाद्रौपहद्रपर्वते दिव्यक्षन्द्गशुकामः धृक्कतः अपिः तत्र हृद्गदाख्याशा पनायः भग-
समहः ॥ १ ॥ लांगुलपुच्छे आविश्य आवर्तयित्वा सरोमहर्षरोमां चनसाहितयथाभवतितथाकर्णौ विकुच्य उत्तब्धीकृत्वा कवलमृच्चग्राकृन्त्यर्थः । करोति
स्तौ अंगीचगिरोपर्वते अवष्टभ्य अवष्टब्धौकृत्वासल्लभौकृत्त्वस्यः । उत्पतिष्यन् उत्पन्नं करिष्यन् वीरः अच्यवसितकार्यार्तगामी ॥ २ ॥ समायस्य सं-

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ प्रणम्य सम्यक्पुरुषं पुराणं मवर्धतोच्चैर्हनुमान् महाद्रौ ॥ लंकादिधक्षान्निवधूमकेतु-
र्धूमोपमांतत्रययौघनीघः ॥ १ ॥ लांगुलमाविध्य सरोमहर्षं विकुच्य कर्णाववलोक्त्व लंकां ॥ गि-
राववष्टभ्य करानुतांद्री स उत्पतिष्यन् विरराज वीरः ॥ २ ॥ प्राणान्समायम्य समर्जकायो ध्या-
यन् स योगीवरधुप्रवीरं ॥ व्यचीकसद्वक्तमथात्मतेजः फणासहस्रं फणिनामिवेशः ॥ ३ ॥ स्यान्नः
पुनर्दर्शनमित्युदीर्य मगद्गदसन्नगिरः कर्पीद्रान् ॥ आल्हादयन्स्माहसमेघघोषः सुमेरुसंकाशतनुं
हनुमान् ॥ ४ ॥ रामस्य भूम्नः शरवत्खरं प्रक्षेप्य सीतामधुनैव नोचेत् ॥ लंकामहं पद्मवदानयेयं
बद्धा दशास्यं पशुवत्खरं ॥ ५ ॥ सिंघनांधूनि वशोषयेयं गिरिगुरुं कन्दुकवत्क्षिपेयं ॥ सुरा-
सुरानप्यजवज्जयेयं तथापि देवीध्रुवमानयेयं ॥ ६ ॥

नियम्य समर्जुकायः व्यचीकसत् विकसितमकरोत् ॥ ३ ॥ सन्नगिरः शांतवचनान् आल्हादयन् सुखयन् आहस्म अन्नवीत् भमेघघोषः मेघयापसमानख-
निमान् यथा भवति तथा भूत्वा अत्युच्चैरित्यर्थः । सुमेरुसंकाशतनुः महामेरुपर्वतसमानरूपः ॥ ४ ॥ त्वरेणैव गवान् भवेयं प्रक्षेप्य शरं यं हरय अपहरयं ॥ ५ ॥
अधुनि बद्धुर्न दोरव शोषयेयं ध्रुवमानयेयं गुरुं अतिस्थलान् अजवत्छागवत् ॥ ६ ॥

समीरवत् मुख्यवायुवत्त्वलेयं परिवर्तयेयं वलपरिवर्तनइतिधातुः । हेमखागः वानराः पावमानिश्वास्मिमुख्यमाणमुतश्राप्तिहि ॥ ७ ॥ गां अभयवचनाल्य
कां स्वबंधुतायैस्वबंधुजनसमूहाय आललंबे आश्रिताभूत् ॥ ८ ॥ अशुचीं तत्रतादृशपवत धातुधाराः धांशालारसाः अरुक्षवत् परिरुताभूदुः । अ
संधाराः रक्तधाराः ॥ ९ ॥ असुष्मिन्हनुमातिउत्पातिसति परिलोड्यमानात् क्षोभ्यमाणात् ॥ दौलात् माहेंद्रगिरेः शिलाजालपाषाणसमूहः समुदरीकत्व
भार्यादिसहितं उत्पपात ऊर्ध्वपपात ॥ १० ॥ रामचरः रामदूतः दिदृक्षुः द्रष्टुकामः एकपातेन मध्येक्षाप्यनाश्रित्य तथैव पुत्रुने ततार अतरत् लां तादृकं पया

समीरवत्सर्वजगद्वलेयं पश्येयमार्थापुनरानयेयं ॥ सत्यंसखायः पुनरेव सत्यं रामैकदासोस्मिहि पा
वमानिः ॥ ७ ॥ इत्थंसर्गां कामदुधां प्रदाय स्वबंधुतायै सुखजीवनाय ॥ निष्पीड्य माहेंद्रमिमं पदा
भ्यां विनिष्पतन्नंबरमाललंबे ॥ ८ ॥ तत्पीडितो द्रिभुविमंक्षुमशो महाभराक्रांतइव ह्रवोषु ॥
असुस्मत्सर्वस्तत्र च धातुधारा विदारिते देहइवास्त्रधाराः ॥ ९ ॥ पतत्यमुष्मिन्परिलोड्यमाना छेला
छिलाजालमधः पपात ॥ विधाधराणां च तपस्विनां च समुदरीकंकुलमुत्पपात ॥ १० ॥ रामप्रि-
यां रामचरो दिदृक्षु नन्वेकपातेन ततारिं ॥ तं विस्मयं वक्तुमिव त्रिलोक्थां पर्यानशेतत्राहिसिंहना
दः ॥ ११ ॥ देवोपदेवर्षिगणा अगण्या बधूयुता विस्मयिनः खमाप्य ॥ विक्रासिभिश्चारुतरुन्नरूने
रपजयंस्तं नयनांबुजैश्च ॥ १२ ॥ कुतूहलात्थाय तलोचनासु सर्वासु तास्याय तलोचनासु ॥ वदन्
सर्वेष्वपि साधुसाध्वि लुच्चैर्मूर्तीद्रामुदितो अवोचन् ॥ १३ ॥

मन्येन्यासो भूत् । आशू व्याप्ता विधिधातुः ॥ १ ॥ विस्मयिनः विस्मयमसहिताः खमाप्य आक्रांशमाप्य प्रसूनैः प्रप्यः अद्रुमंजनयनां पुंश्चापु वयाधितिमन्यरादप्य
नित्ययः ॥ १२ ॥ तासु गगतलोखतासु सर्वास्वायतलोचनासु स्त्रीलुक्कुतूहलात्थाय तलोचनासु कुतूहलनालायाय तलोचनासु स्त्रीषु तन्मस्थं पुरुषैर्बर्त्तयिष्य
प्रवादिपुसाधुसाध्वि विवदन्सुसक्तुतदामुदितः संतुष्टाः शुनोद्राः उम्बरवाचमित्रत्यन्ययः ॥ १३ ॥

गुणेन अनुनयनेन इतरत्र गुणतिष्ठनुस्तनुनास्वपक्षदक्षः शरोपि पक्षदक्षः सफळः श्रयानिदोषमभिनिःशरः ॥ १४ ॥ अ
स्य हनूतः ऊरुवेगैः अकर्मजातवेगैः परिकृष्यमाणः अनाकृष्यमाणाः नानानगाः नानावृक्षाः नुमनोभिसारः पुण्डरीकैः वारिणोः समुद्रमुत्प्लव्यते ॥ १५ ॥
हृन्मुपयुपरि अस्योपयुपरिखर्यः तरसावर्गेन अभिकृष्टाः अन्यकृष्टाः तितासिताः धवलीनीला इति त्र्योक्ताः रक्तकचः रक्तवर्णाः ॥ १६ ॥ निपातवातेनः

गुणेन संधाय गुणाण्वेन रमणमुक्तो रणपंडितेन ॥ स्वपक्षदक्षः सफलो हनूमान् शरोपमो रस्त्व रत्न
निहंतुं ॥ १४ ॥ अस्योरुवेगे रनुकृष्यमाणा नानानगाश्चंदनचंपकाद्याः ॥ कृत्वानुयानं समनोभि
सारं मतिभक्ता इव वारिपरि ॥ १५ ॥ उपयुपयै नमथो अधोऽधो लसंति मेघास्तस्माभिकृष्टाः ॥
सितासितारक्तचश्च यद्वा त्वरिप्रवीराः परिवारभृताः ॥ १६ ॥ निपातवातेः परि लोड्यमानः फेना
यमानः सकलोपि सिंधुः ॥ आशंक्य ते रामयशो बुधिवो पयो बुधिवेत्यपि हारगौरः ॥ १७ ॥ द्रोणीक
रोत्येष समुद्रमध्यं वेगानिलेनानिलदेवसूनुः ॥ सेतुविधातुं हरिवाहिनीनां पुरेव कुर्वन्निवल्दमरेखां
॥ १८ ॥ इंद्रध्वजाभं स्फुरतिद्युसंगि लांगूलमस्याखिलमंगलाय ॥ तद्वैजयंतीमिव मेषपालं दौ
लायमानामवलोकयध्वं ॥ १९ ॥

नितराणां संजतिवायुभिः परि लोड्यमानः अत्यंत फेनायमानः फेनपरिपूरितं यावत्मानः ॥ १७ ॥ द्रोणीकरांतिपरिधौ करानि वेगानि
लेन वेगवायुना लक्ष्मरत्नां चिन्हरेखां ॥ १८ ॥ इंद्रध्वजाभं इंद्रध्वज इति सेतोरुपरिराजादिभिः उत्तमवेषोप ऊर्ध्वसंस्थापनो वशदंडविशेषः । द्युसंग आ
काशस्पशनकारि । तद्वैजयंती तस्य इंद्रध्वजसमम्यलंगूलस्य वैजयंती यता काममभिषणालि मेघपल्लविदो लायमाना लबायमाना अवलाका यध्वं इत्यतः ॥ १९ ॥

उदस्तौलक्ष्मिस्तौ लसतइतिप्रथमरूपद्विवचनं । अधोद्वैतौअर्धनिर्गतौपर्वतपार्श्वयुग्मात् पर्वतस्यपाश्वद्वयात् पंचास्यवंतौ पंचकृणावंतौ पञ्चगङ्गास्येश्वरौ ॥ २० ॥ अस्यहनुमतःएतिप्राप्नोति दशसतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ सहएकवारमेवबधानुतांघ्रे मृतनश्रातुशिलाभिःताम्रवर्णे उदयाद्रिशृंगेत्यन्वयः । तार्ह-
एवंतार्हैअभूतोपमोयं ईक्षणेनयनेइतिद्वितीयादिवचनं विद्वद्वेता अनुकुर्वतां ॥ २२ ॥ अधोद्वैतमेअर्धनिर्गते सद्भक्तिवध्वासमीचीनहरिभक्त्याख्याख्या

हस्ताबुदस्तौलसतौस्यदीर्घौ पीनौसुवृत्तौपवमानसूनोः ॥ अधोऽर्धगतौपर्वतपार्श्वयुग्मा तंंचास्यवं
ताविवपन्नगैर्द्वौ ॥ २० ॥ शङ्खविनाशशत्रुपुरीमुपैति मत्तोहनूमानितिमास्तुशंका ॥ नन्वेकवज्जोरि
पुमेतिवज्जी दशास्यघोरानखनमवजाः ॥ २१ ॥ सहोदयेतामुदयाद्रिशृंगे रवीयादिद्वौनवधातुता
म्ने ॥ तर्हीक्षणेताम्रतरेसुवृत्ते ताम्राननस्यास्यविडम्बयेतां ॥ २२ ॥ अधोद्वैतंइदुक्तेइवद्वे दंष्ट्रेअ
मुण्यस्फटिकस्फुटाभे ॥ सद्भक्तिवध्वास्थिरयोगभाजां सुखायदुःखायवियोगभाजां ॥ २३ ॥ मे
रुःसुरैर्द्वेणसुराचलत्वा दछिन्नपक्षोद्रवतीहननं ॥ इतिप्रतर्कतनुतेप्रजानां शरीरमस्यातनुहेम-
धाम ॥ २४ ॥ अलंक्रोत्स्यस्यविशालकीर्ते रुरोविशालंवनमालिकेयं ॥ आकाशमाकाशसुरापगव
समुद्रसीमेवभुवोवकाशं ॥ २५ ॥

स्थिरयोगभाजांस्थिरयोगःसंवंधःतद्भाजां तद्वतांपुरुषाणां सुखायभवतः सद्भक्तिवध्वावियोगभार्जा दुःखायभवतइत्यन्वयः ॥ २३ ॥ अलंक्रपक्षः प
र्वतानांपक्षछेदनमप्ये अलंक्रपक्षःइहगगनेनूनं इदानींद्रवति पक्षिवतपतति हिङ्गविहायसगताविलिखतुः प्रतर्कंरुहं तनुतेकुरुते अतनश्रंलं इमंभाष
द्वर्णवत्संजोयुक्तं ॥ २४ ॥ उरइतिभिक्षपदं आकाशसुरापगा आकाशगंगा ॥ २५ ॥

अस्य हनुमतः इयं छाया विस्तीर्णभावे विस्तीर्णते दशयोजनादशयोजनपरिगता अंबुधौ तन्निगुणायता त्रिंशद्योजनपरिगता कर्त्तुं द्वे उपमानयुग्मः उपमा
नस्थानं लब्धशब्दोत्पन्नः त्रिलोक्या अपराछायातिरिक्ता अन्या उपमानयुग्मिः न लब्धा हीत्यन्वयः ॥ २६ ॥ सुराधिराजं देवं द्रं पतगाधिराजगण्डः
जिहिर्षुः अपहर्तुकामः जवेनवेगेन प्लवंगराजः वानराधिपतिः हनुमान् पतंगराजं रुदं ॥ २७ ॥ वानरैर्द्रस्य हनुमतः समानतायां समानत्वेकः पुरुषोदन्त-
ते यस्य वानरैर्द्रस्यानिल एव मुख्यप्राण एव तुल्यः समानः यः हनुमान् नरद्रस्य राजचूडामणः रामस्य समानतायां सस्य विवस्नुतायां कृपाव्यलतायां भाति-
शोभते । कोवावायुर्वेत्यन्वयः । कः शब्दो वायुवाचकः वायव्यो वायुवाचकः वायव्यो वायुवाचकः ॥ २८ ॥ दिव्यश्रीतनुमान् अनि-

विस्तीर्णभावे दशयोजनास्य छायां बुधौ तत्त्विगुणायतेयं ॥ लब्धा कर्त्तुं द्वे उपमानयुग्मिर्हनुमतो न
ह्यपरात्रिलोक्या ॥ २६ ॥ सुराधिराजं पतगाधिराजः सुधां जिहिर्षुर्जितवान् जवेन ॥ प्लवंगराजो
हि पतंगराजं सीतां जिहिर्षुर्जितवान् वश्यं ॥ २७ ॥ कोवानरैर्द्रस्य समानतायां वर्तेत यस्य स्थानिल ए
व तुल्यः ॥ कोवानरैर्द्रस्य समानतायां रामस्य यो भाति कृपालतायां ॥ २८ ॥ जयति जगति दिव्य
श्रीतनुमान् हनुमा न हितमवाहितात्मा बाह्यमभ्यन्तरं च ॥ लसति वसति भूते यस्य चित्तो विचित्रे भवन
भवनपूर्णरामदेवः सदेति ॥ २९ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे सुंदरकाण्डे रामांके पांडिताचार्यकृ-
तौ प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

बहुलं श्रीमद्रूपवान् अवहितात्मा वशीकृतमनः हनुमान् बाह्यमाहितं शत्रुं राक्षसादिं कंजयति । अभ्यन्तरं अन्तर्विधानं कामक्रोधादिं कंचाहितं जयति । भुवनभ-
वनपूर्णः समस्तलोकाख्यग्रहरिपूर्णः रामदेवः सदा यस्य हनुमतः चित्तो मनसि वसति भूते आत्मनो वस्थानार्थं आवासभूते अतएव विचित्रे अत्यद्रुतसदा-
लसतीत्यन्वयः । इति मुदिताः मुनीन्द्राः अवोचन्निमित्तपूर्वोक्तान्वयः । रामः सदा तच्चित्तवसतीति रामसदास्मरत्यस्य सविस्तरः ॥ २९ ॥ इति सुंदरकाण्डे-
कार्या प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीः परानिपज्यस्थितं ॥ १ ॥ २ ॥ कलापश्यामले कलापदुःखदुःखान्तराः अविर्गच्छन्तीति ॥ ३ ॥ अत्यन्तं अत्यन्तं ॥ ४ ॥ अमिर्णां आलस्यवतां ॥ ५ ॥ ६ ॥ इति वचनं पक्षिणः पक्ष्युताः अक्षिणं तत्रतत्र वनं कलापिनाः भावतः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ हिरण्यं ॥

श्रीः ॥ पवमानसुतं वीक्ष्य हृद्यमानं महार्णवः ॥ नक्षत्रात्मनि मे नाकं हि भस्त्रिः सन्नुभ्रवीत् ॥ १ ॥ त
त्तिष्ठपर्वतश्चेष्ट विश्रमार्थं हनूतः ॥ रामदेवस्य हृत्तोयं माननीयो हि महर्षिः ॥ २ ॥ इति पारिनि
धेर्वीक्ष्या दुत्तस्थौ कांचनाचलः ॥ कलापश्च भगले रीत्या वीरं गुरि वं नुदु ॥ ३ ॥ अनेकराजशा
त्मानं नानावनमनोरमं ॥ अनादृत्योत्पतंतं हनूमंतं धरोजवीत् ॥ ४ ॥ वीरविश्रमस्य तमन्न
ज्यतां स्वादुमत्फलं ॥ बांधवावयमि त्युक्तो मालतिर्गिरस्रवीत् ॥ ५ ॥ विश्रमः श्रमेषां रसोऽयं न
श्रमो मम विद्यते ॥ अविश्रमोऽपि तस्मिन् कृतावान्न रसनिधौ ॥ ६ ॥ अल्पशोधश्च द्विवक्ष्य स्त्रेर्यं क
र्यं गौरवात् ॥ सहीधरमह्यं मुत्तमा कस्मान्न भक्षणं नु यौ स वान् ॥ ७ ॥ शस्त्रै रीरितं शुद्धां गालः कृते
रमापत ॥ पक्षिणः पर्वताः भूमे रक्षिण्यन् नु युवगत्रयं ॥ ८ ॥ वज्रपवर्जं हि देहं पक्षिणः शेषेषु हृतं ॥
नीतिहंदयभ्रातृभू वायुनालानुर्नंदव ॥ ९ ॥ सर्वोत्तरालाया तस्तो पक्ष्यो रीतौ च ननु गच्छन् पक्ष्युत्तरे
षितव्याहं रामगत्तनं सिद्धुता ॥ १० ॥ हिरण्यनायगमिदं श्रुत्वा मम रज्जो न वदुः ॥ पक्षिणः क
यो दोभ्यां मद्रिपुरुषरूपिणं ॥ ११ ॥

नाभस्य हिरण्यनाभनामकस्तत्तत्पक्षितस्यार्णवं ॥ १२ ॥

सत्यपि विश्रम्भाने सत्यपि ॥ १२ ॥ १३ ॥ सुरसासुरसानामिकां सरसाः मन्त्रेहाः ॥ १४ ॥ जिज्ञास्यामः श्रुतिमिच्छामः ॥ १५ ॥ १६ ॥ पिगाक्षेन्द्रः

स्थाने सत्यप्यविश्रातं तं शशंसुः सुरेश्वराः ॥ पुंसः प्रभावसामग्यां नैरेक्षं हिलक्षणं ॥ १२ ॥ इन्द्रो गिरिद्रमाचष्ट तोषितस्तेन कर्मणा ॥ अमर्यते मया दत्तं रामशुश्रूषणादिति ॥ १३ ॥ ह्रस्वमानं तमालोक्य द्विगुणं वेगमागतं ॥ न्यगदन्नागजननीं सुरसां सरसाः सुगः ॥ १४ ॥ मारुतेः क्रुरुविघ्नं त्वं जिज्ञास्यामोऽस्य तद्बलं ॥ यद्यदिच्छसितत्तते वक्रमेतु वरेणनः ॥ १५ ॥ दक्षादाक्षायणीत्युक्ता भूत्वा सारूक्षराक्षसी ॥ तस्यावास्यां विवृण्वाना मार्गमावृत्य मारुतेः ॥ १६ ॥ तामवेक्ष्य करालाक्षीं पिगाक्षेन्द्रोऽभ्यभाषत ॥ मारुतीरामदासोऽस्मि मार्गो मे दीयतामिति ॥ १७ ॥ योवाकोवाभवेदानीं वदनं प्रविशशुभे ॥ इत्युत्कासाद्वहासांतां कपीन्द्रः कुपितो ब्रवीत् ॥ १८ ॥ कथं मां यस्मिन्स्युत्का विघ्नहं जगद्देहरिः ॥ आयामेष्वथ विस्तारे समानं बहुयोजनं ॥ १९ ॥ व्यादात्सा द्विगुणं वक्रं तद्देहपरिमाणतः ॥ सौगुण्यमात्रस्तद्वक्रं प्रविश्य निरगात्प्रभुः ॥ २० ॥ तस्य प्रभावं संभाव्य सरसासुरसा ब्रवीत् ॥ जीवन्नेवामरवरं तातरक्षितवानसि ॥ २१ ॥ सत्यं लंकामुपेत्य त्वं जानीया जनकात्मजां ॥ तामेवं वादिनीवीरः परिपूज्य प्रपुङ्गुः ॥ २२ ॥ ॥

वानरेन्द्रः ॥ १७ ॥ सादृष्टासां अदृष्टासमाहितां ॥ १८ ॥ विघ्नं रूपं ॥ १९ ॥ व्यादात्तं विवृण्वती ॥ २० ॥ सरसाभक्तिमाहिता ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ उक्तांतनिर्गतं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अंबरपक्षे उल्लोलमेघकण्डोऽथामिति अतिचंचलमेघाख्यतरंगशुद्धमित्यर्थः । मणुप्रपञ्च उल्लोलमेघकण्डोलं अतिचंचलमहामेघसदृशतरंगवन्तमित्यर्थः । सत्वगणः नानाप्राणि समूहः । तदुभयत्रापि समानं ॥ ३० ॥ आलंबादिखरं आलंबमानं शृंग

तमापतंतमालोक्य सिंहकासिंहिविक्रमं ॥ देवान्भेभोजनपूर्णं प्राप्तमित्यन्वच्चिंतयत् ॥ २३ ॥
विधेर्वरादबध्यासा लंकापालनतत्परा ॥ छायाग्रहइतिख्याता छायांजग्राहमारुतेः ॥ २४ ॥ लो
कक्षीमवलोक्यायं दानवीं विवृताननां ॥ अभूदद्भिनिभः सोऽपि वक्रेणांबरमानवृणोत् ॥ २५ ॥ स्व-
तनुंतनुतां नीत्वा हनुमानाविवेशतां ॥ तद्दयं निर्दयं तस्या बिभेद नखरैः खरैः ॥ २६ ॥ आंजना-
लिनमुक्तांतं तान्निहत्य महाहरिं ॥ नरसिंहमिवासं ह्य मस्तु वन्मुरकिं नराः ॥ २७ ॥ हनुमन्मूरिभ
हिमन् हतासर्वाहितास्त्वया ॥ खचराः खचरिष्यन्ति त्वांगायंताभयं विना ॥ २८ ॥ इति तस्मिन् वतः
सर्वान् दिव्यपुष्पप्रवर्षिणः ॥ अपांगेनोपसंगम्य हृत्तुंगेन्द्रः प्रपुष्टुये ॥ २९ ॥ उल्लोलमेघकण्डोलं
लोलसत्वगणाकुलं ॥ अंबरचांबुराशिच ससमंसमलंघयत् ॥ ३० ॥ आलंबादिखरैर्लंबे लं-
काप्राकारूपके ॥ निपपातकपिश्रेष्ठः सत्रिकूटोपशोभिते ॥ ३१ ॥ आपाततोभ्यापतता द्युतपु-
त्रस्य निस्वनात् ॥ खगामृगादशदिशो वित्रस्तादुद्रुवुर्दुतं ॥ ३२ ॥ ॥

सहिर्तेलंबे लंबनामके पर्वते त्रिकूटोपशोभिते त्रिकूटनाकपर्वते नलपशोभिते ॥ ३१ ॥ आपाततः खगान एकपातादंर्चयिषा विब्रस्ताः भीमाः ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ अंधकारिता अंधकारदुल्ला ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तालिकागालोन्मूर्द्धन्या ॥ ३८ ॥ अग्नीपदोऽतिशयोक्त्या ॥

पुष्पाणि वट्टपुष्टेक्षा स्तस्मिन्नापतितेसति ॥ विज्ञातिमतिसेभ्रान्ता नांगव्याहदधंधये ॥ ३३ ॥ क-
लात्मनो हनुमतो नगलानिर्विक्रमेष्वभूत् ॥ नहि तेजस्विनो बह्वे निधीष्यन्धकारिता ॥ ३४ ॥ मि-
कूटशृंगमारुह्य प्रेक्षमाणो दिशो दश ॥ लंका मलंकारवती सदृशं पुनीमिव ॥ ३५ ॥ गंगीरधारे-
खांभीमां बहुप्राकारदुर्गमां ॥ दृष्ट्वा लंकां गिरिं द्रुक्षां नानां यंत्रासां चैतथत् ॥ ३६ ॥ ननु विमानरा-
णां स्या ह्रंघनं लवणोदधेः ॥ अथापि लंघितवतां पुरियं गुमाकथं ॥ ३७ ॥ चित्तशतं तितिक्षार्थं
किं नास्ति रामस्य दुष्करं ॥ रामदेवप्रसक्तं किं नमस्ति च दुष्करं ॥ ३८ ॥ अरुणी गततीक्ष्णो
तरणिस्तस्मिन् यथा ॥ अमृतं गतेऽस्मिन् व्याख्यामि मद्राक्षुर्भीहिराक्षताः ॥ ३९ ॥ मारुतिकिराक्षसदो
क्ष्य शंकेरक्षीदृशाकृतिं ॥ अणुः पुरीत्रवेदयामि ततो ज्वेदुः पात्मजां ॥ ४० ॥ इति तसिं चैत्यदौलायो
विडालाभो बभूवसः ॥ योगैथयवलेनैव योगि शिवरवल्लभः ॥ ४१ ॥ भक्तप्रभक्तस्त्रीपुंस्कं पुरं दु-
द्धिविवर्जितं ॥ आभिचारद्वक्करः प्रदोषे प्रतप्तवान् रुचिः ॥ ४२ ॥ अलिङ्गवप्रवसनां मणिहसनि
भूषणां ॥ सपुरीं खिमिवाद्रक्षी त्प्रीनोन्नतहस्तनीं ॥ ४३ ॥ ॥ ॥

यंतु ॥ ३९ ॥ ४० ॥ विडालाभाः मार्जालस्तमानदेहः ॥ ४१ ॥ आभिचारः कुला प्रदोषे गच्छिषु संप्रये ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

मत्तान्प्रमत्तान् प्रमादयुक्तान् प्रमादयुक्तान् उन्मत्तान् मत्तपानादिनाश्रानान् ॥ ६४ ॥ अक्षीन जुव्वनःशोभिकुर्षतः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥
॥ ६० ॥ ६१ ॥ मानिनीःअहंकारयुक्ताःकामिनीःकामलहिताः ॥ ६२ ॥ पानानबालान् ॥ ६३ ॥ चतुरंगजादिचतुरंगसहितं कार्यद्वन्द्वानुमारणान्

मत्तान्प्रमत्तानुभत्तान् नानापानरतानपि ॥ सुरतोत्सवसंसक्तान् रमणीभिरवैक्षत ॥ ५४ ॥ जु
व्हतोभिचजपतो ध्यायतोब्रह्मराक्षसान् ॥ नानायुधधरांश्चान्या नपश्यत्पुनराक्षिणः ॥ ५५ ॥ वे
ष्णवविष्णुगार्यतं सदासत्यरतंततः ॥ विभीषणलोकहिते रतमंगलमैक्षत ॥ ५६ ॥ दुरुश्वासंगा
ढनिद्र मुन्मत्तपर्वतोपमं ॥ कुम्भकर्णसमालोक्य शिरोधुन्वन्समारुतिः ॥ ५७ ॥ ततोविभ्रांसम-
गिनीं राक्षसेन्द्रस्यदुष्कृतिं ॥ विवासिनींराक्षसानां पलपानाशनैर्युतां ॥ ५८ ॥ नन्नास्त्रस्ताशिरः
केशां पानादुन्मत्तचेतसां ॥ गार्यतोविस्वरंहास्या दुर्भगांश्छक्षणेतरां ॥ ५९ ॥ करोभयेनशिखा
धुन्वताप्रभयकरीं ॥ अत्यन्तमिवनृत्यतीं सहितांपिहिताशिभिः ६० ॥ इन्द्रजिन्मस्यपत्राणां रा-
वणस्यगृहेगृहे ॥ तत्रतत्रसमालोक्य जानकीकिलनैक्षत ॥ ६१ ॥ राक्षसीरैक्षतानेका मानिनीः
कामिनीरपि ॥ विलासिनीभोगिनीश्च योगिनीश्चवियोगिनीः ॥ ६२ ॥ क्रीडितान्पर्षदितान्पेतान्
मुदितान्रुदितानपि ॥ लालितान्भर्त्सितानकांश्चित् मातृभिर्दृष्टवानसौ ॥ ६३ ॥ चतुरंगंतुका
मनो युद्धस्यादितिगर्जितं ॥ चतुरंगंतुकामनो निद्रासैन्यमवैक्षत ॥ ६४ ॥ ॥

क्रियाविशेषणमेतत् गर्जितंगर्जनयुक्तं चतुरङ्गकुर्वलं गंतुकामं गंतुप्राप्तं कामोयस्येति तत्तुंगकामं सहनुमानं तत्रसैन्यमवैक्षतेत्यन्वयः । क्रीडितान्चतुरंगनोष्ठाकं
कामयुत्थंस्यादितिगर्जितं चतुरांनिद्रांनोर्गंतुकाममित्यन्वयः । नोनिद्रांगंतुकाममिति जगरणपरमित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ॥

रामाननाभं हनुमान् अर्चत खे वीक्ष्यपूण्ड्रं अमात्र अर्चतनार्थसंस्कारं । संपाः नयतैभक्तान् सुखेनैव संपाः नयतैर्नितपदछेदः अमलभूतिवद्भुजशक्त्यादिमान् सायंहनुमान्खेआकाशे अर्चतआगच्छतं संपाःसंवत्सरान् नयतपरिवर्तयतं रामाननाभं श्रीरामदेवश्रीमुखवद्वा कान्तियुक्तं पूण्ड्रपूण्यं च अवेक्ष्यतादृशनाथस्वस्वामिनरामदेवं सस्मारस्मृतवान्बभूवहेत्यन्वयः । कीदृशंभक्तानुसुखेनैवमानयतं संभावयतिमित्यन्वयः ॥ ६५ ॥ इति सुंदरकांडटी

रामाननाभं हनुमानयतं खेवीक्ष्यपूण्ड्रममानयतं ॥ नाथहसस्मारसमानयतं भक्तानुसुखेनैव स मानयतं ॥ ६५ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे सुंदरकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥
 श्रीः ॥ प्रहस्तकुंभकर्णादि राक्षसानांगुहेगृहे ॥ सविमृग्यसरोजक्षीं रावणांतःपुरंययौ ॥ १ ॥
 बाहूरत्नैर्वधूरत्नै रत्नैर्वासोविभूषणैः ॥ आश्चर्यरत्नैःसर्वैश्च संपूर्णपुरमैक्षत ॥ २ ॥ यानियानिव रीयांसि वस्तूनिभुवनत्रये ॥ तानितान्युपनीतानि रक्षसैक्षतमारुतिः ॥ ३ ॥ अंतःपुरांतरेऽपश्य त्केवलंरावणालयं ॥ अर्धशेजनिविस्तारं सार्धयोजनमायतं ॥ ४ ॥ मणिहंसमयेतस्मिन् भवने भुवनान्द्रुते ॥ दीप्तविमानमाचष्ट सज्योतिरिवतेजसि ॥ ५ ॥ मणिश्रेणिश्रियागौरै पुष्पकेपुरुषैर्बभूव ॥ अपश्यद्रावणसुतं शशिबिंबिशशंयथा ॥ ६ ॥ परिवार्यपतिवीरं शयानंशयनोत्तमे ॥ स हंसंवरनारीणां तत्रसर्वोत्तमं सुंदरं ॥ ७ ॥

कार्या द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ श्रीः ॥ १ ॥ बाहरत्नैः ह्यरत्नैः ॥ २ ॥ वरीयांसि उस्मानि ॥ ३ ॥ आचष्ट दत्तं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

मदिराज्यं ॥ ८ ॥ ९ ॥ विकस्वराभ्यविकसनशीलाभ्यां ॥ १० ॥ ११ ॥ आकलैः आधरुणैः भाषयेचकैर्भाषयत् मे पदेऽश्यामलैः अजीयतमिताभय

मुं० सू०
॥ ९ ॥

विमृग्यसुचिरं पीत्वा मदिरां मदिरक्षणाः ॥ कांतरातिपरिश्रान्ताः शरतेस्मान्तिनिद्रया ॥ ८ ॥ स्त्री
रत्नमालावलये तस्मिन् रुचिरौ चिषि ॥ महानीलमणिः श्यामो गवणो नायकायितः ॥ ९ ॥ हं
तभोयं खलइति प्रैक्षते न समासतिः ॥ विकस्वराभ्यां नेत्राभ्यां मुपसृत्या कुतोभयः ॥ १० ॥ वज्र
पातांकतातस्य भुजगैर्द्रोपमौ भुजौ ॥ रक्तचंद्रनसंसिक्तौ पर्येकपरिसारितौ ॥ ११ ॥ देदीप्यया
नैराकल्पैः स्तद्देहे माषमेचके ॥ नीलांबुदुतटित्रस्थे दीपदीप्तिरजीयत ॥ १२ ॥ अतिप्रमाणप्रा
णस्य घ्राणोत्थाः श्वासवायवः ॥ दीपान्नशमयांचक्रु व्यक्तं मणिमयत्वतः ॥ १३ ॥ विलोक्यैवं वि
धाकारं सुप्ततंतदुपांतिके ॥ मंडोदरीमथापश्य त्कांतामंतः पुरेश्वरीं ॥ १४ ॥ किंदेवीदानवीकिं
वा काव्येषां कामवह्वरी ॥ इत्याशं वयनसीतेति तार्किकः समतर्कयत् ॥ १५ ॥ सहस्रशः सहस्रेष्टैः
पानभूमिमुपयुषीः ॥ ददृशदर्शनीयांगी रंगनाः सहस्रगमः ॥ १६ ॥ बभौ पानस्थलं रूपं चषका
नां शतान्वितं ॥ तस्योपमापदस्याच्चे छतचंद्रनमस्थलं ॥ १७ ॥ यत्र यत्र विलासिन्यो विलासिदि
पुलंदधुः ॥ हरिः सतत्र तत्रागा द्रामसैवैकभूषणः ॥ १८ ॥

॥ १० ॥

त ॥ १२ ॥ अतिप्रमाणप्राणस्य अतिदीर्घद्वयस्य ॥ १३ ॥ १४ ॥ कामवह्वरी कामलता ॥ १५ ॥ प्रैष्टुः प्रियः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥

प्रकाशमितिमांदिरापरिविहालतया अवस्थानार्थकृतंस्थलं चैत्यबत्तरस्थामु धैत्यमितिअवस्थानादिकमुच्यते । सत्यमितिचतुष्टयम् । २०॥
वीथी विचिकयनिमार्गितवान् ॥ १९ ॥ जालातरणपदासविदरेण ॥ २० ॥ जलाशयगतत्ताकान् अभ्यस्यनिःशयसः ॥ २१ ॥ वल्यनिर्गोदितनक्ति

गृहोर्ध्वगृहसौधेषु प्रकोष्ठेवलभीषुच ॥ चैत्यचत्वरस्थासु विचित्रयेच्छलजानकी ॥ १९ ॥ कचिद्वा
रंविवृण्वानः कचिच्चविवृतंविशन् ॥ कचिज्जलांतरेणैव प्राविशद्राणनंदनः ॥ २० ॥ अवाच्यवापी
नन्विष्यन् देवालयालतालयान् ॥ जलाशयाश्चयिविधांश्चचारासंगमोद्गारः ॥ २१ ॥ बहिरंतश्चविचर
न्वायुवद्वायुनंदनः ॥ चतुरंगुलमात्रंच पुर्यानज्यचिमाद्गृहि ॥ २२ ॥ चिंतयामासहनुमा नदृष्ट्रजानकी
तनुं ॥ मयानदृष्टासादेवी कार्यसदलमाकुलं ॥ २३ ॥ नागांगनानाकनारी नगर्गराक्षसीरपि ॥ अ-
द्राक्षंयास्ववस्थासु तानहंतसभोचिताः ॥ २४ ॥ नावत्वास्त्रियहक्षेत ब्रह्मचारीविशेषतः ॥ इतिश्री
स्त्रगतिनाह मद्राक्षंकार्यगौरवात् ॥ २५ ॥ लवणाब्धिर्वृथातीर्णो नकार्योब्धिर्महानयं ॥ नावानागो
वृथादृष्टा रामनारीनहावत ॥ २६ ॥ ममत्वसंगमनसो नदोपोविषयेक्षणात् ॥ विषयैर्नदिलेशरिति
वन्निंवायुविवस्वतां ॥ २७ ॥ यन्नदेर्विमयादृष्टा संकटः सहिनापरः ॥ तामदृष्ट्वाकमीन्प्राप्य किंनुनदया
मिषंढवत् ॥ २८ ॥ सीतानदष्टैतिकथं वक्ष्येसंवद्यराधवं ॥ अवेक्षिष्येकथंतस्य पर्णचंद्रोपभंगसूक्ष्मं ॥ २९ ॥

सर्वमेवस्थलं अचिन्तोदिव ॥ २२ ॥ ताः अवस्थाः समोचितान् समायांचरुर्नास्तिताः ॥ २३ ॥ निवृत्तान् नमः ॥ २४ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

*****

॥ ३० ॥ ३१ ॥ अशोकवनिता अशोकस्तरामस्यवनितास्त्रिय । अशोकवनिता मितिशोकराहितोस्त्रियमितिवा ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ म-
नितरायसर्वातयाभिने ॥ ३५ ॥ अशोकरोचिषा अशोकवृक्षतेजसा शोणंरक्तछायं ॥ ३६ ॥ हरितोपलपर्वतंद्रनीलपर्वतं ॥ ३७ ॥ सीमंतिसीमाबला

सीताकापिनदृष्टेति वचनंविषमंविषं ॥ नरेंद्रवानरेंद्राणां क्लयोर्विलयप्रदं ॥ ३० ॥ सर्वविक्र-
मजालंहि निष्फलंहोद्रजालवत् ॥ देवीमपश्यतोयह्म ह्मालित्येफनसंपदः ॥ ३१ ॥ मुष्टिघा-
तेंदुराचारं रावणंमारयामिवा ॥ अथवापशुवद्ध्वा रामपार्थनयामिवा ॥ ३२ ॥ अशो-
कवनिकांयायां मशोकवननितांवरं ॥ ३३ ॥ अथाप्यहंविचेष्यामि स्याद्यत्नःसफलायतः ॥
नमोस्तुरामरामायै रामायापिनमोनमः ॥ ३४ ॥ भूमेसर्वतारायापि सर्वसिन्धिप्रदायिने ॥
इत्यालोच्यविविच्यासौ कार्यनिर्धार्यवीर्यवान् ॥ ३५ ॥ अशोकवनिकांप्राया त्स्वर्तुफलपुष्पि-
णीं ॥ अशोकरोचिषाशोणं वनमैक्षतवानरः ॥ ३६ ॥ पद्मरागैरिवाकीर्णं हरितोपलपर्वतं ॥
नदीत्रिकूटात्पतिता वनमर्ध्वव्यराजयत् ॥ ३७ ॥ रम्यंसीमंतसीमिव सीमंतिन्याःशिररुहं ॥
भवेनपवनस्याथ वनेपवननंदनः ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥

दांतंरम्येधिरसिकेक्षपाशेषुदिव्याविभक्तेषुसत्त्व गारेक्षासासीमंतइत्युच्यते तत्सीमामसीमंतिन्यास्त्रियः भवनेगृहयिते ॥ ३८ ॥

॥

कांचनीनांस्वर्णपानानां गल्लीनांलतानां शाखिनांवृक्षाणां ॥ ३९ ॥ जैत्रंजयशीलंजंशुशीलमस्येतिजैत्रमित्यर्थः ॥ ४० ॥ तुल्लेतरछाये अनिनिर्विद्वद्बहु
वृक्षनानाछायायुक्ते ॥ ४१ ॥ प्रवालसोपानं प्रवालरत्ननिर्मितसोपानयुक्तंचैत्येविद्यमानःप्रासादः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ संवृतःतिरंगिहिनः ॥ ४५ ॥

विजहारयथाकामं ह्रवमानइतस्ततः ॥ कांचनीनांचवल्लीनां कांचनानांचशाखिनां ॥ ३९ ॥ स
मभ्यनंदत्संयोगं दंपतीनामिवप्रभुः ॥ जैत्रंचैत्ररथस्येदं कांत्यानंदनंदनं ॥ ४० ॥ मणिहेम
मयंसर्वं उद्यानंसमैक्षत ॥ वनेतुल्लेतरछाये ददर्शपवनात्मजः ॥ ४१ ॥ शिंशुपांकांचनमयी
मेघेसौदामनीमिव तत्रप्रवालसोपानं चैत्येप्रसादमद्भुतं ॥ ४२ ॥ सहस्रस्तंभमैक्षिष्ट श्रीमत्कन
कवेदिकं ॥ इमानंदीशिवजलां शिवछायांचशिंशुपां ॥ ४३ ॥ सातन्वीसिवेतेनन मित्यमन्यतमा
रुतिः ॥ तस्यएकतमांशांशां शाखास्रगपतिःशनैः ॥ ४४ ॥ आरुह्यसंवृतःपर्णैः ददर्शसदिशोद
श ॥ तत्रदीनामिवादीनां मलिनामिवचामलां ॥ ४५ ॥ कुशामिवोपवासेन ह्यकुशांप्रकृतिंश्रियः
पुच्छपद्मपलाशाक्षीं पूर्णचंद्रनिभाननां ॥ ४६ ॥ निस्तप्तस्वर्णवर्णां साक्षात्सर्वोर्गसुंदरीं ॥ आ
लंबिनीकेशवर्णीं कृत्वाजघनमंडले ॥ ४७ ॥ आसीनामवनीपृष्ठे संततास्त्रांबुसंततिं ॥ हंतैकवस
नांकैश्चि द्रूषितांभूषणैरपि ॥ ४८ ॥ मारुतिःशिंशुपामूले मायासीतामवैक्षत ॥ राक्षसोःप्रिया
भार्यी राक्षसीगणमध्यगां ॥ ४९ ॥

॥ ४६ ॥ निस्तप्तस्वर्णवर्णां सम्बद्धसंतप्तस्वर्णसदृशांगवतीं आलंबिनीं भतिदीर्घत्वादवच्छेदमानां ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ राक्षसोःप्रिया ॥ ४९ ॥

श्वगणगोश्वगणपश्यतां ॥ ५० ॥ स्त्रियमाणापूर्वरावणेनादित्यमाणा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ नः प्रत्येकं यत्कृतं यत्कृतं ॥ ५३ ॥ निवृत्तान् अन्त्या
यचन् मरुतः वायोः आस्तकालाहगुवृक्षमध्यस्थिता भूत् कृशानुः अग्निः ॥ ५५ ॥ हनूमन् श्वितस्फुरितशोभाभिरासपादागिर्वदेवर्माविलम्बयः ॥ ५६ ॥

मृगीमिवश्वगणगां दृष्ट्वा चिन्तामवापसः ॥ रामदेवस्य देवीयं व्यक्तमाग्नतलोद्धृता ॥ ५७ ॥ इह द्रुमं
लक्षणं तेन कीर्तितं पण्यकीर्तिना ॥ ह्रियमाणामया दृष्ट्वा सेयमेवेति याति मे ॥ ५९ ॥ तस्योत्त
रीयस्य सप्तम मुत्तरीयमिदं ध्रुवं ॥ कथं विश्वेश्वरसीता स्वयं विश्वेश्वरप्रिया ॥ ५२ ॥ दुःखिनीति मे
हाचोद्यं प्रतिभासेनिरस्यति ॥ अनुकुर्वोण यो लोकां देवदेव्योरदीनयोः ॥ ५३ ॥ दुःखमाह
दिकामिथ्या नटनद्योरिव ध्रुवं मायामयीमिमामृष्ट्वा सीताप्रतिष्ठति निजां ॥ ५४ ॥ स्वयमंतर्हि
ताव्यक्तमित्थमेप्रतिभाशुभा ॥ मनसा विभृशं नैवं मरुतस्तनुजो मुहुः ॥ आरते पणैर्निलीनात्मा
कृशानुरिव मस्मभिः ॥ ५५ ॥ चित्तं बभौ स्फुरति रासपद्मं विंदे नेत्रं समाप्रतिष्ठते श्वरणा रविंदे ॥
कोपोदयो हनुमतो दशवक्रसैन्ये प्रेमोदयः सपदिवानराजसैन्ये ॥ ५६ ॥ इति श्रीसंग्रहारासायणे
सुंदरकांडे रामांके तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीः ॥ परितः पद्मनयनां परिवारस्त्वभागाः ॥
राक्षसीरक्षतहारैर्वरटामिव टिड्ढिभीः ॥ १ ॥

इति सुंदरकांडीकायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीः ॥ वरटां हंससिंघं टिड्ढिभीः टिड्ढिभ्यो नामकस्य पक्षिस्त्रियः ॥ १ ॥

॥ २ ॥ १ ॥ त्रिगुणोत्कटैः दैत्यर्माद्यसौरभ्यगुणत्रयोत्कटैः ॥ ४ ॥ तैर्मायाभिनादेदीप्यमानः नितरादङ्गमानः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ मलानवासोभ्यां
मलिनवस्त्रयुक्ताभ्यां ॥ ८ ॥ पंचसायकसायकैः कामबाणैः ॥ ९ ॥ लावण्यवल्ली पुष्पाणि लावण्याल्यकल्यलतापुष्पाणि सरपथः कामबाणाघितानि ॥ १० ॥

नानामृगपतंगानां सुरूपवदनादिकाः ॥ एकहस्ताग्निनेत्राद्या द्विनासाजठरादिकाः ॥ २ ॥ पा
दादिस्थमुखीः काश्चि द्यत्यस्तावयवास्तथा ॥ दृष्ट्वनैकांतिकीर्त्तने स्त्रष्टुः सृष्टिसपावनिः ॥ ३ ॥ स
पद्यपररात्रोत्थैः पवनैः खिगुणोत्कटैः ॥ उददीपिदशास्यस्य मायाश्रीमन्मथानलः ॥ ४ ॥ तेन
तातप्यमानोसौ तल्पतः सहस्रोत्थितः ॥ अशोकव्रानिकांप्राया न्मन्मथांधः स्वलंनिव ॥ ५ ॥ चा
र्वग्यश्चामरछत्र प्रदीपैः प्रतिदीप्तिताः ॥ अन्वयुः किंचिदुन्निद्राः प्रमदास्तंभदालसाः ॥ ६ ॥ त
मापतंतमालोक्य विवर्णवदनासती ॥ ससृजेवैपथुमती श्वासान् दीर्घानशीतलान् ॥ ७ ॥ ऊरु
भ्यां ग्लानवासोभ्यां छादयंती तनूदरं ॥ स्तनावप्यतनूदोभ्यां साबभूवपराङ्मुखी ॥ ८ ॥ राव
णोवित्थत्तदयः पंचसायकसायकैः ॥ चापलं विपुलंप्राप्य तांसां त्वेनेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ मन्येत्वा
मिदिरेदोरो मंदिराभिदि रामहं ॥ लावण्यवल्लीपुष्पाणि तवांगानि स्मरेष्वः ॥ १० ॥ विश्वैश्वर्यमि
दं पश्य मममानिनिमानिनः ॥ अस्मिन्मे योव नवने लसत्वंललनालते ॥ ११ ॥

द्वेषानिनिमानिनः अभिमानवतः हे लललनालते स्त्रीनामकलते लसत्विनासकुर्वित्यर्थः । लसत्विनास इति धातुः ॥ ११ ॥

मातरां प्रातःकालाहारं सूदृजनः पाककृतृजनैः ॥ २४ ॥ मयजामंडोदरी ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्वादुतपधगत आदुभक्षणतया

इत्युक्तः क्रोधवान् क्रूरः क्रूरमाचष्टुराक्षसः ॥ एवं चेत्प्रातराशंत्वां कुर्यात्सुदजनैरिति ॥ २४ ॥ सां
 त्वयं तीव्रतन्वीता मपंगेन वरांगना ॥ मयजामैवमित्येन मांश्चिषत्कुपितं पतिं ॥ २५ ॥ वशीकर्तृसा
 मादिश्य राक्षसीर्विकृताकृतीः ॥ सामादिभिरुपायैस्तां विवेशांतः पुरं खलः ॥ २६ ॥ निशाचर्योऽथ
 तामेकां जटाभूरिजटादिकाः ॥ पृथक् पृथक् सामपूर्वं दंडगर्भवचोवदन् ॥ २७ ॥ पुलस्त्यस्य कुलजा
 तो वेदे वेदांगपारगः ॥ प्रजापतिसमः सीते विश्वेश्वर्येण राघवः ॥ २८ ॥ संत्यज्य निगुणं रामं भ-
 जभद्रे दृशाननं ॥ स्वयं कामयमानं न त्वं कामय मे कथं ॥ २९ ॥ इति श्रुत्वा ब्रवीद्बाला निगुणः स-
 गुणोऽपि वा ॥ राम एव गतिः स्यान्मे कामं खादतमामिति ॥ ३० ॥ विनताविकटाचाश्च मुखा चंडा
 दरी तथा ॥ विघसायोमुखी शर्पं ण ख्याद्या राक्षसस्त्रियः ॥ ३१ ॥ वितृत्य नेत्रे वक्राणि समुद्यम्या
 युधानि च ॥ तां शिशुपां मुपायतीं परिद्रुत्याभ्यभर्त्सयन् ॥ ३२ ॥ न चेद्वावणभार्यास्या विदायां
 गानिते धुना ॥ खादं खादं प्रनृत्यामः पायं पायं सुरामिति ॥ ३३ ॥ इत्यादि राक्षसीभिः सा भ्राता-
 सीता प्रभर्त्सिता ॥ रुरोद सुस्वरं नाथ हारं मक्कभवानिति ॥ ३४ ॥ ब्राल्यापं विदधे चिद्रं सीता प्र-
 तिकृतिर्हि सा ॥ यत्र सामग्न्यमगम त्विलोक्यां करुणा रस्मः ॥ ३५ ॥

तुः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आदं खादं खादित्याद्यादित्या पायं पायं पीत्वा ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ स्वादृतं भक्षत भनार्याः नीचाः ॥ ३८ ॥ राक्षस्यः राक्षसस्त्रियः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ दर्तिगजदंतनीर्षिता ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ चतुर्दशनिर्दयचतुः

श्रुत्वा विलापंतस्यास्तं रावणाय निवेद्य च ॥ राक्षस्यो भक्षयिष्याम स्वामित्यभ्यपतन्निमां ॥ ३६ ॥
तत्रैव त्रिजटानाम शुद्धभावानि शचरी ॥ शयानाशयनेषु च गामुदारामुदाहरत् ॥ ३७ ॥ आ-
त्मानं खादतानार्या नखीतांसाधुसंमतां ॥ नेयं शोच्याममस्वप्न दर्शनं तन्निदर्शनं ॥ ३८ ॥ इत्थं
वदन्तीं त्रिजटां राक्षस्यः पर्यवारयन् ॥ भीताः संत्यज्य तां तन्वीं स्वभ्रूहीति चाब्रुवन् ॥ ३९ ॥ रा-
मायां जलिमाबध्य त्रिजटावाक्यमब्रवीत् ॥ अदर्शिराघवः क्षोणीं संग्रसनरुधिरं पिबन् ॥ ४० ॥
अध्यास्ते शिविकां दातीं हंतं हंसमहस्त्रिणीं ॥ सानुजः सीतया देव्या भोदते पुष्पके पुनः ॥ ४१ ॥
श्वेतमालां बधरा श्वेताक्षौ भाति जानकी ॥ सागरेण परिक्षिप्ता चंद्रलेखं लुंदरी ॥ ४२ ॥ चतु-
र्दशनिर्दंतीं चंद्रवर्णमया पुनः ॥ रामः सलक्ष्मणो दृष्टः शुक्लमाल्यां बरोवरः ॥ ४३ ॥ प्रकाशमान
माकाशे गजेंद्रे गजविक्रमं ॥ रामं दृष्ट्वा च गत्सीता हंसी हंसमिवो लुता ॥ ४४ ॥ कांतस्यांकिततः
प्राप्ता सीतं प्रेक्षिता मया ॥ स्पृशन्ती पाणिपद्माभ्यां दिवाकरनिशाकरो ॥ ४५ ॥ उपर्युपरि नोलंकां
रामस्ताभ्यां सह स्थितः ॥ याने श्वेतवर्षयुक्ते श्वेताकल्पोऽव्यदशीसः ॥ ४६ ॥ रावणः पतितो दृष्टः
पुष्पकादधुना मया ॥ कृष्यमाणः स्त्रियानीचैर्मंडः कृष्णां बरोहसन् ॥ ४७ ॥

ययुक्ते दंतीं गजेंद्रे ॥ ४१ ॥ ४४ ॥ ताभ्यां च चंद्राभ्यां ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सीतैः अग्रमैः ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

रथेनखरयुगेन रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ यातियाम्यांदिशतत्र प्रविष्टः कर्दमं हृदं ॥ ४८ ॥ रावणो
यं वराहेण शिशुमारेण शक्रजित् ॥ उष्ट्रेण कुम्भकर्णश्च यातायाम्यामहोदिशं ॥ ४९ ॥ खरयुक्तरथेना
पि याम्यां याति दशाननः ॥ राक्षस्यो राक्षसाश्चामी रक्तवस्त्राहसंत्यहो ॥ ५० ॥ तैलपीत्वा प्रनृत्यं
ति गायंत्यो राक्षसांगनाः ॥ गोमयहृदगाः सर्वे लंकेयं भस्मसादभूत ॥ ५१ ॥ श्वेतातपत्रः श्वेता
द्रा वेकस्त्वास्ते विभीषणः ॥ चतुर्भिः सचिवैः सार्धं मेवं स्वप्नो मम लभत ॥ ५२ ॥ संपत्तिरस्ति सीता
या विपत्तिर्निशिचारिणां ॥ व्यक्तमेवं विधेस्वप्ने मा भर्त्सयत मैथिली ॥ ५३ ॥ नाशो भनाहो भद्र-
यं सीतासर्वो गशो भना ॥ प्रत्यागतं सूचयति काकोयं जानकीहितं ॥ ५४ ॥ वंदयामि तिराक्ष-
स्यां व्यलपच्छलमैथिली ॥ हारामरामनाथेति पालयेति पुनः पुनः ॥ ५५ ॥ वामैः प्रियंवदेस्तस्या
हस्तोरूनयनैरथ ॥ क्षिरीषमालाकदली नलिनाभैरकंप्यत ॥ ५६ ॥ इमामवस्थामखिलां पश्य
मपवननंदनः ॥ चितयामास बहुधा कार्यगौरवयंत्रितः ॥ ५७ ॥ राक्षसीभिरविज्ञातः सीतां वि-
श्वासयन्नहं ॥ संवदिष्ये इति ह्यासां निद्रां प्रत्यैक्षत प्रभुः ॥ ५८ ॥ मानुषीमाशुमधुरां संस्कृतां श्री
तनुप्रियां ॥ नीतिमान्हनुमान्वाचा मुवाच विटपाश्रयः ॥ ५९ ॥

॥ ५७ ॥ संवदिष्यं महसंबादं करिष्ये ॥ ५८ ॥ श्रीतनुप्रियां सीतां प्रतिमां प्रियां विदुषाभयः शिशुपाशास्त्राणां श्रित्यस्त्रिभुवः ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ पृष्ठतः इति प्रथमपुरुषोद्वेद्यचनं ॥ ६३ ॥ मातृगोपीकृत्येवकारे विटपि विटपसमर्गने दृष्टवात्त्वामस्ति मंगलांगमौदाभिनीवृत्तादे
द्व पिंगपीतवर्णं अथलनिवसनं अतिथवलवर्णं पद्मरागरुणास्यं एवं रागमसङ्गं दाणाहस्तेन केशान उन्माय अपसारयत्वा मुखविधुम्बकद्वं अशनः शीघ्र

ईशोदाशरथिः श्रीमान् रामो राजीवलोचनः ॥ निधिः सर्वगुणानां हि वारिणाभिभवारिधिः ॥ ६० ॥
कांतोऽस्याः पितृसंदेशा त्कांतरं समसः विशत् ॥ कांतोऽसक्तमनाः प्राया त्कांततस्य च जानकी ॥
॥ ६१ ॥ विचिन्वानस्य रामस्य रावणेन हतां प्रियां ॥ सलक्ष्मणस्य दूतो हं दृष्टवानस्मि तां मिमां ॥
॥ ६२ ॥ देवित्वादेव देवोसौ देवरश्च तवानघे ॥ कुशलं पृच्छतः प्रीतो सत्यं दूतमुत्वेन हि ॥ ६३ ॥
एवं वक्तारमेनं विटपि विटपसंसंगिनं मंगलांगं पिंगसौ दामनीवंत्थवलनिवसनं पद्मरागरुणास्थं ॥
केशानुत्सार्य दोष्णामुखविधुमशनैरुन्नमय्याकुलाक्षी दृष्ट्वारामस्य दूतं तं सरणरणिकया सामासृगाक्षी ददृ
श ॥ ६४ ॥ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे सुंदरकांडे रामांके चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥
श्रीः ॥ एवं प्रियंवदं दृष्ट्वा द्रुमाग्रे विद्रुमाननं ॥ तर्कयामास बहुधा तर्कज्ञानमनुमध्यमा ॥ १ ॥ हनू
मानवतीर्यथ विनीतो नीतिमत्तमः ॥ प्रश्नयावनतः प्रोचे प्रांजलिः कंजलोचनां ॥ २ ॥ राक्षसीम्
ध्यमापन्ना कात्वत्रैलोक्यसुंदरी ॥ कच्चिद्रामस्य पत्नीत्वं कच्चिन्नः सफलः श्रमः ॥ ३ ॥ इत्युक्ततरु
णीसोचे वित्थिमां रामवल्लभां ॥ स्नुषां दशरथस्यो गं जनकस्य मुतामिति ॥ ४ ॥

उक्तमय्य उक्तं उर्ध्वभिमुखं कृत्यं तयावत् । आकुलाक्षी व्याकुललोचना सरणरणिकया उक्तां दासहितया ददौ तैलमयः ॥ ६४ ॥
इति श्रीसंग्रहरामायणे सुंदरकांडीकायां चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ शमाभूमिः वृषाईन्द्रः ॥ १० ॥ ११ ॥ एकरूपः प्रधानरूपः एकः प्रधानर्त्त इष्ट निर्वाणिधानात् । रत्नैर्वाभद्राद्वर्तानवा । द्विष्टुः ।
द्वाम्यां मातापितृभ्यां शुक्रः शुद्धः शुद्ध मातापितृद्वयवानित्यर्थः । अथवादिशुक्रः शुद्धगंधद्रव्यान् कुलुभगंधप्रयत्नमवसानित्यर्थः । कुलुभमन-
मर्धनज्ञातव्या महीभुजोमनुजाः मधुगंधवक्त्रात्मस्यामादेवद्वयपत्यानीतिवचनात् । दंतनयनयोर्विशेषणशून्यमण्यस्येत्यतः । त्रिभुजः कलाहृद्वर्णमण्य-
समः । केशाग्रं वृषणं जलुसमायस्यत भूपतिरिति वचनात् । केशविपैरधमास्यः तत्रवक्त्रदुःखदंतिवचनाच्च । त्रिष्टुभ्रजेतश्च कुक्षिनिमित्तेऽप्युत्पन्नः कुक्षि-

मातर्लोकपितारामः कुशलंत्वानुपुछति ॥ प्राप्तोरागमस्यद्रुतोह मितिमारुतिरब्रवीत् ॥ ६ ॥ अ
स्युत्पततस्तस्या हनुमान्भक्तिमत्तमः ॥ चरणवचरणान्जामौ धन्योस्मितस्यस्यवन्दत ॥ ७ ॥ किं
चित्ततोपसर्पती प्रोचोसाहरिणेश्च ॥ ननुसरावर्णमित्यं हनरुपांतरंगतः ॥ ८ ॥ अदिराम
स्यद्रुतोसि वदरामस्यलक्षणं ॥ वार्ताचार्ताल्लडांतस्य पुण्यकर्तैः प्रकीर्तय ॥ ९ ॥ आकर्षजल्पि
तंतस्या वाक्यज्ञोवाक्यमब्रवीत् ॥ लक्षणंदैवद्वयस्य कोवक्ताथापिसूच्यते ॥ १० ॥ क्षमाक्षमांरति
स्तेजः कामःकांतितृषायशः ॥ अन्येयान्धान्गुणान्देवाः शिवोभेदपराधने ॥ ११ ॥ एतैर्दे
न्मणिश्यामः पद्माक्षःसिंहविक्रमः ॥ एवंलोकप्रवादांश्च सत्यंननुपमपतिः ॥ १२ ॥ एतद्रूपोहि
शुक्लोसौ त्रिसमस्त्रिपुचोन्नतः ॥ त्रिपुताधस्त्रिपुभिन्ध विवर्तितैरजगद्गुः ॥ १३ ॥

[illegible]

चतुष्कलः चतुर्वेदेसायुक्तगुणमूलइत्यर्थः । मूलगुणस्यैखानां चतस्रस्तिस्रएववा । एकाद्वेद्याथयोगैरेख्याज्ञेयादिजन्मनायितिव । चतुष्कलः चतुर्वेदे
शतगुलः किष्कुः तादृशकिष्कुचतुष्टयपरिमाणवान् । पणवत्सुगुलोल्लयइत्यर्थः । चतुल्लसः ललाटेखाचतुष्टयवालेत्यर्थः । चतुःमयः प्रमनान्मानमहात
वर्णः समः । तत्रमाननामागमत्यगप्रमाणं पदादिशिरातं यत्परिमाणतदुन्मानमित्युच्यते । मंहतिनामाल्यंतमहननं । अंगप्रत्यगानां सुस्थिरत्वमित्यर्थः । वर्णा
नामधूमादिवर्णराहित्यं एकप्रकारवर्णोपेतत्वमित्यर्थः । तथाचतुःसमइतिन्यूनाधिकभावगर्हितः मानोन्मानसर्दातवर्णः सदिहइत्यर्थः । चतुर्गतिः सिंहव्याघ्र
गजवृषभगतिः सभानगमनवानित्यर्थः । चतुर्द्वारसमानचतुर्द्वारः ॥ १३ ॥ पंचस्त्रिगुणः पंचभिः चक्षुर्दत्तचक्षुष्याणिभिः स्त्रिगुणः अष्टजुः पृष्ठवशरीरहस्तपादांगुलै

चतुष्कलश्चतुःकिष्कुश्चतुल्लश्चतुःसमः ॥ चतुर्गतिश्चतुर्द्वारो चतुर्वेदोदितः प्रभुः ॥ १३ ॥ पंच
स्त्रिगुणोष्ट्रजुरसो षड्गुणाढ्यः षड्भुजतः ॥ सप्तशोषाक्षरास्थानो देवानवनतोध्रुवं ॥ १४ ॥ विबो-
ष्ठः कंबुकोठयं सुंदरोदुंदुभिः स्वनः ॥ गजराजगतिः स्वामी सोमगुणगवारिधिः ॥ १५ ॥ अनुरू-
पो नृजस्तस्य लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ त्वां वनेषु विचिन्वानो देवरोदे विदूयते ॥ १६ ॥ ऋश्यमकेऽ
भवताभ्यां संगमो मंगलायनः ॥ मया सख्यं कृतं तत्र वानरैर्द्रुनरैर्द्रयोः ॥ १७ ॥ सुग्रीवाय ददौ रा-
ज्यं रामो हत्वाथ वालिनं ॥ विचिन्वते चतुर्दिक्षु त्वां हरीद्रास्तदाज्ञया ॥ १८ ॥

नासिका चक्षुः ऋजुरायतश्चैत्यर्थः । पृष्ठवशरीरहस्तपादांगुलीतथा । नासिका चक्षुषी कर्णाकुशवो यस्य चायता । तस्य राज्या विजानीयादिति च । षड्गुणाढ्यः
एष्वर्थादिषड्गुणाढ्यः षड्भुजतः कसकुक्षिवशो घ्राणस्कंधललाटिकासूक्ष्मतइत्यर्थः । कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणः स्कंधो ललाटिका ॥ सर्वभूतपुनिर्दिष्टा उश्रुताः
शुभावहा इति वचनात् । सप्तशः अमात्यामात्रेणाद्वैनाश्रेणयश्च पुरोहिताः । पुरं जनपदं चेति मसमकृतयस्तिस्मादत्युक्तानां सप्तप्रकृतानां इक्ष्वरइत्यर्थः । सप्त-
लोकानां इत्यादितु स्पष्टं । अष्टाक्षरास्थानः श्रीमदष्टाक्षरमंत्रप्रतिपाद्यः । देवः क्रीडादिगुणसंपन्नः । नवगतः सूक्ष्माब्जगुलिपवाणिकयारामनखत्वचः । शं-
कश्चक्षुश्मां येषां स्थितेनरादीर्घजीविनरइसाद्युक्तप्रकारेण नवनतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ द्रुयनेपरितव्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ सः हनुमान् आदात्तदौ ॥ २० ॥ प्रत्ययं विषमं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अशतं दत्तं विराट् नगराभयम् । दानानि द्रा

प्रभंजनादंजनायां जातो हं हनुमान्हरिः ॥ तीर्णार्णवोरामदूतः सत्यं प्राप्तोस्मि दशमेने ॥ १९ ॥
इत्युत्कारामनामाकं सप्रादादंगुलीयकं ॥ जग्राह सानुरागात् तद्रामारामसागतं ॥ २० ॥ प्र-
त्ययं प्राप्य सासीता प्रत्यभाषतमारुतिं ॥ वीरोस्मिरामदूतोसि प्राज्ञो स लंहरिश्चर ॥ २१ ॥ क-
च्चित्पालयते लोकान् रामः सौमित्रिणा सह ॥ कच्चिदप्यतिककुत्स्थः कच्चिन्मां प्रति नेष्यति ॥ २२ ॥
द्वादशे किल मासे मां ग्रन्थेते दशमो ह्ययं ॥ विभीषणस्य कन्यामां नलनामेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ ए-
वं ब्रूवाणा करुणं विलपन्ती शुकालया ॥ स्वामिन् रामप्रसीदति प्ररुरोदपुनः पुनः ॥ २४ ॥ हनुमा-
न्प्राजलिः प्रोचे पादयोर्देवितेशपे ॥ क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थः सानुजः सकपिब्रजः ॥ २५ ॥ दशा-
ननोरामबाणौ दशातंद्रुतमेष्यति ॥ निद्रावान्कुम्भकर्णोपि दीर्घनिद्रांगमिष्यति ॥ २६ ॥ अप-
नेष्यत्यग्निग्रांस्ते रामस्त्वानेष्यति ध्रुवं ॥ अथवास्मिन्मुहूर्तेत्वां नयेयं रायसन्निधिं ॥ २७ ॥ इत्थं
क्तो वाचवामोरूः कथं मान्नेष्यसे कपे ॥ अल्पस्त्वं राक्षसकुला दुःसहात्तमरेरिति ॥ २८ ॥ हम्नह-
नूमान्संगृह्य रूपं हेमाद्रिसन्निभं ॥ वज्रदंष्ट्राखस्तां च तावदकास्मभापत ॥ २९ ॥ उत्थयेयं ध-
रामेनां क्षणेस्मिन्नावधि मेखलां ॥ किमु तालपीथसीलकां रामदासाग्रणीरद्वं ॥ ३० ॥

मरणं ॥ २६ ॥ अपनेष्यति अपहरिष्यति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वायसस्यकाकस्य अक्षितक्षणं आसनाजं अथिज्ञां अथिज्ञानं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ पंथानभार्गाः शिवाभार्गाः ॥ ३६ ॥

तिष्ठमातर्मुहूर्तमे एष्टमंदरमुदरे ॥ शतयोजनविस्तीर्णे रासंश्रित्यसंधुना ॥ ३१ ॥ इत्युक्तं
चतुर्वंगी जानेज्ञानंवलंचते ॥ लंकासयालांसंचूर्ण्य त्वंनुमानितलश्वरः ॥ ३२ ॥ हिंसातस्य
मेकीर्तिः स्यादशस्यनिषूदनात् ॥ स्वयंमसाय्यादरणा लक्ष्म्यास्यतेभवात् ॥ ३३ ॥ पृथ्वीभ
मकांतेन वायसस्याक्षितक्षणं ॥ महर्शेनेवदाभिज्ञां प्रणामंचनिददय ॥ ३४ ॥ विश्वेभ्योभेद
नं रावणंमारयिष्यति ॥ मासास्पर्वमिहागत्य प्राणंरत्नस्यमिसारते ॥ ३५ ॥ कृत्वापराशक्त
छ भ्रातरैरामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवमपिसामात्यं पंथानःस्तुतेशिवः ॥ ३६ ॥ इत्युक्तंदेवश्रुत्वा
तं ददौचूडामणिसती ॥ इमंदेवायदेहीति चिन्हमेकांतिकनिजं ॥ ३७ ॥ चूडामणिंरसज्जद
णम्योवाचपावनिः ॥ रावणारिपतिदेवि त्वंद्रक्ष्यस्यचिरादिति ॥ ३८ ॥ पावनिःपुर्वतश्चरः प
रिक्रम्यप्रणम्यतां ॥ ततस्थलांतरंप्राप्य कार्यशेषमचिंतयत् ॥ ३९ ॥ स्वदूतस्यपितीतत्वं न
रामस्ययशस्करं ॥ तस्मादाविर्भवन्शत्रून् हत्वास्यांराघवाचकः ॥ ४० ॥ इतिसंक्षिप्तहनुमान
कोपयन्राक्षसेश्वरं ॥ वनंविनाशयामास विनातींशुभागरं ॥ ४१ ॥ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ वनं अशोकवनं ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अथोषं पापसमूहं ॥ पञ्चपदं पञ्चसमूहं द्विपः गतः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चोक्ताः शीनाः ॥ ५० ॥ माया

खर्जूरं त्रिणीचासं तिलकं बिल्वमर्जुनं ॥ अश्वत्थं चंपकं दूतं जम्बुनिबद्धं बकान् ॥ ४२ ॥ कपि
 त्यकदलीभूर्जं तमालान् गुग्गुलान् वटान् ॥ आमलकाग्नारिकेलं भल्लमल्लिकचन्दनान् ॥ ४३ ॥
 पनसागरुतालांश्च देवदावीदिकान्द्रुमान् ॥ नानापुष्पसुवल्लीभिर्गुक्तांश्चाननाशयकपिः ॥ ४४ ॥
 सरः कमलकलहारां करीवकमलक्षणाः ॥ पादघातेन लांगलं हस्तघातेन चोरसां ॥ ४५ ॥ लो-
 गूलेन पदांगुल्या जानुना च हरीश्वरः ॥ निपात्योत्पत्य संछिद्य विगिंधोन्मूल्य चद्रुमान् ॥ ४६ ॥
 मारुतिर्मारुतइव रावणोद्यानमाक्षिपत् ॥ अघौघं रामनामेव पद्मपङ्कजमिव द्विपः ॥ ४७ ॥ तुलम-
 श्रिखारामं रामदूतौ क्षिणोक्षणात् ॥ सिंहनादेन महता लंकाभुक्तं पयस्कपिः ॥ ४८ ॥ युद्धम-
 तमन्विच्छन्नारुरोहाथ तोरणं ॥ उद्धृष्टास्तेन नादेन दृष्टा तं पर्यतोपमं ॥ ४९ ॥ राक्षसश्चक्रितस-
 न्ना मायासीतामथाब्रुवन् ॥ कांते कोयंकपिश्रेष्ठो यस्तं संवादगोचराः ॥ ५० ॥ इत्युक्तसंजनीना-
 न्वी मायेरक्षसांध्रुवं ॥ मायाविनांगतिलोकैर्जानं त्येवाहिमायिनः ॥ ५१ ॥ अहिरवहद्दुःप्रता-
 न्विजानातिनचापरः ॥ इत्यस्यावचं श्रुत्वा राक्षस्यो विद्रुनाद्भुन ॥ ५२ ॥

नो कपटिनां गतिस्थितिं मायिनः कपटिनः ॥ ५१ ॥ अहिः मर्पः ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥

तत्रमसादे उदहरदउन्मूलयामास हनूयान्नचैत्यपालान् उद्यानपालकान् तेनस्तर्मेनअवरगःआकाशमाश्रितः ॥ ३ ॥ सरश्चबहुसहस्रं कंदूतिचंद्रः कंदू
स्यांकंदूयनेनचंद्रः युत्थार्थमिति कंदूत्यायुःकइत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रगजविसति सम्राशिखोपमान् अभिसमान् ॥ ५ ॥ सुर्वमालीस्वर्गपात्रा विभूषितः ॥ अ

स्तंभंचतत्रोदहरत्थनमान् सचैत्यपालांश्चजघानतनं ॥ प्रासादमव्यंबरगोददाह स्तंभानलिनारु
मवाचचोच्चैः ॥ ३ ॥ यंमादृशानांभजतेसहस्रं रामःससुग्रीवगुरुःपतिर्मे ॥ कंदूतिचंद्रोममबाहुदं
डो विजृभतेवैरिणमाव्हयामि ॥ ४ ॥ प्रगजर्तात्थंहुनमत्युदारं प्रहस्तपुत्रप्रमुखान्प्रचंडान् ॥
समादिशत्सप्तशिखोपमाना न्सर्मत्रिपुत्रान्कुपितोदशस्यः ॥ ५ ॥ प्रहस्तपुत्रस्त्वथजंबुमाली प्रा
भंजनित्राप्यसुवर्णमाली ॥ ववर्षवाणान्खरयुक्तयानः शिलांविशालांहनुमान्भुञ्जते ॥ ६ ॥ शरैः
शिलायांशकलीकृतायां सालेचमुक्तेरिपुणानिकृते ॥ तेनैववीरःपरिधेणपापं संचूर्णयामासमयान
मेनं ॥ ७ ॥ रणोत्कटान्भंत्रिसुतानवाप्ता नयान्ससैन्यान्यहनत्थनमान् ॥ तलेनकांश्चिच्चरणेन
कांश्चि दन्यान्नखैःकांश्चननादमात्रात् ॥ ८ ॥ संचित्यकिंचित्सनिशाचरेणो दुर्धर्षयूपाक्षविरूपपू
र्वान् ॥ सभासकर्णप्रधसानुवाच सेनाग्रनेहनिपिंचवीरान् ॥ ९ ॥ स्युर्वालिसुग्रीवमुखाःकर्पीद्रा
लोकाधिकानेदृशविक्रमास्ते ॥ इदंमहद्वूतमहोक्षयाय प्राप्तंहिनःसंप्रतिगृह्यतांतत् ॥ १० ॥

रयुक्तयानःखरैःसंयोजितरथः ॥ ६ ॥ मुक्तेदुपताक्षिमे रिपुणाजंबुपालिनामकेन निकृतेखदितेसति तेनैवपूर्वतोरणेविद्यमानेनैव सयानेभरषं ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥ सरावणइत्यर्थः ॥ ९ ॥ स्युःवभूवुःस्युस्थिताःपूर्वभित्तिः । तन्मुभूते ॥ १० ॥

परीत्यपरीवार्यस्थिताः निश्चलानि निश्चितान् अकिञ्चन वधूषुः ॥ कराज्यक्रागः ॥ ११ ॥ निर्घातितवश्रगाविवत् निर्घातयतातिविक्षिप्तमिधमान ॥ प
तल्लभमानः दुर्धर्षदेहेपताद्विगतिसंबन्धः । महानगाभः महापर्वतसमः पिष्टेफेनोपपत्तां सार्पेष्टेफेनसमानतां ॥ अन्यतनूना विन्मयः ॥ १२ ॥ पांडुकीर्तिः

इतीरितास्तेचतुरंगिणीं स्वां चममुपानीय रणाभियाताः ॥ परीत्यदीप्तपवमानरत्नौ शराभिलाता
नकिरक्करालाः ॥ ११ ॥ निर्घातवद्घोरतररातिघोषः पतन्नुत्तमान् रजनाश्चक्राश ॥ दुर्धर्षदेहेयम
हानगाभः संपिष्टेफेनोपमतां जगाम ॥ १२ ॥ क्रुद्धो विरूपाक्ष इमं युयोध सूपाक्षनाभाप्यथ मुहुरेण ॥
सालेन संचर्णितवान्हूनाम् तौ पांसुपिंडाविव पांडुकीर्तिः ॥ १३ ॥ तं भासकर्णः शितशूलशाली
सपाद्विश्रप्रघसोभियातौ ॥ तौ द्वौ च पंचत्वमहो निनाय महाद्रिशृण्णेण महाबलौ सौ ॥ १४ ॥ गजे
गजेंद्रांस्तुरगैस्तुरंगान् रथैरथानेष भटैर्भटान्श्च ॥ अपातयत्स्वर्गमुलाघवहो विनाशिलासालविमा
रणेन ॥ १५ ॥ तृतीयमंशं स्वपताकिनीनां विज्ञाय ममैकपिपुंगवेन ॥ सर्विशदक्षः सकलाक्षिभिश्च
कुमारमक्षं स्थितमैक्षताथ ॥ १६ ॥ पितुर्नियोगं चतुरः सविद्वान् बालार्कभासरथमारुरोह ॥ धनुर्वरं
वीरवरं प्रयातं तमन्वगच्छन् पृतना असंस्थाः ॥ १७ ॥ क्रोधारुणाक्षः कपिभैक्षताक्षो विस्फारयन्का
र्मकमुग्रकर्मा ॥ सतोरणस्थस्तरुणार्कवक्त्र स्तूर्णनदं नवरमाललंबे ॥ १८ ॥

विचित्रकीर्तिः ॥ १३ ॥ शितशूलशाली अतिनिशितशूलयुक्तः । सपाद्विश्रप्रघातयुधसहितः पंचत्वंगणनिनाय प्रापयायाम ॥ १४ ॥ गजे
स्वपताकिनीनां स्वैरेन्यानां विशदक्षः रावणः अक्षं असनामकं ॥ १५ ॥ पृतनाः सनाः ॥ १७ ॥ तरुणां कवकः उग्रद्विदाकरगुल्बः ॥ १८ ॥

रावणिः रावणपुत्रः अंसगः स्वभरारीरास्पृष्टः असतः सत्त्वात् ॥ १० ॥ उन्नोनेत्यन्वयः प्रत्युः कौपः प्रियशंभुः ॥ २८ ॥ नरगयाजहयान् ॥ २९ ॥
विहायसिआकागे कुपाणपाणिषड्गपाणि कृतिनं अभ्यासकुशलं विहंगभतशम्भुः ॥ २७ ॥ पारिवत्यश्रमादिः सप्तदशः ॥ २६ ॥

आकाशमार्गानवकाशहानिं श्रद्धेहरेरावणिरुद्धतंतत् ॥ ततोद्धृतं तत्र च त्र्यम्भः सवायवद्वायुसुतो
क्षतोपतत् ॥ १९ ॥ नरावणीरावणतोयभूतो हन्यामिभंसयुगलप्रचंड ॥ अल्लुहिलीलागिरिसूभि
रित्थं विचिंत्यवीरोभ्यपताद्विपक्षं ॥ २० ॥ रथंरिपोश्चक्रगिबध्नसंतं नमश्चरंप्राज्यनमश्चरारां ॥
सुरासुराभेद्यमथोविभेद तलेनतुंगांश्चतुरंगमांस्तान् ॥ २१ ॥ विद्वद्यथानर्चार्चिद्विद्वान् तं दृग्गण
पाणिकृतिनंचरंतं ॥ निशाचरेंद्रजगद्देहकपीक्षो विहंगमतं रभुंगंभेद्रं ॥ २२ ॥ पादाग्रयोस्तंपरि
गृह्यतूर्णं सहस्रकृत्वःपरिवर्त्यचंडः ॥ समोचभमोसहसाकुमारं गुभोचदेहसहसाकुमारः ॥ २३ ॥
अपूर्वमोदोजनिदेवसंधे तलुष्णवर्षाहनुमत्यपूर्वः ॥ अपूर्वमोदोदृक्कण्ठधरेलं संकतगोदुर्गमनभक्षि
लापः ॥ २४ ॥ सशोककोपःपिशिताशनेशः समादिदेगोदूजितंरणाथ ॥ गलेद्वयत्रासगहाज्यंके
निगृह्यतामाशुसुतत्वयेति ॥ २५ ॥ सन्यालयुक्तनरयोश्चरन् द्विगेलद्विज्वास्त्रवितांशुपदेः ॥ स
अणवज्जस्मिन्पाणिस्त्र स्तूर्णनहंतंहनुमन्मयाप ॥ २६ ॥

अजनीतियोजना दशकं वरावणे जजनीत्य नुवत ॥ २४ ॥ सदेवमित् व्यल्लङ्घनदृष्ट्या गम्यमानं ॥ २५ ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥

ततादृशं ॥ २७ ॥ यस्यैकैकशत्रोरितिर्योजना ॥ लक्ष्यच्युतानेतिसर्वथः ॥ २८ ॥ मृगारिः द्रुमजित् ॥ २९ ॥ अवध्यं वेत्युमशक्यं ॥ ३० ॥ जातिस्वभावभु
शणचीरवत्थः शृणुनिर्मितरज्जुभिः चीरवत्स्वैश्वर्यतः । संहतहनशक्तिमाश्रित्य सिधो भूदृ ॥ ३१ ॥ अपकृतः अपेकारः कुतः ॥ ३२ ॥ जातिस्वभावभु

तमिधनादंससमुद्रनादो विलोक्य भयो वदधे हनमान् ॥ शरानसंस्थान् सवर्षयाव तावत्थरिस्तार
णतः खमाप ॥ २७ ॥ नपक्षिपक्ष्मस्यपियस्यबाणा लक्ष्यच्युता जात्वपिशक्रशत्रोः ॥ तस्येषवः खं
परिपूरयंत्यो सर्वाहूनमत्यभवान्विलक्ष्याः ॥ २८ ॥ तंवचयंतं सकलांश्च बाणा नप्युत्पतंतं च भुजो
प्रसार्य ॥ प्रक्रीडितं प्रेक्ष्य कपिप्रवीरं चिंतामनं तां सथयौ सुरारिः ॥ २९ ॥ अवध्यमेनं भुवनेष्वव
ध्यं पितामहाखेणवशीकरिष्ये ॥ इत्थं सनिर्धार्य महामनस्वी ब्रह्मास्त्रमस्मै सहसामुभोच ॥ ३० ॥
विष्णोः प्रसादात् स कलाखतेजो नमांस्पृशेदेवमपीह बद्धः ॥ द्रष्टव्यामिव द्यामिचरावणंत मिति स्म
रन्नखवशो भवत्सः ॥ ३१ ॥ सराक्षसैस्ते शणचीरबद्धः सभांप्रणीतः प्रतिभर्त्सितश्च ॥ राज्ञः पु
रस्ताश्चिहितो विलंच शक्तोपि सेह निजकार्यसिन्धौ ॥ ३२ ॥ कस्त्वं कपेत्वं कुत आगतोसि कस्मात्सि
दूतोपकृतः किमर्थं ॥ इत्थं दशस्येन सप्रच्छयमानः प्रणम्य रामं हनुमानुवाच ॥ ३३ ॥ जातिस्वभावो
वनलोपनंत त्वमस्वराजन् फलजीविनानः ॥ ३४ ॥

जिघांसया हंतुमिच्छया अभ्यापततः अभ्यागच्छतः पुरुषानजिजीविषुः जीवनकामः नक्षपयेत्तनादायेत् प्रभुः शक्तिमांस्तर्ह्यतिथेः । सुतविक्रमं दंष्ट्रिनिन्यरा
क्रमे भास्यात्मास्तु ॥ ३५ ॥ आर्यः रामः ॥ ३६ ॥ इष्टे समर्थो वर्तते ॥ ३७ ॥ विग्रहः कलहः न प्रशस्त इति योजना ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥

जिघांसयाभ्यापततः कएव जिजीविषुर्नः क्षपयेत्प्रभुश्चेत् ॥ न ब्राह्ममंलं मनबंधकस्या न्माकातु
कंतेसुतविक्रमे स्यात् ॥ ३५ ॥ मांरामदूतं मरुतस्तनूजं विधिस्वर्यद्रष्टुमुपागतं त्वां ॥ कृपाकरः क्षास्य
ति चौर्यमार्यः प्रणम्य देवीप्रतिदीयते चेत् ॥ ३६ ॥ नोचेद्रुतं द्रक्ष्यसिराधवौ त्वं तंचाथवीरं कपिपु
थनार्थं ॥ रामेषुरेकः ससुरासुरादीन् संहर्तुमिष्टिसकलांश्चलाकान् ॥ ३७ ॥ त्वामल्पसारं किमुता
ल्पबुद्धे माविग्रहो भूछरणं व्रजैनं ॥ शक्तोऽप्यहं त्वांसबलं न हन्यां भूम्नः स्वयं शत्रुवधेयशः स्यात् ॥
॥ ३८ ॥ एवं ब्रवाणं पवमानसूना वाज्ञापयत्तस्य वधं दशास्यः ॥ राज्ञो न दूतस्य वधः प्रशस्तः पुच्छं
कपेरस्य दहामशीघ्रं ॥ ३९ ॥ विभीषणेनेत्यभिभाषितोऽसौ तत्पुच्छमच्छं किल दग्धुमैच्छत् ॥ राजाज्ञ
यापुच्छममुष्यवस्त्रैः संवेष्टितं संवदधोतिमात्रं ॥ ४० ॥ यत्नेन संवेष्टय निशाचरेन्द्रा स्तत्राग्निमुच्चै
रुददीपयंस्ते ॥ ४१ ॥ पुनः पुनस्तैः परिणीयमानः संप्रीयते स्मैष पुरीं दिधक्षुः ॥ ज्वलंश्च नैनं ज्वल
नो ददाह मरुत्स्वरूपं हि मरुत्सुखं तत्त्वात् ॥ ४२ ॥

उददीपयन् ज्वलयामासुः ॥ ४१ ॥ तैः राक्षसैः परिणीयमानः परितः आनीयमानः एष हतुमान् संप्रीयते स्म अत्यंत प्रीतिं भवन् दिधक्षुः दग्धुर्कामः ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ रक्षिणः रक्षाकृतं सवानिगृहाः राजावगंगादि राजांतपुर्ण ॥ ४४ ॥ दंडघणं परिश्रमार्जना ॥ ४५ ॥ वितानकम्
यश्चर्मनदीधिराजसमुद्रं मार्गतिपायजकः हनुमदाख्ययजमानः ॥ ४७ ॥ नैवदग्यति योजना ऋषीणां गतिवशः श्रुत्यन्ययः ॥ ४८ ॥ हृदयं निम

सशैलसंकाशशरीरआसीत् क्षणाद्विलप्रतनुं श्रपश्यात् ॥ बंधाद्विमुक्तोऽथ च पर्यतामो योगीश्वर
स्तच्च पुरंददाह ॥ ४३ ॥ सतोरणस्थं परिघं गृहीत्वा तद्रक्षिणस्तेन निहत्य सर्वान् ॥ लंकां सभागा
पुरसाधसन्न राजावरोधादिमतीददाह ॥ ४४ ॥ ज्वालतत्र ज्वलनोतिमात्रं ज्वालतस्माद्वि
गुणं हनुमान् ॥ सर्वत्र चैकक्षण एव दृष्टः स विश्वरूपत्वमवाप नूनं ॥ ४५ ॥ आक्रंदनैः संदहनैर्नि
पातैर्विलोडनार्थैर्भयदुःखपूर्णैः ॥ हनुमता दंडघरेण दग्धा लंका नरेण नरकोपमाना ॥ ४६ ॥
वितानकमैत्थमिदं विधाय नदीधिराजं वभृथं च कृत्वा ॥ समर्पयामास भर्षणाय रामाय तन्मार्गति
याय जूकः ॥ ४७ ॥ दग्धदुरीमारुतिना ससस्ता सीतान्वितान् नदीधिराजान् ॥ स्याद्विक्रमो
नीतियुतः प्रभूणां श्रुत्वेत्यर्षीणां सवचोभयनंदत् ॥ ४८ ॥ श्रान्तो भवान्नेमरुतः सुखं प्रागेव ही
त्याशिषमुक्तवत्यै ॥ संसां वितायै सरमावचोभिर्ननाम तस्यैर्हनुमानिथासुः ॥ ४९ ॥ क्षिप्रं सभागल
तुदेव इत्थं तयोदितो बाढमिति प्रणम्य ॥ गिरिद्रुमारुहगिरिप्रकाशं स्तितोऽर्षिरब्धिपदं धेनुं रेव ॥ ५० ॥

तस्यैसीतार्यैः यियासुः गंतुकागः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

धराधरं पर्वतं अमेयधामा अपरिमितसायुध्यः ॥ ५१ ॥ अयं हनुमान् दीर्घ्या विशालः आशाः दिशः हरति पुरा इव अहर्दिवा भूतं शुक्रेण त्रिदशैर्दुन्दुभैः ॥
पुरा इव खंडितवानिवायूत् । भासां तेजसां अन्यतेजः पिबति पृग इव पिबन्निवायूत् । एवं विधेहनुमान् सत्वरं अधिकं गतं यन्वदः ॥ ५२ ॥ दीर्घ्या तं वेदन्

धराधरं तं धरया समानं कुर्वन्पदाभ्यामतिपीडनेन ॥ उत्पत्य नित्योद्युतिमान् हनुमा नमेयधामा जल
धि ततार ॥ ५३ ॥ आशा विशाला हरतीव दोभ्यां मूर्ध्वा डमुत्वं डयतीव धूमो ॥ पुरान्यते जः रिज
तीव भासा श्रीमान् हनुमान् धिक्कराज ॥ ५४ ॥ कर्पीद्रचंद्रे गंगं गते स्म न्वीचिववागीममवधत्त
॥ तां ग्रंथबाहुल्यभयान्मनीषा स्थैर्येण वेले वनियच्छतीयं ॥ ५५ ॥ परस्वले संनिद्रितमना इत्येव
वर्गान् प्रतिहर्षयन्सः ॥ दीनानिराशाः पतिताः कर्पीद्रा स्ते ते न नादेन न नन्दुरुच्चैः ॥ ५६ ॥ व्यकृते
नमान्सददर्शसीतां मानी न गर्जेदकृतार्थ इत्थं ॥ ब्रह्मात्मजो काः कपयद्रुद्रा न गेपुर्नान्नतज
श्च ॥ ५७ ॥ अथावतीर्णपरिपूर्णमेन मवेक्ष्य माहं द्रुमहीधरं द्रे ॥ उपायैर्नैर्गुलकलैः सपुष्पै रस्य
सर्वेपिवर्दिरेते ॥ ५८ ॥ दृष्ट्वा मयाराधयवत् भेति निशम्य वासिस्तनयस्सुदर्शी ॥ लट्कपिनि
लमुज्जगर्जं प्रत्युत्पपातालमुदग्रपुच्छं ॥ ५९ ॥ पिण्डेक्षणैर्गणदंशगुजाद्यैः पुष्टः पुरश्चरन्निबिबिस्त्रिय ॥
उदंतमाद्यंतमुतनिवेद्य प्रशम्यते स्म यत्सनस्यसूनुः ॥ ६० ॥

तां वाणीं इयं मनीषेत्यन्वयः । वंलेव सपुद्रतदमिव नियच्छति प्रशमयति ॥ ५३ ॥ सन्निहितं गति ॥ ५४ ॥ मानीर्धामा नवान्न ब्रह्मात्मजो काः प्रोचमान
थिताः न गेपुर्नान्नतजः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ पिण्डेक्षणः वानरैः शंभुना द्रुमगुत्रः जांचवान्द्रुमगुत्रः जांचवान्द्रुमगुत्रः जांचवान्द्रुमगुत्रः ॥ ५८ ॥

दष्टेष्टिद्वैतानवचनस्य आश्रम्य कथनं उक्तमदूतबललक्षणां सूचितं सूचयितुं भेल्यादिकथने दृष्टार्किकनवेतिमंशयः प्राप्तः पथादृष्टित्वचनस्य चालुक्यनात् संदृष्टं सति सर्वविजलक्षणे सुग्रीवेण लक्षणेन च गृहिते शोचै शोवाच अलिख्यं स्वस्वपुत्रनादिकं समस्तमपि पृच्छातं शुक्लायायाः सीतायाः पदं श्रुत्वा अर्गद ग्धान् संदेशानपि शोवाच चेत्यन्वयः ॥ ६७ ॥ चित्रकूटपर्वते कांतायाः सीतायाः मनः शिलः मनः शिलः मनः शिलः शिलारसस्य संबंधिनं तिलकविधिं तिलकनिष्पणञ्च वन्हा शोवाच । काका शिक्षति भपि क्राकस्य नयननाशमपि सीता संदर्शने चिन्हं प्राच । पूर्वाचित्रकूटे स्थिते लीलाया त्वया कदाचित् शिलारसेन सीतायाः तिलकं कृतं किं

दृष्टासाजनकमुतेतिवाक्यमात्रा त्संत्दष्टेस्परविजलक्ष्मणेमहेश ॥ त्रौचसौपवनसुतोखिलचतुर्त्तं
संदेशानापिविशदांछुकालपायाः ॥ ६७ ॥ कांतायाःस्तिलकविधिंभनःशिलायाः काकाक्षिप्ताभि
पिचित्रकूटऊचे ॥ तंचूडामणिमपिदत्तवान्हनूमान् सोभिज्ञाइतिविदधेखिलज्ञार्थे ॥ ६८ ॥
निर्दुःखःपरमसुखानुभूतिरेको रामोयजगतिर्तथैव रामरामा ॥ वेदायंपवनसुतोह्रितत्वस्ता वप्येवं
व्यधुराधिकविडंबन्ते ॥ ६९ ॥ जातांसिवास्समंद्रात्स्वपदसरसिजेस्वपितांस्वप्रकाशां निर्दोषामर्थ
हीनांजगतिहनुमतोभक्तिमणिक्यमालां ॥ दृष्ट्वातस्मैप्रदातुंसकलमसदृशंचितयनूरामदेवः प्रादा
दात्मानमेवप्रमदमहपरिष्वंगलीलाछलेन ॥ ७० ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे सुंदरकांडे
रामाके नारायणपंडिताचार्यकृतौ षष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ सुंदरकांडः समाप्तः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ल तत्र कदाचित्कस्यचित्काकस्य असिचपातितंकिल इत्यादिकंसीतोक्तवचनमुक्तवानित्यर्थः । सीनादशेन अभिज्ञानानिविश्वासकारणानीत्यर्थः ॥ ६८ ॥
रामरामा रामस्य भायासीता तौरामरामंश्चेति तौ व्ययुः कृतवन्तदंश्चितवन्त इत्यर्थः । विह्वलं लोकानुकारणं ते रायमीतापवमानमुक्ताः ॥ ६९ ॥ तस्य
तादृशाय हनुमते असदृशं अतदर्थयार्थं अननुकूलं प्रमदं महपरिप्वंगलालालोलनसंतोषाख्यात्सवाववन्नानानयं परिप्वंगः आलोलनं तादृशयायाली आ
सेववल्लं तेन आल्लग्य तंतस्मिन् स्वात्मानुग्रहपुनरापि संपूर्णमकरादित्यर्थः ॥ ७० ॥ ॥ इति सुंदरकाण्डिकायां पष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

॥ इति श्रीसंग्रहामायणे सुंदरकांडः स० ॥

॥ अथ श्रीसंग्रहामायणे युत्थकांड प्रारंभः ॥

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ आचष्टुभ्रमवीत् ॥ १ ॥ २ ॥ निश्चिक्येनिश्चितवान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ समूलतूलसर्वमपिराक्षसारण्यमूलतूलवदित्यर्थः । मूलनचाग्रं च सहितैयषाभवतितथासमूलतूलसर्वस्मनेत्यर्थः ॥ ५ ॥ निशाचरधातभिर्देराक्षसाक्यायकारविनाश विहुं सवितामूर्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कुक्षिमध्य

श्रीरामचंद्रायनमः ॥ वाणीश्रुत्वाहनुमतो वाणीमाचष्टुराधवः ॥ कुर्वन्प्रसादसामग्रीं निर्व्याजां सर्वतोघिकां ॥ १ ॥ पौरुषेपुरुषः कोन्यो विद्यते हनुमत्समः ॥ रावणयस्तृणीचक्रे सिंधुमुल्लंघयली लया ॥ २ ॥ इत्युत्कासहसंमंत्र्य भगवान्वायुसुनना ॥ कपीनालंघनोपायं निश्चिक्येसेतुमंब्रूधो ॥ ३ ॥ लंकापुरस्य दुर्गत्वं राक्षसानां च तद्वलं ॥ उक्तं श्रुत्वा हनुमता रामः स्मितमुखो ब्रवीत् ॥ ४ ॥ समूलतूलं ध्यामि रावणारण्यमुल्बणं ॥ उत्तराफल्गुनीहाद्य मध्याह्ने गमनं शुभं ॥ ५ ॥ राम उक्तेति रविज मारुरोहाथमारुतिं ॥ निशाचरधाताभिर्दे सविते वोदयाचलं ॥ ६ ॥ आरुरोहाथसौ मित्रि रंगदं कनकांगदं ॥ रामसुग्रीवयोर्बाक्या त्सर्वसैन्यानि निर्ययुः ॥ ७ ॥ नीलः सेनापतिः सेना माकर्षद्व्यग्रतोययौ ॥ पार्श्वयोर्थधूनाथाव प्युषभोगंधमादनः ॥ ८ ॥ सुषेणजांबवत्पूर्वा रक्ष तः कुक्षिमव्रजन् ॥ सुग्रीवसौ मित्रियुतः सेनामध्ये ययौ प्रभुः ॥ ९ ॥ पनसाद्यावानरेन्द्रा रामसुग्री वशसनात् ॥ पर्यगुश्चक्रवच्चक्रं परितः परिपालकाः ॥ १० ॥ जीमता इव गर्जतः सपक्षापर्वता इव रामदासाः कर्पीद्रास्ते रेजिरे गमनोत्सवे ॥ ११ ॥

भार्गु भव्रजन् आगच्छन् ॥ ९ ॥ पर्यगुः परितो भ्याजगुः चक्रसैन्यं ॥ १० ॥ जीमताः मेघाः ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ नचक्रमेनलंघितवान् अतिक्रम्यनगतवानित्यर्थः ॥ १३ ॥ दक्षिणः कुशलः ॥ १४ ॥ प्रत्यनीकमिव प्रतिभैरन्याभिर्वसितं ॥ १५ ॥ चैवर्तितं
सेनान्यासेनाप्रणेत्रानीर्लेन । नीलप्रत्युत्केत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अत्रात विप्रममकरांश्च उपवाय उपधानं शिरःपीठं लता दक्षिण दक्षिणः ॥

अदंतःफलमूलानि पिबंतौमधूरंमधु ॥ गायंतोराघवगुणान् स्वैरंयातिस्मवानराः ॥ १२ ॥ रात्रा
ज्ञावेलयारुद्ध कपिसैन्यमहार्णवः ॥ परग्राभब्रजादीनि क्षुभितोपिनचक्रमे ॥ १३ ॥ दक्षिणःस
दिशंगच्छन् दक्षिणालक्ष्मणाग्रजः ॥ विध्यंसंहंचाऽग्रगच्छ न्मलयंचमहीधरं ॥ १४ ॥ महेंद्रवंद्यो
मार्हेन्द्र मधिरुह्यमहीधरं ॥ प्रत्यनीकमिवापश्य द्वारिधिसेन्यवारिधेः ॥ १५ ॥ वेलांचिज्ञालामा
पेदे माहेंद्रादवरुह्यासः ॥ सेनायास्तत्रसेनान्या रामोवासमकल्पयत् ॥ १६ ॥ प्रार्थयन्किंलपंथा
नं सिंधुसिंधुशयस्ततः ॥ विश्वेश्वरोपिभगवा न्मादवंधर्ममाश्रितः ॥ १७ ॥ अशेतानंतशायनो
वेलायांदर्मसंस्तरे ॥ भुजंभुजंगभोगाभा मुपधायाथदक्षिणं ॥ १८ ॥ रावणोमयमाहूय गृहह
र्म्याणिपूर्ववत् ॥ कारयामासचित्राणि सभांप्रापसमापतिः ॥ १९ ॥ तादृशंहनुमद्वीर्यं वीर्यरा
क्षसपुंगवाः ॥ सभायांमंत्रिणामध्ये चिंतातांतोब्रवीदिदं ॥ २० ॥ दृष्टंहितस्यवीरस्य कणैःपौरु
षमद्भुतं ॥ किंवर्णयामोरामस्य यस्यायंकिकरःकिल ॥ २१ ॥ शोषयंस्तंभयन्वापि सिंधुसीताप
तिस्तरेत् ॥ लंकायाःसंकटंकुर्या तत्रनीतिर्विधीयतां ॥ २२ ॥ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ बालिशोऽबालबुद्धिसपबुद्धिभिः किंनो प्रोच्यते रामायानंतवीर्याये त्यादिकं नोच्यते सर्वं प्रोच्यतएवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
जीवन्ना जीवन्वृत्ता यातंगतं भूयसा बलिष्ठेन ॥ २८ ॥ २९ ॥ गोप्यरहस्यं ॥ ३० ॥ मंजुलायनोहरा पुंजकस्थला तन्नायिकाकाचनक्षी ॥ ३१ ॥

इत्युक्तोरावणेनोचे प्रांजलिःसविभीषणः ॥ रामायानंतवीर्याय वैदेहीदीयतामिति ॥ २३ ॥ ब्र
ह्मरुद्रादयोदेवाग्रस्य रामस्यकिंकराः ॥ करामलकवर्द्धिंश्च वैदेहीदीयतामिति ॥ २४ ॥ कईश्वरः
कौविजयः मांविनाजगदीश्वरं ॥ बालिशोऽप्रोच्यतेकिंनो इत्युक्तेरावणोब्रवीत् ॥ २५ ॥ तंप्रहस्त
प्रभृतयः सुपार्श्वार्थास्तथापरे ॥ उच्चैरास्फोट्यगर्जतो राजानमिदमब्रुवन् ॥ २६ ॥ लोकपाला
न्सलोकांस्त्व मिद्रादीन्जितवान्नु ॥ रामःकिलभयस्थानं मानवस्तापसस्तव ॥ २७ ॥ वानराः
किंनराहारा नस्मान्कुर्युःफलाशिनः ॥ कथंचिज्जीवतायातं कपिनाथेनभूयसा ॥ २८ ॥ त्वद्भूवि
अममात्रेण विभ्रातंभुवनत्रयं ॥ कथंतापसपत्नीत्वं बलाद्राजन्नभोदयसे ॥ २९ ॥ मंत्रिणांवाक्य
माकर्ण्य सस्मितोरावणोब्रवीत् ॥ सत्यमेवमिदंकिंतु गोप्यंकिंचिद्वदामिवः ॥ ३० ॥ मयाबले-
नोपभुक्ता मंजुलापुंजकस्थला ॥ पितामहोलोकहितं तदाशापहिमददौ ॥ ३१ ॥ बलाच्चेद्गोदय
सेकांचि छिरःशीर्येततददा ॥ शापोयंननुसीतायाः पातिव्रत्यैकपालकः ॥ ३२ ॥ महाहवननि
र्यतान् पत्रिणःप्राणहारिणः ॥ ननून्वेत्तिरामोसौ तेनमांप्रतिगर्जति ॥ ३३ ॥ ॥

शीर्येत विभ्रं भवेत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ३४ ॥ विकल्पं आभासवचनं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सिध्युपायगुणगानि सिद्ध्यश्चपायाः सामायाः गुणाः मंत्रिगुणाः अंगानि मंत्रांगानि
राजनीतिज्ञत्वादीनितानि शक्त्युदयात् आत्मशक्तयः पूर्वविधाः परशक्तयः इदानीयेवं विधाइति शक्तयः । उदयाः कलेहेनात्मनोभितृत्थयः पर

कुम्भकर्णेद्रजित्पूर्वं प्वेकैकोलरिपोर्वधे ॥ नमोर्दोर्दडकंडूतं विधिर्नमविनाशयेत् ॥ ३४ ॥ इत्थं वि
क्रथनं श्रुत्वा शुद्धबुद्धिर्विभीषणः ॥ प्राहस्मप्रहसन्वाक्य मुदारं हितमच्छलं ॥ ३५ ॥ अतार्किका
न्तशास्त्रज्ञा नष्टद्वोपासकान् खलान् ॥ मुखरान् केवलं भूषान् वज्रैर्मन्त्रमन्त्रपे ॥ ३६ ॥ विनीता
न्नीतिसंपन्ना नधर्माधर्मचक्षणान् ॥ पूर्वापराज्ञान् पुरुषान् मन्त्रिणः प्रतिमन्त्रयेत् ॥ ३७ ॥ सिध्युपा
यगुणांगानि नये शक्त्युदयान्विदुः ॥ नर्तैर्मन्त्रविधिकुर्या त्थैस्त्रिवरतिबुधः ॥ ३८ ॥ मन्त्रिदोषाश्च
शेषाश्च राजन्स्त्वन्मन्त्रिषु स्थिताः ॥ गुणैर्नैकं च पश्यामि मन्येते भयमागतं ॥ ३९ ॥ पुलस्तास्या
न्वये जात स्त्वं श्रुतिस्मृतिपारगः ॥ परदारपरामर्शं न कुर्याल्लोकनिर्दिता ॥ ४० ॥ यदि त्रैलोक्याजैत्रं त्वं
मात्मानं मन्यसे प्रभो ॥ कुसुमास्त्रमिमेदं जयमृत्युतवागतं ॥ ४१ ॥ शिरीषमालामृदुलां यां त्वं
क्लामयसे सती ॥ व्यालीं करालीं तां विद्धि सुप्तं किं नापि हेतुना ॥ ४२ ॥ अलविरोधो रामेण
प्रणतेषु कृपालुना ॥ राजन्वत्थांजलिस्तुभ्यं देवी देवाय दीयतां ॥ ४३ ॥ बांधवाः संसृजेयुस्त्वा
मधर्मैर्ण विनश्वरं ॥ तस्मादधर्मनिर्धूय देवी देवाय दीयतां ॥ ४४ ॥ ॥ ॥ ॥

स्याभिष्टयभावाइतान् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ त्रैलोक्याजैत्रं त्रैलोक्यजयशीलं ॥ ४१ ॥ व्यालीं सर्पवधूं करालीं क्रूरां ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ विन
श्वरं विनाशशीलं ॥ ४४ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४५ ॥ गावः शाणाल्य रमयः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मृषितं शीतं त्वयि सप्तमाकृतेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सर्वेष्वानन्दरम्य वा
यमुक्तान् ॥ ५३ ॥ मन्थज्वलनतः ॥ ५४ ॥ अशरणः अविशमानरक्षकोऽहं भव भयवनवान्हर्भजितानां संसार भयाख्यजनवन्हिना दावाक्षिना

रामप्रसादप्रसरः सर्वासांसंपदांपदं ॥ तस्मैलोकैकनाथाय देवीदेवायदीयतां ॥ ४५ ॥ यावन्नरा
मसूर्यस्य गावःसप्तघ्नबंधवः ॥ हन्यूरक्षस्तमंताव द्वेदीदेवायदीयतां ॥ ४६ ॥ नभयाज्ञचकार्ष
ण्या द्रमोहाज्ञचडंभतः ॥ मयेदमुदितंराजं स्तवतथ्यंश्रुणोषिचेत् ॥ ४७ ॥ विभीषणेनैवमुक्ते
क्रुद्धः प्रोवाचशक्रजित् ॥ अस्मान्महेंद्रजयिनो मानवः किंजयेदिति ॥ ४८ ॥ बालोयं बालिशोराज
न्वध्यस्तेकार्यदूषकः ॥ ब्रजामशरणंराम मित्युवाचविभीषणः ॥ ४९ ॥ मित्रवेषमभिभ्रंत्वां नि
त्यंवेद्विविभीषण ॥ अन्यश्चेत्वाद्दशोहन्या मित्युवाचाथरावणः ॥ ५० ॥ मृषितं परुषंवाक्यं ज्येष्ठत्वा
त्तवरावण ॥ स्वस्ति तेस्तुगमिष्यामी त्युक्तोत्तस्थोविभीषणः ॥ ५१ ॥ चतुर्भिः सचिवैः सार्धं चतुरैः स
गदाधरः ॥ मुहुर्तेनांबरचरो रामपार्श्वमुपाययौ ॥ ५२ ॥ प्रकाशमानआकाशे संरब्धान्प्रेक्ष्यवानरान् ॥
मेघगंभीरनिर्घाषो बभौषेसविभीषणः ॥ ५३ ॥ रावणस्यानुज्ञां प्राप्तं रावणेनावमानितं ॥ रामभक्तइति
त्यक्तं मामन्यव्यं हरीश्वराः ॥ ५४ ॥ भवभयवनवन्हिर्भजितानां निरुपधिभक्तिरसामृताब्धिभाजां ॥ श
रणमशरणो ब्रजामिरामं शरणमहं करुणाकरं मुकुंदं ॥ ५५ ॥ इति श्रीसं० रा० युद्धकांडे रा० प्र० सु० १

भजितानां दायानां निरुपधिभक्तिरसामृताब्धिभाजां निरुपधिः निर्व्याजः यः भक्तिरसनान्नकोमुताब्धिः अमृतसमुद्रः तत्साहितानां युद्धाणां शरणं
रक्षणकर्तारं करुणाकरं मुकुंदं रामशरणं ब्रजामिरामं दीकार्या प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥

॥ श्रीः ॥ पौलस्त्ये पुलस्त्ये पुलस्त्ये पुलस्त्ये ॥ १ ॥ २ ॥ स्तवावीर्या ॥ ३ ॥ तेषुल्याः दानराः ॥ ४ ॥ स्नेहमितेकत्रैकं
सफलाः अपोविषोषसाहिताः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ आमयोरंगः रोगव्याधिगदायइत्यमरः ॥ ८ ॥ ९ ॥ हयभागात् परित्याज्यभागान् ! अपक्रा

श्रीः ॥ इतिब्रुवाणेपौलस्त्ये सूर्यसूनुरमर्षितः ॥ अश्रद्धधानस्तद्वाक्यं प्राप्यराममभाषत ॥ १ ॥ रावण
स्यानुजोनाथ शरणंत्वांकिलागतः ॥ मायिनारक्षसामेनां मायांमन्येसवध्यतां ॥ २ ॥ कपिराज
वचःश्रुत्वा कपीनाभाष्यराघवः ॥ ब्रुवंतुसचिवाःसर्वे नीतिंस्वाश्रित्यभाषत ॥ ३ ॥ किमस्त्यवि
दितेदेव त्रैलोक्येसचराचरे ॥ वक्ष्यामोथनियोगात् इत्युक्तातेवभाषिरे ॥ ४ ॥ विपक्षवर्गनिर्मु
क्ताः सस्नेहाःसफला अपि ॥ शराइवनिर्द्धेत्यु रितितत्रांगदोब्रवीत् ॥ ५ ॥ स्नेहवांश्चापरिचितः
परीक्ष्योनाशुगृह्यतां ॥ गृहीतोविषवधन्या दितितंशरभोब्रवीत् ॥ ६ ॥ देशकालस्वजातीनां दे
हाच्छंभयोहिराक्षसः ॥ मन्येपरीक्ष्यएवेति जांबवान्यक्तमभ्यधात् ॥ ७ ॥ आकारैरिगितैर्दायैः
सोश्चद्वेयःपरीक्ष्यतां ॥ औषधैरामयोयद्द दितिमैदोभ्यभाषत ॥ ८ ॥ नीलतारादिभिर्नीत्या नि
द्यमानेविभीषणे ॥ प्रतिभाजृभितंवाक्यं हनुमान्राममभ्यधात् ॥ ९ ॥ हयभागाच्चगृह्णति सा
रंसारविदोजनाः ॥ सानुरागंमविव्रस्तं मणिफणिकुलादिव ॥ १० ॥ ॥ ॥

रादि भागारित्तर्यः । गृह्णति आदयते सानुरागं शोभादिगुणोपपन्नं अविव्रस्तं भासाक्यदोषरहितं आलोचामयणैः कथमयोषधिदोषः ॥ १० ॥

पौष्पमधुपुष्पसंबधिरसं ॥ मधुमेधपुष्पसइत्यमरः ॥ तत्रलोकैरेवदहरणं दृष्टोतइत्यन्यः ॥ ११ ॥ सारं स्वप्नसो निमलत्वेन ॥ १२ ॥ प्रकृतिपूर्ववभा
वं कमलाकारस्तदाकः तत्रपरीक्षानामावगाक्षात्यंत विखेडनं ॥ १३ ॥ अविनीतिमता विशिष्ट नीतिपर्ययरहितानां ॥ १४ ॥ सर्वलोकशरण्यन सर्व

अपरीक्षयापरिचितं सारं गृह्णातिसारवित् ॥ तत्रोदाहरणं गृह्णन् पौष्पमधुकरो मधु ॥ ११ देश
कालादिदुष्टोपि सारः सारेण श्रूयति ॥ नानामलेन मलिनं शुद्धं हेमवन्दिना ॥ १२ ॥ अतिमा
त्रपरीक्षाभिः प्रसन्नः कलुषी भवेत् ॥ प्रकृतिं च त्यजेच्च द्विमलः कमलाकरः ॥ १३ ॥ अविनीतिम
तां नीतिं नाहं मानदमानये ॥ सचिवानामपीषांते मम तावन्मत्तं श्रुणु ॥ १४ ॥ ऋजुः परपरित्य
क्तो धार्मिकः शरणगतः ॥ सर्वलोकशरण्येन त्वया ग्राह्यो विभीषणः ॥ १५ ॥ वीर्योदायं तव ज्ञात्वा
राक्षसानां च संक्षयं ॥ साम्राज्यं भोक्तुमाप्नोयं पादोपांतं तव प्रभो ॥ १६ ॥ भ्रातृव्यं भ्रातरं हत्वा रा
ज्यमस्मै प्रदीयतां ॥ अनुरक्ताय दासाय सुग्रीवाय यथापुरा ॥ १७ ॥ इति तन्मारुतेर्वाक्यं लाल
यन्न ब्रवीत्प्रभुः ॥ मन्मतप्रतिबिंबत न्तं साधुह नूतनः ॥ १८ ॥ अपरोक्षः परोक्षं वा शरणं मामु
पागतं ॥ शत्रुं मित्रमथान्यं वा पालयेयेति मेव तं ॥ १९ ॥ न मे भयं राक्षसतो यद्ययं छद्मसौत्तदः ॥
मदंगुलिचालयितुं नालं सर्वसुरासुराः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लोकशरणप्रदेन ॥ १६ ॥ १६ ॥ भ्रातृव्यं शत्रुभूतं ॥ १७ ॥ मन्मतप्रतिबिंबं ममाभिप्रायसदृशं ॥ १८ ॥ अन्यददासीनं पालयेय पालितं श्रुयां व्रतं
स्वभावः ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अवगच्छामि सम्भक्जानामि आन्वयन् आन्वापयामास वानरैः करणैः स्वयमेवाञ्जयादित्वा ॥ २१ ॥ नगैः स्मिन्निधुदुर्ध्वं भवतश्चित्वा ॥ २२ ॥
 प्राज्यं बहुद्वं ॥ २३ ॥ २४ ॥ आहतं आनीतं ॥ २५ ॥ २६ ॥ चारः गृहपुरुषः ॥ २७ ॥ शुकं शुकनामकं राक्षसं ॥ २८ ॥ निरंगमः श्यामं वि

अवगच्छामि च स्वच्छं मम भक्तं विभीषणं ॥ हृत्युत्कावानरैरेन माव्हयद्रक्तवत्सलः ॥ २१ ॥ आयु-
 धानिनेगेन्यस्य शांतरूपांतरगतः ॥ ननामरामपादजं सहभृत्यैर्विभीषणः ॥ २२ ॥ रावणं सगणं
 हत्वा देवविप्रापराधिनं ॥ प्राज्यं राक्षसराज्यं ते दास्यामीत्यवेदप्रभुः ॥ २३ ॥ दास्यंतदुलभं प्रा-
 प्तं कैवल्यस्यैव कारणं ॥ योत्स्यामिराक्षसैः सार्धं मित्युवाच विभीषणः ॥ २४ ॥ बह्वजेनाहते तेनाथ
 रामो वारिधिवारिणा ॥ लंकाधिपतिरित्युच्चै रभ्यषिचिद्विभीषणं ॥ २५ ॥ कपिराजेन संपृष्टो निज-
 गाद विभीषणः ॥ समुद्रतरणोपायं सेतुबंधं महामतिः ॥ २६ ॥ दृष्ट्वा कर्पीद्रुसैन्यं छादूलो नाम-
 राक्षसः ॥ रावणस्य चरोगत्वा रावणाय न्यवेदयत् ॥ २७ ॥ ध्यात्वामुहूर्तं निश्चस्य संभ्रातः मद-
 शाननः ॥ शुकं दूतं कर्पीद्राय प्रेषयामास सत्वरः ॥ २८ ॥ शुको विहंगमो भूत्वा निस्तीर्य लवणाणं
 वं ॥ स्थितो वियतिसुग्रीवं रावणस्य चोब्रवीत् ॥ २९ ॥ मरुद्रस्याहरं भार्यो वानरैर्द्रुक्ता गसः ॥
 भवान्मे भ्रातृदेशीयो विरोधं कुरुते कुतः ॥ ३० ॥ सुरासुरैर्ग्रधृष्या लंकावानरदुर्गमा ॥ तस्मात्ते
 विग्रहो मामू किष्किंधां कुशलीव्रज ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

यति आकाशे ॥ २९ ॥ आहरं अपहतवानभवं कृतागसः शूर्पणखी नासांछेदादिकं खरादि वधादिकं चापराधं कृतवतः ॥ आतुं शौचः श्रावणमः ॥ ३० ॥

॥ ३२ ॥ माघानिहन्ता दंतमन्यः दूतहंतोहमिति भाषमाणः ॥ ३४ ॥ मित्रदंष्ट्रः अमित्रः शत्रुः ॥ अतोभियाताय प्रत्यागमनं
मकुत्वास्थिताय ॥ ३६ ॥ क्षामिणक्षमाकृत्वास्थितं क्षामं अशक्तं ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ आजीहः संस्पृष्टः सर्पिः कलशदेशीयः मृतमयश्चान्नः नानज्यनपुनः

इतिब्रुवाणंतदृष्ट्वा कर्पीद्राअंगदादयः ॥ स्वमुत्पत्यनिपात्याधः पक्षंतस्योदमूलयन् ॥ ३२ ॥ लो
ढ्यमानोघराष्ट्रे ताड्यमानश्चवानरैः ॥ हारामराजधर्मज्ञा दूतंपाहीतसोऽदत् ॥ ३३ ॥ नदूतं
श्रोरएवायं चारइत्यंगदोब्रवीत् ॥ माघानिदूतंमन्योसा वित्यूचेसमितंप्रभुः ॥ ३४ ॥ तस्यैव
ममित्रोयं रामामित्रोदशाननः ॥ गच्छेद्यमपुरीमित्थं मश्रीवःशुकमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ प्रतीक्षमाणो
भगवान् त्रिरात्रंचक्षमापरः ॥ चुक्रोधानभियाताय वीर्याब्धिलवणावध्यये ॥ ३६ ॥ मन्यंतैक्षमि
णंक्षामं नीचोदंढ्येनतप्यति ॥ इत्युक्त्वादत्तभगवान् बाणंवाणासनंचसः ॥ ३७ ॥ आधर्षतेरा
धवस्य बाहुनाबाणमुल्बणं ॥ निसर्गरक्तोनेत्रांतो रक्तत्वमभजत्युनः ॥ ३८ ॥ रामपांगानलुङ्वा
ला जालालीढोमहोदधिः ॥ सर्पिःकलशदेशीयो भृशंतातप्यतेपुरा ॥ ३९ ॥ शुण्यलंभोनिधौ-
मंशु क्षुभ्यत्यस्मिन्जगत्रये ॥ प्रसीदलोकनाथेति देवाःसमुनयोद्भुवन् ॥ ४० ॥ कोपितोऽयस्म
विपदे प्रसादःसंपदेतव ॥ क्षमस्वार्थेतिधनूषि व्याललंवेसलक्ष्मणः ॥ ४१ ॥ संभ्राज्यसन्नचक्र
दिः संभ्राम्यन्नंबुधिःस्वयं ॥ अर्हणंशिरसाबिभ्र द्रूपवान्प्रत्यहश्यत ॥ ४२ ॥

असंतंसंतोभूत ॥ ३९ ॥ शुण्यतिशोषंप्रापुवतिसति मंशुषिप्रं क्षुभ्यतिशोषयंकेसति ॥ ४० ॥ व्याललंवेआश्रित्य अवलंभदृष्टिर्वागिच्छयः ॥ ४१ ॥
संभ्राम्यन्नकचक्रादिः संपारवर्तमानग्राहसमूहादि प्राणिराशियुक्तः संभ्राम्यन्संभ्रमयुक्तः अर्हणंउपायनं ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ नवेदनजानामि अत्तिमंहरिष्यसि ॥ ४४ ॥ हेरामतेतवयथाः समुद्रमेतुःकीर्तिनामकममद्रुमयेतुविस्थितः । यमोक्तेभाग्यवत । वज्रार्तिहोतु
मिहतेयशसोवितत्यैइत्यादि ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ दुकूलालन्दुकुलनामक ममकुलोमव्यदेश मन्देशपरमुद्रा मोभितः यथाधः ॥ ४९ ॥

वैडूर्यमणिसंकाशो नानामणिविभूषितः ॥ गंगादिभिर्हतोदारै रामंनत्वाभ्यभाषत ॥ ४३ ॥ नवे
दाहजडमति स्त्वाविश्वाधीश्वराघुना ॥ त्रिगुणैस्त्रिजगंतित्वं सृजस्यस्त्रिचदार्पसि ॥ ४४ ॥ न
शःसमुद्रहेतुस्ते मयिसेतुर्विधीयतां ॥ तेनरावणमासाद्य सूदयाऽऽनयजानकीं ॥ ४५ ॥ उक्तो
मुनिनार्यं नलस्यकपिकर्मतः ॥ पीतेनमांकुभजेन भविष्यत्कार्यवेदिना ॥ ४६ ॥ नलविधिपि
तंसर्वं नगलोरितिशोभन ॥ तेनकार्यमिदंसेतु बंधनंभवदाज्ञया ॥ ४७ ॥ अगस्त्यस्यद्वारादेव न
लोमत्सेतुबंधकः ॥ भवेदागोममस्वामिन् क्षम्यतांभक्तवत्ताल ॥ ४८ ॥ ममकुशौदुकूलस्ये म-
रुदेशेमहासुरान् ॥ निषूदयेदयंदेव शरोमोधेतरस्तब ॥ ४९ ॥ इत्यर्थितःरागरेण सगराख्य-
शेखरः ॥ आभीरजन्मनादृत्या नवधीत्तेनपत्रिणा ॥ ५० ॥ सीताकांतप्रसादेन शरुकांतारत्नम-
कं ॥ वनंतदभवत्पुण्यं फलमूलांबुपुष्पकं ॥ ५१ ॥ विश्वकर्म्मसुतंवीरं विश्वकर्म्मविशारदं ॥ आदि-
देशनलंदेवः सेतुंकर्तुमहाणवे ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सगरान्वयशेखरः सगरराजवंशोत्पन्नानां राज्ञांचूडायाणिभूतः रामः आभीरजन्मनः आभीरभ्यामहासूदुरभ्यांजातानिसर्थः । आभीरितुमहासूदुरा-
रः । आभीरजन्मनामकानितिवा पत्रिणावाणन ॥ ५० ॥ ५१ ॥ विश्वकर्म्मविशारदं सर्वकर्म्मकुशल ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीमतासेतुनातेन समेनविमलेनच ॥ कपिकोटिसहस्राणि सहस्राब्धिमतारयन् ॥ ६५ ॥ विभी
 षणोगदापाणि रग्रतःसचिवैर्ययौ ॥ राघवौचससुग्रीवौ वायुजांगदाहनौ ॥ ६६ ॥ कोसलेंद्रः
 सुवेलाद्रिं समारुह्यसलक्ष्मणः ॥ सेनायाविश्रमंचके सुग्रीबेणाभिनंदितः ॥ ६७ ॥ दशमुखन-
 गरीविलोक्यलंकां शरमथपाणिगतं निरीक्षमाणः ॥ दयितहनुमदंससक्तहस्तो गिरिशिखरेविर-
 राजवीरराजः ॥ ६८ ॥ अभोधिशोषणमशेषसुरारिनाशं सेतोश्रबंधनमवेक्ष्यपरस्यवीर्यं ॥ देवो
 पदेवमुनयोमुदिताउपेत्य रामस्यचक्रुरथतस्यमहाभिषेकं ॥ ६९ ॥ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे
 युत्थकांड रामांके द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥
 श्रीः ॥ विधायव्यूहविस्तारं रामः सुग्रीवसंयुतः ॥ शुकमेवमुमोचाथ तंदूतरावणांतिकं ॥ १ ॥ क
 पिभिर्महिषिप्रिष्टांगो लुप्तपक्षस्तथाशुकः ॥ जीवन्कथंचिद्वृत्तान्तं रावणायन्यवेदयत् ॥ २ ॥ विक
 स्थनपरः पापो रावणः शुकसारणो ॥ रामसेनांगणयितुं चारोप्रेषितधान्युनः ॥ ३ ॥

॥ श्रीः शुभोचनोचयामास ॥ १ ॥ २ ॥ शुकसारणो तन्नामकौचाराकापिकप परीषदौ ॥ १ ॥

अयतोताप्रयत्नचक्रतुः ॥ ४ ॥ शयितान् विश्रमंकृततः आपितान् उपविष्टान् । यातान् इतस्ततः चरतः पक्षेनाद्दुर्बला ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
संख्येयसंख्यातव्यं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ बाणवर्हिःपरिस्तीर्णवाणस्यद्वर्धः परिद्वृते वानरास्त्वस्मीडिते वानराख्यैः कृत्स्निभिः शरतुने ॥ १३ ॥

कपिरूपधरोचारी चरंतौराक्षसौचतौ ॥ इतस्ततो गणयितुं मयतेतां प्रभोश्चमूं ॥ ४ ॥ परेस्मि-
न्यपरैश्च सेतावद्रौवेनेजले ॥ शयितानासितान्याता नैक्षतंतौ कपिप्रजान् ॥ ५ ॥ ज्ञात्वा विभी-
षणः प्रोचे तौ चौरौ छलवानरौ ॥ सुदृत्ता विबुधवृत्तौ प्रोत्पतता वितस्ततः ॥ ६ ॥ महाबलहृन्ध-
मानौ कपिभिः क्रूरविक्रमैः ॥ क्षीणप्राणा बथक्रंदं चक्रते तौ जीजीविषू ॥ ७ ॥ रावणस्य च रावा-
वां त्वत्सेनायाः परीक्षकौ ॥ बर्धोजलिरयं राम क्षमस्व जयधार्मिक ॥ ८ ॥ इत्युक्त ऊच भगवा न्प्र-
हसनशुकसारणौ ॥ साभयं राम भृत्येभ्यो युवयो न्यस्तशस्त्रयोः ॥ ९ ॥ संख्याते च दिदसेन्य ग-
म्यतां स्वाभिर्नोतिकं ॥ नोचेत्पुनश्च संख्येयं सहायोस्तु विभीषणः ॥ १० ॥ अनंगबाणक्षुभितं हृ-
दं रावणस्य तत् ॥ अंगवंतो वयं बाणैर्भैस्त्यामहतिचोच्यतां ॥ ११ ॥ एवं रामेण गदिते सुग्रीवः
कुपितो ब्रवीत् ॥ इदं च वचनं वाच्यं भवद्भांस्वामिसंनिधौ ॥ १२ ॥ बाणवर्हिः परिस्तीर्णं वानरलि-
कूस्मीडिते ॥ रावणाख्यपशोहोभो रामाश्चौसमुपस्थितः ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वा राक्षसावतौ निर्दुक्तौ
च भयातुरौ ॥ प्रासादां शिखारूढं प्राप्य रावणमुचतः ॥ १४ ॥ राघवोऽपि सुवेलाद्रे लंकाभिमुख-
माययौ ॥ सानुजो मुदितः सार्धं ऋक्षराक्षसवानरैः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १४ ॥ ऋक्षराक्षसवानरैरस्त्रिण राक्षसा विभीषणश्च तितपंच ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तौशुकसारणौ अवर्णयतां रावणसमीपे प्राकृतवर्तौ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तल्लक्ष्मणां कुनापकं संगत्या विनाशमाह्वयिष्यः । उपमर्षि
तल्लक्ष्मणान् स्तेषां लक्ष्मणसमिल्यः । महाशंकुमित्यादिकाः सर्वे पिसंख्याविशेषा ज्ञातव्याः उत्तमाः प्राहुरित्यन्यः ॥ १९ ॥ महाहृदमन्त्रात् पित्याद्भ्रातृ

नीलाङ्गद्वन्द्वश्चेत् कुमुदान्कपियथपान् ॥ पनसंशरभरंभं ताववर्णयतांपृथक् ॥ १६ ॥ तारधूम्रजा
बवंतं विनतंकत्थनंतथा ॥ केसर्यार्यशतबलिं प्रमाथिगजपूर्वकान् ॥ १७ ॥ खर्वाबुद्धाधिपत्यं
च तेषांराज्यंचविक्रमं ॥ निगद्यविस्तरेणैव रावणंपुनरूचतुः ॥ १८ ॥ प्राहुर्लक्षशतकोटिं तल्ल
क्षशंकुनामकं ॥ शंकुलक्षंसमहाशंकुतल्लक्षशंकुदमुत्तमाः ॥ १९ ॥ वृंदलक्षंसमहावृंदं तल्लक्षंपद्मपद्मपुता ॥
पद्मलक्षंसमहापद्मं तल्लक्षंखर्वमभ्यधुः ॥ २० ॥ खर्वलक्षमहाखर्वं तल्लक्षंधूलिमप्युत ॥ धूलिलक्षं-
महाधूलिं तल्लक्षंहिममुद्रकं ॥ २१ ॥ समुद्रलक्षंकवयो महौवंकतीर्यतिहि ॥ पद्मयसर्यमिसाराज
न् स्वामिन्वानरमंडल ॥ २२ ॥ अवेध्यानामवध्यानां हरीणांवातरंहसां ॥ हंतकोटिसहस्रेण तेषां
शंकुशतेनच ॥ २३ ॥ महावृंदसहस्रेण तथापद्मशतेनच ॥ महापद्मग्रहस्रेण तेषांखर्वशते
नच ॥ २४ ॥ तेषांकोटिमहौघेन समुद्रेणचसंवृतः ॥ रामोविभीषणसखः समुग्रीवोविजृम्भत ॥
॥ २५ ॥ कपिकोटिमहौघेभ्यो महौघगुणवीर्यवान् ॥ एकोहनुमानन्नूनो नाशयालुदशानन ॥ २६ ॥

रम्यविरत्यादिनान्यद्रुण्यः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तेषांहरिणां ॥ २५ ॥ कापिकाटिमहासम्भः ॥ २६ ॥

तेन रामानुजं नैवालिनु ज्ञत्वं न च प्रयत्यर्ता प्रयत्नः ॥ २७ ॥ अलसमर्थः विरोधेनालिमत्सलशब्दस्योभयत्रान्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
मायीमायावान् तन्वीसीताप्रतिष्ठातिप्रति ॥ ३१ ॥ विद्युज्जिह्वः विद्युज्जिह्वनाभकः इहसीतामभीषे ॥ ३२ ॥ अकृतार्थे अकृतवशीकरणरूपप्रयोजनेति

रामानुजो लक्ष्मणोयं सुग्रीवो वालिनो नुजः ॥ तेन तत्कथं तयोर्विधिं क्षेमायाशुप्रयत्यतां ॥ २७ ॥
रामस्त्रिलोकीं संहर्तुं मेक एव किलेश्वरः ॥ अलं राजन् विरोधेन दीयतामाशुमथिली ॥ २८ ॥
श्रुत्वा तयो रित्वा कथं दृष्ट्वारामचमूचतां ॥ रावणोति विषणोपि मानीतावाक्षिपक्रुधा ॥ २९ ॥
पुनश्च त्रेषिताग्नेन चाराः शार्दूलपूर्वकाः ॥ वानरैः पीडितामुक्ताः प्राप्योदंतं न्यवेदयन् ॥ ३० ॥
समंत्रयमां त्रिभिः सार्धं मशोकवनि कागतः ॥ मायी सरावणस्तन्वीं रामस्यापायमभ्यधात् ॥ ३१ ॥
विद्युज्जिह्वोऽथ मायावी रावणेन प्रचोदितः ॥ रामस्येदं शिर इति शिरः किंचिदिहानयत् ॥ ३२ ॥
मायाप्यकृतार्थेऽथ रावणे निर्गते वनात् ॥ करुणं विलपंतीतां सरमोपययौ सती ॥ ३३ ॥ रक्षणा
यनियुक्तापि राक्षसं देवराक्षसी ॥ मायासीतां भक्तियुक्ता विदितार्थेदमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ मायाया
रक्षसां भद्रे मायायाः सति संकटं ॥ सबलस्ते सुवेलाद्रौ सबलः क्रीडते पतिः ॥ ३५ ॥ चारवानह
निष्पिष्टाः श्वासमात्रावशेषिणः ॥ रामस्य तद्वह्नौ दार्यं वंदतो वीक्षितामया ॥ ३६ ॥

गतिमिति सरमाविषीषणभार्या ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ हे भद्रपतिव्रतमतीं रक्षसां मायायाः सकाशात् संकटं मायायाः न भ्रातृहि रावलः बाहुदलमर्हितः तवलः
सर्वसैन्ययुक्तः ॥ ३५ ॥ वीक्षिताः दृष्टाः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शेष्यते शयनं कारिष्यति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अनुकूलः अनुकूलः ॥ ४३ ॥ जमानि स्वयमः इत्यपि विनोदवत्तं ॥ ४५ ॥

रावणो बोध्यमानोऽपि मात्रावृत्तश्चर्मत्रिभिः ॥ नर्वागं चार्तिरंभोरू हतोरगने गेने गेने ॥ ३७ ॥
 एवमुक्तात्सरमया सारामामोदमाददे ॥ शुश्राव रामसैन्यानां नन्दनाथस्वर्नाजितं ॥ ३८ ॥ रा-
 तामहोमाल्यवांस्तं वृत्थोरावणमब्रवीत् ॥ शृणु वत्स हि तं वाक्यं विदुषाभाज्यते सया ॥ ३९ ॥ उ-
 र्मपक्षस्थिता देवा वयं चाधर्मपक्षिणः ॥ पराजयात्पदधर्मस्य धर्मो विजयते क्षुणा ॥ ४० ॥ पालित-
 धर्मपक्षोऽयं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ मन्ये विष्णुमिमं जातं रामं तैलोगिरीदृशोः ॥ ४१ ॥ रं धी-
 तां राघवेण दीयतां तातमैथिली ॥ इति ते नोदितं श्रुत्वा क्रुद्धः प्रोवाच रावणः ॥ ४२ ॥ नानु-
 इति त्यक्तः पित्रा दीनो वनंगतः ॥ जेता किं मानवोरामः क्षुद्रैः शालागृधैर्दूतः ॥ ४३ ॥ एकपक्षि-
 पेद्रामं जंभारिस्तं मनोभुजः ॥ भुजैरेको न विंशद्भिः कृत्यै नैवापलक्ष्यते ॥ ४४ ॥ भुजैरलातैर्दू-
 प्रहस्तप्रतिगम्यतां ॥ संनद्धतां प्रतिद्वारं स्थीयतां बलिभिर्भुजैः ॥ ४५ ॥ इति ब्रुवाण सारालोक्ष्य ग-
 क्षसंपक्षिरूपिणः ॥ चारा विभीषणस्याथ विभीषणमुपाययुः ॥ ४६ ॥ अनलाभिलसंपाति दृष्ट-
 ख्यैः सचिवैर्निजैः ॥ उदितं पुरि वृत्तांतं राममूचे विभीषणः ॥ ४७ ॥ भगवांश्च गर्जति द्वारं शतं भु-
 कल्प्यवानरान् ॥ श्वः प्रभातरणमिति सुबेलमधि रूढवान् ॥ ४८ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अपि रूढवान् आरुरोह ॥ ४८ ॥

राघवाविति द्वितीयादिवचनं उपासत उपास्ति चक्रुः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ मरुप्रस्वाभिर्मइत्यन्यः ॥ ५३ ॥ प्रत्तामर्तगलीलं मत्तमांगसदृशं
लीलायुक्तं मधुकरपरियुष्ठां भ्रमरैः कुतूहलनर्झकृन्नां आकुलीकृतमिति वा वैजयन्तीमालां चोदयामास युद्धाङ्गप्रपद्यापास ॥ ५४ ॥ द्वितितृतीयः सर्गः ३
॥ श्रीः ॥ व्यभजत् विभज्य दत्तवानित्यर्थः । महायुगुत्तात्सवदपवद्भ्यः योत्सुमिच्छायुत्ता तस्याः यामहानुत्सवः नवद्वयवद्भ्यः संतोषद्वयद्वयः

समुग्रीवौ राघवौ तौ हरयः सविभीषणः ॥ उपासतमुवेलायै रयैश्चास्तंगतस्तदा ॥ ४९ ॥ सुग्रीवा
वः सहितः प्रातर्देवनन्दमूर्तिना ॥ तुंगेशं गेत्रिकटस्य तांलं कामधदष्टवान् ॥ ५० ॥ प्राकारभू-
हहम्याब्द्यां सर्वसंपत्सम्पन्वितां ॥ तां दृष्ट्वा विस्मयभजे पुरंदरपुरीमिव ॥ ५१ ॥ तत्र प्रासादशिखरं
चारुचामरवीजितं ॥ रावणं प्रैक्षत कपिः सर्वभूषणभूषितं ॥ ५२ ॥ स्वामिनोद्धारचोरैरेभ्यः सौम्य-
मास्तेखलः सुखं ॥ इतिसंरंभसंभिन्नं श्रुक्षोभरविन्दनः ॥ ५३ ॥ मरुक्तमणिवर्णमत्तमाङ्ग-
लीलं मधुकरपरिधुष्टावैजयन्तीवहन्तं ॥ हरिपरिषदि रामं सम्मिन्तं वीक्ष्यमाणं हरिपतिरथ नत्वा चो-
दयामास सेनां ॥ ५४ ॥ इति श्रीसंग्रहसमायणे युत्थकांडे रामांके पंचमोऽध्यायः ॥ ३ ॥
श्री ॥ रामानुजो रामनियोगतोऽथ मधूनिमूलानि फलानि चाशु ॥ यथेष्टमत्र व्यभजत्कपिभ्यो म-
हायुगुत्सोत्सवदर्पवद्भ्यः ॥ १ ॥ रामोऽथ बाणासनबाणपाणिः सलक्ष्मणोऽप्युत्थबलं समस्तं ॥ लं-
कामलं कारवर्त्तमिवाप प्रस्फारयिस्फारयिनादिताशः ॥ २ ॥ तमन्वगच्छन्नास्ति मर्दनाय सौमित्रिसु-
ग्रीवविभीषणाश्च ॥ ते सत्यमैक्यं प्रययुस्ततो हि तेषां त्रयाणां च विभीषणत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थी बहुवचनमेतत् ॥ १ ॥ प्रस्फारयिस्फारयिनादिताशः प्रस्फारोनाम धनुष्टंकारः तस्याधिष्ठाणेण च्छानिना विनादिताश इत्यर्थः ॥ २ ॥ आरि मर्दनाय
अरीणां मर्दनं कर्तुं ऐक्यं एकमत्यं एकबुद्धिमत्त्वमित्यर्थः । एतेन त्रयो विभीषणा जगुरिति ग्रंथान्तरवचनस्याभिप्राय उद्भूतः भवति ॥ ३ ॥

॥ १३ ॥ उच्येपितवान् विकसितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः । हरिद्रः श्रगद्धः ॥ १५ ॥ उच्यते । दोषिभूदोष्येव चतुर्लव्यानिर्माणम् ॥
 ॥ १६ ॥ महोदयोदः महासर्पः ॥ १७ ॥ याम्यां दक्षिणस्यां ॥ १८ ॥ १० ॥ प्रयाथीतश्चाग्रक्रां विजयशून्यः संप्रदक्षः अंगक्षकः सन वायुः कुतश्च ॥

उक्तं निश्चयेति निशचरेंद्रः क्रोधारुणाक्षः सचिवानुवाच ॥ प्रगृह्यतामाशुनिगृह्यतां च शाखाभृणं
 दुर्वचनोयमित्थं ॥ १३ ॥ तमुत्रेवेगाजगृह्णन् रशः सतान्समादाय स्वमुत्पपात ॥ तं तेन मुक्तभृणं
 पेतुरातोः प्रासादभंगं विधेगदोथ ॥ १४ ॥ प्रासादभंगादथरावणस्य प्रसादभंगो नितगंभव ॥
 प्रसादभंगाद्विषतो मुकुटं प्रसादमुन्मेषितवान् हरिद्रः ॥ १५ ॥ दोषेषु तत्र प्रतिजंभितेषु द्वारणिदे
 वोन्यरुणतुरोस्य ॥ आयासनिश्वासपरंपरं तप्यकुलं संक्षुब्धशोच्यं ॥ १६ ॥ महाशिलाशैलं
 गायुधाना महोमहौघैः कपिकुजराणां ॥ आक्रम्यमाणानगरीस्थिराणि महोदवाहैरिव नोश्रकप ॥
 ॥ १७ ॥ समादिदेशाथ दिशि प्रतीच्या मायोधनायेंद्रजितं दशस्यः ॥ प्राच्यां ग्रहस्तं दिशि वज्र-
 दंष्ट्रं याम्यां स्वयं चागमदुत्तरस्यां ॥ १८ ॥ प्रभुः प्रतीच्यां दिशि योधनाय प्रभुं हनुमंतमथादिदेश ॥
 प्राच्यां च नीलं दिशि वालिसूनुं याम्यां स्वयं चावसदुत्तरस्यां ॥ १९ ॥ नीलानुगमिव विदुः स भूदो
 गजादयश्चांगदमन्वगच्छन् ॥ संप्रैक्षको वायुमुतं प्रमाथी तस्थुः परैः सर्पसुतस्य पार्श्वे ॥ २० ॥ ॥

परियुः पर्वाहृतसद्युः ॥ २१ ॥ पश्चिमतः पृष्ठभागं ॥ २२ ॥ २३ ॥ विद्वदुः शक्नुः विषादभयं ॥ २४ ॥ गजानामित्येत्यंशसंबन्धः ॥ २५ ॥ पशूनां
भोगंनिनीयंति पुरा शक्नुन्प्राजयं प्रापयितुमिच्छीत्यर्थः ॥ २६ ॥ अभूत् सकाशमानोभूत् ॥ २७ ॥ अतिवारुणाक्षाः कोपेनरक्तनयनाः ॥ २८ ॥ तं

यथान्वितावानरयूथनाथाः प्रत्येकमुच्चैर्बहुकोटिसंख्याः ॥ द्वारेष्ववर्ततसुषेणपूर्वा पुरीषरीयुद्धरि-
चक्रकल्पाः ॥ २१ ॥ कोटयोथषट्त्रिंशदतिप्रसिद्धा यूथाधिनाथानिजययुक्ताः ॥ सुग्रीवमारात्प-
रिवार्यतस्थुः काकुत्स्थयोः पश्चिमतो निषण्णा ॥ २२ ॥ प्राकारमध्यारुरुहुः कर्पीद्राः प्रासादमन्यथ
परेगृहाणि ॥ अन्येवकाशानवलोक्यपूर्णा नाकाशमापरितवंतआशु ॥ २३ ॥ पुनस्त्रिकूटाद्रितटे
षुपूर्णाः सुवेलशैलपरिपूर्यंतः ॥ व्यासामहाब्धेऽश्वत्थतेटकपीद्रा निशाचराणां विदधुर्विषादं ॥ २४ ॥
कच्चिद्भजानां शततुल्यवीर्याः सहस्रवीर्या अपिलक्षवीर्याः ॥ समुद्रवीर्याश्च महौघवीर्याः कंचिन्महां-
तोपरिमयेवीर्याः ॥ ऋक्षाश्चरूक्षाबहुकोटयोगो लांगलकोटयश्चक्रदुस्वभावाः ॥ पृथक्पृथक्पवत-
सन्निभांगा भगंनिनीषंतिपुरापरास्ते ॥ २६ ॥ विश्वेशितुः कर्मकबाणपाणे रेकत्रपाश्चैरविजोरा-
ज ॥ अन्यत्रचित्रांगदवान्गदावान् विभीषणः शत्रुविभीषणोभूत् ॥ २७ ॥ दंताग्रखानप्यशनि-
प्रकाशा न्प्रकाशयंतः प्रतिघारुणाक्षाः ॥ तुछेतरं पुल्लमतोक्षिपंत स्तिर्यङ्निरीक्षंतरिपून्कपीद्राः ॥
॥ २८ ॥ यंत्राण्यकृतं नपरिखा अपरयन् वप्राण्यभिदंश्च वनान्यखंडयन् ॥ प्रासादमालाः सकलाऽ-
सादयन् युद्धोद्धताः कोसलनाथार्ककराः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्राणिप्राकारान् भक्षयन् विनाशयामासुः ॥ २९ ॥

साटोपसंभ्रमं उदारां अर्थपृष्ठिमतीं गांवाचं ॥ ३० ॥ रावण कोटुसिंहः रावणख्य जंबुकासिंहः क्रुद्धैः अभिवृद्धैः ॥ ३१ ॥ इति युद्धकोणदी० न० भ० ॥ ३१ ॥

अन्योन्यतः पाणिपुटावपीडयन् ताडयन्स्वोरुमथल्लवंगमाः ॥ साटोपमारुफोत्थगभीरनिस्वना उ-
च्चैरुदारामपिगमुदाहरन् ॥ ३० ॥ जयतिजगतिरामोरावणक्रोष्टुसिंहो जयतिननुहनुमानरामपा-
दाब्जभृंगः ॥ जयतिजगदधीशस्यानुजोल्हभणायं जयतिरवितनजः सार्धमृद्धैश्चसन्धः ॥ ३१ ॥
इति श्रीसंग्रहसहस्रनामयणे युद्धकाण्डे रामाक्षे पंडिताचार्यकृतौ चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥
श्रीः ॥ कोपाटोपकपीद्राणां वीर्योदार्यचशाडिणः ॥ दृष्ट्वा मुहूर्तदध्यास रावणोलोकरावणः ॥ १ ॥
धैर्यमालंब्य संक्रुध उत्तिष्ठन्हेमपीठतः ॥ प्रबलं राक्षसबलं नगराग्निरयातयत् ॥ २ ॥ नानायुध-
धरावीरा राक्षसारणकोविदाः ॥ प्रत्येकं प्रत्यगच्छंस्ते कपीन्कंपितपादपान् ॥ ३ ॥ रामरावणभू-
त्यानां दंष्ट्रयुत्थमभून्मिथः ॥ तीव्राणां पुण्यपापानां यथैव पुरसन्निधौ ॥ ४ ॥ मुख्यप्राणसुतो मुख्या-
युयोधेन्द्रजिताभृशं ॥ पराद्रवत्तद्वल्लो हस्तप्राप्तइव द्रुजित् ॥ ५ ॥ संपातिनं प्रजंघोथ बाणा-
स्त्रीन्मुक्तवानूर्णे ॥ आश्वेव सोश्वकर्णेन प्रजंघनिजघानच ॥ ६ ॥ मुमोच लोहजां शक्तिं जंबुमा-
लीह नुमते ॥ हनुमत्तलचूर्णांगो मुमोचाथ शरीरजां ॥ ७ ॥ नलः प्रतपनस्वोयः पातयामास च
क्षुषी ॥ गजोद्विगंगमुष्टिभ्यां तापनं निरपातयत् ॥ ८ ॥

श्रीः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

दारवर्यं शरवणयुक्तं ॥ ९ ॥ सप्तर्षेण ह्रस्वविशेषेण ॥ १८ ॥ अयानिकुम्भान्यः ॥ १९ ॥ शोणिनापाः स्वनयः ॥ १८ ॥

मित्रघ्नेनशरैर्वित्थ स्तंजघानविभीषणः ॥ शरवर्षविरूपाक्षं शरेणैवचलक्षमणः ॥ ९ ॥ प्रहस्तंम
प्तपर्णेन सुग्रीवोन्महन्बली ॥ मैदस्यमुष्टिनिष्पिष्टो वज्रमुष्टिरुतापतत् ॥ १० ॥ निकुंभेनश-
रैर्वित्थो नीलोनीलांजनप्रभः ॥ तस्यैवरथचक्रेण निकुंभस्याहरछिरः ॥ ११ ॥ शरानशनिंसंका-
शान् किरंतमशनिप्रभं ॥ विदग्धोविविदस्तत्र सालेनन्यहनद्रणे ॥ १२ ॥ सुषेणोथरथंभित्वा वि-
द्युन्मालिनमाहवे ॥ गदयाताडितस्तेन शिलयातममारयत् ॥ १३ ॥ अन्यैश्चवानरैर्वीरै राक्षसा-
विविधायुधाः ॥ नखदंतायुधैर्भग्नाः शिलासालायुधैरपि ॥ १४ ॥ अथरात्रिचरैस्तेषां रात्रियुद्ध-
मवर्तत ॥ यत्रसुखबुरत्युष्णा बहवःशणितापगाः ॥ १५ ॥ चापहस्तप्रहस्तत्वं स्वस्तिद्रावयता-
न्कपीन् ॥ मानवौसदूयेत्यचे प्रहस्तंसदशाननः ॥ १६ ॥ रामेणयुद्धंविपदे संधानंसंपदप्रभो ॥
अस्तांहिमंत्रोयोत्स्यामि इतिमंत्रितमब्रवीत् ॥ १७ ॥ प्रहस्तोरथमास्त्य प्राच्यद्वारेणनिर्ययो ॥
उत्पातान्मृतिदान्पश्य नृतोविपुलसेनया ॥ १८ ॥ युद्धंप्रवृत्तमत्रासी दानराणांनराशिभिः ॥
बलिष्ठंहतभूयिष्ठं वानरैरक्षसांबलं ॥ १९ ॥ अद्रावयन्कपीन्वीराः प्रहस्तसचिवास्तदा ॥ अभ्य-
धावन्नतिक्रुत्वा विविदाद्याःक्षणेनतान् ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

106110611761166119611

धुरंधरतन्त्रात्मकं राक्षसं हनुमन्तश्चात्मकराक्षसं ॥ ३१ ॥ संजानीः सेनानायकः नीलशूलन्वधः सेनान्यैः सेनानायकः प्रहसन्गोत्यन्तयः ॥ ३२ ॥

विविदो गिरिशृंगेण धुरंधरममारयत् ॥ समुन्नतं नदृक्षेण दुर्मुखं च समुन्नतं ॥ २१ ॥ सदयानास
शिलया महानादं च जाववान् ॥ तलेन तरसातारो निन्येकुं भहनुक्षयं ॥ २२ ॥ चापहस्तप्रहस्तौ
थ वर्षा वर्षा मर्षितः शरान् ॥ शरीराणि कपीन्द्राणा मुदारोदारयन्मुहुः ॥ २३ ॥ सेनानीरथ सेनान्य
प्रहस्तं नील आपतत् ॥ प्रहस्तेन शरैर्वित्थ स्तरुणा तमताडयत् ॥ २४ ॥ नीलो निमीलित आक्षरे
शरवर्षसहोबली ॥ सालेनास्य जघानाश्वा न्मुसली सोत्यजद्रथं ॥ २५ ॥ शिरोविभेदनीलस्य
प्रहस्तो मुसलेन सः ॥ तरुणा ताडयन्नीलः प्रहस्तोभ्यपतत्पुनः ॥ २६ ॥ ज्ञात्वा तं नीलदुर्धर्षं श-
क्तिं प्रास्य द्विभीषणः ॥ नीलः शिलां प्रहस्ताय ताभ्यां भग्नो ममारसः ॥ २७ ॥ प्रहस्ते निहते तस्मि
न् राक्षसेन्द्रनियोगतः ॥ वज्रदंष्ट्रे ययौ योत्थुं स सेन्यो दक्षिणां दिशं ॥ २८ ॥ निशाचरचर्मभीमां
विविधायुधधारिणीं ॥ शैलैः सालैर्न वै श्रेयोः कपि सेनान्य षूदयन् ॥ २९ ॥ वज्रदंष्ट्रे अधिकं क्रुद्धो
वीक्ष्य तं राक्षसाक्षयं ॥ शरैः शरीरांतकरैर् दारयामास वानरान् ॥ ३० ॥ पातितान् दारितान्कांश्चि
द्रावितानि पितान्दहन् ॥ युवराजो गदोदघ्न वज्रदंष्ट्रमुपानयत् ॥ ३१ ॥ अंगदो वज्रदंष्ट्रेथ पात
यामास पादपं ॥ शरैस्तं शकलीचक्रे वज्रदंष्ट्रे हसन्निव ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ २६ ॥ नीलदुर्धर्षं नीलेन जेदुमसक्यं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥

उल्लुक्पाणयः अलातहस्ताः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ईकातहातिमृदिः ॥ ४९ ॥ जनकदुहितृचेतः कैरवधेत भानुः भीतायाश्चिनाख्य नरकुम्भ
मोदोपनेधेत भानुधंद्रः । निशिचरचयसत्रध्वंसने राक्षसाख्ययनविनाशो वित्रभानुः खन्दिः जगन् व्यजयतु जिनवान् रागनत्रातभानुः गमस्थापागात्र

रामाज्ञयाततोलंका मदहृद्विशिवानराः ॥ उच्चावचः प्रगर्जत उच्चैरुल्मुकपाणयः ॥ ४६ ॥ जा
ज्वल्यमानज्वलनै रलातरस्त्रमंत्रितैः ॥ विकीर्यमाणैः कपिभि र्दंकाः सर्वाप्यदह्यत ॥ ४७ ॥ बाला
नामबलानां च प्रबलानां च रक्षसां ॥ सीताहेलनदोषेण विनाशो भूदार्चितः ॥ ४८ ॥ हापुत्रमा
तस्ततेति कांतिकांतेति वासकृत् ॥ अश्रूयंतात्र दग्धानां प्रजानां करुणारवाः ॥ ४९ ॥ कपिकुल
कमलप्रोज्झंभणेति गमभानु र्जनकदुहितृचेतः कैरवधेत भानुः ॥ निशिचरचयसत्रध्वंसने चित्रभानु
व्यजयत जगदेको रामनेत्रातभानुः ॥ ५० ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे युत्थकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥
॥ श्रीः ॥ ततो निःकुंभः कुंभश्च कुंभकर्णसुतोऽभौ ॥ वानरानुल्मुकधरा न्प्रापतूरावणाज्ञया ॥ १ ॥
यूपक्षः शोणिताक्षश्च प्रजंघः कंपनस्तथा ॥ निर्ययुः कौंभकर्णाभ्यां सार्धं नानाधुधायुधे ॥ २ ॥ वा
नराक्षसानुजघ्नः पादपोपलपर्वतैः ॥ आयुधैर्वानरांस्तेपि बभौ युत्थं तदद्भुतं ॥ ३ ॥ अंगदो गद
यागुर्व्यां कंपनेनाभि ताडितः ॥ जघान गिरिशृगेण कंपनं कोपकंपितः ॥ ४ ॥ क्षुरार्धचंद्रनाराचा
न्वत्सदंतान् शिलीमुखान् ॥ कर्णिशल्यविपाटाश्च शोणिताक्षो गेदो किरत् ॥ ५ ॥ अनादृत्यंगदो
वेधं धनुर्बाणरथानथ ॥ अचूर्णयद्रक्षसोऽस्य सोऽपि खड्गोऽखमापतत् ॥ ६ ॥

लासः ॥ ५० ॥ इति पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ श्रीः ॥ १ ॥ २ ॥ उपलाः पापाणाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ वनौकोभिर्वानरैः मर्कटोवानरः कीशोवनौकाइत्यमरः ॥ १ ॥ अश्वकर्णेनतआपयः ॥ २ ॥

अंगदः खड्गमाछिद्य छित्वांसंतस्यरक्षसः ॥ तेनैवासिंहनादोग्रः खड्गेनाखंड्यत्परान् ॥ ७ ॥
प्रजंघयूपाक्षयुतः शोणिताक्षोभ्ययाद्गद्ग्री ॥ अंगदेवारयामास तान्मैदविविदान्वितः ॥ ८ ॥
उत्पाठ्यात्पाठ्याविक्षिप्तान् वनौकोभिरनौकहान् ॥ गदाखड्गशरैराशु चिच्छिदुस्तेनिशाचराः
॥ ९ ॥ अश्वकर्णेनसंताड्य मुष्टिपातेनचांगदः ॥ प्रजंघस्यकरात्खड्ग माछिद्यग्राहरच्चतं ॥ १० ॥
प्रजंघोमुष्टिपातेन तंतारेयममोहयत् ॥ लब्धसंज्ञोमुहूर्तेन वालिजोस्यशिरोहरत् ॥ ११ ॥ यूप
क्षंविविदोर्गैस्ती द्युवराजाभिगामिनं ॥ उरस्याहृत्यतंदोभ्यौ जग्राहचमहाबलः ॥ १२ ॥ भ्रात
रंमोचयन्वीरो गदयोरस्यताडयत् ॥ शोणिताक्षोथविविदं तांगदांविविदोग्रहीत् ॥ १३ ॥ नखै
र्मुखपरिक्षिण्वन् विविदोभुविपातयन् ॥ पिपेषशोणिताक्षंतं मैदोयूपाक्षमक्षिणोत् ॥ १४ ॥ का
ल्यमानांकापिवरैः कुंभोदृष्ट्वानिजांचमू ॥ अभ्यधावनशरेणाशु विविदंभुव्यपातयत् ॥ १५ ॥ अ
थापतंतंमैदंच शरेणापातयक्षितौ ॥ मातुलौमोहितोदृष्ट्वा तमभ्यद्रवदंगदः ॥ १६ ॥ विध्यमानः
शरैस्तीक्ष्णैर्बलवान्वालिनंदनः ॥ ववर्षाथशिलासालान् कुंभस्तानांछिनछरैः ॥ १७ ॥ अंगद
स्यापिपततो भ्रुवोर्धोणान्समुक्तवान् ॥ रुधिरव्याकुलाक्षोपि वृक्षंचिक्षेपसंगदः ॥ १८ ॥

नष्टक्षविशेषेण ॥ १० ॥ तारेयंग्रहं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ द्विपगजः ॥ २२ ॥ जितकाशी जितगुच्छः जितहस्ता नी जितहस्तद्वरः ॥ जगकाशी निपाटे जयेनशोभयानइत्यर्थः ॥ स
 द्वाकोपसंपूर्णः ॥ २३ ॥ नियुत्तवाङ्मुत्तं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

दारणदेवानानन्दारयतीति यांक्तः तं देवश्रेष्ठविदारकमिति वा ॥ अविभ्रमत् भ्रामयाभासः ॥ २८ ॥ २९ ॥ अवध्याता अपश्चक्षुर्ना नार्किनादवानां ३०

ऐषयवददर्शयास ॥ ३१ ॥ पविःवज्रं कुलिशो गिदुरपाविरित्यमरः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ महासंन्यसस्ये महाशून्यशून्ययं प्रसाधमप्रकृषेणमार्गयेन

विषादं वीक्ष्य हनुमान् विश्वस्य तमुपस्थितं ॥ निकुंभाग्रत आश्रुत्य विशालं वक्ष एव शयत् ॥ ३१ ॥
अभीरे वीर किंकृत्यं भीरुभिर्विद्रुतैस्तव ॥ अत्र प्रहरते हेतिमित्युच्ये हनुमनिमं ॥ ३२ ॥ अनेघं
परिघंधोर मुद्गाम्यप्रजहार सः ॥ हनुमतिसमो घोभू त्यतत्रा द्वे पाविर्यथा ॥ ३३ ॥ जाराले भृष्टिणि
द्यौथ मूर्च्छितः कुंभ सोदरः ॥ आश्वस्तस्तंहनमंत मसन्यस्याद्रवद्रुतं ॥ ३४ ॥ नीतिहनुमत्या रब्धं
क्रंदितं कपिमंडलैः ॥ जातंस पदिहासांतं पातितेस्मिन्हनुमता ॥ ३५ ॥ महासंस्थामखतस्मि न्न
माथ्यावीक्षतं हरिः ॥ तं निकुंभपशंतत्र यज्ञेश्वरमतोषयत् ॥ ३६ ॥ कुंभकर्णात्मजेतस्मि न्कुंभक
र्णोपमेहते ॥ नंदितं नाकलोके भू क्रंदितं रक्षसांपुरे ॥ ३७ ॥ समुप्तन्नो यज्ञकोपो रश्मिकेत्यधिके
तवः ॥ प्रेषितारावणेनाजौ क्षणाद्रामेण सूदिताः ॥ ३८ ॥ यमशत्रुश्च दुर्धरो महापाश्र्वो महोदरः ॥ उ
वज्रदंष्ट्रो महाकाय स्तोचो भोगशुक्सारणौ ॥ ३९ ॥ सम्पन्ना रावणादिष्ठा हतारामेण ललिता ॥ उ
दार विक्रमेणाजौ मृगेन्द्रेण मृगा इव ॥ ४० ॥ निकुंभादीन् हतान् शूरा विरूपंतं दशानवं ॥ आश्वा
स्य निययुयोत्थुं कुमारस्तदनुशय ॥ ४१ ॥ अत्रार अभितामश्च देवं तत्पूरं रत्नी ॥ ते सरामु
त्योन्मत्ताभ्यां पिबुव्यात्स्यं तमाययुः ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

कुत्वा ॥ ३६ ॥ नोदिनसंनोपः क्तिनिविक्षापः ॥ ३७ ॥ ३८ । ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

तदग्रगण्योपायमगच्छती ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ दीनदैन्यप्राप्तं कृतदुःखमार्त्तम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सः प्रथमः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

उग्रातदग्रगण्येना वानरान्पर्यपीडयत् ॥ नानाहेतिमतीदीप्तां तां कर्षीदृग्न्वावयन् ॥ ४३ ॥
वानरावारणैर्भग्नैर्वारणांश्चहयैर्हयान् ॥ रथैरथान् राक्षसांश्च राक्षसैः सममूदयन् ॥ ४४ ॥ नरां
तर्कोत्तकनिभः क्रुद्धो वाजिवरो स्थितः ॥ कपिसप्तशतान्येकः प्राप्तेनादारयत्यक्षणात् ॥ ४५ ॥ दा
नंदूनं कुमारेण हरिचक्रं विलोकयन् ॥ नरांतं कंप्रतिययौ सुग्रीवप्रपित्तो गदः ॥ ४६ ॥ निष्ठाकिंप्रा
कृत्तैरतैः प्रांसमैः प्रहरोरसि ॥ इत्यंगदस्य ब्रुवतः प्रांसं प्रास्यत्सवक्षसि ॥ ४७ ॥ अंगदो रससप्रा
सः पातितः खंडितो पतत् ॥ तारेयस्तरसातस्य तलेनाश्वमताडयत् ॥ ४८ ॥ ताडितादश्ववदना
क्षयने भुवि पततुः तारीके इव मेघाग्रा त्सपपातमभारच ॥ ४९ ॥ दुष्टदुष्टीः पातग्रामास मुष्टिमंगद
मूर्ध्निसः ॥ मूर्च्छितः प्रापसंज्ञां स रक्तोरुधिश्धारय ॥ ५० ॥ तन्मुष्टिपीडितः क्रुद्धो दग्धे खड्गं नरां
तकः ॥ खड्गमाच्छिद्यते नैनं मंगदो भंगसादयत् ॥ ५१ ॥ नरां तं केनियतिते क्रुद्धो द्वां तं गोभय
यात् ॥ जांबवतुर्धकाः सर्वे तं दृष्ट्वा पराद्रवन् ॥ ५२ ॥ देवांतं कान् चिक्षेप दृष्ट्वा दालिपुतं बहून् ॥
सर्तां छित्वा शरेणाशु वालिसूनुं समोहयत् ॥ ५३ ॥ अथ तिस्रांस्तुतगव्यः शैलं च चल्पादप ॥ अ-
भिदुद्रावसंगृह्य चिक्षेप च निशाचरे ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

श्रीः ॥ १ ॥ ब्रह्मरात्र्याणहता ॥ २ ॥ ४ ॥ वर्षकेणवर्षणशीलवता ॥ ५ ॥ ६ ॥ विक्रमस्य विक्रमकुरुष्व ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ सादमुह्य ॥

श्रीः ॥ अद्रिकायोतिकायोथ संतप्तोभ्रातमारणात् ॥ रथस्वयंभवादत्त मारुरोहार्कभास्वरं ॥ १ ॥
ब्रह्मणोवरदृप्तोसो ब्रह्महादेवहारणः ॥ विष्फारयन्महद्भापं कोपाटोपमुपाययौ ॥ २ ॥ कुमुदं वि-
विदंमैदं जित्वानीलादिकान्शरैः ॥ विजित्यांगदसुश्रीवौ लीलयाप्रापराघवं ॥ ३ ॥ विपक्षदक्षो
नावेक्षे मछरानैवपृष्ठाः ॥ निवर्तिष्येनिराशोह मित्युचैरावणात्मजः ॥ ४ ॥ मानेनसहमानेन
तत्रसौमित्रिणाक्षणात् ॥ वर्षकेणशरानघोरा नतिकायोभ्यपद्यत ॥ ५ ॥ ननुबालोसिसौमित्रे न-
बलीनापिचास्त्रवित् ॥ गच्छतिष्ठमुमर्षुश्चे दितिरावणिरभ्यधात् ॥ ६ ॥ बालस्यकिमवद्यमे बालो
हिप्राक्त्रिविक्रमं ॥ विक्रमस्यचपुरामृत्यो रित्यूचेलक्ष्मणारिपुं ॥ ७ ॥ रणंद्रष्टुनभोभेजु स्तयोर्वा
रकुमारयोः ॥ पक्षपातेपरिक्षिप्ता उभयेपिसुरामुराः ॥ ८ ॥ एकंपंचचचिक्षेप सौतिकायःशरो-
त्तमान् ॥ तानप्राप्तान्शरैस्तीक्ष्णैश्छिद्येदभरताग्रजः ॥ ९ ॥ आकर्णणीमाकृष्य लक्ष्मणोनुक्त
वानशरं ॥ ललाटंपाटयामास रिपोःसादंचसोकोरोत् ॥ १० ॥ आश्वास्यरावणिर्वीरो वीरोसी-
तिब्रुवन्परं ॥ एकंत्रीन्पंचसमेति लक्ष्मणायाक्षिपच्छरान् ॥ ११ ॥ चिच्छेदतांश्चसौमित्रिः परमु-
चन्महाशरं ॥ शरेणेतनभिन्नोरा ववर्षेषूसलक्ष्मणः ॥ १२ ॥ ॥ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ राशिना

असंख्यास्तादिषुर्दृष्ट्वा मुनोचेपः प्रकोपितः ॥ असंख्याअतिकायश्च नभआसीत्तमोपयं ॥ १३ ॥
 साम्यंनसहमानोथ सौमित्रिबाणमंत्रितं ॥ आभेयमखगसृज सछौर्येणाक्षिपत्परः ॥ १४ ॥ मु-
 मोचरावणिर्याम्यं वायव्येननिरस्यतत् ॥ चिच्छेदताछिरोबाणे वोहूचभरताग्रजः ॥ १५ ॥ द्विदि-
 राःसचतुर्बाहू रतिकायोव्यदृश्यत ॥ चिच्छेदतानिजातानि लाघवाद्राघवानुजः ॥ १६ ॥ द्विगुणा-
 स्योभवत्सोथ छिन्नश्छिन्नः पुनः पुनः ॥ तंनिषण्णंविषण्णास्यं सौमित्रिवायुरब्रवीत् ॥ १७ ॥ ब्राह्म-
 णास्त्रेणवध्योयं तातनैवापरैरिति ॥ तद्विव्यचनंश्रुत्वा विरिंचास्त्रंसमंदधे ॥ १८ ॥ मुनोचब्राह्म-
 मखंत त्सब्रह्मजनकानुजः ॥ ससताश्वरथंनर्ण मतिकायंददाहृतत् ॥ १९ ॥ निहत्यवैरिणंवीरो रा-
 मंरामानुजोब्रजत् ॥ प्रणतंप्रणयेनशः परिरेभेथलक्ष्मणं ॥ २० ॥ रावणंपुत्रशोकार्तं विलप्यक्रोध-
 माश्रितं ॥ निर्याणाभिमुखंप्रेक्ष्य खरपुत्रोभ्यभाषत ॥ २१ ॥ राजन्नियोजनयोहं रणार्थरणपंडितः ॥
 निहत्यमत्पितरिपुं सबलंत्वांप्रसादये ॥ २२ ॥ इत्युत्कामन्युरत्ताक्षो मकराक्षोमहाबलः ॥ रावणेन
 समादिष्टो रथीधन्वीचनिर्ययौ ॥ २३ ॥ राक्षसान्मकराक्षस्य पुरोगान्कपिपुंगवाः ॥ नानाविधा
 युधान्संसंख्ये निजघ्नःसशिलानगाः ॥ २४ ॥

नगाः शिलापर्वतयुक्ताः ॥ २४ ॥

॥ ॥

॥ ॥

॥ ॥

॥ ॥

॥ ॥

॥ ॥

॥ ॥

॥ ॥

॥ ॥

॥ ॥

॥ ॥

॥ ॥

॥ ॥

॥ ॥

॥ ॥

॥ २५ ॥ अकिंचनंदरींद्रं निष्क्रियामतिक्रियां ॥ २६ ॥ मत्कंकपत्रैः समबाणैः कंकानां तन्नामकानां पक्षिणां उपलक्षणतया सुगालादीनामपीत्यर्थः ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ निकराः समूहाः परेताः भूताः ॥ ३१ ॥ विक्रांतकांतकरकाशितकार्मुकं विक्रांतिनपराक्रमेण कांतः मनोहरः करं हस्ते
काशितं शोभितं शोभमानमिति यावत् कार्मुकं चापं पश्यतयांक्तः । तं विक्रांतकांतकरकाशितकार्मुकं यत्स्योतिवाऽर्थः । यद्वा विक्रांतकांतकरकाशितं

नीलांगदादीनसुग्रीवं शरैर्विद्राव्यवीर्यवान् ॥ लक्ष्मणेष्वरगणयन् रामं प्राप खरात्मजः ॥ २५ ॥
पश्यामिरामदेवत्वां मत्पितृघ्नमकिंचनं ॥ कारिष्ये निष्क्रियामित्थं मकराक्षो ब्रवीत्प्रभुं ॥ २६ ॥
मत्कंकपत्रैर्विहतः कंकानां निष्क्रियां भवान् ॥ कारिष्यते निजैर्ममै रितिरामस्तमब्रवीत् ॥ २७ ॥
ववर्षबाणान् दुष्टे सो रामश्छिद्येदुतानशरैः ॥ बवर्षरामश्च शरा न ह्यैरस्त्राण्यवारयत् ॥ २८ ॥
रामः स्मितमुखो बाणैः सरथं सारथिं क्षणात् ॥ उदारोदारयामास स शूली च खमाहुतः ॥ २९ ॥ चि
क्षेपराक्षसः शूलं रामश्छिद्येदुत ल्छरैः ॥ चिच्छेदुच्च शरेणास्य शिरः कुण्डलमंडितं ॥ ३० ॥ निकरारा
क्षसानां ते मकराक्षानुगामिनः ॥ परेताः कपिभिः शूलैः परे च प्राद्रवन् पूर्णं ॥ ३१ ॥ विक्रांतकांत
करकाशितकार्मुकं रामं रमारमणमेव मेव मेव क्षमाणाः ॥ देवोपदेवमनुयामुदितामुकुंदं देवारिवारदं
मनप्रवर्वादेरत्र ॥ ३२ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे युत्थकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

कार्मुकं यस्य स विक्रांतकांतकरकाशितकार्मुकः । तमित्यर्थो वाच्यः । देवारिवारदमनं देवरीणाराक्षसां वारः समूहः वारमंघातमंचयत्यमरः । तंदय-
यति विनाशयतीति यांक्तः । अप्रसुवेलाद्वा आगताः ॥ ३२ ॥ इति युत्थकांड टीकायां सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

श्रीः ॥ सद्यः शोककोपाकुलितः शोकमकोपेन च आकुलीभूतः । आहवशोभिर्नो युद्धेऽशोभमानां ॥ १ ॥ सरादणः कुंडलीकर्णायणवान् आ
तपत्रसितचामरे शुभ्रे चामरे चेतित्रीणि नीलाभ्रभासः नीलेष्वश्यामस्य तत्सरावणस्य परभागभाजिचरणोत्कर्षं करारिणवभृदुत्पन्नवयः । नीलेष्वर्णस्य तस्य
सितातपत्रादिसंबन्धान् शोभाविशेषो भूदित्यर्थः ॥ २ ॥ तेनराशिनाथमिति योजना नराशिराशिप्रकर्षः मनुष्यादरः राक्षससमूहानां मूढः परीतपारे
वारितं ॥ ३ ॥ विशतुर्विंशतिपरिभित्तानि मदमन्युमिति मदनमन्युनाकोपेन च युक्तानीत्यर्थः । विशतुर्विंशतिसंख्याकान् भुजगप्रकाशान् सर्पसंनिभाञ्च ॥

श्रीः ॥ निशम्यसम्यङ्मकराक्षमृत्युं सशोककोपाकुलितोदशाम्यः ॥ संनाहयद्वाहवशोभिर्नीस्वा
सेनां रणायाशुविनिर्जगाम ॥ १ ॥ सकुंडलीभूषणभूषितांगो देदीप्यमानं रथमारोह ॥ तस्या
तपत्रं शितचामरे च नीलाभ्रभासः परभागभाजि ॥ २ ॥ तेवानरास्तत्र नराशिनार्थं नराशिराशि-
प्रकर्षैः परीतं ॥ सबाणवाणासनमुल्बणास्य मायांतमालोक्य विदुद्वुस्ते ॥ ३ ॥ विंशद्दशस्यस्य
विलोचनानि रक्तानि दृष्ट्वा मदमन्युमिति ॥ भुजांश्च विंशद्भुजगप्रकारान् कुतूहलं प्रापकुलंदपीनां ।
॥ ४ ॥ दंष्ट्राकटूनां मुखकोटराणां महंजनाद्रिखकंदराणां ॥ लोलाहिजिह्वादशकंचकाशे दि
शोदशेव असितुसुरारः ॥ ५ ॥ किंपौरुषंतत्पुरुषादभर्तुः संवर्णनीयं कविभिर्विविच्य ॥ कालानल
स्येवनयस्यशांतिं विनेशितुर्वीर्यलयोदवाहं ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४ ॥ दंष्ट्राकटूनां दंष्ट्राभिः क्रूराणां मुखकोटराणां मुखारूपविलानां महंजनाद्रेः कंदराणां भिन्नगुहावस्थितानां लोलाहिजिह्वादशकं अतिचंचल
सर्पजिह्वासमान जिह्वा नादशकं असितुमेव स्थितं सुरारः रावणस्य चकाशे अशोभत ॥ ५ ॥ यम्यपुरुषादभर्तुः राक्षसां पितरावणस्य दशतः रावणस्य
वीर्यलयोदवाहं वीर्याख्यमलयकालीन जलप्रवाहो विनाशावनाग्नि का आनलस्य लयोदवाहं विनन्यन्यगः ॥ ६ ॥

सेनान्यः सेनानायकाः ॥ ७ ॥ दृष्येते सगंधमादाः गंधमादसहिताः ॥ ८ ॥ नासत्युत्पद्येदविधिदोऽंभुधनुः ज्ञानवान् सारवणः शार्ङ्गः श-
लात् शकलीचकार दूर्णकृतवान् त्रिधिरिमाधपातितवान् ॥ ९ ॥ अंगिकृतगंडशैलः गूढीतस्थूलपापाणः ॥ १० ॥ अभ्यरत्तनीन् मंकराध ॥ ११ ॥

सेनान्यएवं बहुसैन्यवंतो वीराः सहस्रायुतकोटिसंख्याः ॥ नानायुधाढ्याः परिवारयंतो व्यद्रावय-
स्तत्कापिचक्रमाशु ॥ ७ ॥ गजगवाक्षागवायोवृषश्च सगंधमादाः सहकथनेन ॥ रक्षश्च भूजं-
रिमेकपीद्राः षड्भिः शरैस्तानतु ददशास्यः ॥ ८ ॥ नासत्यमूनसचशंभुसूनः शैलैः प्रज हूः कपि-
तादशास्यं ॥ शरैः सशैलांछकलीचकार त्रिभिस्त्रिभिः पातितवानिमांश्च ॥ ९ ॥ अथांगदूर्गकृ-
तगंडशैलः प्रचंडवेगो भिपपातरोषात् ॥ उदारवीर्यः प्रविदार्यतूर्णं तं रावणः पातितवांछरेण ॥ १० ॥
उग्रदंशग्रीवमथाम्बुरौत्सी त्सुग्रीवउच्चैः प्रगृहीतवृक्षः ॥ छिवातंरुतस्य विदार्यकंठं शरेण तं पाति-
तवान् ददशास्यः ॥ ११ ॥ भुजं भुजंगाभमथोन्नमय्य तं रावणं ताडितवान् हनूमान् ॥ सर्वानने-
भ्योऽस्य जगलरक्तं धातुद्रवोद्वोरिव कंदरेश्वरः ॥ १२ ॥ समूर्छितस्तत्र मुहूर्तमुग्रः संज्ञांगतो विस्मि-
तआबभाषे ॥ न पौरुषे स्यात्पुरुषो भवादह क्रोभाहयेन्मां भुवेनैन्यएवं ॥ १३ ॥

उक्रमय्यउत्त्यूत तदा अस्य रावणस्य सर्वाननेभ्यः सर्वमुत्त्यूतः रक्तं जगलमुत्त्यूत निहतमभूत् गलउद्रमनइति धातुः धातुद्रवः मनः शिखारसः ॥ १२ ॥
सरावणः पौरुषे इति विषयसमीपं भवादह भवादहः पुरुषः कोपिनस्यात् अन्यः सवान्यः ॥ १३ ॥

अरेनराशनीचराशम अरेइतिनीचस्यवसबोधनं हीनसंबोधनेतरेइत्यमरः । अहंसांशोणितर्पकपदंस्तपकपदंयथाभवतितर्थाशोपणयतत पि
एवानसंशुणितवाभाभवं ॥ १४ ॥ ह्वेरित्संचःअसिप्रवर्तसे सवोजसाअस्यसमतवलनसंवजयसिबलोकाज्ञाजितवान् ॥ १५ ॥ विवृल्लवतीकिंचिरपय
शब्दं ह्वारमायाहिमागच्छेति मुहुःपुनःपुन ह्रुवाणेसातिलब्धांतरःलब्धावसरःनीलसमीप नीलस्यसमीपंपरःरावणः ॥ १६ ॥ विदारितपुरावणेनवि-

लीलाप्रहारोयमेरनराश तस्मात्पुनर्जीवासिदुर्जनत्वं ॥ त्वानन्वहंशोणितपंकपेषं नपिष्टवानित्यवद-
त्थनमान् ॥ १४ ॥ मत्तोसिमत्तोपिगृहाणवीर मुष्टिप्रहारंत्वमथेत्युदीर्य ॥ सर्वोजसासर्वजयीद-
शास्यः संताडयामाससमीरसूनुं ॥ १५ ॥ मरुत्सुतेविह्वलवान्निषण्णे मायाहिचोरेतिमुहूर्तब्रुवाणे ॥
लब्धांतरोस्मीतिययौविचिंत्य किरनशरानीलसमीपमेषः ॥ १६ ॥ अथात्ममुक्तेषुविदारितेषु न
गेषुनीलोध्वजमारुरोह ॥ दशाननस्याथधनूरथाश्वा नाचक्रमेतस्याशिरांसिचाशु ॥ १७ ॥ नि-
रीक्ष्यंतराक्षसराट्चुकोप ननादनीलोथचकोपयस्तं ॥ जडीकृतन्तेनसराक्षसोलं सराधवास्तेहर-
योहसंश्च ॥ १८ ॥ मागाःकपेकौतुकमात्मलौल्या न्मद्विद्वमात्मानमदशभुञ्चेत् ॥ इत्थंब्रुवाणो-
धनदनुजोय माग्नेयमखंविमुमोचतस्मै ॥ १९ ॥

दुरितेषु सत्सु धनुरितिभिर्भ्रंपदं रथाभ्यान्धुरमर्थाश्च धनूरथाभ्यानिसेकंपदं वा तदायधोपरिस्थिता निरसमर्थाभ्येत्यर्थः । अथ क्रमैर्वाक्रदण्डं भुक्तवान् । तस्याशिरांसिवाचक्रमइत्यन्वयः ॥ १७ ॥ तं नीलं तं रावणं तं नीलैः नसः तादृशः ॥ १८ ॥ इह कपेभ्यस्तिलाभ्यादात्मनः संवलत्वा कौतुकं आशङ्क्य तस्थि माणाः नम्राभ्युहि महिष्यमयावित्थमात्यानन्तर्वा भवरसहस्र ॥ १९ ॥

स्वयमग्निभावात् अग्निस्वरूपत्वात् अख्येण आग्नेयाख्येण नमोऽरनमतः ॥ २० ॥ हेमत्यदिष्ट्यादृष्टाग्ने देवाग्नीन्त्वदर्शनमधुदित्यर्थः ॥ २१ ॥ सप्ताचि
राभाण्डवद्वान्हिसमान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ बाणधरबाणश्रेष्ठं अदलयत् विदारितवान् अवाप्तमाहः सप्तासमूहः ॥ २४ ॥ यावत्तदालक्ष्मणं चक्रे तदा
ततः पूर्वमेव शेषशयानुजन्मा शेषशयनस्य अनंतशयनस्य हेरः स्वरूपस्य रामस्य अनुजन्मा अनुजालक्ष्मणः शर्पसाक्षाच्छेषात्मकं निजमूलरूपं स्मरन्तिरम ॥

अग्नेस्तनूजः स्वयमग्निभावा नमोऽरनाख्येण पतंश्चभूमौ ॥ तं रावणं राममभिद्रवन्तं सरोधसौमित्रिम
मित्रहन्ता ॥ २० ॥ दिष्ट्यासिद्धेष्टाविगतायुरद्य मर्त्येति मर्त्याशननाथ ऊचे ॥ शूरानगर्जति निशा
चरेति ध्रुवन्धनुर्लक्ष्मण आचक्षे ॥ २१ ॥ सप्ताचिराभानथ सप्तवाणा निशाचरे शो निशिता-
नुमोच ॥ चिच्छेद रामावरजः शरैः स्तां छरानमुंच खदशाननाय ॥ २२ ॥ तान् रावणश्चाच्छिनदा
शुवाणै रमुंच तां तावपि बाणसंधान् ॥ धनूर्धराणां प्रवरौ धरिण्यां जिगीषया लक्ष्मणराक्षसेन्द्रौ ॥
॥ २३ ॥ स्वयं भुवादत्तममोघमुग्रं सरावणो बाणवरं मुमोच ॥ सलक्ष्मणस्यादलयल्ललाटं पपात-
सौमित्रिरवाप्तमोहः ॥ २४ ॥ रथादवह्रुत्य सरावणोऽपि क्षणादभिद्रुत्य बलाच्चक्रे ॥ यावत्सताव
त्स्मरति स्मरूपं शेषं निजं शेषशयानुजन्मा ॥ २५ ॥ विंशद्भिरप्यात्मभुजैः प्रगृह्य दुष्टेन कृष्टोऽपि च
चालनायं ॥ गिरिस्तनी सप्तसमुद्रवस्त्रा महीचक्रं पेमाहिलेव भीता ॥ २६ ॥

अस्मरदित्यन्वयः ॥ २५ ॥ कृष्टोऽपि सप्तमा कृष्टोऽपि अयं लक्ष्मणः न च चालेत्यन्वयः ॥ गिरिस्तनीर्गिरिर्वनाख्यस्तनवती महीधृः तदा आकर्षणसमये चक्रं पेपिना भूत
भीतामहिलेव स्त्रीव ॥ २६ ॥

सर्वपकल्पसर्पसर्पं अल्पयथाभवात्तथा क्रियाविशेषणमेतत् । सहस्रमूर्ध्नः अस्थलक्ष्मणार्णोशनःशेषस्य एकमूर्ध्नि एकास्त्रशेवशिरमिपातालादिकमसला
कृते एतत्सूत्रमंडलं ब्रह्मांडमंडलसर्पकल्पं विभातिशोभतइत्यन्वयः तंतादशमंडलस्य । प्रसंख्यलात्कृत्य कोनामहरत् अपहरेत् नकोपीत्यर्थः ॥ २७ ॥
अभिनिष्पत्य अभ्यागत्य ॥ २८ ॥ परमोपकंठपरमस्य श्रीरामस्य उपकंठसर्पः पतिबालकं ॥ २९ ॥ उज्जहरत्तृतवात् राहुमुक्तदुः राहणासुक्तशे

भमंडलसर्पकल्पमल्पं विभातिपातालसमेतमेतत् ॥ सहस्रमूर्ध्नोस्यवतैकमूर्ध्नि प्रसह्यकोनाम
हरत्तमेन ॥ २७ ॥ क्रुद्धोभिनिष्पत्यमरुत्तनूजः प्रोद्यम्यमुष्टिप्रजहारचोत्रं ॥ सर्वमुखैःशोणित-
मुद्गिरन्स पौलस्त्यपुत्रोमृतवत्पपात ॥ २८ ॥ सौमित्रिमातृपतितंबिलोक्य प्रेमाकुलात्माप्रतिगृ-
ह्यदोभ्यां ॥ निन्येहूनमान्परमोपकंठं मातृवतोकंजनकोपकंठं ॥ २९ ॥ स्पृष्ट्वाकराभ्यांकुरुणाकर-
स्तमंगललाटे शरमुज्जहार ॥ सराहुमुक्तेंदुरिवार्तिमुक्तो राजसौमित्रिरुदारकांतिः ॥ ३० ॥ अवा-
प्यसंज्ञादवलंब्यधैर्यं सरावणोराघवमाससाद ॥ मदप्रमादप्रतिमुष्टदृष्टि मंतंजःसिंहमिवाप्रस-
ह्यं ॥ ३१ ॥ भोगीद्रभोगप्रतिमप्रदीप्तं संधार्यविस्फार्यधनुर्धुनानः ॥ अविस्मितसुस्मितवानदीनां ज-
दवाणीजगदेकनाथः ॥ ३२ ॥ स्वयंभुवंवाभुवनाभिपूज्यं स्वयंभवंवाशरणागतस्त्वं ॥ नमोद्वयसे
राक्षससर्वथापि कृतापराधःसमरोद्यमीस्याः ॥ ३३ ॥

द्रष्टव्य ॥ ३० ॥ मदप्रमादप्रतिमुष्टदृष्टिः मदनिमित्तोद्यःप्रमादः तंनप्रतिमुष्टाऽपपत्ता दृष्टिर्ज्ञानंयस्यसतथोक्तः । मंतंजःगजः पंतंजो गजानागइत्य-
परः ॥ ३१ ॥ भोगीद्रभोगप्रतिमं शेषशरीरसमं अहःशरीरभोगस्यादित्यपरः । धुनानःधुन्वनुअविस्मितः विस्मयराहितः अदीनांभेदां ॥ ३२ ॥ भ-
वंशिवं स्वयंभवंवात्मानमेववानमोद्वयसे मुक्तो भविष्यसि हेराक्षस त्वंसमरोद्यमी युद्धार्थेसनद्धःस्याभव ॥ ३३ ॥

भूमौ नतिष्ठशीघ्रं मयित्तिष्ठइत्यब्रवीत् ॥ ३४ ॥ अयित्तितास्त्विति तिमिरीचकार तिमिरीण्यकारेणातृताश्चकारखर्गः । द्राक्कृतीघ्रं ॥ ३५ ॥ संरभगवि
श्रमनाः कोपेनविदारितचिचः अवर्धतअभिष्टब्धमभूत् तैर्बाणैः प्राज्यैर्बहुभिः अग्रैस्तज्जइवेस्तन्ययः ॥ ३६ ॥ ग्रहस्यअपहासंश्रुत्वा प्रदूरप्रवृत्तः भूतः त्विचः
प्रवेकशब्दउचमवाची तथोक्तं उन्मिषन्माणिमेवेकानिक्काभरणाः सुवचंसदति । तस्मीदृश्यान् अतिचिचंलव्वं हन्तीः आशुधानि चिच्छेदन्ति याजना ॥ ३७ ॥

एवंब्रुवाणंभुवनप्रभुतं प्राभंजनिःप्रांजलिराबभाषे ॥ शत्रौरथस्थेसतिनाथभूमौ नतिष्ठशीघ्रंमयि
तिष्ठहीति ॥ ३४ ॥ अमित्यथोत्कापुरुषःपुराणः समारुतिमंशुसमारुरोह ॥ सरावणोराघवभा
प्यबाणौ दिंशोदशद्राकृतिमिरीचकार ॥ ३५ ॥ संरभसंभिन्नमनादशास्यः शरान्भुभोचानिलानं
दनाय ॥ हनूमतोवर्धततैःस्वतेजः प्राज्यैरिवाज्यैर्वलतोमहाश्वैः ॥ ३६ ॥ ग्रहस्यरामःप्रदूरप्रवे
कैः सतींश्चसूतंचनिहत्यसद्यः ॥ ध्वजंरथंछत्रमुतातिचित्रं चिच्छेदहतीश्चदशाननस्य ॥ ३७ ॥
शरेणविध्वाविवांविधाय शरीरयष्टिंशतमन्युशत्रोः ॥ चकर्तकर्तस्वरभास्वरंस रत्नंकिरीटसुर
कीर्त्यकीर्तिः ॥ ३८ ॥ तंनिर्विषाशीविषवद्विषणं कर्तव्यमूढंभगवान्बभाषे ॥ अनुज्ञाशमिपुरस-
ज्ञयाहि शराहतोनन्वध्रुनाहिराजन् ॥ ३९ ॥ यथेष्टभोगाननुभूद्वशीघ्रं प्रेष्टुंनंतोषयतोषी-
यं ॥ अप्यप्रमत्तःकुरुसर्वकृत्यं रणायशीघ्रंमरणायचैहि ॥ ४० ॥

विषायकृत्वाशतमन्युशत्रोः इंद्ररिणोः रावणस्यचकर्तस्वद्वितवान् कार्तस्वरभास्वरं सुवर्णवर्णवज्रोभमानं कार्तस्वरंचअतएवशोभमानमितिवा सरत्नं
रत्नानिर्मितं रत्नखचितमित्यर्थः । मुरकीर्त्यकीर्तिः मुरैःकीर्तियितुयोग्या कीर्तियस्यस्तथोक्तः ॥ ३८ ॥ तंरावणं निर्विषाशीविषवत् विपरीतलक्षणं
विषणंपरवशोगतसारामितिवा हेअशुपूढरावण याहिगच्छ ॥ ३९ ॥ प्रेष्टुंभयंतोषणीयं तोषयितुंयोग्यं एहिआगच्छ ॥ ४० ॥

निशम्यश्रुत्वा यातःमासः अनन्ता बहुला ॥ ४१ ॥ सरावणः इधराजः गजश्रेष्ठः प्रहिः सर्पः विहगैर्द्रगकुडं दृशात्यः देवर्षिभयः सनः पणितपशापैरान्वयः
यः ॥ ४२ रामदेवः दशमुखविशिखैः रावणस्यवार्णः शिखिप्रकाशः वन्दितामैः अपरदरैः अपरेपारासनामरैरपि पातितान्मुगं गान निरस्तकृत्य ग

वाणीमुदारामिति राघवस्य निशम्य यातो न गरीदशास्यः ॥ स्मरन्नसह्यारघुनाथवाणां श्रिता धने
तां मनसा जगाम ॥ ४१ ॥ सवायसो हंसमिवातिमूढो मत्तो महासिंहमिवेभराजः ॥ अहिर्विहगेन्द्र
मिवाभियुध्यन् देवदशास्यः परितापमाप ॥ ४२ ॥ दशमुखविशिखैः शिखिप्रकाशै रपरशोरै र
पातितान्छ्रवंगान् ॥ प्रभुरमृतमयैरप्रागपतै रकृतनिरस्तरुजः सरामदेवः ॥ ४३ ॥
इति श्रीमत्संग्रहरामायणे युत्थकाण्डे रामांकेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥
श्रीः ॥ कुंभकर्णाग्रजः क्रुत्थः कुंभकर्णः प्रबोधने ॥ रक्षसामयुतं भीम मादिदेश बलीयसां ॥ १ ॥
भेरीशंखादिवाधनां भरिणां भूरिनिस्वनैः ॥ ते सन्नादैश्च युगप नशेक्षुस्तत्प्रबोधने ॥ २ ॥ ध्वस्येक्ष
मैः पतंतोस्य कृच्छ्रेणांतिकमागताः ॥ शैलैः खड्गगाद्यायुधैश्च जगनुस्ते रावणानुजं ॥ ६ ॥ अमेतं
गाद्रिसंकाशे खरैरुष्ट्रैर्गजादिभिः ॥ समंतात् परिधावन्तो वंदंतो नाज्यबोधयन् ॥ ७ ॥ केचिन्नेका
न्यरे शमश्रून् लोमान्यप्युदमूलयन् ॥ शतकुंभैरथांगारि शिखंति रास्यन्दरैः ॥ ८ ॥

[illegible]

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ दिमहसकरीरेषु सहस्रद्वयपरिभिन्नपुष्पैः पुष्पैः करीरः कलकलस्रगः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

अप्रबुधं प्रयत्नेन संरंभात्ते निशाचराः ॥ पुनरेवायुधैर्घोरैश्चिच्छिदुः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ ६ ॥ नम्रतं
लेख्यः पिंडैः शूलैः पाणिप्रदाहने ॥ अयोदंडविघातैस्ते बोधयंतो विबुक्नुः ॥ ७ ॥ अंगप्रवर्त
नेनास्य भंगमापुनराशिनः ॥ क्षिपद्ब्योहस्तपादेभ्यो रक्षांसि क्षयमाययुः ॥ ८ ॥ श्वासवातहताः
केचित् पतंतो व्यगतां ययुः ॥ निद्रावशो भुजैर्नैव कुंभकर्णोयु योधतान् ॥ ९ ॥ पुनश्च भिद्यमानां
गः कथंचित्प्रत्यबोध्यत ॥ सजंभमाणः सहसा प्रोत्थितो बुभुजे बहून् ॥ १० ॥ मांसराग्नीं सरु
धिरान् पूर्वमैवोपकल्पितान् ॥ द्विसहस्रकरीरेषु पूर्णपीत्वाथ वारुणीं ॥ ११ ॥ ज्येष्ठेन प्रेषितः प्रा
या त्कुंभकर्णः सभातलं ॥ दशाननं वंदमानः कुंभकर्णोभ्यभाषत ॥ १२ ॥ त्रयाणां कतमं लोकं
संहारमिक्षणादिति ॥ नभयं लोकपालैर्नो भयंतु नरवानरैः ॥ १३ ॥ रामः सलक्ष्मणो वध्यः स्वयं
त्यचे स रावणः ॥ सकलं कलहस्यथ कारणं शुश्रुवानयं ॥ १४ ॥ कुंभकर्णो बभाषेथ नीतिमभिश्च स
न्मूढुः ॥ रामेणामोघवीर्येण विग्रहोयमुपस्थितः ॥ १५ ॥ अचिरान्मरणायात्र नरकाय परत्र च ॥
बलिनासांधिरल्पस्य बलिनोल्पेन विग्रहः ॥ १६ ॥ औदासीन्यं समनस्य दितिशास्त्रविनिश्चयः ॥
अनयं त्वंसमाश्रित्य प्राप्तो रामेण विग्रहं ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विग्रहः विरोधः ॥ १८ ॥ बलिना बलिं हृतमसह ॥ १९ ॥ अनयं अन्यायं ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३० ॥ व्याददानं विवृतं कुर्यात् ॥ ३१ ॥ महादृष्टासप्रद्वैलं महादृष्टासुक्तं सिंहनादं वलं घनायनघनस्वनं वषण्णीलं यथार्थविगदन् भगीः हननादनिर्व-
ह्यसतयोक्तः ॥ दुताः पलायिताः ॥ ३२ ॥ मनोमारुतरहसं मनावयुवकुम्भं जंभारं श्रद्धं प्रयापि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ घननिर्वह-
दृत्ताभ्यां ताम्रनेत्राभ्यां विमुजंतं महानलं ॥ दंष्ट्राभ्यां क्षुरधारभ्यां खंड्यं तं भिवांसिलं ॥ ३७ ॥

महागुहावद्रहनं व्याददानं महानलं ॥ ग्रसंतं भिवलोकां स्त्रीन् भूरिस्तरं भयं दृतः ॥ ३८ ॥ महान-
हासप्रद्वैलं घनायनघनस्वनं ॥ कद्रुतावानराः क्षुद्रा करामः कचलक्ष्मणः ॥ ३९ ॥ आस्फोटयं-
तमित्युक्ता मनोमारुतरहसं ॥ कुंभकर्णतथा दृष्ट्वा जंभारं श्रमयंकरं ॥ ४० ॥ दुद्रुवः कापिसंधा-
स्ते चापमुक्ता इवेषवः ॥ सेतुमत्यगमन्केचि त्केचित्सेतुमुपागमन् ॥ ४१ ॥ केचिन्निनीनासूक्ष्मे-
षु पतिताः केचनक्षितौ ॥ युवराजो गदो दृष्ट्वा निजसैन्यं भयाकुलं ॥ ४२ ॥ नीलादीनद्रवतः प्राचे-
वीर्योदार्ययुतं वचः ॥ भुवनानां प्रभोरामे नाथेस्मिन्नभयंकरे ॥ ४३ ॥ वानराः षट्ठातिलव त्कुम्भ-
वतविष्णवाः ॥ इत्यंगदोदितं श्रुत्वा निवृत्य कपिपुंगवाः ॥ ४४ ॥ सालशैलशिलाहस्ताः कुंभकर्-
णमथाभ्ययुः ॥ कुंभकर्णानुगास्तूर्णं वानरानतदुन्नशरैः ॥ ४५ ॥ कपयो विविदाधास्ता न्कुम्भ-
ताः समसूदयन् ॥ तस्मै सालशिलाशैलान् वानराः प्रतिचिक्षुः ॥ ४६ ॥ कुंभकर्णगोक्षगन्धि-
चूर्णिताः पासुपिडवत् ॥ शतानि सप्तचाष्टौ च सहस्राणि च वानरान् ॥ ४७ ॥ युगपत्प्रतिनिष्पि-
ष्य कुंभकर्णेन्यपातयत् ॥ षोडशाष्टौ च दश विंशतिश्च शतथापरान् ॥ ४८ ॥

रसतिलवत् ॥ ४९ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

संरंभनिर्यद्भुकुटीकठोरः संरंभेणकोपेननिर्यत्यानिर्गच्छत्या मृकुट्याकठोरः दंडीदिं द्वाख्यायुधयुक्तः ॥ ६७ ॥ निजभानानवशंतांनवनान निक्षेपदु-
रेपातयाभास पिपेषचूर्णितवान् अकंथ्यःअचाल्यः विगतानुकंपः निष्करुणःगामपिभृषिभिपि ॥ ६३ ॥ निरीयुःनिगताभुवुः द्योनीभिःडंढयद्विः ॥

संज्ञामवाप्याथचकुंभकर्णः संरंभनिर्यद्भुकुटीकठोरः ॥ तुंगांगिरेःशृंगमथप्रगृह्य चचारदंडीवम
दंडपाणिः ॥ ६२ ॥ जघासकांश्चिन्निजघानकांश्चि द्विक्षेपकांश्चित्सपिपेषकांश्चित् ॥ कपीनकंथ्यो
विगतानुकंपः प्रकंपयन्गामपिकुंभकर्णः ॥ ६३ ॥ तेभङ्गमाणाहारयोनिरायुः स्रोतोभिरप्यस्य-
चरोमकूपैः ॥ सहस्रशःसाहसिनःपुनश्च तमेवंहंतारुरुह्यथाद्रिं ॥ ६४ ॥ सरक्तगंधेनविवृत्यद-
र्पैः प्रमक्षयन्राक्षसवानरौघं ॥ रघुप्रवीरंविभयोविधाव न्वानांपरेषांचभयंकरोभूत् ॥ ६५ ॥ वज्रो
पमैर्बाणगणैरगण्यैः सौमित्रिरेनंप्राविभेदवीरः ॥ अचितयंस्तान्प्रययौसुरारिः सृणिप्रहारानिवम
सहस्ती ॥ ६६ ॥ क्षिप्रंचचिक्षेपसराक्षसेंद्रः शृंगांगेरमैगलकीर्तनाय ॥ चिच्छेदतछीघ्रमतुच्छकीर्तिः
ससत्वरंसप्तभिरेवबाणैः ॥ ६७ ॥ सरामबाणैरथभिन्नवर्मो रक्तपिबन्राक्षसवानराणां ॥ सक्षो
पमाटोपमुपाजगाम कपीन्विधुन्वन्मुहुरंगलमान् ॥ ६८ ॥

॥ ६४ ॥ सकुंभकर्णःरक्तगंधेनरक्तपरिमलेन विभुयर्भनभयःसन्निपि ॥ ६५ ॥ भासप्रहागल भृणिप्रहागल अंकुशप्रहागल ॥ ६६ ॥ वज्रो
दुलकीर्तिःसरायः ॥ ६७ ॥ सकुंभकर्णःभकोपकोपशुक्तं भाटोपंपराक्रमं भाटोपस्यात्परावपटत्यारः ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ मद्द्रुमीमोदद्रस्यापिमयदौ ॥ ७० ॥ उल्लिख्येतांसंस्वशोनां भियामयेन अपयाताः विहृताः पुनः दृढमाजानताः मुहुर्दं गतावन्निदुःखः ॥
॥ ७१ ॥ सतांतालिकानां ॥ ७२ ॥ शरराः हिमनशीलस्य शरारसहस्रकः मोक्तुर्नरत्नकोशः कोट्यज्जवाणवरण महिम्नोदितः ॥ अक्षय्यवति ॥

एत्येहिकितेकपिकालेन नन्वास्मिदेवारिनिपूदनोहं ॥ इतिद्रुवाणोभगवन्नुदशो विष्णुरथा ॥
सधनुःसधन्या ॥ ६९ ॥ नाहिविरोधानखरोनकाको नाम्नास्म्यहंराघवकुंगकणः ॥ बाहूभोपरच
मद्द्रुमीमा वुक्कोतिरामंसखळोरयधावत् ॥ ७० ॥ तौकुंभकर्णस्यकरावुदीर्णा वुदोदयत्वादिव-
मल्लिखंतौ ॥ भियापयातासहसोपयाता रामोहिनःपालकइत्युदीर्य ॥ ७१ ॥ देदीप्यमाननलस
न्निकाशैः सुवर्णपुंखैश्चसुपर्णवैरैः ॥ रामःशरैर्घैःप्रविभेदशूरः सतांसुराणांद्विपतःशरीरं ॥ ७२ ॥
उद्यच्छतोमुद्गरमुग्रकिर्तिः कांडेनदोर्दडभखंडयत्सः ॥ महीयसीव्यापमहोसंबाहु महामहिष्ठिखरो
पमानः ॥ ७३ ॥ उन्मूल्यसालंविपुलंपरेण हस्तेनहस्तोर्द्रवदाद्रुतस्य ॥ पौलस्त्यपुत्ररथपरंचवा
हुं चिच्छेदतीव्रिणशरेणरामः ॥ ७४ ॥ उद्गर्जतोभिद्रवतःपरस्य क्रोधाज्जिघांसोऽप्रपदःप्रहारैः ॥
संपूर्णचंद्राभमुखोर्धचंद्रं विमुच्यपादौचचकर्तेशत्रोः ॥ ७५ ॥ तैकौंभकर्णोभविहस्तपादां लोटं
तउच्चैःकठिनाद्रितुल्याः ॥ अनीकिर्नतांकपिराक्षसाना मक्षोभयसंनुनिर्दिपूरंच ॥ ७६ ॥

॥ ७३ ॥ आद्रुतस्य अभ्यागतस्य ॥ ७४ ॥ अपदप्रहारैः पादाप्रमहारैः ॥ ७५ ॥ क्रौंभकर्णाः कुंभकर्णस्यविधमानाः ॥ ७६ ॥

अधुरे परितवान् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ त्रिलक्षमानः क्लृप्तत्रययोगनोऽभवदहपरिमाणयाल दुरन्तान् दुर्वपुर्वचकृष्टम् ॥ किञ्चिद्व्योजयामासुरिभिरा
नष्टयइत्यर्थः ॥ ७९ ॥ अवधोपवादिदिङ्गुपि दमानेनसुदुर्द्वौवाहद्वारताशिरः गव्यभदेनोच्येति चतुरस्रपयान् पशु भयुङ्क्तु भद्रयदचरदुष्टयोर्वक्ष्येत् ॥

अहस्तपादोपिवित्त्यवक्रं महागुहामंसरामुद्रनादः ॥ अभ्यापतत्तंगसिस्तुतदोन्नः शौरप्रिप्र
रस्यवक्रं ॥ ७७ ॥ परेणघरेणशरेणरामः स्वच्छेनचिच्छदब्धहृष्टिरोरस्य ॥ उदीरतेवज्रकटुदुष्टास्य
पतच्छिरोभूरिबिभेदभूमिं ॥ ७८ ॥ त्रिलक्षमानःखलुयोजनानां संकुम्भकर्णोविद्वधेधुरस्तात् ॥ सं
कोचमाहोनगरींप्रवेष्टुं निषूद्यमानोवद्वधेपुरेव ॥ ७९ ॥ चिक्षेपतद्राक्षसदेहमव्यधौ शरैःशब्ज्यो
जगतांसलीलः ॥ शरीरपातादुदगान्महाव्धिं महाश्मपातादिवपल्वलंभः ॥ ८० ॥ करटकट
ककालंभीषणंप्राणभाजां भुवनभवनपूर्णं कुम्भकर्णछलेन ॥ तिमिरमहरदेवरास्यभानुःशरोस्त्रैः सु
रमुनिनिकरस्तंपूजयामासपुष्पैः ॥ ८१ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे युत्थकांडेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥
श्रीः ॥ रावणःपतितंश्रुत्वा भ्रातरंभ्रातृवत्सलः ॥ मुहुर्तमूर्च्छितःप्राप्य मनीषांदिहलापसः ॥ १ ॥
हावत्सकुम्भकर्णत्वं कुत्रयासिमयाविना ॥ अनुयास्याम्यहंचत्वां रामबाणाग्निदीपितः ॥ २ ॥ कु
लभूषणभूतो नः सत्यवादीविभीषणः ॥ मयाकामात्मनात्यक्तः सचःपश्यामितत्फलं ॥ ३ ॥

उदगावउद्रिक्तोभूत् ॥ ८० ॥ करटकटककालं काकस्तमुहवत् कृणवर्णं रामभावुः रामाख्यसूर्यः शरैःशराख्यपजिगीभिः किञ्चनोत्समद्व्यां शुगभा
घृणिरश्मयइत्यमरः ॥ ८१ ॥ ॥ इति युत्थकांडटीकायां नवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ श्रीः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ परिवादः अपवादः ॥ ५ ॥ आभिचारं मारणप्रयोगं ॥ ६ ॥ शरबाहोः शरत्त्वदभासो शोणवासाः रक्तवस्त्रः नर्पितकं अद्वान् निर्गमनकटुभ्रमं वं
धीधनवान् कारस्करश्च धनवानित्यर्थः ॥ कार्णायसस्त्रुवं कृष्णायामयस्त्रुवान् छागोमपं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ आशीविषाकारः भगोकारः स्त्रभय

विलपंतविषणंत मवलोक्यसुरद्रजित् ॥ मधनादोजगादोच्चैर् मधसन्नादिनागिरं ॥ ४ ॥ नरराज
सुताद्वीतो देवराज्जाजितः पिता ॥ माभूदित्यं परीवादो मामादिशयुधेद्रुतं ॥ ५ ॥ इत्युक्तातान
मापृच्छ्य सन्नद्धोयुत्थकर्मणि ॥ चकाररुद्रदेवत्य माभिचारं महेंद्रजित् ॥ ६ ॥ शरबाहोः शोणवा
सा वन्होवैभीतकेभ्रवान् ॥ कार्णायसस्त्रुवच्छागं सर्वकृष्णं जुहावसः ॥ ७ ॥ सहुत्वाथवर्णमन्त्रे
र्दिव्यं रथमधिष्ठितः ॥ गच्छन् गगनमार्गेण मायया तर्द्धेखलः ॥ ८ ॥ सशरैरशनिप्रस्थे दिव्ये
र्नागाल्भमन्त्रितैः ॥ राघवो वानरास्तांश्च छादयामास राक्षसः ॥ ९ ॥ दिदृक्षमाणाः प्रक्षीणा राक्षसं
रुक्षविक्रमं ॥ क्षोभयंतोऽपि गगने नापश्यन्वानरारिपुं ॥ १० ॥ शरैराशीविषाकारै रसंख्यैः सं-
ख्यपंडितः ॥ रावणिर्द्रावयामास वानरांस्तान्महाबलान् ॥ ११ ॥ बध्वाशीविषपाशैस्तान् कं-
पीन्सर्वान्सलक्ष्मणान् ॥ शक्रशत्रुः पुरीं प्राप्य मुमुदेरावणान्वितः १२ ॥ नामोचयन्नागबन्धा द्वा
ममारुतिलक्ष्मणाः ॥ देवगुत्थमनुस्मृत्य समर्था अपि वानरान् ॥ १३ ॥ वित्थवद्वधवद्रूपो मु-
ग्धवत्क्षतजार्द्रावित् ॥ दर्शयामास पापानां मोहनायास्विलेश्वरः ॥ १४ ॥

पंडितः रणकुशलः ॥ ११ ॥ आशीविषपाशैः मर्पयपाशैरित्यर्थः ॥ १२ ॥ देवगुत्थं देवगुदस्य ॥ १३ ॥ १४ ॥

क्षतजर्दवत् रक्तसंस्मिक्तवत् । १४ । दर्शा अवस्थां ॥ १५ ॥ १६ ॥ आजानुनः जानुपर्यंतं आनाभेनोधिपर्यंतं हारगोरभाः हारवर्तगोरकांतयुक्तः ॥ १७ ॥ अष्ट

मायासीतामुपादाय राक्षस्योरावणाज्ञया ॥ अदर्शयन् दशमेना त्रिजटातामसां त्वयत् ॥ १५ ॥
 शक्रारिणा शर्वबला त्पातितेषु कपिष्विति ॥ सप्तद्वीपवतीं भूमिं कंपयन् वयुराववौ ॥ १६ ॥ आजानु
 नुतः स्वर्णवर्ण आनाभेर्हारगोरभाः ॥ माणिक्यशोणआवर्णा दौ के शाल्वरितप्रभः ॥ १७ ॥ नी
 लकेशोलसन्माल्य श्यारुचंदनचर्चितः ॥ अष्टभिर्भोगिभिः पुष्टैर्भूषितो मणिमौलिभिः ॥ १८ ॥
 पत्राभ्यांचित्रवर्णाभ्यां मुंचद्भ्यांचसुधाकणान् ॥ कालयन्नागपूगंतं चारुचंचुमुलोचनः ॥ १९ ॥
 ब्रूवाणोजयरांसेनि दृष्टः स्पष्टं ह्रवंगमैः ॥ ववंदे परमानंदं गरुडो गरुडध्वजं ॥ २० ॥ कालिताः का
 द्रवेयास्ते पक्षवातेन पक्षिणः ॥ तद्दर्शनस्पर्शनाभ्यां वानरा बालिनोभवन् ॥ २१ ॥ शूश्रूषांगरुडः द्रु
 त्वा राममामं न्यधातवान् ॥ सालशैलशिलाहस्ता उदगर्जनं ह्रवंगमाः ॥ २२ ॥ आकर्ण्य कपि
 सिंहानां सिंहनादं भयानकं ॥ अस्त्रमोक्षविनिश्चित्य त्रस्तौ रावणरावणी ॥ २३ ॥ अथ वर्णविधा
 नेन हुत्वा हुतवहं मुहुः ॥ अटशयोरथ मध्यास्य ययावाकाशवर्त्मना ॥ २४ ॥ सशंभुवरत्नैर्गव्यै
 त्पर्ववत्सर्ववनरान् ॥ नागभोगैर्दृढबन्ध्वा रावणं रावणिर्ययौ ॥ २५ ॥ राक्षसेन्द्रो महेंद्रा रिर मभ्यनंद
 त्स्वनंदनं ॥ कृतकार्यमहावीर्यं प्रशशंस च समादरं ॥ २६ ॥

भिः भोगिभिः अष्टमहानागैः ॥ १८ ॥ चारुचंचुः चतुरस्रं हुतवान् ॥ १९ ॥ २० ॥ काद्रवेयाः सर्पाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ अविपक्षः अर्पितः ॥ २८ ॥ विष्वक्परितः ॥ २९ ॥ ३० ॥ आरातसमीपेस्थिता ॥ ३१ ॥ सुश्रजाशोधनपत्रवती येन हनूना जीवति

जिज्ञासुः पुरिच्छतांतं पूर्वयातो विभीषणः ॥ रणभूमितदाप्राप्तो ददर्श पतितान् कर्पीन् ॥ २७ ॥ अ
पश्यन्नुत्थितं कचि द्राव्यां रात्रिचरेश्वरः ॥ कोत्रा विपन्न इत्युच्चै रुवाच जलदस्वनः ॥ २८ ॥ अह
मस्मीति हनुमान् ब्रुवन्नुपससारतं ॥ अलातं भ्रामयंतौ कपीन् विष्वगपश्यतां ॥ २९ ॥ सुग्री-
वांगदनीलादीन् भग्नान्गरुधिराक्षितान् ॥ दृष्ट्वा न्याश्रोपययतु जीववंतं विमोहितं ॥ ३० ॥
आश्वासयन् जीववंतं अबुसे कैर्विभीषणः ॥ किं जीवसित्युवाचारा न्मदं मदं दं दं दं दं दं दं दं ॥ ३१ ॥ अं
जनासु प्रजायेन स किं जीवाते पावनिः ॥ तस्मिन् जीवति जीवामो मतेतस्मिन् मृतवयं ॥ ३२ ॥ इ
त्युक्त ऊचे पौलस्त्यः कस्मात्पृच्छासि मारुतिं ॥ न लक्ष्मणं न सुग्रीवं नांगदं मतिमक्षिति ॥ ३३ ॥ इ
त्युक्तो ब्रह्मजः प्रोचे ह नूमानयदि जीवति ॥ स्वतेजसा पालयन्नो नास्त्यन्यः शक्तिमानिति ॥ ३४ ॥
आर्यजीवान्यहमिति ब्रुवाणो वायुनंदनः ॥ उपसृत्य तमस्त्राक्षी छंकरेण स्वपाणिना ॥ ३५ ॥ अ
था ब्रवीद्ब्रह्मसुतो वत्सस्वज्ञातिवत्सल ॥ मृतं कपिकुलं रक्ष रामदासाग्रणीर्भवान् ॥ ३६ ॥ समी-
पे मे रुशैलस्य शैलयोगं धमादनः ॥ तस्मादानयितांशीघ्रं त्वयैषधिचतुष्टयं ॥ ३७ ॥ भृतसंजी
विनीमुख्या संधानकरणीपरा ॥ सर्वणकरणीचैव विशल्यकरणीति च ॥ ३८ ॥ ॥

सति प्रतेसति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अस्मासीत् स्पृष्ट्वात् शंकरेण सुखकरणे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ पल्लवावल्लिशालिनी पल्लवपङ्क्ति भिमनोहरा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ असंगःकुत्राप्यस्थितः ॥ ४५ ॥ एनेगंधमादननामकं

इत्युक्तोऽहनुमान्त्वा रामंरामप्रियामपि ॥ वटधेपर्वताग्रस्थो द्वितीयइवपर्वतः ॥ ३९ ॥ अतुलं-
पुच्छमाविध्य कर्णावाकुंच्यपूर्णभाः ॥ धराधरमवष्टभ्य धीरोसावथपुष्टुवे ॥ ४० ॥ सप्तद्वीपवती-
पृथ्वी चकंपतेनपीडिता ॥ शाखेशाखिनःस्निग्धा पल्लवावल्लिशालिनी ॥ ४१ ॥ प्रासादशिखरा
दीनि लंकायांभंगमाययुः ॥ मारुतेःपातरभसा त्रिकूटोलोलितेतथा ॥ ४२ ॥ मृताःकेचित्परेमु-
ग्धा रुरुदूराक्षसाःपरे ॥ कर्तव्यमूढाअपरे लंकाकंपनकंपिताः ॥ ४३ ॥ सद्वितीयइवादित्य आ
दित्यपथमेयिवान् ॥ अतिदीर्घमथाकाशं हनूमानभ्यवर्धत ॥ ४४ ॥ योजनानामर्धलक्ष मतीत्या
यत्नतोद्भुतं ॥ असंगएकपातेन प्रापासौगंधमादनं ॥ ४५ ॥ औषधानिविलीनानि ज्ञात्वाऋद्धेम
रुत्सुतः ॥ गिरिमेवोज्जहारैनं शतयोजनमंडलं ॥ ४६ ॥ तंगिरिकांचनमयं प्रतिदीप्तमहौषधं ॥
प्रतिगृह्यपपाताथ रामंरामप्रियाग्रणीः ॥ ४७ ॥ लीलयोल्लेख्यन्नद्रिं कराग्रैकंदुकायितं ॥ विर-
राजयित्येष वीरराजोजगत्रये ॥ ४८ ॥ निन्येनिमिषमात्रेण सयावद्गंधमादनं ॥ उदतिष्ठन्कपि
गणास्तावदौषधवायुना ॥ ४९ ॥ जीवनंछिन्नसंधानं विशल्यत्वंसवर्णतां ॥ चतुष्पामौषधानांते न
धसामर्थ्यतोऽगमन् ॥ ५० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ उल्लेख्यन् उच्चाख्यन् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ छिन्नसंधानं छिन्नपांसमैकलनं विशल्यत्वं क्षणीरतिः शरफलरहितं ॥ ५० ॥

अस्ताविस्तुतोभूत् ॥ ८ ॥ अबुधुतबोधयामास । संज्ञावन्तश्चकारेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ हरिमंकाशाः सूर्यमदृशकोतियुक्ताः सदेवजित् ॥ १२ ॥

जयदेवत्रिलोकैक भूषणारिविभीषण ॥ इतिदेवस्तदास्तावि देवैरिन्द्रारिकालनः ॥ ८ ॥ मृतको
पममालोक्ष्य स्वसैन्यंकरुणाकरः ॥ ज्ञानाखिणज्ञानमूर्तिः क्षणमात्रादबुधत् ॥ ९ ॥ उत्तस्थुरुद्ध
दंतस्ते सालशैलशिलाधराः ॥ हनूमंतंपुरस्कृत्य लंकामभ्यद्रुवनरुषा ॥ १० ॥ रावणस्यनियो-
गेन रावणिःपुनरुत्कटः ॥ ससैन्यःपश्चिमद्वारे रथीधन्वीविनिर्ययो ॥ ११ ॥ हरयोहरिसंकाशाः
युयुधःशक्रशत्रुणा ॥ सृष्ट्वास्वमाययासीता कृतितांनिजघानसः ॥ १२ ॥ दुःखाज्ञानविहीनोपि
रामःस्वानंदवारिधिः ॥ दर्शयामासदुःखादी घटवत्पटुचेष्टितः ॥ १३ ॥ शतक्रतोरिपुजना न्ह-
त्वामारुतिरुत्थतः ॥ प्रचंडगंडशैलेन द्रावयाभासरारवाणिं ॥ १४ ॥ भग्नदपौहनुमता जंभारि
द्विट्निंकुभिलां ॥ प्राप्यहोतुंहुतवहं चक्रेपरममुद्यमं ॥ १५ ॥ विभीषणोब्रवीद्रामं शवणिर्विध्य
तांद्रुतं ॥ कृतहोमोह्यवध्यःस्या ब्रह्मणोयंवरादिति ॥ १६ ॥ महेंद्रारिजिघांसंतं लक्ष्मणंलक्ष्म
णाग्रजः ॥ आदिदेशहरींद्रांश्च समारुतिविभीषणान् ॥ १७ ॥ पराद्रुतंनिचवृत्तिं रावणिनूट
योधिर्न ॥ अजिघांसुःस्वयंरामः प्रेषयामासलक्ष्मणं ॥ १८ ॥ प्राप्तानेकंभिलोषते तौविभीषण
नीलितः ॥ निजघ्नूरक्षसांसैन्यं नियुक्तंशक्रशत्रुणा ॥ १९ ॥ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ जंभारिद्विद् इन्द्रजित् निंकुभिलां निंकुभिलानामकप्रदेशविशेषं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ बहुहेलनः बहुविधाभिरवगायिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ आलंदलशतः इन्द्रशत्रुः पंडकः नहुंभकाः ॥ २८ ॥

ऋक्षवानरवीराणां वृक्षशैलप्रहारतः ॥ लक्ष्मणश्चशरेश्चोग्रै रक्षसामभवत्क्षयः ॥ २० ॥ तैवि-
भीषणसौमित्रयो र्वीक्ष्यतः कपयोरिपोः ॥ होमविघ्नं स्फुटं वक्रु हंसंतो बहुहेलनैः ॥ २१ ॥ कपि-
भिः कोपितस्तत्र रावणीरणदुर्मदः ॥ सालजालादथोत्पत्य रथीधन्वी व्यदृश्यत ॥ २२ ॥ रक्तान-
स्यनयनः क्रुद्धो भिक्षांजनचयोपमः ॥ कपीनद्रावयंबाणै र्दंडपाणिरिवापरः ॥ २३ ॥ कपीनां-
कालनंदश्च कूपितो मरुतात्मजः ॥ राक्षसीमक्षिणोत्सेनां वृक्षवर्षे निरंतरैः ॥ २४ ॥ जाज्वल्यमा-
नं कोपेन कालज्वलनसंप्रभं ॥ अभ्यद्रवत्प्रनमतं शरवर्षेण रावणिः ॥ २५ ॥ परश्वधान्पाद्विशान-
श्च खड्गानन्यायुधान्यपि ॥ क्षणमात्रेण चिक्षेप शक्रशत्रुहर्नमते ॥ २६ ॥ यद्यदात्युधमयुगं प्रा-
क्षिपद्वाक्षसात्मजः ॥ तल्लिखादाय हस्तेन हनूमानहसितो ब्रवीत् ॥ २७ ॥ यद्यखंडलशत्रुस्त्वं ष
डको नासि वायिदं ॥ एत्थं हि मारुतिकरा जीविन्यावन्नमोक्ष्यसे ॥ २८ ॥ बाहुभ्यागथ बाणैर्वा मा-
यया वाप्यमायया ॥ मद्द्वेगं सहसे च त्वं किर्तिपूर्वामवाप्स्यसि ॥ २९ ॥ तस्येत्युज्ज्वलाणस्य वलं
जानन्वलारिजित् ॥ अपक्रम्याभिमुखतः प्रयावपरान्युधे ॥ ३० ॥ एतस्मिन्नंतरस्याह लक्ष्म-
णं सविभीषणः ॥ त्वरस्वहंतुमिद्रारिं पुराकर्मकृतेरिति ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

॥ २९ ॥ बलापरिजित् इन्द्रजित् अपक्रम्यत्रयमृत ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वाचावाक्मात्रेण मायाविर्नाकपटिना ॥ ३६ ॥ विंशसंश्रयैः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ आभारासिंशस्यक्षाम ॥ ३९ ॥

अभ्यद्रवछकजितं सौमित्रिःसविभीषणः ॥ मंडलीष्टतकोदंडो मंडयन्कापिमंडलं ॥ ३२ ॥ शान्-
तीन्संत्यज्यनीचांस्वं पितृव्यकथमाश्रितः ॥ इत्यब्रवीद्विद्रिपुः प्रहसंस्तंविभीषणं ॥ ३३ ॥
पुत्रयूनरक्षिणां नीचानांसस्यमाप्स्यथ ॥ अहंविश्वेशदासःस्या मित्यूचेतंविभीषणः ॥ ३४ ॥
लक्ष्मणस्त्वमूर्षुश्चे तिष्ठगच्छनचेदिति ॥ उवाचाथधनुर्धुन्वन् रावणिरामसौदरं ॥ ३५ ॥ वाचा
मायाविनावीर्यं वीराणांकर्मणाननु ॥ ह्रीवतिष्ठक्षणमिति स्पष्टमाचष्टलक्ष्मणः ॥ ३६ ॥ अवि-
ध्यत्पंचविंशद्भिर्विशिखैरथलक्ष्मणं ॥ पौलस्त्यमष्टादशभिर्नन्दपौलस्त्यनन्दनः ॥ ३७ ॥ पुनः
शरशतेनाशु शक्रशत्रुर्विदार्यतौ ॥ उवाचपरुषंवाक्यं ततश्चक्रोधलक्ष्मणः ॥ ३८ ॥ सौमित्रिः
पंचनाराचा नमित्रोरस्यमोचयत् ॥ त्रीन्बाणानुल्बणास्तरम्व्यमुंचद्रावणात्मजः ॥ ३९ ॥ ध-
रायांधन्विनांश्रेष्ठौ वरिष्ठावस्त्रवेदिनां ॥ चिरंचित्रंयुयुधतु स्तोरामानुजरावणी ॥ ४० ॥ ततः
शरशतेनाशु शक्रशत्रुंसलक्ष्मणः ॥ अदारयदुदारात्मा विषण्णोभूत्सरावणिः ॥ ४१ ॥ इदमंत-
रमिद्गारे वंधायाशुप्रयत्यतां ॥ इत्यूचेनीतिसंपन्नो लक्ष्मणंसविभीषणः ॥ ४२ ॥ ससौमित्रिरामि-
त्राय शरान्शिखिशिखोपमान् ॥ मुमोचसदृढंविधौ मूढूर्नमूर्च्छितोभवत् ॥ ४३ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ शिखिशिखोपमान् धन्विज्वालसदृशान् ॥ ४३ ॥

वाशानुहयान् करालानुहयान् कालवर्चसः नीलवर्णान् ॥ ५५ ॥ पदातिः पादचारी रथादिरहित इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ रणानिरं रणार्गजं ॥ ५७ ॥

चतुर्भिश्चतुरोवाहान् करालान्कालवर्चसः ॥ शरैर्विज्याधर्मोभिन्निः सूतंचान्येनवैरिणः ॥ ५५ ॥
ववर्षाथोल्बणान्बाणान् पदातीरावणात्मजः ॥ शरैरशनिकल्पैस्तं लक्ष्मणःशममानयत् ॥ ५६ ॥
मंडोदरीसुतश्चंडो विरथःपुरमाविशत् ॥ रथमारुह्यसंनन्धः पुनरागाद्राजिरं ॥ ५७ ॥ सराव
णिर्बाणगणैर्निशतैः छ्वंगमान्भंगमुपानिनाय ॥ चिच्छेदरामावरजःशरेण शक्रद्विषःकर्मन्मु-
त्रकर्मा ॥ ५८ ॥ क्षणेनचापांतरमाददेस क्षणेनचिच्छेदसलक्ष्मणस्तत् ॥ वक्षोविपक्षस्यद्धिभेद-
चाशु संपंचभिःपत्रिभिरत्रवीरः ॥ ५९ ॥ वमंश्चरक्तंशतमन्युशत्रु श्रापंक्षेत्रेणेषुगणान्वयर्ष ॥
छित्वैवतांस्तस्यचभंचहत्वा जघानसौमित्रिरमित्रसतं ॥ ६० ॥ विनापिसूतंप्लुतांस्यवाहा नवि
भ्रमल्लक्ष्मणउग्रबाणैः ॥ नभेतुमीशःकवचंसुरारे विभेदबाणैरथतल्ललाटं ॥ ६१ ॥ ललाटमस्या
शुसलक्ष्मणस्य विभेदबाणैरशनित्रकाशैः ॥ भिन्नाखिलांगाविषुभिःसरक्तौ तौरेजतुःपुष्टिपतकिं-
शुकामौ ॥ ६२ ॥ विभीषणोयेषमुमोचबाणां स्त्रीनेकमेकंहरिपुंगवेभ्यः ॥ विभीषणोश्वान्यहन-
त्सुरारेः शक्तिपितृव्यायमुमोचपत्रः ॥ ६३ ॥ चिच्छेदसौमित्रिरमोघशक्तिं विभीषणश्चेषुभिरदू-
यतं ॥ यमेनदत्तंप्रमुमोचबाणं विभीषणंहंतुमर्थेद्रवरी ॥ ६४ ॥

॥ ५८ ॥ विपक्षस्य शत्रोः ॥ ५९ ॥ चापांतरेण अन्य क्षापेन ॥ ६० ॥ अविभ्रमत् आभयापास ॥ ६१ ॥ प्लुत् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

संढत्यपरस्परं संताड्य कीभूमौ ॥ ६५ ॥ निरास निराकृतवान् अदशति अदम शब्दस्य नर्पसकोद्दीपीयक्षवचनरूपमन्तर्ग ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥
 आखंडलारातिशिरः इंद्रशत्रुशिरः कांडवरंणवाणोत्तमन भू धरवत् पर्वतवत् ॥ ७० ॥ क्रव्य भुजः राक्षसाः अस्फारि निरस्त शत्रु ॥ ७१ ॥ इंद्राग्निश्वा

कुवेरदत्तं प्रमोचवाणं सलाघवोराघवसोदरोध ॥ शरौज्वलंतौ ज्वलन प्रकाशौ संहतौ व्योम्नि
 पेततुःकौ ॥ ६५ ॥ सलक्ष्णो मुंचतवारुणाखं निरासरोद्रेण समेधनादः ॥ आग्नेयमखं मुमुचैभुरा
 रिः सौरेण सौमित्रिरदो निरास ॥ ६६ ॥ अथासुराखं सुरशत्रुरुग्रं मुमोच नाना युधवर्षभीम ॥ मह
 श्वराखेण महामनस्यी तल्लक्ष्मणोखं प्रति संजहार ॥ ६७ ॥ सुराः पुरस्कृत्य पुरंदरं त्वि तस्थू र्णचित्रमे
 वेक्षमाणाः ॥ स्वस्त्यस्तुरामानुजते सुरारिं विनाशयेति प्रवदंत उच्चैः ॥ ६८ ॥ दिव्यं पुरासादितं दे
 त्यचक्र माकृष्य चाकणत उग्रवीर्यं ॥ रामोभिरामो जयतात्युदीर्यं रामानुजो बाणवरं मुमोच ॥ ६९ ॥
 आखंडलारातिशिरः प्रचंड मुत्खंडितं कांडवरेण तेन ॥ संमंडितं कुंडलभङ्गाभ्यां भूमंडलं भूधरवत्प
 पात ॥ ७० ॥ तस्मिन्हते तत्र हतावाशिष्टाः प्रदुहुवुः क्रव्यभुजोतिभिः ॥ हरिप्रवीराहनुमत्पुरो
 गाः सौमित्रिमस्तारिमपूजयंस्ते ॥ ७१ ॥ दिनैस्त्रिभिस्तत्रादिवानि शं च युष्वाहते राक्षसराजसू
 नौ ॥ इंद्रादिदेवावरपुष्पवर्ष मिद्रारिशत्रौ विदधुर्न दंतः ॥ ७२ ॥ रामाभ्यां शत्राप्यरामानु जन्मा
 साकं वायोः सुनुनांतं वदे ॥ सांद्रानंदो मंदहासिमुकुंदस्तं सौमित्रिलालयश्चालिलेग ॥ ७३ ॥
 ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे युद्धकांडे रामांके एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

त्रौलक्ष्मणे ॥ ७२ ॥ रामाभ्यां रामसमीपं रामानुजन्मा रामानुजः तं रामं ॥ ७३ ॥ इति युद्धकांड टीकायां एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

सैन्यप्रभवः सेनानापतयः ॥ ८ ॥ तरंगिणीतुंगतरंगलोल पलादवतं तरंगिण्याः नद्याः तुंगाः लङ्कता । यंतरंगाः तद्बुद्धोलोहदंष्ट्राः यंपलादवः शूरवा-
लावृणितद्वन् ॥ ९ ॥ परा भाव्य विजित्य तासना शल भावलीव पतगपद्वांतरिब समोपतंग शल भावलीमरः ॥ १० ॥ ११ ॥ सासेना बालाः एका

छिन्नेषुभिन्नेषुनिपातितेषु विद्रावितेष्वकुलितेषुभयः ॥ सैन्येषुसैन्यप्रभवोरययुध्यन् सुग्रीवनीलां
गदपूर्वकांस्तान् ॥ ८ ॥ वराद्विरिचस्यपरैरजेयां सर्वैरवध्यांचचमूंग्रय्य ॥ तरंगिणीतुंगतरंग-
लोल पलांडुवन्नस्थिरतांयुस्ते ॥ ९ ॥ पराक्रमंक्रूरतरंगविधाय परान्पराभाव्यवराहशङ्खैः ॥ रा-
मंययौरावणवाहिनीसा ज्वलंतमहिःशलभावलीव ॥ १० ॥ अथेषुभिःपट्टिदाभिडिपालैः शक्त्या
शतधनीपरिघैश्चमूलैः ॥ गदासिभिस्तोमरसायवाद्यै र्युयोधरामंविविधायुधैश्च ॥ ११ ॥ कच्चिद्बहू
नृजेष्यतिरामएको रामोजयेद्वरिपून्प्रवीरः ॥ विश्वेश्वरःक्रीडतिसेनयेति बालाःसमाभूरिधियोप्य-
वाचन् ॥ १२ ॥ आदायकार्तस्वरभास्वरंस चापंचकारप्रभुराशुसज्जं ॥ विष्णुशब्देनसुरासुराणां
मुद्घोषयामाससुखासुखेच ॥ १३ ॥ सुवर्णपुंरानतितीव्रधारा नक्षीणपक्षाह्नतपर्वणाथ ॥ वा-
णासेनेबाणगणानगण्यन् संधायसंधायमुमोचरामः ॥ १४ ॥ कंठपुण्ड्राघाटितेषुकांश्चित् करेषु-
कांश्चिन्नरेणेषुचान्यान् ॥ मदोक्तानापततःक्षुरप्रै श्वकर्तकताजगतांगजैद्रान् ॥ १५ ॥

रामः रिपून्जेष्यति कचिदित्यवोच नसमाः मध्यमाः प्रवीरानिपुणोरामः जयेदेवेत्यवोचन् भूरिधियः उत्तमादिदारिणः पुरुषाः दिग्भ्यरोरामः संन-
याक्रीडतीत्यवोचन्नित्ययः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अक्षीणपक्षानहृदगहस्त्रिर्युक्तान् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अविषादिनः निर्भयात् निषादिनः गजरोहात् हस्वारोहानिषादिन इत्यमरः ॥ संयति युद्धे सादिनः अश्वरोहान् नाकाधिहोत् स्वर्णमयिरुढान् पुरुषा
न् ॥ १६ ॥ १७ ॥ धृतखड्गखेटां धृतखड्गसमूहां निरासनिराचकार ॥ १८ ॥ १९ ॥ इषाः संधानं द्रुमुसंधानानंतरं धनुषआकषणं उपोविमोक्षं वि
सर्जनं इषोः आदानं उपादानं एवं अपदानं पराक्रमः अपदानं तिर्यग्दानं तिर्यक्प्रयागता । विवेकहीनमिति क्रियाविशेषणं ॥ विभ्रांतचक्रारवत् विभ्रां

श्रियाप्रदीप्तानविषादिनोत्र निषादिनः संयतिसादिनश्च ॥ अगतयत्तांसहसाचद्वौ नाकाधि
रोहानिवपुण्यनाशे ॥ १६ ॥ अलंघनीयां विमलां विशालां वेलाभिवानंतशरावलींतां ॥ अग्राप
तंतीप्रययौक्षणेन भंगतुरंगाख्यतरंगमाला ॥ १७ ॥ पदातिपङ्क्तिं द्रुतमापततीं पतत्रिवेगाधृत
खड्गखेटां ॥ निरासरामो बहुबाणवर्षे वर्षेर्महामेघइवोरुधूलिं ॥ १८ ॥ युध्वेसमृद्धकृतविक्रमाणां
पुरामुहुदरितद्वतानां ॥ महारथानां मधुजिछिरांसि चकर्त भल्लैश्च लकुडलानि ॥ १९ ॥ संधान
माकर्षमिषोर्विभोक्ष मादानमीशस्य तथापदानं ॥ जनो विवेकी च विवेकहीनं विभ्रांतचक्रारवदीक्षते
स्म ॥ २० ॥ सयौगपद्येन शतंसहस्रं लक्षचसाक्षादविलक्षएव ॥ कोटिचखर्वचतथामहोघं मुच
न्निषनेषरिपून् जघान ॥ २१ ॥ अपांगमात्रेण जगन्निधंता नन्मकरूपोपिरिपूंसहन्यान् ॥ स्वैश्वर्य
मेवंच निदर्शयन् हि सविश्वरूपो कृतविश्वरूप ॥ २२ ॥ रामो धरण्यगंगनेचरामो रामेति केतू रत
रेचरामः ॥ रामो विपक्षे स्वबले चरामः सर्वत्र रामः कवर्गो निराशः ॥ २३ ॥

तं यच्च कृतं तथा विवेकहीनस्यात् तस्य अरवतुल्यवत् परिश्रान्तिचक्रदलसमं यथाभवति तत्रैव ॥ २० ॥ योगपद्येन एकवारं यत्र अविलक्ष एव लक्षयम
च तत्रैव मिश्रयन्निधंता ॥ २१ ॥ एवं च तथापि निदर्शयन् नितरां दर्शयन् विश्वरूपं अहृतमाटनकार अत्रैव भाषेति न ॥ २२ ॥ २३ ॥

इयाममणीद्रामाः इन्द्रनीलश्लवत् इयामवर्णाः तद्वन्मनोहरा इति वा ॥ विष्वस्तनिजोपरामाः विष्वस्तः विनाशितः निजः आत्मोयः उपरामः संहारो
येषां तितथोक्ताः । नाशरहिता इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ विशमात्रात् भेदप्रतिनिधयः विशेषाल्यशक्त्यतिशयमात्रात् ॥ ३३ ॥ बहुभावः बहुत्वं भेदहीनार्ये भे
दहीने वस्तुन अपटुमतीनां अकुशलबुद्धीनां डोलायमाना अतिचंचला वपुरवयवधर्माः वपुषि अवयवाः धर्माः वपुरादिस्वभावाः वर्णश्चष्टगुणाद्याः
वर्णाः इयमादयः चेष्टागुणाद्याः गुणक्रियाद्याः इत्येते अपरमिता अपि एकोराम एव वपुरादिभेदरहिता एकोराम एवत्यर्थः । एकस्य बहुविधत्वं कथमुपपद्य

सर्वेपितेश्याममणीद्रामा सर्वेपिविष्वस्तनिजोपरामाः ॥ सर्वेपितेसर्वगुणाभिरामाः सर्वेपिनाथाज
यताहिरामाः ॥ ३२ ॥ भेदं विनैवापिविशेषमात्रा द्रूपाण्यनंतानि पृथग्विधाय ॥ एकीचकाराथ
सरामदेवो दीपाभिमानी हि यथाग्निदेवः ॥ ३३ ॥ भवति नु बहुभावो भेदहीनार्थ इत्थं मतिरपटुमती
नामस्तु डोलायमाना ॥ वपुरवयवधर्मावर्णचेष्टागुणाद्या ध्रुवमपरिमिताः श्रीराम एकोविशेषात् ॥
॥ ३४ ॥ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे युत्थकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥
॥ श्रीः ॥ महाबलेन रामेण श्रुत्वामलबलं हतं ॥ जीविताशांसुखाशांच क्षणात्तत्याजरावणः ॥ १ ॥
स्नुषाणामथ भार्याणां परासामपियाषितां ॥ पत्यपत्यार्तिजरोदं श्रुत्वामर्तुमनोदधे ॥ २ ॥
जाज्वल्यमानः कोपेन नेत्रेभ्यो वह्निमुद्गिरन् ॥ अवानरनरामूर्वी करिष्यामीत्युवाच सः ॥ ३ ॥

तद्वत्सत्ताह । विशेषादिति । विशेषाल्यशक्त्यतिशयवलादिति सर्वमपि युक्तमित्यर्थः । अत्र प्रत्येकश्लोकेषु बहुश्रुती उदात्तत्वात्थान्वक्तृशक्ता अपि
ग्रंथबाहुल्यात्कादुपरतं ॥ ३४ ॥ ॥ इति युत्थकांडटीकायां द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ श्रीः ॥ १ ॥ पत्यपत्यार्तिजं पतिपुत्राणां शोकजं पतिपुत्रविहीना अभ्युपेतिके जातं रोदं विष्णुपं ॥ २ ॥ ॥ ॥

परित्रयापातपरुषैःपरित्रयस्य मुसलस्य आपातवत् अभिपतनवत् परुषैः प्रहृतैः ॥ १६ ॥ १७ ॥ आदित्यप्रस्तुतान् आ-तर्जयन् ॥ १८ ॥ १९ ॥
आदक्षिणोदरप्रांतात् दक्षिणोदरप्रांतमारभ्य आवाभांसात् वायांसापर्यंतं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ मंगलितं मंदिग्यजीवितं गुल्यं लनामुसन्धितये मे
नामुलंगुल्यगणान्वेत्यमरः । एकोरथोगजश्चै कोनराः पंचपदातयः । त्रयश्चतुरगास्तद्वैः पंचिरित्यभिधीयते । पंचिगुत्रिगुणमितां विदुः सैनानुसंबुधाः ।

महोदरंमहीपृष्ठे पातयित्वांगदोरुषा ॥ परिधापातपरुषैः पादपातैरचूणयत् ॥ १६ ॥ महो-
दरंहतं दृष्ट्वा महापार्श्वःसमाथयौ ॥ वर्षचक्षरानघोरान् बालिसूनुजिवांसया ॥ १७ ॥ अंग-
दस्तमभिद्रुत्य प्रसंत्यादस्ततत्तनुः ॥ महापार्श्वोपिद्रुपितः खड्गमादत्तवेगवान् ॥ १८ ॥
खलस्यखड्गमाच्छिव केशपाशेप्रगृह्यतं ॥ पातयित्वाधरापृष्ठे खड्गेनाकृतदंजदः ॥ १९ ॥
आदक्षिणोदरप्रांता दावानांसाच्चराक्षसं ॥ खंडयन्निजधौनेन साखंडलसुतात्मजः ॥ २० ॥
ततोविरूपनेत्रेण यूपनेत्रेणचांगदः ॥ आछेनःशरवर्षाभ्यां मेवाभ्यामिवभारकरः ॥ २१ ॥ शर-
पंजरवत्थोथ रक्षोभ्यांवालिनंदनः ॥ नशशाकप्रचलितुं व्याघ्रःपंजरगोयथा ॥ २२ ॥ मुतंसंश-
यितंवीक्ष्य पृतनांचप्रपातितां ॥ गुल्मेपुर्षेणविन्यस्य सुग्रीरोर्यद्वद्वदुषा ॥ २३ ॥ उत्पाट्यपा-
टवेनाशु गिरिंहारिगणेभ्यः ॥ तरमापोयथानास तयोरगवणभंजिणोः ॥ २४ ॥

त्रीणिसेनामुखान्येकोगुल्य इत्यभिपक्षित इतिपौलोमास्तीके । अथगजावधयोपि सैनानुसंगान्प्रस्तुतान् गुल्यदर्शितायोः कृतः । पदद्वैतानिःपुत्रगतान्यव-
द्भवतीति यथाआपुलकणादिप्वंगेषुछिन्नेष्वपिआश्वैवभयतिनाश्वानादस्यतत्तिवचनान् ॥ २३ ॥ तयोरित्यगवणभंजिणोः ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अपीपलः रक्षितवानभूः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

चूर्णविभवतुस्तूर्णं ममाल्यैरावणस्यतौ ॥ तेनस्थूलैर्नशैर्न पांसुपिंडाविवाशमना ॥ २५ ॥ मं-
त्रिणांमरणवीक्ष्य क्रोधदीप्तोदशाननः ॥ उल्बणंवाणमादय कर्मकेनाशुसंदधे ॥ २६ ॥ ते
नहर्यक्षराजस्य वक्षोरक्षोधिपोबली ॥ निर्विभेदाथसुग्रीवो मूर्छितोन्यपतद्भुवि ॥ २७ ॥
विधूयवानरान्बाणैर्विधूमोऽग्निरिवज्वलन् ॥ राममभ्यवद्रुष्टो रामभ्रातारुरोधतं ॥ २८ ॥
तत्रयुत्थमभूच्चित्रं सौमित्रिदशवक्रयोः ॥ शरवर्षसुबहुलं मुंचतोरितरेतरं ॥ २९ ॥ वि-
भीषणोगदापाणि न्यहनद्रावणानुगान् ॥ मुमोचरावणःशक्तिं घोरंभ्रातृजिघांसया ॥ ३० ॥
तामापतंतींचिच्छेद सौमित्रिःपत्रिभिःस्त्रिभिः ॥ विनेदुर्वानरादृष्टा स्ततश्चक्रोधरावणः ॥ ३१ ॥
लक्ष्मणत्वंबलंलाघी विभीषणमपीपलः ॥ शक्तश्चेत्पालयात्मान मीत्युवाचदशाननः ॥ ३२ ॥मया
यब्रह्मणादत्तां मयेनपुनरात्मने ॥ कालदंडोपमांशक्तिं मुमोचास्मैसरावणः ॥ ३३ ॥ अथाष्टघं
टारणिता ज्वलंतीशक्तिरंबरे ॥ लक्ष्मणस्यक्षणादक्षो दारयामासदारुणा ॥ ३४ ॥ पतितंलक्ष्म
णंवीक्ष्य कुपितोवायुनंदनः ॥ विशालंशैलमादाय रक्षोवक्षस्यवाक्षिपत् ॥ ३५ ॥ गर्वीपर्वतपा-
तेन व्यथाप्रापगरीयसीं ॥ दशस्योदशभिश्चास्यैः शोणितंवमतिस्मसः ॥ ३६ ॥ एतस्मिन्नंत
रेहंन निःमंजराघवानुजं ॥ पादाग्रविंदं देवस्य प्राणदेवात्मजोनयन् ॥ ३७ ॥

सर्वशक्तिरिमांशकि मुत्पाठ्यानुजवक्षसः ॥ औषधान्यान्नेत्याश हनमंतमचोदयत् ॥ ३८ ॥
 पूर्ववत्पर्वतश्रेष्ठं सर्वौषधिनिधिंप्रभुः ॥ आनिनायमहातेजा वायुजीवायुवर्णवान् ॥ ३९ ॥ अप्यौ
 षधानांगंधेन सौमित्रिर्मित्रवर्धनः ॥ अक्षतः प्रोत्थितोवीराः पूर्णानंदमवंदत् ॥ ४० ॥ इयामल्लंगं
 शबलय न्हसितेनसितत्विषा ॥ प्रसन्नोमारुतिप्रेक्ष्य परिरेभपरः पुमान् ॥ ४१ ॥ छिन्नप्ररोहिण
 श्रैव विशल्याः पूर्ववर्णिनः ॥ औषधीनांप्रभावेन सर्वोपिहरयोभवन् ॥ ४२ ॥ राक्षसान्त्राक्षिपन्न-
 ष्ठौ वानरेंद्रामृतान्मृतान् ॥ रामाज्ञयाऽरुतास्त्वेते नाजीवन्नौषधैरपि ॥ ४३ ॥ लक्षार्धयेजना-
 ध्वानं प्राक्षिपन्मरुतात्मजः ॥ पर्वतंपूर्ववत्सोद्वि निच्छिदांकः स्थितोभवत् ॥ ४४ ॥ अर्धाभिर्नद्व
 स्वचमूं चक्रैरामोधनुध्वनिं ॥ युत्थनाढ्यप्रसंगाय पूर्वंगमिवाग्रतः ॥ ४५ ॥ विमानेभासमानः
 स सहमानोदशाननः ॥ मंडलीकृतकोदंडः पुंडरीकाक्षमभ्यधात् ॥ ४६ ॥ शंभुशर्वोपुग्भृत्य
 पुरंदरपुरःसराः ॥ देवोपदेवमुनयो युत्थंद्रष्टुं वियद्युः ॥ ४७ ॥ नास्मन्नाथः क्षितौ तिष्ठे द्राक्षसो
 स्मिन्विमानगे ॥ इतिमत्वामहद्द्रास्मै निजं रथमयापयत् ॥ ४८ ॥

अयापयत् शेषयमांस ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ रामसहस्रगुः रामनामकः श्रुतः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अंतरेणैवमव्ययैव ॥ ५२ ॥ इतराणिमव्ययानि ॥ ५३ ॥ अयं अर्थी भूतः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

अवतार्यर्थं दिव्यं प्राजलिः स्माह मातलिः ॥ विजयस्वजगन्नाथ रथेस्मिन्निहरन्ति ॥ ५६ ॥
 रथोदयाद्रिमारूढो रेजेरामसहस्रगुः ॥ विश्वग्रामिदशग्रीव ध्वांतविध्वंसदीक्षितः ॥ ५७ ॥ वा-
 णान्वहन्बहुविधा नुत्बणान्निशितानुदहान् ॥ स्वर्णपुंखान्स्फुरत्पक्षान् प्रास्यद्रामागरावणः ॥ ५८ ॥
 ताननंतोत्तरेणैव भल्लैश्चिच्छेदराघवः ॥ ममोचचस्वयंबाणा न्द्रहसंनेवलीलया ॥ ५९ ॥ मंडला
 निविचित्राणि दक्षिणानीतराणिच ॥ चरंतोचक्रतुश्चित्रं युद्धंतौ विश्वविस्मयं ॥ ६० ॥ दिशोदश
 रैः शूरैः छादयामासतुक्षणात् ॥ अंधकारेणसांद्रेण विश्वमंघमभूत्तदा ॥ ६१ ॥ नानराक्षसा-
 श्रमे विस्मयोत्फुल्लनोचनाः ॥ तस्थुर्विहायसंग्रामं संग्रामं वीक्ष्यतंतयोः ॥ ६२ ॥ किंचित्प्रदृष्टं
 विव्रस्तं किंचित्किंचित्समाकुलं ॥ विचित्ररूपं त्रैलोक्यं विस्मितं समभूत्तदा ॥ ६३ ॥ नाराचमा
 लाममुच द्रावणोराममूर्धनि ॥ सनीलोत्पलमालेव नरामस्यव्यथं व्यधति ॥ ६४ ॥ ललाटं पाटया
 मास पाटवात्कटभार्दनः ॥ शरैर्निशाचरेऽस्य चुक्षोभचदशाननः ॥ ६५ ॥ ससर्जविविधान्वा
 णा नासुरास्त्रेणरावणः ॥ सिंहव्याघ्रादिकमुत्वा न्यक्षिपन्पन्नानपि ॥ ६६ ॥ राघवोरवणास्त्रा
 णि स्वमंत्रास्त्रैर्यथारयत् ॥ याम्याश्वेयादिनामानि वन्द्याद्यैः साधितत्वं ॥ ६७ ॥

विभक्तं भूतं ॥ ६८ ॥ अमुचत् मुक्तवान् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

॥ ६१ ॥ अनीनशत् व्यनाशयत् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ सागरं सागराणां समाहारः सागरं काकानां समूहः काकपितृवद्वयं शब्दः सा

ब्रह्मैद्रपशुपत्याद्या देवायस्यप्रसादतः ॥ सत्ताशत्त्यादिभंतःस्यु स्तस्यकापरतंत्रता ॥ ६१ ॥
 आग्नेयास्त्रेणभगवा न्ससर्जाग्निमुखानुशरान् ॥ विद्युन्मुखांश्चसूर्यास्यां स्तैस्तस्यास्त्राण्यर्चनीनशत्
 ॥ ६२ ॥ देवगंधर्वपूर्वाणि मुक्तान्यस्त्राणिवैरिणा ॥ देवगंधर्वपूर्वैःस नाशयामासकेशवः ॥ ६३ ॥
 रावणोथास्त्रवीर्येण नागांश्चक्रविषोल्बणान् ॥ सुपर्णैश्चशरोद्भूतैस्तान्जाधानजगद्गुरुः ॥ ६४ ॥
 यत्परैर्दुष्कृतलोके तच्चक्रैरावणोयुधि ॥ यद्यच्चक्रैर्दशस्योयं तत्तत्प्रत्यहनत्प्रभुः ॥ ६५ ॥ रामरा
 वणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥ गगनंगगनाकारं सागरंसागरोपमं ॥ ६६ ॥ रथंसारथिमप्यश्वान्
 ध्वजंचनिशितैःशरैः ॥ रावणस्ताडयामास रामस्यप्रणदन्मुहुः ॥ ६७ ॥ कोपंप्रकाशयामास भ
 ग्वांल्लोकभीषणं ॥ पूर्णान्दिमुकुंदस्मिन् कुतःकोपस्तमोभवः ॥ ६८ ॥ भृकुटीमल्ललाटेन सर्वे
 शोणक्षणेनच ॥ अभ्रूयांचभावगर्भाभ्यां रामोभूत्सर्वभीषणः ॥ ६९ ॥ संरंभंतंभगवतो वीक्ष्यमा
 णोभयानुकुलः ॥ न्यस्तमापद्भनमिव शूलमादत्तरावणः ॥ ७० ॥ जाज्वल्यमानंतलूलं गुंगांतान
 लभीषणं ॥ चिक्षेपचंडाघटितं क्षिप्रंरामायरावणः ॥ ७१ ॥ सर्वशक्तिस्ततःशक्त्या तस्यशूलम
 शातयत् ॥ बिभेदचोल्बणेर्वाणे ररूवक्षश्चराक्षसः ॥ ७२ ॥ ॥ ॥ ॥

भुः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अज्ञानवत् कर्तव्यामास ॥ ७२ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ अर्धप्रभपदं शवक्रजगाः अर्धवाचा भवति तेषां प्रथमं विनाशितं द्वयं शवक्रजगदं तृतीयं

विकिरंतं बहून्वाणान् विकिरद्येव सायकान् ॥ मेघगंभीरयावाचा रामोरावणममृवीत ॥ ७३ ॥
 सुतोविश्रवसःशूरः त्वंहिवैश्रवणानुजः ॥ जितवान्किलिदिक्चक्रं भवान्निजभुजसा ॥ ७४ ॥
 नटवक्त्रपटीभृता मृदस्यंगतान्गुणान् ॥ निसर्गनीचस्त्वमिति स्त्रीचौर्येणावगम्यते ॥ ७५ ॥
 ब्रह्महत्यागुरुद्रोहो देवतानांचहेलनं ॥ इत्यादयोपरधारते स्त्रीचौर्येणनवीकृताः ॥ ७६ ॥ दार
 यिष्यामित्थदयं दारुणं तवरावण ॥ साधनांधर्ममार्गस्य कवाटमिव रोधकं ॥ ७७ ॥ मुनिमंसेन
 पुष्टस्य तवमांसिनमुर्मते ॥ कंकान्संतर्पयिष्यामि पश्यसीतापतेर्बलं ॥ ७८ ॥ इत्युदात्तत्यभग-
 वान् शरैरशनिस्तंनिभैः ॥ राघवोरावणस्यांगं बिभेदगिरिसंनिभं ॥ ७९ ॥ रामबाणैर्विभिन्नंगो
 रावणोलोकरावणः ॥ स्रस्तगात्रोविद्युत्ताक्षो मुहूर्तमूर्च्छितोपतत् ॥ ८० ॥ अर्धप्रहर्षितसुरं बहू-
 स्तदानीं मर्धावमीलितसुरैरकैरवोयं ॥ अर्धप्रभममृदशवक्रतमाः स्वर्गोभि रर्धोदितोरविरवाथ
 रराजरामः ॥ ८१ ॥ इति संभ्रहरामायणे यत्थकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥
 श्रीः ॥ विमानयानैर्विविधैर्द्विजैश्च निमंत्रितो मंत्रविदांवरिष्ठः ॥ व्योम्नोवतीर्योपगतो मृकंद मुवा-
 चाचवाचं मतिमानगस्त्यः ॥ १ ॥

नसतथोक्तः । स्वर्गो भः स्वस्य शरणायकैः रक्षिभिः ॥ ८१ ॥ ॥ इति युद्धकांडं टीकायां १३ सर्गः ॥ श्रीः ॥ व्यासः आकाशात् ॥ १॥

नविदन् नगानल सुदूनां पुरुषाणां मणयः लयिविद्यमानः खेटः अपापदशीत्यन्वयः ॥ २ ॥ भक्तपरायणं भक्तानां लख्याश्रयं ॥ ३ ॥ नापलं च च
लत्वं ॥ ५ ॥ रिपुजन्मभाजाराक्षससन्मयवता प्रकीडितः प्रकट्टुनीबाधनः ॥ ६ ॥ व्यक्तद्रवार्थो अभिव्यक्तशक्रयावर्तौ अचिरं शुचारु तद्विजिभनो हरो ॥

लीलाभिरताभिरलमहेश क्षिप्रं क्षिपन् जगदेकशत्रुं ॥ बिभेति लोके न विदुर्भवन्त मपापदशीं प्रपद्ये सु-
दूनां ॥ २ ॥ मातैडसन्मंडलमध्यवृत्तिं नारायणं भक्तपरायणं त्वां ॥ संसेव्यदिव्यस्तुतिभिर्जनो-
यं सर्वोपि सर्वपुरुषार्थमेतु ॥ ३ ॥ इत्युक्त ईशो मुनिनानितांत मोभित्युदाहृत्य च कर्षचापं ॥ सं-
प्राप्य संज्ञासनवाप्यभीतिं सरावणस्तावदवापरामं ॥ ४ ॥ विज्ञाय दीर्घैरघुवंशकेतो दृष्ट्वा निमित्तं
मृत्तिसूचकं च ॥ चचाल चे तो ज दशाननस्य नमानिनासापिदिचापलं स्यात् ॥ ५ ॥ स्वपार्पदानां
प्रवरेण तेन महर्षिदापाद्रिपुजन्मभाजा ॥ प्रकीडितस्तेन दशाननेन चकार चित्रं रणमंघ्रुजाक्षः ॥
॥ ६ ॥ उत्कामुर्कौकांचनवर्मभाजौ तारेजतुः संततबाणवर्षौ ॥ व्यक्तद्रुचापावचिरां शुचारु संवर्ते
मेघाविवभूरिवर्षौ ॥ ७ ॥ ताभ्यां तद्वारावणराघवाभ्यां युद्धे द्विताभ्यामति लोड्यमाना ॥ धरास-
सताब्धिधराधरापि वाताहतानोरिव चंचलाभूत ॥ ८ ॥ प्रभाकरे निष्प्रभतां प्रयाते वातेऽप्यवाते-
सुरसिद्धसंधाः ॥ प्रोचुः प्रभुं प्रांजलयः प्रसीद रामद्विपसंहारसंहरेति ॥ ९ ॥

॥ ७ ॥ धराभूः ससत्ताब्धि धराधरापि सप्तभिरन्धिभिः लक्ष्मिर्धराधरैः पर्वतैश्च सहितेति योक्ता ॥ ८ ॥ अवातेऽप्यनरद्वैतज्ञान ॥ ९ ॥

तुल्ययुगपदेव ॥ १० ॥ ११ ॥ वायुवाने वायुरूपान्मकपक्षयुक्तं राववीन्द्रधरस्युद्योगिनिनामकधराद्वययुक्तं भक्तितोषामनन्दधरिरीर्याष्टिं आकाशाभ्यां
निदेवतारूपस्वधरिरीर्याष्टिं अतिसूक्ष्मस्वधरीर्याष्टिं प्रतिष्ठा । महामरुगुरुमहाभरणीं भारयुक्तं ॥ १२ ॥ अद्वारणीयं दारमयितुमक्षयं विरविणमहा
अनिसहितं ॥ १३ ॥ विलक्षणः इतरबाणेभ्यां विलक्षणः । जघ्नुः जयशीलवान् भागणः नाथः ॥ १४ ॥ मशरगव्यद्वैतियोजना व्यापादयामासमृतम्

दशाननस्याथ शिरांसि शीघ्रं दशस्फुरत्कुण्डलमंडितानि ॥ चिच्छेदतुच्छतरमौलिमंति तुल्यध्वजप्रेण
रघुप्रवीरः ॥ १० ॥ अन्यानि दृष्ट्वा पुनरुद्धतानि शिरांसि देवोदशकंधरस्य ॥ जानन् विरिचरयवरं
वारिष्ठ मादत्तबाणं प्रहसन् रमेशः ॥ ११ ॥ तं वायुताजं रविनिहधार माकाशमानस्वधरिरीर्याष्टिं ॥
शरं महामेरुगुरुं स्वचापे मुवर्णपुंस्वप्रतिसंदधे सः ॥ १२ ॥ विदारणं दारुणदानवाना मदारणीयं क
लिशादिभिश्च ॥ विराविणं भीमतरनितांतं सरावणायाश्चमोचबाणं ॥ १३ ॥ श्रीरामनामाक्षर
लक्षणोयं विलक्षणः सर्वजगत्सु जिष्णुः ॥ समार्गणः श्रीरमणनमुक्तो मुख्यः स्वयं भक्तद्वज्ज्वलरत्ने
॥ १४ ॥ विदारयामास सरावणो रो निपातयामास च पुष्पकांतं ॥ व्यापादयामास च तं दारगव्यः
संपादयामास च संविमोदं ॥ १५ ॥ प्रशस्यमानः सकलः सत्यैकै विविश भूमिं प्रदरो ह्येव ॥ पत्युः
पुनः पार्श्वमुपाजगाम साक्षाद्जनानं नुयुक्तमेतत् ॥ १६ ॥ तराक्षसारावणशुलभूता हतावांशश्रा
पतिर्देवदशस्ये ॥ पराद्रवन् प्राणरिक्षयाथ दृक्षे विपक्षे पतगाद्वद्राक् ॥ १७ ॥ ॥

कर्णेत् ॥ १५ ॥ सः प्रदरः शरद्वैतियोजना न्दियैव लज्जयेव पत्युः स्नाभिनां रामस्य ॥ १६ ॥ प्राणरिक्षया प्राणरक्षणं छयाप्राणपरिप्रेयातपादोदभवा
शः । विपक्षे पतिनमतिपतगाः पक्षिणः ॥ १७ ॥ ॥

रामागसः रामदेव्यातिविद्यमानादपराधात् ॥ १८ ॥ परंतपूतं मयात्मजायाः मंडोदरीपूर्वकाः महिलाः स्त्रियः विलुपुः विलापंचकुः ॥ १९ ॥ मुन-
 यान् उत्तमनीतियुक्तां हेषिपेतिपदछेदः ॥ २० ॥ बहुयथाभवतितथा ॥ २१ ॥ स्यात् अस्तु ॥ २२ ॥ २३ ॥ इहणः ब्रह्मा धाताब्जयोनिर्द्विहि
 प्रक्षीणकर्माणमिवाथपृथ्व्यां प्रेक्ष्याग्रजनिष्पतितं विमानात् ॥ विभीषणोऽलं विल्लापहाहा रामाग
 सस्तातमृतोसिहीति ॥ १८ ॥ धूलीविधूमं रुधिरौघसिक्तं वीरविधात्रापितवीरशय्यं ॥ पतितपरे-
 तंपरिरभ्यदीना मयात्मजाद्यामहिलाविलुपुः ॥ १९ ॥ हारामकांतामपहृत्यकांत विभीषणादी
 न्मुनयान्विधूय ॥ दशमिमांप्राप्यगतोसिकुत्र नथप्रियास्मान्करवामकृत्यं ॥ २० ॥ एवंवि
 लापबहुवर्तमाने विभीषणंतं भगवान्बभौषे ॥ आतुः परेतस्य कुरुष्वकृत्यं नारीः पुरंप्रापयधामचे-
 ति ॥ २१ ॥ दारापहारीतवनाथपापो आतानमेतस्य करोमिकृत्यं ॥ एवं ब्रुवाणंतमुवाच देवो म
 दाज्ञयास्यादिति मंदहासी ॥ २२ ॥ दशाननस्य क्रतुभिः समृत्वा नशीन्पुरस्कृत्य पुरोहिताग्न्यैः ॥
 विधाय संस्कारमथापराश्रयाश्रयाश्रकाराशुविभीषणोत्र ॥ २३ ॥ लोकैकशत्रौ निहते दशस्यै लो
 कैकनाथोऽद्विहिणोहरश्च ॥ महद्रूपैः सह लोकपालैर्लोकैकशत्रून् कामिमाप्यनेन ॥ २४ ॥ पद्माप
 तितपद्मभवो देवो बद्धांजलिर्बद्धमहानुबंधः ॥ तुष्टावतुष्टात्ममतिर्वचोभिर्गुह्यैः सवेदांतकृतांत-
 सारैः ॥ २५ ॥ जयोद्भवस्तेन पराजयः स्याद्विश्वेश्वरस्त्वयमत्र दासाः ॥ न चान्यथा स्यादयमा-
 रितोर्थः कचिच्छदाचिद्भगवन्कृतश्चित् ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥
 गम्यत्यपरः ॥ २४ ॥ पद्मापतिं लक्ष्मीपाते बद्धमहानुबंधः बद्धमहा भक्तिमान् वेदांतकृतांतसारैः वेदांतसिद्धांतसारभूतैः ॥ २५ ॥ २६ ॥

चितां अग्निप्रवेशानुकूलचितां ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अहं अन्त्यं गमसापि चैवागनिगता तर्हि अयं कदावाङ्मः भाषान्वित्यत्यः ॥ ४६ ॥ अपिशकं निः
शंक्यथा भवतितथा ॥ ४७ ॥ हव्यवहवन्तौ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ब्रह्म परब्रह्मभूतः नित्यनसर्गिकष्टः निसमदापि स्वाभाविकप्रियः अश्रान्तेनिरतर

नास्म्यन्यसक्तोतिमुहूर्नुवाणा विज्ञायभावं भवनेश्वरस्य ॥ शुक्लालपालक्ष्मणभाललाप चिताद्रुतमेक
रुलक्ष्मणेति ॥ ४४ ॥ सुग्रीवमुख्येऽथवानरेषु मुंचत्सुबाष्पसविभीषणेषु ॥ बाष्पेक्षणो रक्ष्मण
आशुचक्रे चितां प्रभोश्चित्तमवेत्यभावैः ॥ ४५ ॥ अगामहंचेन्मनसापिनान्यं मांपावकः पातुपरी
क्षकोयं ॥ सेतिब्रुवाणाप्रणिपत्यरामं जाज्वल्यमानेज्ज्वलनेपपात ॥ ४६ ॥ हाहाकृतं वानरराक्षसे
स्ते स्तस्यापंतत्यामनलेविशकं ॥ ब्रह्मादयोराममथाभ्यधुरते शुद्धवसीतामहिषीतबेति ॥ ४७ ॥
सीताकृतिदिव्यपरीक्षणछला त्सीतापतिर्हव्यवहेनिधाय ॥ कलासशैलापुनरागतां प्रियां सीतां
स्वयंप्रेक्षतपावकापितां ॥ ४८ ॥ प्राप्येदिरानुपसुतामतिसुंदरीतां मंदस्मितेदुलसितां मुमुदेमुकं
दः ॥ रामं समेत्य परमं मुमुदेपि देवी दृष्ट्वतोमुमुदिरसुजनाः समेतौ ॥ ४९ ॥ ब्रह्मब्रह्मादिकानां
शिशुरितिलितः केवलं राजराज्ञो राजेंद्रो मध्यमानां स्वर्णतिरथसतामगनानां भर्तुः ॥ भृत्युर्नक्तं
चराणां जगति हनुमतो नित्यनसर्गिकेष्टा रेजरामो भिरामो जनकदुहितुरश्रातमेकांतकांतः ॥ ५० ॥
इति श्रीसंयुद्धरामायणे युद्धकांडे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एकांतकांतः मुख्य प्रद्यो ॥ ५० ॥ ॥ इति युद्धकांड दीकार्या चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ श्रीः ॥ निरुजः विगवरोगात् पिपसावैद्यानां पिपसैर्वैद्योचिकित्सक इत्यमरः ॥ १ ॥ यथक्षयात् क्षमणरात् ॥ २ ॥ ३ ॥ भयाब्धिं संसारमयुद्रं अ

॥ श्रीः ॥ गिरेरानयनात्पश्चाद्दोरावणशरहताः ॥ हरींस्तान्विरुजश्चक्रे सुषेणोभिषजंवरः ॥
॥ १ ॥ उच्चावचायेहरयो मृतस्तान्नायदरवयं ॥ संकल्पात्सत्यसंकल्पः समानिन्येयसक्षयात्
॥ २ ॥ तदारजादशरथो महद्रेषलमागतः ॥ परिरेभेसुतं ग्रीत्वा बाष्पपथ्यकुलेक्षणः ॥ ३ ॥
लक्ष्मणंचपरिष्वज्य लक्ष्मणाग्रजमब्रवीत् ॥ त्वयाभवाब्धिनतरं विश्वानंदनंदन ॥ ४ ॥ स्वर्गा
दप्यपवर्गाच्च सर्वस्माच्चान्यतः सुखतः ॥ श्रवणं दर्शनं वा ते स्मरणं वा वरं मम ॥ ५ ॥ धन्यासाखलु-
कौसल्या सुमित्रान्येचनागराः ॥ येतवानुभवेयुस्त मभिषेकमहोत्सवं ॥ ६ ॥ सीतेसीमंतिनीनां त्वां
मन्येधन्यतमांसति ॥ साक्षान्नारायणं रामं यामत्सुतमुपाश्रिता ॥ ७ ॥ सौमित्रेकृतकृत्योसि रा-
मशिश्नूषयाध्रुवं ॥ वासुदेवमिमं देवा विदुर्वेदांतवेदिनः ॥ ८ ॥ इतिब्रुवाणंपितरं अभिनंद्यजगद्ग-
रुः ॥ अन्वजानात्त्वपितरं ब्रह्मादीनितरानपि ॥ ९ ॥ ततआमंत्रयामास भक्त्यारामंविभीषणः ॥
राजभोगैर्वसस्वामि न्ससीतोमेगहृष्विति ॥ १० ॥ उपवासकुशं दीनं भरतं स्थंडिलेश्रयं ॥ नादृ-
ष्ट्वापुर्मेवास इतिरामो ब्रवीद्विमं ॥ ११ ॥ अथरामाह्मयासर्वा न्वानरात्सविभीषणः ॥ रत्नैः सुव-
र्णैः कामैश्च यथाकाममपूजयत् ॥ १२ ॥

वरं तीर्णवान्भूव ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अन्वजानात् अनुश्रितवान् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ आरोपयत् आरोपयाभास ॥ १५ ॥ संहतिः समूहः
स्त्रियानुसंहतिर्द्विमित्यमरः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

सुमेरुशिखराकारं नानारत्नमयं शुभं ॥ पुष्पकंप्रार्पयामास राघवाय विभीषणः ॥ १३ ॥ आरुह्य
पुष्पकं दिव्यं मंकमारोप्य जानकीं ॥ रेजे रामो यथा मेघः सविद्युन्मंदराचले ॥ १४ ॥ रामः सल-
क्ष्मणस्तत्र हनुमत्सूर्यजादिकान् ॥ कपीन् विभीषणचैनं मारोपयत् पुष्पकं ॥ १५ ॥ हंससंहति
युक्तेन पुष्पकेणाकर्चयसा ॥ विमानेनासमानेन ययोरामो निजां पुरीं ॥ १६ ॥ तत्र तत्रातिचित्रा
णि सिंधुशैलवनानिसः ॥ वर्णयन्दर्शयन्देव्यै ययौ देवो विहायसि ॥ १७ ॥ सशनैर्वानरैर्द्रुम्य पृ
रींगत्वासुशोभनां ॥ हनुमद्दर्शनसुग्रीवसख्यादीनुक्तवान् प्रियां ॥ १८ ॥ तत्रैतैराप्तसर्वार्थो शब
र्यादि विमोक्षणं ॥ गृध्रराजस्य तु त्तांतं मुक्तादेव्यै ययौ पुनः ॥ १९ ॥ वानरैर्द्रुकलत्राणि किंकि-
धायाः सराघवः ॥ आदायारोप्य च क्षिप्रं विमानेन ययौ पुनः ॥ २० ॥ पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पंचम्यां पु
रुषोत्तमः ॥ भरद्वाजाश्रमं प्राप्य मुनेः पूजामुपाददे ॥ २१ ॥ हनुमंतमुपांतस्थं मुवाच मधुसूद-
नः ॥ मारुते मामुपायांतं भरताय वेदरति ॥ २२ ॥ ययोरामनिर्योगेन मारुतिर्मारुतोपमः ॥
मानुषं वैषमाश्रित्य परीराघववच्छभां ॥ २३ ॥ जटिलं चौरिणं वीरं मुपवासकृशं मृदुं ॥ मलिनी
व्रतपसं रामरामेति वादिनं ॥ २४ ॥

[illegible]

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥

पादुकेदेवदेवस्य बंदमानंपुनःपुनः ॥ रामोक्तसमेयप्राप्ते रामादर्शनविह्वलं ॥ २५ ॥ देदीप्यमानम-
नलं प्रवेष्टुं दृष्टमुद्यतं ॥ भरताग्रजदूतोसौ भरतंक्षिप्रमैक्षत ॥ २६ ॥ मावीरसाहसंकाषी व्यक्तं
भक्तोसिपूर्वज ॥ इत्युत्काभरतंप्राचे मतिमान्हनुमानपुनः ॥ २७ ॥ सीताप्रतिःससीतस्त्वां ससौ
मित्रिरमित्रहन् ॥ रामोरामानुजंप्राप्तः कुशलंस्माम्यष्टछति ॥ २८ ॥ इतिप्रियब्रुवाणाय तस्मै
मारुतयेतदा ॥ तुभ्यंकिंप्रददानीति ब्रुवाणःप्रणनामसः ॥ २९ ॥ प्रलष्टोरोमहर्षश्च वर्षोहर्षाश्रु
संततेः ॥ चित्तेगात्रेचनेत्रेच भरतस्याभवन्समं ॥ ३० ॥ महापुरुषकोसित्वं त्वामन्येधन्यमात्म
नां ॥ कथांकथयरामस्य तमित्थंभरतोब्रवीत् ॥ ३१ ॥ हनुमान्कथयामास काकुत्स्थस्यकथांक
पिः ॥ आत्मानंचावदत्तेन मुमुदेभरतोधिकं ॥ ३२ ॥ अनुजंप्रत्युवाचेदं भरतोथसगद्गदं ॥ आ
यातिकिलदेवोनः पुरीसंस्क्रियतामिति ॥ ३३ ॥ किंकरणांसहस्रःस शोधयामासतांपुरीं ॥ अ
प्यलंकारयामास शत्रुघ्नोभरताज्ञया ॥ ३४ ॥ रामो गंगामथप्राप्य तताराशुसकिंकरः ॥ स्वामी
रामउपायातः पश्यामनंसुदुर्लभं ॥ ३५ ॥ इतिब्रुवाणाआजन्मः पौराजानपदाअपि ॥ भरतोनि
र्ययौगृह्णन् पादुकेमंत्रिभिवर्ततः ॥ ३६ ॥ सखीवालःसर्ववर्णैः परंतोमानाद्यभिश्चसः ॥ हनूमतो
मुखंवीक्ष्य बाह्याक्षोभरतोब्रवीत् ॥ ३७ ॥ ॥

॥ ५० ॥ जगद्भूता जगद्भारकेणरापैण ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ रामस्यपादयोः कृत्वा विन्यस्य ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ प्रावण्यं विनयाव

सो भवत्सर्वजगतां नेत्रचित्तमहोत्सवः ॥ चरणावरुणाब्जभौ वन्दे विश्ववन्दितौ ॥ ५० ॥ राम
नुजोत्तरामस्य धन्योस्मीत्यनुचितयत् ॥ आकृष्यांश्छिष्यमाणस्य भरतस्य जगद्धृता ॥ ५१ ॥
भावः कश्चिदपूर्वो भू ह्यजासंभ्रमभक्तिभिः ॥ सीताय लक्ष्मणस्यापि वन्दे चरणवसौ ५२ ॥ परि
रेभे हरिश्चैष्टा न्ससुग्रीवविभीषणान् ॥ शत्रुघ्नोऽप्येवमेवैता न्वन्दे परयामुदा ॥ ५३ ॥ स्वागंतराम
देवैति प्रोचुः प्राञ्जलयोजनाः ॥ स्मितावलोकैः संपूज्य लोकांस्तालोकनायकः ॥ ५४ ॥ समीता
लक्ष्मणो मातृ वन्दे सकला अपि ॥ पादुके पादयोः कृत्वा रामस्य भरतो ब्रवीत् ॥ ५५ ॥ निवेदया
मिदं देव श त्वद्राज्यं पालितं मया ॥ कोशकोष्ठबलाद्यं च धनं जीवधनं च ते ॥ ५६ ॥ स्वामिंस्तव प्र-
सादेन कृतं दशगुणं मया ॥ तथा ब्रुवाणं तं दृष्ट्वा वानराक्षसाः परे ॥ ५७ ॥ रुरुदुर्विहवास्तस्य
प्रावण्यार्जवभक्तिभिः ॥ कृत्वा प्रसादं निर्व्याजं कैकेयीतनये प्रभुः ॥ ५८ ॥ वसिष्ठं तं कुलगुरु म-
र्चयन् जगतां गुरुः ॥ धनदं प्रति याहीति पुष्पकं स नित्युज्यसः ॥ ५९ ॥ सहस्रैर्वयोध्याया बाह्योप-
वनमाययौ ॥ प्रार्थितो भरतेनेशः सर्वप्रकृतिभिस्तथा ॥ ६० ॥ सिंहासनमथाध्यास्त रामः सा
म्वाज्यलक्षणं ॥ सर्वाङ्गसुन्दरं रूपं वानर्यो वानरा अपि ॥ ६१ ॥

नतल्य ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

Abstract

भेजुः वानररूपं त्यक्त्वा एवं विषं रूपं दधानाः वधूस्तु रित्यर्थः । योगानु भावेन योगश्चयवर्द्धनं ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

भेजुर्योगानुभावेन तस्मिन्जनसमागमे ॥ अलंकारांश्चकाराशु रामलक्ष्मणयोस्तदा ॥ ६२ ॥
सशत्रुघ्नोऽथ भरतो हरीणारक्षसामपि ॥ जानकीं तामलं चक्रुः सर्वादशरथस्त्रियः ॥ ६३ ॥ कौस-
ल्याभययामास स्वयं वानरवल्लभाः ॥ स्नाताः सुवस्त्राभरणाः स्त्राग्विषयश्चारुकुण्डलाः ॥ ६४ ॥
विरैजुर्देवसंकाशा वानर्यो वानरा अपि ॥ उपायनान्युपादाय सर्वाश्च नगरांगनाः ॥ ६५ ॥ सीतां
सुग्रीवपत्नीं च दृष्ट्वा मुमुदिरे मुहुः ॥ सुमंत्रो मंत्रयामास विशोकविजयान्वितः ॥ ६६ ॥ अभिषेका
य रामस्य भरेतेन प्रचोदितः ॥ शत्रुघ्ननसमादिष्टः सुमंत्रोरथमानयत् ॥ ६७ ॥ रामस्य पुरतो दी-
प्तं शोघत्रयोद्योतनप्रभं ॥ आरुरो हरथंगमो रम्ययासीतया सह ॥ ६८ ॥ शिखरे हर्म्यशैलस्य वि-
द्युतेव बलाहकः ॥ दिव्या कल्प्यांबरधरो दीप्तकुण्डलमंडितौ ॥ ६९ ॥ रामं मारुतिसुग्रीवा वन्वया
तौ गजेंद्रगौ ॥ गत्वाश्वादीनथारुह्य वानराः सपरिश्रहाः ॥ ७० ॥ विविशुर्नगरं तं च राक्षसाः स-
विभीषणाः ॥ तूर्यदुंदुभिनिर्घोषाः शंखशब्दविमिश्रिताः ॥ ७१ ॥ जज्ञिरे जयशब्दाश्च पुरीं प्रा-
विशतिप्रभौ ॥ तस्य भार्यमुपायांतं भ्रातृभिः परिवारितं ॥ ७२ ॥ प्रत्युद्युः प्रहृष्टास्ते पारमंग-
लपाणयः ॥ हर्म्यस्थाः पुररामास्तं रामं स्वरमणीयुतं ॥ ७३ ॥

विद्युतात दिता सह बलाहकमेवः ॥ ६९ ॥ गजेंद्रगौ गजेंद्रारूढौ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ निपमाद् उपविंश ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ तौकमयेदान् पल्लवानां हृत्वा विशेषान् । चंपककुटुम्बलादिकं कटमलविशेषानि विवा । आ-
तपवर्ण्याश्च आतपसहितवर्षे विद्यमानाः आतपे सति यद्वर्षमागच्छत्संबंधिनीत्यर्थः । उक्तमेतत्संबंधे सिद्धादिशदिति पूर्वैर्णान्वयः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

अवेक्षमाणाः सुप्रीता लाजपुष्पाण्यवाकिरन् ॥ सुग्रीवस्य च तत्सख्यं वीर्यभक्तिचमारुतः ॥ ७४ ॥
सकौतुकेभ्यो मात्रिभ्यो जगाद जगदीश्वरः ॥ अंतःपुरं स्वतातस्य पुरंदरपुरोपमं ॥ ७५ ॥ हेमर-
त्नमयं दिव्यं प्रविश्य निषसाद सः ॥ रामाज्ञयाथ सुग्रीवं भरतः प्राप यद्ग्रहं ॥ ७६ ॥ मुक्तावैद्युर्यसं-
कीर्णं मशोकवनिकांतरे ॥ वासिष्ठस्तापसश्चेष्टः संभारान्समुपादिशत् ॥ ७७ ॥ रामाभिषेकलो-
लानां प्रकृतीनामते स्थितः ॥ शुभ्रान् ग्रीहिमहाव्रीहिन् त्रियंगुयवसंभवान् ॥ ७८ ॥ तौकमभेदान् दु-
धिमंधु सर्पप्यन्यांश्च सर्वशः ॥ अपआतपवर्ण्याश्च नानातीर्थोदकानि च ॥ ७९ ॥ न्यग्रोधौदुंब-
राश्च लक्षकाद्यांबुचोत्तमं ॥ किंकराणां सहस्राणि तान्संभारान्समाहरन् ॥ ८० ॥ वानरावा-
धिवार्यर्थं सुग्रीवस्याज्ञयाययुः ॥ सुषेणोजलमानिन्ये पर्वोद्धेर्गवयस्तथा ॥ ८१ ॥ पश्चिमाहव-
भोयाम्या बलउत्तरवारिधेः ॥ शतकुंभमयैः कुंभैर्मणिश्रेणिप्रदीपितैः ॥ ८२ ॥ पल्लवावरणवारि-
ते सहेलमुपानयन् ॥ अभिषेकोद्यमेराभः समीतो जनसंसदि ॥ ८३ ॥ विरेजेतारकगणे चंद्रश्च
द्रिकया यथा ॥ कार्यदक्षः सशत्रुघ्नो सुहृदोन्नयमंत्रयत् ॥ ८४ ॥

वार्धिवार्यर्थं चतुर्णां समुद्राणामुदकमानेन ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ सहस्रं सलीलं यथापवतितथा ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

॥ ८५ ॥ उदृतवृक्षाति ॥ ८६ ॥ पूर्वसर्वरामस्य विश्रुषातोरामविहराहुराः अस्यरामदेवस्य घर्णेणज्जकालेन तांयदृचो वषट्को ॥ ८७ ॥
इति युद्धकाण्डदीकायां पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ श्रीः ॥ अहमांशौम्यै ॥ १ ॥ देवतासिंहः देवात्मनः ॥ २ ॥ समंदासं सलज्जं यथाभवति ॥

अभिषेकोत्सवंकुर्वन् ऋत्विजश्चपुरोहितान् ॥ यसिष्टोवामदेवश्च जाबालिरुत्तकश्यपः ॥ ८५ ॥
कात्यायनः सुयज्ञश्च तेभिषेकार्थमाययुः ॥ रामोभिषिच्यतेनाथ इत्युदंतेप्रवर्तिते ॥ पुरेजानपदे
चासी दपूर्वायमहोत्सवः ॥ ८६ ॥ विश्रुषातोरामदेवस्यसर्वे प्रीयंतेस्मार्थाभिषेकप्रसंगे ॥ ध-
र्मेणातस्तोयदताविवासे संसारतायहृदात्तेविमोक्षे ॥ ८७ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे
युद्धकाण्डे पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ श्रीः ॥ अथाहिमांशवुदयं प्रयाते द्विजैः कृतस्वस्त्ययनेन समस्तैः ॥ महामणींद्रूपकलृप्तमत्र
रामो महामंटपमापदिव्यं ॥ १ ॥ सन्मंत्रतंत्रांतरकोविदगते वसिष्ठपूर्वरूपकल्प्यमाने ॥ महार्धमा
णिक्यमहेंद्रकलृप्ते सिंहासने देवतसिंहास्ते ॥ २ ॥ सीतापदैस्तलितरुपे तस्थौ समंदाक्ष-
ममंदाकृतिः ॥ अनन्यलब्धेनजविष्टरार्धे न्यवीविशतांपरिगृह्यरानः ॥ ३ ॥ भासेवभानुः शिख-
याशिखीव रेजेतयाचांद्रिकयेवचंद्रः ॥ आस्तां कवीनामिति वाक्प्रसारः श्रीश्रीकृष्णित्रोरुपमानका-
चित् ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ निजविष्टरार्धे निजसिंहासनाधेन्यवीविशत् उपवेशयामास ॥ ३ ॥ शिखीवबन्धिरिव आस्तां तेषु वाक्प्रसारः वाक्प्रवृत्तिः श्रीश्रीकृष्णित्रोः श्री-
कृष्णीः नन्कमितादिष्णः तयोः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वितानेन उल्लोचनस्त्रेण खचितः समिश्रः सविद्युन्मवांबुदाडंबरमित्येकंपदं ॥ ५ ॥ ऊर्णुगावतिरश्चकार ॥ ६ ॥ समूच्छयंतः प्रतिग्राभं च स्वरां कविं शान्ति
मूर्धनानुक्तान् कुर्वतः । तद्यथा । आशु उचरमंद्रस्याद्रजनीं चोत्तरतथा । चक्षुर्थांशुदृष्टदृष्टानु पंचमीभस्मरीमता । अधःक्रांतातथाषष्ठी सप्त-
मीचाभिरुहता । षड्जग्रामश्रितात्येताविज्ञयाः सप्तमूर्धना इत्याद्याः । एवं प्रतिस्वरमपि मूर्छाविशेषाः सतितत्सादितान् कुर्वत इत्यर्थः । विकासयंतः सप्त
स्वराणां श्रुतिविकासयंतः । तत्र श्रुतयोनामस्वराणां धर्मविशेषाः श्रुतयश्च प्रतिस्वरानियतसंख्याः । उक्तं च । तिरुद्वेचचतस्रश्चतस्रस्ति स एव ॥ द्वेच-
तिस्रश्च विज्ञेया षड्जानां श्रुतयः स्वरा इति । श्रुतीनां नामानि चोक्तानि । सिद्धिः प्रभाव नीकांतासुप्र भासन्नता शिवेत्यादीनि । श्रुतयश्च द्वितीयतृतीय च-
तुष्टयरूपेण संधीभूय प्रवर्तते । तत्र सप्तमूर्धवाची मंडलशब्दः तत्र पुनः स्वरेषु श्रुतियोजनप्रकारोऽयुक्तः । षड्जश्चतुः श्रुतिर्ज्ञेया ऋषभश्चि श्रुतिः स्मृतः । त्रि-

उशीरगुगुल्वगरुप्रवृत्तौ धूमो वितानेन निवार्यमाणः ॥ रत्नप्रदीपैः खचितः सविद्युन्मवांबुदाडंबर
माललंबे ॥ ५ ॥ मृदंगभेरीपटहादिकानां सकांस्थशंखानकगोमुखानां ॥ सवेणुवीणागणकाह
लीनां शब्दोत्थशब्दांतरमूर्णनाव ॥ ६ ॥ समूच्छयंतोऽपि विकासयंतः सप्तस्वरांस्तान्नवतानयंतः ॥
अग्राम्यकाग्रामविशेषदक्षाः गंधर्ववयजगुरत्ररामं ॥ ७ ॥ तत्रागता अस्मरसोऽथ दृष्ट्वा रूपातिरि
क्ताः पुरिवारकांताः ॥ अस्पृधमानाननृतुः प्रजानां रामस्य पार्श्वे न हि दोषबुद्धिः ॥ ८ ॥

श्रुतिश्चापि गांधारो मध्यमश्च चतुः श्रुतिः । चतुः श्रुतिः पंचमः स्याद्धैवतस्त्रि श्रुतिः स्मृतः ॥ निषादो द्वि श्रुतिर्द्वि षड्जग्रामस्वरांतर मित्याद्युक्तप्रकारेण स्व-
रात् विकासयंत इत्यर्थः । सप्तस्वरान् निषादादि सप्तस्वरान् । निषादपच भगाधार षड्जमध्यमधैवताः । पचयश्चैलमी सप्ततंत्री कंठांस्थिताः स्वरा इत्यामरः ।
तान् तथा प्राप्तिस्थानं स्वरान् । नवतां पदे पदे गानचार्येण नूतनत्वं नयंतः प्रापयंतः । अग्राम्यकाः ग्राम्ययोगां संसक्ताः । शुद्रावपच भोगेज्जलं पच इत्यर्थः
ग्रामविशेषदक्षाः ग्रामोनामस्वरसमूहस्य स्थानमुच्यते । सच ग्रामस्त्रिविधः षड्जग्रामो मध्यमग्रामो गांधारग्रामश्चेति । सप्तस्वराणां मध्ये एककस्यापर-
स्य गानकरणस्थानांतरं भेदो भवति । इत्याद्युक्तप्रकारेण ग्रामविशेषदक्षाः ग्रामविशेषकरणकुशल इत्यर्थः । जगुः गानं कुतंबंतः ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा रूपातिरिक्ता-
विरूपलावण्यवतीः वारकांताः वर्यांगनाः ॥ ८ ॥

हुः पुनः निजस्वकीयं शुक्तास्रजं मुक्तामालां इंगितहः निरूपितं जानन् ॥ १७ ॥ मुक्ताकलापं शुक्तामालां स्वकामभरणं । शुक्तामया धारणं विदि-
वा । स्मरिदेसीति ॥ १८ ॥ उचितकामाणां अवसरो वितानामित्यर्थः । एवंविधानां परस्परद्वन्द्वतः पराक्रमापारोक्ष्यः । अतिक्रमस्तद्वन्द्वतः ।
अतिक्रमं आतालेव्यगमनं दोषेण न कर्तव्यमिति वा । उभयथाच अतिपराक्रमेऽर्थित्वर्थः । अशान्तराश्रयः । अतिक्रमकालं देवतापि नृपतस्य प्राप्त
करणार्थः ॥ १९ ॥ निमित्तमयतनं स्वेषु विषयदिषु अतिसंगी अत्यंतसंगयुक्तः संप्रीतिद्वयं रसोचिनिर्वाप्रीत्याद्वयं दातव्यं शारदूषणं । एवमाहुः

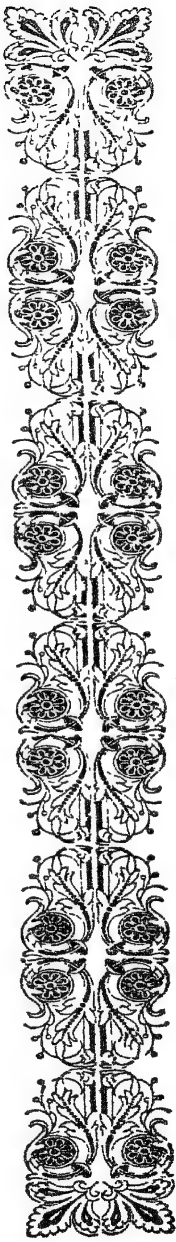
मुहुर्मुखेदुनिजमीक्षमाणां मुहुश्चमुक्तास्रजमीक्षमाणां ॥ मुचिस्मितांतंतिरिगितहः मुहुर्दुर्भागे
नजगादरामः ॥ १७ ॥ विद्याविशेषेषु वैशिष्ट्यमेकं सज्जलचर्योद्विषुदागुणेषु ॥ यं नन्दरे दृश्यमानं
त्रिलोक्यां मुक्ताकलापं सति देहितस्मै ॥ १८ ॥ अतिक्रमं यज्य पराक्रमणां नक्षोत्रिकुर्धदुहितम्
माणां ॥ अतिक्रमीयोन्यपराक्रमाणां तस्मैशुभेत्वं दिशवेतनार्थं ॥ १९ ॥ यज्यद्विद्वद्भुक्तोपेक्ष
तवप्रियो योऽस्मदुपासकेषु ॥ सर्वेष्वसंगो गमिष्यो तिसंगी संमतिद्वयसत्तदेहितस्मै ॥ २० ॥ एतन्मु-
खाणे जगदेकनाथे सीताहनूमंतमेव द्यच्छृणु ॥ अगन्यलभ्यां स्वयमाहुमोक्षं तत्प्राप्त्यर्थं सज्जल-
देसो ॥ २१ ॥ सुधामुधारासितयानयालं सुवर्णेन गणैर्धनभारशोभं ॥ दाम्पत्यजालं मुहुर्दुर्भागे
धामहो मेरुमर्त्यनद्या ॥ २२ ॥ एषां गणानामसितुल्यभाषां पार्श्वे विभक्त्युत्प्रेक्षितं दृश्यः ॥ इत्यु-
नूनं भगवान्हनूमा नित्येव वाणिचतुर्धेऽत्रिलोक्यां ॥ २३ ॥

गुणवते पुरुषाय ॥ २० ॥ अयं ह्यस्य रामेणोक्तमभ्यस्तगणवतश्चक्षुष्य विचार्य आपुमोच न्यतदधी नन्दनं मुखांति ॥ २१ ॥ दाम्पत्यजालं मुहुर्दुर्भागे
या अमृतस्य यामुधारा शोभनधारा तया गतया धनक्या सज्जलचर्यकणसदृश्यं स्वस्वदेव्यः । धारयन्तं विनयेति । आत्मेन धारयन्तः ॥ २२ ॥
एषां गणानां पार्श्वे भगवतः बह्वेभ्यः ॥ २३ ॥

राजराजः चक्रवर्तीसन् राजीवसमाननेत्रः पद्मसमलोचनः । महामहाः अतिबहुलतेजः ॥ २४ ॥ तांकीर्तिविद्यामः ॥ २५ ॥ जगतिममस्तजने का
मस्य नवविधगुणभाजा । श्रवणकीर्तिर्नविणोः स्मरणपादमेवन । अर्चनेवन्दंदास्यसत्यमात्मनिवेदन पितृकुम्भकारेण नवविधगुणभाजा नव-
विधगुणयुक्त्याएकांत भक्त्यामुख्यभक्ता एवमेवपूर्वोक्तप्रकारेण पुनरपि अनन्तवारमननैवप्रकारेण । भद्रां भारतावाचं गदतिमिति व्यक्ततगाव-

सराजराजः परिराजमानो रामो थराजीवसमाननेत्रः ॥ महामहाः सर्वमहाजनानां मनोदशमेषम
होत्सवोभूत् ॥ २४ ॥ कीर्तिवदामतवतां श्रुण्वामराम ध्यायमरामचरणौ च भजामराम ॥ अर्चो
मरामजयरामनमामराम दासावयंसहचरास्तवरामवल्लभाः ॥ २५ ॥ जगतिगदतिभद्रां भारतीमे
वमेवं नवविधगुणभाजा कामेकांतभक्त्या ॥ अरमतपरमश्रीरामयारामदेवः स्वयमकृतपूर्णानंद
संदोहदेहः ॥ २६ ॥ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे युत्थकांडे रामांके पंडिताचार्यकृतौ षोडशः सर्गः
॥ १६ ॥ युत्थकांडः समाप्तः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥

द तिसति उत्कासर्वदास्वसमीपस्थितवतिसतीत्यर्थः । परमश्रीरामया परमया श्रीरामया सीतया सह अरमतरमणभक्त्या दिलन्वयः । परमश्रीरामदे
वविशेषणत्वेन भिन्नपदवा । स्वयंतु अकृतपूर्णानंदसंदोहदेहः अकृतकः स्वाभाविकः पूर्णोयः आनंदसंदोहः आनंदसमूहः तदात्मकदेहश्चानित्यर्थः ।
एवंविधोपिदेवै परमानुग्रहं कर्तुं तत्स्वरूपया सीतया अरमतेत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥ ॥ इति युत्थकांडे दीकार्या षोडशः सर्गः समाप्तः ॥ १६ ॥

॥ इति श्रीसंग्रहसामायणे युत्थकांड समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीसंग्रहभाग्यणे उत्तरकांडे प्रारम्भः ॥

इत्यादि एवमादिस्तुतिभकारयुक्तं अकारिकाकानामककंदोपरहितं तावत्ततः पूर्वमप्यप्यसिंघसमीपं त्यागदाक्षितमभादित्यन्वयः हेमोदपात्रैः सृजदल-
भैः ॥ १९ ॥ दिशेत्प्रयत्नेत्कुयादित्यर्थः । सल्लक्षणशिक्षणार्थं सतंपूरुषाणां लक्षणानि रवयमनष्टाद्याक्षसाधेतुं ॥ २० ॥ प्रतिदाप्रतिदत्त्वा देयदा-
तुंग्यं वस्तं उपातिष्ठवउपास्थितो भूतइश्वाकुभिइश्वाकुपूर्वराजभिः ॥ २१ ॥ पुंसां ललापमांतलकभूतः एषः रामः हरिचंदनललामनिलकंकृत्यत्वन्वयः
त्रिलोकैकभूषणत्रैलोक्यमुल्यालंकारभूतः ॥ २२ ॥ रामात्सुवर्णमयात् । स्वसर्माधिधानः स्वस्वजपमुहात् सूर्यान्वयसूर्यः सूर्यवंशप्रदीपकः मि-

इत्यादितद्गीतमकाकिशृण्व न्यावत्स्वतल्पादवतिष्ठदीशः ॥ उपस्थितंतत्रनृणांसहस्रं हेमोदपात्रै
रुदकंदधानं ॥ १९ ॥ यन्नामसंकीर्तनमात्रमत्र दिशेन्महापातकमोक्षशुद्धिं ॥ सनित्यशुद्धोपि-
किलात्मशुद्धिं चक्रेथसल्लक्षणशिक्षणार्थं ॥ २० ॥ स्नातः सुवासाः समुपास्यसंध्या हुत्वाथहृदयं
प्रतिदायेदयं ॥ अग्नीनुपातिष्ठदुताग्निहोत्र गृहज्वथेश्वाकुभिरादतेषु ॥ २१ ॥ पुंसां ललामेषल-
लामशृत्वा नवार्कभासाहरिचंदनेन ॥ विभूषणानांचविभूषणत्वं ययौत्रिलोकैकविभूषणंसः ॥ २२ ॥
निर्गम्यरौगमात्स्वसमाधिधानः सभामहारत्नमयीं विवेश ॥ यावत्ससूर्यान्वयसूर्यइशः सूर्याग्नि-
रेव्योमविवेशतावत् ॥ २३ ॥ आसीनमेतमणिहेमरूपे सिंहासनोसिंहमिवाद्रिशृंगे ॥ उपासता
रादनुजाविनीता भक्तास्तथावानराक्षसेन्द्राः ॥ २४ ॥ समंगतेस्वामिनिसानुरागा सामंतमा-
लात्रसमंततोभूत् ॥ हरिन्मणिः श्रीरधिकप्रभोऽस्याः सनायकोनायकतामुपायात् ॥ २५ ॥

रेवइदयमिरेऽव्योमआकाशं विवेश आकटोभूत् ॥ २३ ॥ आरावसमीपतः अनुजाः लक्ष्मणाद्याः ॥ २४ ॥ सामंतमालामंडलादिपतीनांपिक्तिः समंततः
परितः अभूतस्थिताभूत् हरिन्याणिश्रीः इन्द्रनीलरत्नवद्वशीमान् । अधिकप्रभः महाप्रभायुक्तः रामः अस्याः सामंतमालायाः नायकः अधिपतिः सन्नायकतां
नायकत्वं ततो चूडामणिं त्वंभोपेत्यर्थः ॥ २५ ॥

मभस्वानुसूर्यः वायुगितिषा । सचसंगोदिकृतो भवति विष्णुपदे आकाशे स्वयमाश्रितो भवति देवोपपादितं विषयेदेशादिकंच भजति । लेपनाहति उदाहरणदृष्टांतः निःसंगा भूत्वाहरिमेवान्वर्ततेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ सारूप्यं समानरूपत्वं अदुःखलोभोनापिरहिततया अत्युदितानंदान्तमकं यः प्रीतिमुक्ताः संसार भयानिमुक्ताः कीटः पशुस्कारिणा पशुसोतर्विशितो जंतुः पेशकृतः पशुस्कारिणजंतोः सारूप्यमिवेत्यन्वयः । पेशइति भित्त्यादौ क्रियमाणे अतिहर्षं क्रियामिदृशादिभयंगृहाद्याकारं तत्सुखं भृंगादिजलुविकेषः पेशस्कृदित्युच्यते । यः कश्चन कीटः पेशकारिणा पेशस्थितो

संगोदिसताविष्णुपदैकनिष्ठा देवोपनीतान्विषयानुभुजंतः ॥ नलेपमहतिमहानुभावाः साक्षादिहोदाहरणं न भस्वान् ॥ ३१ ॥ मामेवनाथंसततं स्मरंतो ममैवसारूप्यमदुःखसौख्यं ॥ यगं भवं भवभीतिमुक्ताः पेशस्कृतः कीटइवाचरेण ॥ ३२ ॥ एवं स देवानुदिनं प्रवृत्तस्ततः कदाचिस्थिरभक्तिमत्तान् ॥ वेदेहकैकेयमुखान्महीशान् मुमोच संपूज्य समस्तपूज्यः ॥ ३३ ॥ स्मितेदुनाव्यक्तिमुपागतेन संपूरयन्वानरसंधासिंधुं ॥ उवाच सुश्रीव विभीषण दीनाज्ञानपाप्मांस्तनयंच वायोः ॥ ३४ ॥ मह्यं मनो देहवचासि यूयं समर्पयंतः सहृदयानि ॥ तेनैव मूल्येन पुमर्थमूलं संप्राप्तवन्तो मम दास्यमग्न्यं ॥ ३५ ॥ अहंत दान्दृग्यमवाप्तुकामो दत्त्वा भिसाम्राज्यमिदं न तृप्तः ॥ तस्माद नंतं वितरामि मोक्षं दास्यस्य साक्षादनु रूपमर्थं ॥ ३६ ॥

सिद्धः तं न पेशस्योपरिपरितो ध्याम्यमाणं तमेवांतो ध्यायन् यथा तादृशो भवति तथामत्तो भिक्षाएव भवंतो यामेव मदुक्तभकारेण ध्यायंतो यमसारूप्यं समानरूपत्वं भिक्षाएवमाश्रयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ व्यक्तिक अभिव्यक्ति आप्यान् प्रियान् उपाप्मानसमीपमागतान् ॥ ३४ ॥ सहृदयित्वा नि देहवर्तनादियुक्तानि । मूल्येन अर्घेण पुमर्थमूलं पुमर्थस्यार्थस्यादि कारणभूतं ॥ ३५ ॥ तदानुष्यं तस्याः भवत्संवायाः आनृण्यं कुणरहितत्वं वितरामि ॥ ३६ ॥

अधर्माख्यभूततत्त्वनकास्तुभूतस्थितवारुथकास्तुभूतः सुकृत्यारुथमोक्षनानकं अन्यकारुथानुपायैः निमित्तभोक्षानुपायैः मङ्गलतुपायैः मयभक्तचारुथ
कारणादेवनन्यस्मात् ॥ ३७ ॥ यः अजयानि भागयोगादिगुणैः भागयोगपूर्वकैः गुणैः । योगः उपायभिन्नः तन्वसमद्वन्द्वद्वहानिदयात् आभासः
प्रतिविम्बः अवभातः परिदृष्टः तस्यैवं तत्त्वसहस्रभागनाम समवेष्टुलोकभागानामिति विवभूतगुणमुक्तलात् सदभागरथ ॥ ३८ ॥ अस्मानिवादिभ-

हनुमतःसेवनकौस्तुभस्य मुक्त्याख्यमर्धसदृशनमन्ये ॥ भक्तस्वभावान्बन्धनोउपाये मङ्गलपुत्रा-
धैःस्वयमीक्षतेयः ॥ ३७ ॥ योभोगयोगादिगुणैःसमोभवेत्स्वरिवाभासइवावभातः ॥ तस्याब्जयो-
नेःसहभोगनाम पदंहनुमन्प्रदिशामितुष्टं ॥ ३८ ॥ अस्यांकथायांगमचंद्रगौर्या प्रादुर्भवत्यानि
गमांतसिंधोः ॥ मग्नःसुधायामिववल्सभूयो दृणीष्वक्कासान्सिलान्यथेषु ॥ ३९ ॥ उद्धेतदैर्दूर्य
निबद्धमध्यं मुक्ताकलापंसकलापगौरं ॥ उन्मुख्यंकठानिदधेरथकंठे रामःस्वयंमुतमिवप्रसादं ॥
॥ ४० ॥ भक्तिर्ममस्यावयिवर्धमाना प्रीतिस्तवस्यान्मयिवर्धमाना ॥ इमौहिकामाभमनापरःस्था
न्नाथेत्रिरामंहनुमान्बभाषे ॥ ४१ ॥

यज्ञरक्षाद्विधायां चंद्रगौर्यांचंद्रवत्प्रचलायां उपलक्षणमतत। सर्वदापरहितायामित्यर्थः । निजभातोमर्वाउपनिषद्भक्तसमाश्रमुद्राकृष्टणीव्युत्पन्नम् ॥ २० ॥
मुक्ताकलापमङ्गलामालां सः रामः कलापगांगंकलापातीतिकलापश्चन्द्रः तद्धूतारं उन्मुख्यस्तत्कानि देशेन्यस्तनाम् ॥ ४० ॥ अस्त्रनुगतः अपरः कामो न लयात
दुर्मौकामावरो ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तेवानरादयः नैवव्यमुचह सर्वथानमुक्तवान् देवः द्योतनादिगुणवान् कृपालः कृपापूजकलशः । आलुरितिकलशउच्यते नैवव्यमुक्त्वा इत्यत्र हेतुमाह
यदवसदिति । उरुतापध्वनः समस्तसंसारमंतापविनाशकः तेषांगतानां सर्वपापि तेषामादित्तक्षाराप्रदस्तरनिर्गतम् । नन्दनैर्वनीयकाकुलम्-
करोदित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ॥ इति उत्तरकांडीकायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॥

कथमपिगतवंतस्तेनिजंगहमापु व्यमुचदपिगतांस्तान्वदेवःकृणुः ॥ यदवसदुक्तमवदत्तं
श्रुद्रचारु र्मेनसिमनसितेषांहंतरामोभिरामः ॥ ४८ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे उत्तरकाण्डे
प्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ श्रीः ॥ विश्वेश्वरःप्राज्यमवाप्यराज्यं कृपानिदितद्वपामाचनदो ॥
शुश्रूषयावत्सतयास्मितुष्ट स्वंयौवराज्यंभजशोभनेति ॥ १ ॥ स्वर्गाधिपत्यादृष्वर्गसीरुद्धा
त्साम्राज्यभोगाच्चगरीयसीति ॥ पादाब्जसेवांहिरुणेनचान्य त्रसीददेवत्यवदत्सधन्यः ॥ २ ॥
तामेवतस्मैप्रतिदायदेवः प्रीतोभुजाभ्यांपारिरभ्यर्चनं ॥ तद्यौवराज्यंभरतायदत्वा चक्रेद्रुतंचक्र
धरोभिषेकं ॥ ३ ॥ विमानमारुह्यसपुष्पकास्थं प्रत्यर्पितंदैश्रवणेनभूम्ने ॥ देवप्रसीददितिवदन्न-
मस्थं स्मृतंत्वमेहीतिमुमोचरामः ॥ ४ ॥ नारायणोपास्तिपरायणानां नान्यन्नशक्तिर्बुहवित्प्रजा-
नां ॥ तद्भक्तवर्गोस्थिरभक्तिभाजां रामेभुवोरजानिराजमाने ॥ ५ ॥ ॥ ॥

॥ श्रीः ॥ ग्राज्यं महत्तमजनातिष्ठ ॥ १ ॥ वृण्वरयामि ॥ २ ॥ ताम्रमेदाम्ब ॥ ३ ॥ ४ ॥ कुहसिस्तुति ॥ ५ ॥

स्वयंग्यतावृत्तिसर्ववित्त्वं स्वयंग्यतानुसारंणसदतत्त्वपरिज्ञानं स्वयंग्यतावृत्तिस्वयंग्यतायासंयदतः। स्वयंग्यतावृत्तिस्वयंग्यता
तानुसारि सर्ववित्त्वंचेतिवियोजना । चक्रीहरिः ॥ ११ ॥ रसादीनुरसगंधरूपरसज्ञादीन्दास्योपपन्नानासखिविहितान शास्त्रानिपिब्रूयादधे
तुन्संसारहेतून् । कामादिविषयानैवानुभुजते ॥ १२ ॥ जरारोगपुरोणदीपैः जरारोगवितपावरससहैशादिदोषैःसुराभाःभुक्षीकाःरमणाःतनयःनि

सर्वत्र सर्वस्य च सर्ववित्तं स्वयोर्यथावृत्तिच सर्ववित्तं ॥ तद्वावभूतास्य महानस्य यदासचक्रिभु
विचक्रवर्ती ॥ ११ ॥ सर्वद्वियानंदकरानंददा रूपशोभनरसादीनिषयानथान्यान् ॥ शालोपप-
न्नाननुभंजतेस्म रामस्य राज्येननुबंधहेतून् ॥ १२ ॥ सहस्रसंवत्सरजीवनास्ते लावण्यतारुण्य
गणाभिराभाः ॥ मुक्ताजरारोगपुरोगदोष रामस्य राज्ये रमणाः सराभाः ॥ १३ ॥ वैधव्यवैधुर्मभ
यंनकिंचिन्नपुत्रशोकोनचमित्रशोकः ॥ नामंगलं किंचिदथापरंच मांगल्यदेविरमणस्य राज्ये ॥
॥ १४ ॥ यंयंजनः कामयते र्थमत्र रामप्रसादात्सकलः ससः स्यात् ॥ किंचित्रमेतज्जनतामधिदेश
रामेह्यंराजनिराजमाने ॥ १५ ॥ अनेन किंवा बहुनोदितेन रामस्य राज्यंवलंघराथाः ॥ वैकुंठ
लोकप्रतिविंबभूतं विरिंचलोकं गतिगर्जतीदं ॥ १६ ॥ निर्दुःखसौख्यस्थिरशक्तिभाजा मंगलश
य्यः त्रिदशेदंनंतं ॥ स्वानुग्रहस्याभिनिदर्शनार्थं रामस्य राज्यं त्रिप्रवनातनोसां ॥ १७ ॥

योगराहिताइत्यर्थः ॥ १३ ॥ वैद्व्यव्यधुर्मयं विप्रवात्पत्न्यत्वं यमंगम्य तपोरक्षणस्मरणं लक्षणीकं श्रिगणराज्य ॥ १४ ॥ सगः भवः ॥
॥ १५ ॥ राज्यं राज्यभूतं परायाः भूलयं भूदङ्गलं ॥ १६ ॥ सर्वमपि निदृशन् नो भ्रातृत्वं कुम्भकत्वं भूमिद्वयं अतिनीतिद्वयं शब्दोक्तं ॥ १७ ॥

अनाद्यनंतरमणांश्रिताया विनावियोगंसततंतश्रीः ॥ सीताभिधामत्रस्यांस्वरामं रामोद्दिश-
मांरमयांबभूव ॥ १८ ॥ सीतामुखेदोःसदशोद्यमिंदु व्यकोभवच्चैदितिकाव्यनंगी ॥ सीतामुखे-
दुःस्वरुचेदुष्टदं कलंकहीनचनयेकटकं ॥ १९ ॥ अत्रस्तमाणिव्यमणिप्रकाशोः पुष्पविनिद्रःप-
रिभासमानं ॥ प्रविश्यभोगोक्तवनंविशोकः स्वानंदमूर्तिविजहारदेव्या ॥ २० ॥ शंखोलसस्रंपक-
पुष्पवर्षे मंदानिलांदोलितमाधवीभिः ॥ मध्वप्रतानांमधुरेश्वरीते देवसिखेवमधुमाधवाभ्यां ॥
॥ २१ ॥ उल्लासिनीभिर्नवमल्लिकामी रामांप्रियाराध्यमल्लरेपता ॥ ऋतूहममधुलशुचीप्रसिद्धौ
ननामतःकेवलमर्थतोपि ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ॐ मधुपायवाभ्यां वसंतताविद्यमानाभ्यां चैत्रवशाहाभ्यां स्वाक्षेत्रेचक्रामधुरित्तरः । वैशाखेमाघेराशहस्तसरः । मध्यमाश्विनमृगशिरापूर्तिवचनाच्च ॥ २१ ॥ उल्लासिनीभिः विकासवनीभिः मूलैः दार्पणेताराहिता कूर्मासां शुक्लयुचितकामानज्येषु पादो ज्येष्ठसूतश्चेत्स्त्वय आपाद्दस्य सरः । इमौ न केवलं नामत एव शुक्लभुची अपिता हि उत्क्रमकारेण रामसेवकरणात् अथ तापोपश्रुत्या निमलः शुचिः शुद्ध इति शुक्लवर्णीतप्रणामिस्यथः । ग्रीष्मर्षौ विद्यमानवेनौ क्रतुसंधित्वा हतुइत्युच्यते ॥ २२ ॥

स्वर्जरजबूलालयं सपीचीननिवेद्यं उच्यते बहुलाः तरुणं अभिनववारि के किकुलस्यमयूरसमृद्धयगतिश्च युक्तइत्यर्थः ॥ २३ ॥ कर्णावतार्यं कर्णाभर
णावरोपकृतं अनिदनीयं श्रुं शरत् शरदनुः अनेन जाश्विन कर्तिकाशु कौभवतः ॥ २४ ॥ परिरुद्रस्फाटिकभित्तिशोभां स्फुरत्स्फाटिकमयमिचिव
ओ मायुक्तां । ढिनामीहमस्यहं । हतमीहमनंतोरभरः । हिरणुः हयतः अनेन मार्गं शीघ्रं पुनः कौमयतः । कांडपटीमिवापधानवस्त्रसिव ॥ २५ ॥
नैकं अनेन कबहुलमित्यर्थः । विनिद्रं उच्छुं फलिनी प्रसूतं तन्नाम कलताविशेषपुष्पं आपादितं संपादितं विशिरणं दुग्धीनया सात्यकेन ऋतुना अनेन धादकः ।

खर्जरजबूलसन्निवेद्य मुर्वीश्वदूर्वास्तरुणंचवारि ॥ रामेर्पयन्केकि कलस्यनतै र्गीतैश्च धन्यो ज
लदतुरासीत् ॥ २३ ॥ कर्णावततसार्थमनिदनीयं दत्त्वा न वेदीवरमिदिराये ॥ लीलारविंदंचकरा
रविदे दासीवदासीछरदाशुदेव्याः ॥ २४ ॥ परिरुद्रस्फाटिकभित्तिशोभां चक्रीहिमानीपरितो
हिभर्तुः ॥ भृत्यः पटुः कांडपटीमिवाग्न्या मेकांतभाजोरिह देवदेव्योः ॥ २५ ॥ नैकं विनिद्रं फलि
नीप्रसूत मापादितं याछिशिरेण भक्त्या ॥ तं नर्मसाचिव्यकृदप्युपांशु मंदानिलोमंदरधारिणे दात्
॥ २६ ॥ सर्वतवः सर्वगुणाभिरामा स्तं यौगपद्येन निषेविरेत्र ॥ स्वारा ममप्युत्तभात्रभाजा दे
व्यातिदिव्यं रममाणमीशं ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लघुनसासावुकौभवतः । तत्तादृशं पुण्यं जातानेकयचनं । नर्मसाचिव्यकृत् नर्मणि क्रीडायां गाचिव्यकृत् मेव कृत्तं दुर्दगं क्रीडायां । यनयानीयदत्त्वा सेवां
कुर्वन्नित्यर्थः । उपांशु एकांत मंदरधारिणेरामाय अदात् आनीय दत्तवान् ॥ २६ ॥ तं रागार्थं गायन् नृदेव्य एका नारमेव गायन् निषावेर रुददां । स
म्यग्भवत्सासेवितवंतइत्यर्थः । अत्र अयोध्यायां सारासंस्वरूपसुखपूर्णं आपितयापि शीतानुद्गर्धं अतिदिव्यं अस्तं यौतनादिदिदि ॥ २७ ॥ ॥

एत्समाप्य ॥ २८ ॥ त्रयोदशसहस्राणिसमाइत्यन्वयः । त्रयोदशसहस्रपरिमितयुवत्सरेणु निरंतरमपीत्यर्थः । महिभूमिं त्रिदशान्नित्यः देवाधिपतिः सुरादिभ्वातिनिर्कृतनारकः देवाख्यांधकारविनाशने स्मर्यभूतः । महत्कैरवद्वंद्वंदः सज्जनाख्यकुटुम्बपृथक्समूहतुष्टिकरणेचंद्रवद्वर्तमानः ॥ २९ ॥ महा-
न्वयस्यैषात् अन्वयोवंशः अस्य इदृशस्यसूत्रयुगमापेतस्यत्यर्थः । समधनायसम्भ्यागभिवृध्यर्थं भुवनत्रगल्पमुत्पन्नश्रेष्ठं पुराणमायामहालक्ष्मीः ॥ ३० ॥
यमौयमलभूताइंद्रानलांशौ तत्रकुशोइंद्रः लवस्तवनलांशोइत्यर्थः । यच्छांवययोःकुशलवयोः । मिश्रवृक्षौशंवंबाल्यपीत्यमरः । तापसमानसानि मयिनां-

गंधर्वविद्याधरचारणाद्याः सहाप्सरोभिर्जगैरित्यरामं ॥ सदासदानंदतनुमनींद्राः सहाभरैर्द्रुमि
तुष्टुस्तं ॥ २८ ॥ त्रयोदशैर्विदशाधिनाथः समाःसहस्राणिमहार्गरक्ष ॥ सुरहितध्वांतनिकृं
तनार्को रामोमहत्कैरवटंचंद्रः ॥ २९ ॥ महान्ववायस्यसमेधनाय बभारगर्भभुवनप्रगल्भं ॥
विदेहपुत्रीरघुवंशकेतोः पुराणमायेवपुराणमूर्तेः ॥ ३० ॥ कुशलंवचाथयमौकुमारा विद्भानलां-
शौसुषुर्वसुभ्या ॥ यछैशंवरामकथाप्रसंगै रानंदयत्तापसमानसानि ॥ ३१ ॥ दशशतनयनो
वातान्सहस्रान्नोवा दशशतलट्ठदयोवाकेवलंदेवगर्भः ॥ नगणयतिगुणौघान्रामदेवस्यसर्वा न
दृढवयमधीरावर्णयामःकथंतान् ॥ ३२ ॥ इति संग्रहरामायणे उत्तरकाण्डे द्वितीयःसर्गः ॥ ३ ॥

[illegible]

॥ श्रीः ॥ १ ॥ अविचारयितुः विचारमकुर्वतः ॥ २ ॥ पूर्वकचित्कदाचित्केनचित् ब्राह्मणो राजवेष्मनि कस्याचिद्राज्ञः सद्यनि अप्रस्यराजानमदृष्ट्वा ॥
 ॥ ३ ॥ तत्रेयद्वे ॥ ४ ॥ क्षमीक्षमावान् सहमानश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ चतुरः कुशलः चतुरः चतुः संख्याकान्सामादीनउपायान् ॥ ७ ॥ एकयाप्रधान
 याबुद्ध्या द्वौधर्माधर्मौ तिसृभिः प्रभुसंशोत्सहशक्तिभिः पंचअंगानांपंचकं साधयन् कर्मारंभाचोपायः पुरुषद्वयसंपदौ ॥ विनिपातप्रतीकारौदृशकाला

॥ श्रीः ॥ कदाचित्प्रणतंप्रेक्ष्य लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥ उवाचवाचं सत्धर्मान् शिक्षयन् क्षत्रियो
 चितान् ॥ १ ॥ पौरजानपदानां हि कार्यलक्ष्मणचिंत्यतां ॥ अविचारयितुराज्ञो धर्मकामौ विनश्यतः ॥
 ॥ २ ॥ गोविवादेन संप्राप्तौ ब्राह्मणो राजवेष्मनि ॥ दिनत्रयातेप्यप्रेक्ष्य नृगंशापममुंचतां ॥ ३ ॥
 यजमानं निर्मिसत्रे निद्रयानभिभाषिणं ॥ वसिष्ठः शतवांस्तस्मा द्राजानित्योदितो भवेत् ॥ ४ ॥
 शसोपि ब्राह्मणैराजा क्षमीचेत्सुखमाप्नुयात् ॥ ययातिः शुक्रशप्तोपि क्षमीक्षेममवाप्तवान् ॥ ५ ॥
 संरक्ष्यः क्षत्रधर्मोय मस्माभिस्तु विशेषतः ॥ श्रेष्ठानांचरितं लोकैः प्रमाणं क्रियते यतः ॥ ६ ॥ एवं
 रामोदितः सोथ पौरान् जानपदान् प्रति ॥ चतुरश्वतुरः कार्ये सामादीन् विनियुक्तवान् ॥ ७ ॥ एक
 याद्वौ विनिश्चित्य तिसृभिः पंचसाधयन् ॥ षड्भिः सप्तपुरारक्षन् रामं प्रीणातिलक्ष्मणः ॥ ८ ॥

यलोकनं । कार्यसिद्धिरिति प्रोक्तं भगानपंचकं बुधैः । तत्रांगपंचकगणनमध्ये पुरुषद्वयसंपदौ विलोक्य भित्तिरुत्वा गजनीयं । षड्भिः संध्यादिभिः संधिचवि-
 ग्रहैर्वयानमासनमेव च । द्वैधीभावसंश्रयचषट्गुणान्कवयोविदुः । एभिः संध्यादिभिः षड्भिर्गुणैरत्ययः । भग्नक्षनमसप्तमद्वितीः परिगुल्यन् । भग्न-
 प्रकृतयः पूर्वैर्देवैर्कामस्ति प्रीणातिपुराणीति युक्तमुक्तरात् रामं प्रादित्ययमीनिमान्मुदित्वा ॥ ८ ॥ ॥ ॥

॥ ९ ॥ द्विपदस्थितपादद्वयेनातिष्ठतं ॥ १० ॥ दिदृक्षेद्रूपमिच्छामि कुक्कुरः स्था ॥ ११ ॥ सारमयः शुनकः ॥ १२ ॥ विवक्षितवृत्तानिरूपितं ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ सर्वार्थोत्सिद्धः तन्नामकः ॥ १५ ॥ शुना शुनकेन क्षत्राद्वारपालेन दंडशिक्षां व्यचारयत् विचारयामास ॥ १६ ॥ हं रामास्मिन्मन्यमानोऽस्मि नि-

नकिंचित्कस्याचित्कापि कार्यनाकृतमैक्षत ॥ लक्ष्मणानुगतेदेवे रामेराजनिराजति ॥ १७ ॥ यदा
चिच्छलक्ष्मणोपश्य ह्यनंराममुपागतं ॥ पाहिरामशरण्यति क्रोशतां द्विपदस्थितं ॥ १८ ॥ राम
राज्यभयार्किते ब्रूहीत्याचल्लक्ष्मणः ॥ राममेवदिदृक्षेह मित्युवाचसकुक्कुरः ॥ १९ ॥ रामाज्ञया
लक्ष्मणेन प्रविशतिप्रचोदितः ॥ सारमेयोविनीतात्मा प्रविक्षेद्रामोऽसभां ॥ २० ॥ विवक्षितं
ब्रूह्यशंकं स्वमित्युक्तोजगद्भृता ॥ सारमेयोब्रवीदुच्चैर्नीच्योनिरनीचवत् ॥ २१ ॥ अगप्यगुण
संपन्नं जगन्मंगलकीर्तनं ॥ नीचजातेः प्रलापेमे क्षब्धतां वरणवरं ॥ २२ ॥ भिक्षुः सर्वार्थसि-
त्थोमां दंडेनाताडयद्भृशं ॥ अनागसंदीनतरं लोकानां त्वयिशास्तरि ॥ २३ ॥ श्रुत्वाश्रुत्तानिर्ग-
दितं क्षत्राभिक्षुं तमानयत् ॥ भिक्षोर्दंडसभामध्ये सर्वज्ञोऽपि व्यचारयत् ॥ २४ ॥ दंडं निपातयस्य
स्मिन् यदियोग्यं प्रदीयतां ॥ कालं जरे कौलपस्य मित्युवाचसकुक्कुरः ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वेदोभ्यर्चि-
चत्तं कालं जरधराधिपं ॥ गजस्थं प्रापयामास तदृष्टुं देवालयं चतं ॥ २६ ॥

यदिदंडोऽशक्षां निपातयसि क्रोषि कारयसीति वा । तर्हि एतत्कर्मकरणस्य योग्यकारं जलेतन्नामकगिरौ विद्यमानदेवालयं कौलपस्य देवलकत्वमदीयतां
मदांधकारानुद्धूलोदंडः स एवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तं सन्यासिनं प्रापयामास प्रपयामास ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अंशोभागः ॥ ३० ॥ भरतानुजः शत्रुघ्नः ॥ ३१ ॥ गव्ययः आगः लक्ष्मणइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तर्गतपः कृतं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ते-

ऋषीणां भाषितं श्रुत्वा रामः स्मितमुखां बुजः ॥ कस्यां शोयमिति प्रोच्य भ्रातॄणां वक्त्रमैक्षत ॥ ३० ॥
लक्ष्मणः प्रांजलिं भू द्वनिष्यामि महासुरं ॥ इत्युच्ये भरतः पीठा दुत्तस्थौ भरतानुजः ॥ ३१ ॥ श-
त्रुघ्नः प्रांजलिं प्रोचे प्रसीद पुरुषोत्तम ॥ आर्यो मम धर्ममोघं स्वच्छुश्रूषां वनेन करोत् ॥ ३२ ॥ भर-
तेन ममार्येण मयि जीवति किं करे ॥ चतुर्दश समास्तप्तं त्वत्प्रीत्यै भूमि शायिना ॥ ३३ ॥ ब्रह्मघ्नं ल-
वणं हत्वा त्वत्प्रसादेन केवलं ॥ सार्थां शत्रुघ्नतास्यान्धे प्रोचेति प्रणनामसः ॥ ३४ ॥ प्रसन्नो भग-
वानुच्ये करिष्याम्यभिषेचनं ॥ शत्रुघ्नं लवणघ्नं स्वं याहितां विषयानिति ॥ ३५ ॥ शत्रुघ्नो लजि-
तः प्रोचे किं करोयं न राज्यभाक् ॥ कनिष्ठस्याभिषेकोयं ज्येष्ठैर्न क्रियतामिति ॥ ३६ ॥ वसिष्ठाद्यै-
र्द्विजश्रेष्ठै रभ्यर्षिचत्तानुजं ॥ रामस्तस्मिन् ब्रह्मन्यासी दयो ध्यायां महोत्सवः ॥ ३७ ॥ शत्रुघ्ना-
याथ शत्रुघ्नं शरं दत्वा ब्रवीत्प्रभुः ॥ तेजसामाश्रयामास शत्रुघ्नं परिरभ्यसः ॥ ३८ ॥ शरोयं प्राह्म-
चासृष्टः शयानेन महार्णवे ॥ अघातयंतथा घोरा वनेन मधुकटभौ ॥ ३९ ॥ समस्तवीर्यसरोय-
ममोघस्तेरिमुदनः ॥ इत्युत्काशे प्रथामास देवस्तदैत्यमृत्यवे ॥ ४० ॥ चत्वार्यश्वसहस्राणि रथा
नांद्विसहस्रके ॥ गजानां च शतं दत्वा पदातीन्सददौ बहून् ॥ ४१ ॥

जमामाश्रयामाय आश्रयं कृतवान् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सुवर्णरत्नस्वाकल्पात् सुवर्णरत्नमेयशोभमेवेषान् ॥ ४२ ॥ धूर्वप्रथमेव प्रस्थाप्यप्रैषयित्वा ॥ ४३ ॥ प्राचेतसौवाल्मीकिः सुदासस्यतन्नाम
कराज्ञः ॥ तस्य बुदासस्यशापस्यप्राप्तिमाप्तावित्यर्थः ॥ ४५ ॥ कुशलवसूदयंकुशलवयोःशोभनोत्पात्तिपदमाप्तः आसीदिति स्मरन् व्यथितकुलया-

सुवर्णरत्नस्वाकल्पा न्प्रादायबहुलाप्रभुः ॥ तेजसापयामास शत्रुघ्नपरिरभ्यसः ॥ ४२ ॥ प्र-
णम्यरामंसर्वीश्व गुरुनत्राभिनेद्यसः ॥ पूर्वप्रस्थाप्यसैन्यं द्विजैः सार्धस्वयं ययौ ॥ ४३ ॥ वा-
ल्मीकेराश्रमंप्राप्य सौमित्रिभिर्वर्धनः ॥ अत्र्यवंदततद्दृष्ट्वा तेनच तत्प्रयज्यत ॥ ४४ ॥ प्राचे-
तसेथप्रोवाच सुदासस्येवमाश्रमं ॥ शापस्यप्राप्तिमोक्षौ च वसिष्ठात्स्वपुरोहितात् ॥ ४५ ॥
हरिहरिरमणीविलासमूलं कुशलवसूदयमत्रमन्यमानः ॥ सकलमुजनसौख्यदनिशांतां व्यधि-
तसरामसहोदरोत्रवासं ॥ ४६ ॥ इति श्रीसंग्रहरामायणे उत्तरकाण्डे रामांके तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥
॥ श्रीः ॥ शत्रुघ्नो मुनिमामंत्रय ततः प्रायादुदङ्मुखः ॥ संप्राप्य यमुनातीरं न्यवसन् मुनिभिः समं ॥
॥ १ ॥ शुश्राव च वेनेनोक्तं लवणस्य सविक्रमं ॥ अयोध्याधिपतेः पूर्वं मां धातुर्निधनादिकं ॥ २ ॥
ततो रामानुजः प्रात रतीत्ययमुनांगतः ॥ तस्थौ मे ध्रुवनद्वारि चापरोपधरो बली ॥ ३ ॥ ततो धि-
दिवसे प्राप्ते लवणः प्रत्यदृश्यत ॥ भक्षार्थं स्वपुराद्यातः सहस्रं प्राणिनां बहन् ॥ ४ ॥

न अत्रवाल्मीकेराश्रमे ॥ ४६ ॥ ॥ इति उत्तरकाण्ड टीकायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ श्री ॥ उदङ्मुखः उत्तराधिमुखः ॥ १ ॥ २ ॥ चापरोपध-
रः ध्रुवोपधरः ॥ पर्वरोपधुर्द्वयो रित्यमरः ॥ ३ ॥ अर्धदिवसे मध्याह्ने ॥ ४ ॥

आगाः आगतवानयः ॥ ५ ॥ देयदातव्यं ॥ ६ ॥ ७ ॥ कितवकपटिन् शत्रुघ्नशङ्खगण्डिन् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ उचालेवज्रैः ॥ ११ ॥ १२ ॥

त्वाद्दशानांसहस्राणि भक्षितानिमयानर ॥ किमर्थस्वयमागास्त्व मित्येवंलवणोब्रवीत् ॥ ५ ॥
इत्थं विकथनैः किंते ननुरामानुजोस्मद्दहं ॥ दह्युत्थं त्वया देय भित्तिसौमित्रिब्रवीत् ॥ ६ ॥ मद्भ्रातृघ्न
स्य रामस्य हनुत्वांश्चातरं बत ॥ आनेष्याम्यायुधमिति शत्रुघ्नलवणोब्रवीत् ॥ ७ ॥ ब्रह्मघ्नस्त्वं न
मोक्तव्यो दृष्टमात्रस्तुमादृशैः ॥ कितवकप्रयासीति शत्रुघ्नः शत्रुघ्नमब्रवीत् ॥ ८ ॥ लवणोऽसहमा
नोथ मानीतां पुरुषां गिरं ॥ वृक्षमुत्पाद्य रूक्षाक्षः शत्रुघ्नं प्रत्युपादूदत् ॥ ९ ॥ क्षिप्रं दृक्षमसंभ्रां
तः शरैश्चिच्छेदराघवः ॥ पुनश्चैवंपुनश्चैवं तदाश्चर्यमवर्तत ॥ १० ॥ शरान्ववषशर्तशः शत्रुघ्नः
शत्रुवक्षसि ॥ सालमुत्तालमुत्पाद्य लवणस्तमताडयत् ॥ ११ ॥ सौमित्रिस्ताडितरतेन विसं
शोन्यतपद्भुवि ॥ हाहाकृतं मुनिगणैः प्रवृष्टं लवणेन च ॥ १२ ॥ रामानुजः पुनः संज्ञां प्राप्तः क्रोधा
ग्निना ज्वसन् ॥ रामदत्तममोघं तं शरंचापेन संदधे ॥ १३ ॥ बाणस्य तस्य ज्वलतो ज्वाल्याभीपितं
जगत् ॥ ब्रह्माणं शरणं प्राप माभीरित्यभ्यधादजः ॥ १४ ॥ शरः शत्रुघ्नः निर्मुक्तो निहत्य लवणासु
रं ॥ रसातलं प्रविश्याथ पुनारामकरं ययौ ॥ १५ ॥ निवेशमकरोद्द्वीर स्तत्र देवप्रसादतः ॥ मधुरान
गरीसामू त्सर्वसंपत्समन्विता ॥ १६ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ निवेशं जगत् ॥ १६ ॥

॥ ११ ॥

॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अभिराममनोहरं सद्युग्नः नमुष्वापि निद्रां नाकरोत् ॥ २१ ॥ शात्रवायोऽध्यात्रिभिर्भियोग्धुमक्षय्या दस्युदात्रयक्षत्र
वइत्यमरः ॥ २२ ॥ मातरंगार्तर्णकः वत्सः धर्मतमः उष्णसत्तमः अर्जुन उदकं ॥ निधयो निद्विता भूत् दुरुवान् भृदित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ विपादः दो

स्वांचसेनानिवेश्यात्र रामपाददिदक्षया ॥ द्वादशे वत्सरे गच्छ न्वाल्मीकिराश्रमं दधौ ॥ १७ ॥ ल
वणस्य वधात्प्रीतो वाल्मीकीराघवानुजं ॥ आतिथ्याय ससामं त्र्य ससैन्यं रुमतं दधत् ॥ १८ ॥
ततः श्रुत्वा तिमधुरं गीतं कौतूहलाकुलाः ॥ सैनिकास्तं मुनिं प्रष्टुं शत्रुघ्नं प्रत्यचोदयन् ॥ १९ ॥ म
हर्षिर्हि महोतेजा बवहाश्रयोस्य चाश्रमः ॥ न प्रष्टव्यमिहास्माभि रित्युच्चेरत् सोदरः ॥ २० ॥
अभिरामं सरामस्य चरितं गीतमद्भुतं ॥ अकर्ण्य कर्णपीयूषं नमुष्वापि निद्रां मिमां ॥ २१ ॥ प्रतरथे
मुनिमामं त्र्य प्रभाते भरतानुजः ॥ अयोध्यां शान्त्राद्योधां विवेश च सैनिकः ॥ २२ ॥ मातरं
तर्णक इव धर्मतस्तद्वामृतं ॥ रामपादमुपब्रज्य निर्ययोरामसोदरः ॥ २३ ॥ साक्षाज्यसैरित्यु
लंभे नाथत्वाद्विरहानलः ॥ क्षिणोति मे प्रसीदति ब्रवाणः प्रणनामसः ॥ २४ ॥ धनधर्मप्रजारक्षा
शि श्रंषं मे समाचर ॥ तात नान्न विधादः स्या दित्युच्चेतं जगद्गुरुः ॥ २५ ॥ पंचरात्रमसौ तत्र रवा
मिनासार्धमूषिवान् ॥ प्रभो निर्योगाच्छुभ्रो मधुरांसानुगो गमन् ॥ २६ ॥ अथ कश्चिद्विजोत्तुथो
नगरद्वारमागतः ॥ संगृह्य पुत्रं मृतकं रुरोदोच्चैः शुचाकुलः ॥ २७ ॥

श्रित्वांशालस्य गतिवा ॥ २६ ॥ २६ ॥ २७ ॥

व्युक्रमात्विपरीतक्रमात् मृत्युपर्यन्तं चिदपि नास्ति परासंपूर्तं अवलोकयेदेषामपि ॥ २८ ॥ पितामीमातापितरौ अनुयास्यावः अन्वगमिष्यावः ॥
॥ २९ ॥ शरणं पालकं पातो वाशुं पातो भगवोर्भक्तो हि इत्यभरः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ चक्षुषात् तपः शौचं दया सहा मिति पादच्छदं दुःखान् वृत्तेश्च अन्वदन्

हापुत्रारामराज्येस्मि नमृत्युर्व्युक्रमात्कचित् ॥ त्वामहं मदभाग्यत्वा त्वरासुमवलोकये ॥ २८ ॥
वत्सोत्तिष्ठ कलैर्वाक्यैः पितरानौ प्रहर्षय ॥ नैव चेदचिरेणत्वा मनुयास्याददृहि ॥ २९ ॥ सर्वे
लोकैकशरणः शरणं भवेत्प्रभुः ॥ पातु मे पतितं पोतं राघवः करुणाकरः ॥ ३० ॥ एवं ब्रुवाणे विप्रे
स्मि न्नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ मुनिमंडलमध्यस्थः सभायां रामसंनिधौ ॥ ३१ ॥ धर्मश्चतुष्पात् धर्मे
श त्वत्प्रसादात्कृते स्थितः ॥ क्रमान्यूनपदन्यत्र सोधर्मपदपीडितः ॥ ३२ ॥ अद्विजाद्विजश्चर्म
णो न नं लोकविनाशकाः ॥ दयालुनात्वयानाथ तेषु दंडो निपात्यतां ॥ ३३ ॥ नारदेनेति गदिते
राघवेणाभिनादिते ॥ रामानुजो रामवाक्या त्सां त्वयामासतं द्विजं ॥ ३४ ॥ स्मृतमात्रमुपायात्
पुष्पकं पुष्करक्षेपणः ॥ आरुह्य विचाराथ दिक्षु सर्वासु चक्षणात् ॥ ३५ ॥ विचिन्वानः किलान्या
यं सर्वसाक्षी सराघवः ॥ याम्यां दिशे सरः प्राप शैवलस्योत्तरांतिके ॥ ३६ ॥ अथः शिरसमूर्ध्वा
ध्रिं लंबमानं तपस्विनं ॥ तत्र दृष्ट्वा सपष्टं को भवानिति विश्ववित् ॥ ३७ ॥

नेतादौ सः धर्मः अधर्मपदपीडितः पूर्वोक्तविपरीतपादच्छदं न पीडितः ॥ ३२ ॥ अद्विजाः शूद्राः ॥ ३३ ॥ पुष्करक्षेपणः पद्मलोचनः ॥ ३४ ॥
विचिन्वानः निमार्गयन् याम्यां दिशि सरः शैवलस्य शैवलाख्यागिरः उत्तरांतिके उत्तरतटे ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

कुंभसंभवं अगस्त्यं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ पूताः शुद्धायुः श्रुतिः श्रवणं यस्य ते श्रुतिमूलवर्धनीतिरिति संशयः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ प्रवर्णो विनयावनतो

प्रातः प्रयास्यन् प्रोवाच भगवाः कुंभसंभवं ॥ पुनस्तेदर्शनं भूया त्पावनस्त्वं नृणामिति ॥ ४८ ॥
निष्पतद्वाष्पनयनो भक्तिमानभ्यधा मुनिः ॥ पावनोस्मि प्रभो नित्यं पादपद्मस्तेस्तव ॥ ४९ ॥
महापातकिनः पूताः श्रुतिरुत्पत्यनुकीर्तनैः ॥ यस्य ते भगवान् राम साक्षाः मंगलकीर्तनः ॥ ५० ॥
इत्यगस्त्येन गादतो मन्दहासो भिनन्दतं ॥ राजमानो विमानेन राजराजो गमत्पुंरीं ॥ ५१ ॥ सर्वे
संपत्समृद्धांतां प्रविशेदशुपुंरीं प्रभुः ॥ स्मृतमेहान्तिसंप्रोच्य पुष्पकंच विसृष्टवान् ॥ ५२ ॥ त-
क्ष्मणं भरतंचाथ द्वास्थैराहूतवानथ ॥ प्रणतां प्रवणावेतौ प्रणयादभिष्वजे ॥ ५३ ॥ यद्द्वयं
द्वौ शमात्मानं वदयेहं मुख्यकल्पकैः ॥ इत्युक्तं वतमूचाते तौरामं साधुसाधिविति ॥ ५४ ॥ लक्ष्मी
शं लक्ष्मणः प्रोचे बत्धाजलिपुटः पटुः ॥ अश्वमेधेन विश्वं यत्पुंसहसिसां प्रत ॥ ५५ ॥ पुरा विष्णु
प्रसादेन वज्रीदृत्रममारयत् ॥ ब्रह्महत्या विषण्णोऽथ बाजिमेधेन पादितः ॥ ५६ ॥ त्वं तु यद्वादिधै
हीमं लोकेशि शणलक्षणे ॥ इत्युक्तं वतमाचष्ट लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥ ५७ ॥ इत्येराजगत्स्त्री
त्वं मांसमांसं पुनः पुमान् ॥ अश्वमेधात्पुमानेव द्वाश्रेष्ठो हि संव्रतः ॥ ५८ ॥ एवमुक्त्वा स भगवा
नाहूय मुनिपुंगवान् ॥ वसिष्ठवामदेवादी नामं त्र्यम्बचो ब्रवीत् ॥ ५९ ॥

अभिष्वजे आलिङ्गो ॥ ५२ ॥ ऊचात्ते उक्तवन्तौ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ विषेहीकुसुव ॥ ५७ ॥ इत्येराजगत्स्त्री ॥ ५८ ॥

॥ ६० ॥ ६ ? ॥ गोमत्याः गोमतीनामकायाः तटे नैमिशवने नैमिषारण्ये ॥ ६२ ॥ बाहसहस्राणां शतलक्षं तिलमुद्गाजाप्रयुतं दद्यात्तद्वत्तिलं नैमित्तान्

सुग्रीवादीन्वानरैर्द्रा न्सगणंचविभीषणं ॥ देवर्षिमानुषादींश्च सर्वानावृचलक्ष्मण ॥ ६० ॥ पु-
थिव्यांपार्थिवार्येच नानाविद्याश्चयेद्विजाः ॥ सर्वेसदाराआयांतु हयमेघंमहाक्रतुं ॥ ६१ ॥ स्याद्य
ज्ञवाटःसुमहान् गोमत्यानैमिशवने ॥ संभ्रियंतांचसंभारा वसिष्ठस्यनियोगतः ॥ ६२ ॥ शतं
बाहसहस्राणां नयेन्नस्तंडुलान्शुचान् ॥ अयुतंतिलमुद्गाना मयतोभरतोव्रजेत् ॥ ६३ ॥ सुवर्ण
कोटीर्बहुधा हिरण्यंतच्छतोत्तरं ॥ उच्चावचंयदन्यच्च नयंतुभरतानुगाः ॥ ६४ ॥ शिल्पिनोन्नता
न्बन्धू न्समपत्नींचकांचनीं ॥ अग्रतोभरतःकृत्वा यातुयज्ञप्रवृत्तये ॥ ६५ ॥ इत्युक्तेरामदेवेन
श्रुत्वातावविलंबितं ॥ चक्रतेतत्तथैवाथ दक्षौभरतलक्ष्मणौ ॥ ६६ ॥ हयंसिंहास्यसंपूज्य सु-
लक्षणमलंकृतं ॥ प्रेषयामासशत्रुघ्नं रक्षणार्थंसलक्ष्मणः ॥ ६७ ॥ चतुरंगबलोपेतो विप्रैःपरि
वृतःप्रभुः ॥ नैमिषारण्यमासाद्य यज्ञवाटमवैक्षत ॥ ६८ ॥ राजानःसर्वराष्ट्रेभ्यो वक्ष्यवत्करमाह
रन् ॥ भरतस्तान्सशत्रुघ्नः सर्वकर्मैरपूजयत् ॥ ६९ ॥ ॥ ॥

भारान् नयेदित्यन्वयः ॥ ६३ ॥ हिरण्यंरजतं ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अविलंबितं ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ॥

॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ गार्वापविष्यन् सकलगुणवानितिरावत्युल्यदित्यर्थः । एवं जगुः शानं कृतं तदं ।

ब्रह्मण्यदेवमाजगमु ब्राह्मणाः सर्वे देशतः ॥ सुग्रीवाद्यास्ततश्चक्रु रतेषां परिषेपणं ॥ ७० ॥ विभी
षणो भूषणाढ्यः शुचीरक्षोगणैर्वृतः ॥ ऋषीणामुग्रतपसां परिचर्याचकार ह ॥ ७१ ॥ पितामह
पितृयुज्ञं पितामहपुरोगमाः ॥ देवोपदेवा आजगमु हनुमांस्तानपूजयत् ॥ ७२ ॥ अश्वमेधप्रवृत्ते
स्मिन्नश्वमेधयुपागमत् ॥ भुवं प्रदक्षिणीकुर्वन् साक्षालक्ष्मणरक्षितः ॥ ७३ ॥ दीक्षितेयज्ञपुरुषे
दीक्षितान्वीक्षितेस्वयं ॥ प्रावर्तत महायज्ञो ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ७४ ॥ सर्वे शतपयस्त्वान्
वासोमाल्यानुलेपनैः ॥ रम्यैरप्यन्नपानाद्यै राकल्पमणिकांचनैः ॥ ७५ ॥ सर्वेभ्यः सर्वदाः सर्वे
सर्वेश्वरनियोगतः ॥ निशाचरावानराश्च दिशंति स्म दिनेदिने ॥ ७६ ॥ देवदेवस्य यज्ञे स्मिन् दे
हि शब्दो न जात्वपि ॥ अलं शब्दो न वरतं वर्तते स्मिन् महाजने ॥ ७७ ॥ संवत्सरं संप्रवृत्तं दृष्ट्वा रा
ममखोत्सवं ॥ चिरायुषेभ्यः प्रमुनयो जगः कौतूहलाकुलः ॥ ७८ ॥ नाभूत्समो यस्य न चैव भावी
भवंश्च किं नो पुनरुत्तमोऽस्मात् ॥ पूर्णगुणो दाषलवैरसंगी रामस्य तुल्यः क्रतुरेष एव ॥ ७९ ॥
॥ इति श्रीसंग्रहस्य उत्तरकाण्डे रामाक्षे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

तिपूर्वोक्तान्ययः ॥ ७९ ॥ इति उत्तरकाण्डे दीक्षायां चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ कलियुद्धं ॥ अतुलः असदृशः ॥ १६ ॥ नक्षत्रयन् असहयानः परपौरुषं क्षत्रपराक्रमं ॥ १६ ॥ सर्वपुङ्गवमनं यक्षयुताः ॥ १७ ॥
क्रव्यादनेनमांसभक्षणेन क्रव्यादाः सुगालाः स्वोपसर्ग क्षयात् स्वोपद्रवनाशात् मोदमाददिग्ग्राणुरित्याद्यन्वयः ॥ १८ ॥ पुष्करं तन्नायानं सुतं पुष्क

ततः केकयरारजेन ससैन्येन समन्वितः ॥ गंधर्वनगरं प्राप्य वीरः शंखमपूरयत् ॥ १३ ॥ सर्वबल
मदां धास्ते गंधर्वाः सिंहविक्रमाः ॥ अभयभरतानीकं गर्जतो विविधा युधाः ॥ १४ ॥ गंधर्वैर्न
रेन्द्राणां सप्तरात्रमभूत्कलिः ॥ अतुलस्तुमुलोरोद्रुः सुराणामसुरैर्वि ॥ १५ ॥ रावणारेवरजो
नक्षाम्यन्यपरपौरुषं ॥ कालास्त्रविमुचो चाथ संवर्तनामदाहणं ॥ १६ ॥ तेन निर्दह्यमानास्ते कान-
लपाशवशाः समं ॥ आर्तो मुहूर्तमात्रेण धर्मार्थमध्वरुधताः ॥ १७ ॥ क्रव्यादनेन क्रव्यादा वीरै
नाशेन चामराः ॥ स्वोपसर्गक्षयान्मर्त्या मोदमाददिरमुहुः ॥ १८ ॥ पुष्करं पुष्करावत्यां तक्षंतक्ष
शिलापुरे ॥ भरतो विषये तस्मिन् पुत्रौ वीरौ न्यवेशयत् ॥ १९ ॥ निधाय राज्ययोस्तौ स धनधा-
न्यसमृद्धयोः ॥ पंचमेव त्सरेयोध्यां प्राप्य राममुपानमत् ॥ २० ॥ भरतेनाथसंमंत्र्य रामो राजी
वलोचनः ॥ चक्रे कारापथेरम्या मंगदीयाभिधांपुरीं ॥ २१ ॥ मल्लभूम्यां समृद्धायां चंद्रकांता
भिधांपुरीं ॥ कृत्वा थलक्ष्मणसुतौ रामो राज्येभिषिक्तवान् ॥ २२ ॥

रावत्यां तन्नायकनगर्या तक्षंतन्नामानं सुतं तक्षशिलापुरे तन्नायकनगरे तस्मिन् विषये गंधर्वदेशे एवंदगरद्वयं काचित्स्थल्यर्थः । न्यवेशयत् निवेशया-
मास संस्थापयामासैत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ कारापथेतन्नामके देशे ॥ २१ ॥ मल्लभूम्यां तथाप्रसिद्धायां भूम्यां ॥ २२ ॥

अंगदंतन्नामानमुतं ॥ २३ ॥ चंद्रकेतुं तवामानं चसुतं ततः अंगदात् ॥ २४ ॥ प्रोष्यबहिर्विमत्वा तौ लक्ष्मण भरतां ॥ २५ ॥ संख्यानं संख्या
कुर्वन् तकारांतोयं शब्दः विद्वान्मवन्नः उरुमंत्रवर्णैः उरुभिरनेकैः अनंतैश्चमंत्रवर्णैः विष्णोर्नुकामित्यादि वेदवाक्यैः ॥ २७ ॥ इति उ० टी० पं० म० ॥ ५ ॥
॥ श्रीः ॥ आत्मसत्त्वविशेषार्थं स्वलोकाधिक्यमित्यर्थं शंभुब्रह्माणं ॥ १ ॥ इमां भूमिं अयापयत् प्रेषयामास कालात्मा संहारकारण भूतस्वरूपः एव

अंगदीयांपुरीरस्या मंगदं ज्येष्ठमात्मजं ॥ धार्मिकलक्ष्मणीनीत्वा चक्रे पश्चिमभूमिपं ॥ २३ ॥ चंद्रका
तपुरं निन्ये चंद्रकेतुं ततो नुजं ॥ भरतो भगवद्वाक्या सत्रराज्यमरक्षयत् ॥ २४ ॥ प्रोष्यतो पुत्ररक्षार्थं
वत्सरं पुत्रवत्सलौ ॥ रामपादांबुजेलोलौ राजहंमविवापतुः ॥ २५ ॥ एवं विधान्यगण्यानि कर्माणि भ
गवान्व्यधात् ॥ लोकेशैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्दुष्कराण्यपि तेजसा ॥ २६ ॥ वीर्याणि विष्णोरिह वक्तिको वा संख्यां
श्रविहान् जगदंडपांसून् ॥ संवर्णितानीत्युरुमंत्रवर्णैः कोवर्णयेद्रामपराक्रमांस्तान् ॥ २७ ॥
॥ इति उत्तरांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ श्रीः ॥ भूलोकं ब्रह्मलोकं दृष्ट्वरामेणपालितं ॥ आत्मसद्मनि
शेषार्थं देवाः शंभुं याचिरे ॥ १ ॥ विचार्य कार्यं गिरिशं विरिचः क्षमामयापयत् ॥ सकालात्मा कपर्दी च
रामपार्श्वमुपाययौ ॥ २ ॥ सराजद्वारमासाद्य कालस्तापसरूपवान् ॥ महर्षेर्दूतमाचक्ष्व मामित्याचष्ट
लक्ष्मणं ॥ ३ ॥ संज्ञापितो लक्ष्मणेन रामवाक्यात्प्रवेशितः ॥ उपवेश्यासेने दिव्ये रामे प्रणत्यपूज्यत ॥
॥ ४ ॥ एकान्ते मेगुरोर्वाक्यं देववक्ष्यामि ते पुरः ॥ इत्युक्ते तेन कालेन व्यसृज्य द्वाघवोखिलान् ॥ ५ ॥

मुक्त्या ब्रह्मणा कालः प्रेषितो भूदिति प्रथांतरां कर्तारुक्ता भवति । कपर्दी रुद्रः उग्रः कपर्दी श्रीकंठ इत्यमरः ॥ २ ॥ कालः संहारकर्ता तापसरूपवान् गु
निवेषधरः महर्षेः कस्यचिन्महाभुनेः चतुर्मुखस्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ गुरोः ब्रह्मणः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

कंचनपिअंतः नैवमुंच सर्वथागंतुमुंच सर्वथापिकोपिनप्रविशतिहेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अकारिहृतं संग्रहतामप्यर्था ॥ ८ ॥ तद्वद्वैसाहितः ॥ ९ ॥ ब्रह्मणा स्वेच्छयैवस्वतोभिक्षमेवमद्याणं निमिचीकुसप्रह्मगतमब्रह्मनामकम्पणंतिवा । यथागानिचिह्नित्यगदूतेनशंकरनामकेन तद्वद्वस्वरूपं

लक्ष्मणद्वारितिष्ठत्वं नैवांतर्मुचकंचन ॥ वध्यस्याःकस्यचिन्मोक्ष इत्यचेराधवोनुजं ॥ ६ ॥ अ
तिष्ठलक्ष्मणोद्वारि बाढमित्यभिधायतं ॥ कथयामासचैकांते कपर्दीकमलेक्षणं ॥ ७ ॥ देवकार्य
मकारीदं त्वयादुष्टविनाशनं ॥ अथेदानींनिजंधाम नाथसंपद्यतांद्रुतं ॥ ८ ॥ इत्थमर्थयतेदेव
सदेवस्त्वपितामहः ॥ विशेषमात्मालोकस्य भूलोकाग्ननुवांछति ॥ ९ ॥ ब्रह्मणेदंविष्टृजसि म-
यासंहारसिप्रभो ॥ त्वमेवपालयस्येव त्रीनगुणान्वर्तयस्यहो ॥ १० ॥ त्वन्नाभिपद्मभ्रूव्रह्मा पद्म
भूतनयोस्म्यहं ॥ तस्मात्पौत्रस्यमेवाक्य मयोग्यमपिपाल्यतां ॥ ११ ॥ इत्युक्तञ्चैभगवा ब्रा
ह्मणंभाषतेभवान् ॥ ब्रह्मापिमत्प्रियापेक्षी प्रयास्याम्याचिरादिति ॥ १२ ॥ एवंतयोर्मंत्रयतो
रुद्रएवान्यरूपवान् ॥ दुर्वासीनामदुर्वारः पुरद्वारमुपागमत् ॥ १३ ॥ ममकारयसोमित्रे क्षणे-
स्मिन् रामवीक्षणं ॥ गामृषेरिति साटोपां श्रुत्वा दध्यौसलक्ष्मणः ॥ १४ ॥ आर्यस्य दुर्ग्रहः स्याद्वि-
मनेरातिथ्यभंगतः ॥ स दूयन्नापि कुर्यात्स दयामपि दयानिधिः ॥ १५ ॥ इति संचित्य सोमं च द-
त्तिं भागवताग्रणीः ॥ रामश्च कालं विष्टुज न्भुनिं प्राप्तमवैक्षत ॥ १६ ॥

१० ॥ ११ ॥ प्रयास्यामि आगमिष्यामि ॥ १२ ॥ दुर्बरः वारयितुमयोग्यः ॥ १३ ॥ गांधर्वं भाटपांसुरं प्रहं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

अत्रिपुत्रः अत्रिमहर्षेः कुमार भूतोदुर्वीसाः ॥ १७ ॥ भोज्यं भोजनाह्ननस्यात् क्षुधाबुध्क्षा ॥ १८ ॥ वर्तुगुणं महर्षिर्भोज्यलब्धापेयान्मकलुप्तं पहरं क-
षायमधुरतिक्तकट्वम्ल लवणाल्पयुक्तं ॥ १९ ॥ २० ॥ समागतः सभायास्थितः कापनेमुनौ दुर्वीसासमुनौ ॥ २१ ॥ निर्जगादनगराविर्गतोभूत् ॥

अत्रिपुत्रोब्रवीद्भ्रामं निराहारोस्मितापसः ॥ सहस्रवत्सरंराम क्षिप्रमांभोजयेद्भवान् ॥ १७ ॥ प्रा-
क्सिद्धमेनभोज्यस्या दन्नसत्स्यतिचेदथ ॥ क्षुधाकंथसहवीर क्षणेस्मिन्देहिभोजनं ॥ १८ ॥ इ-
त्युक्तमात्रेमुनिना देवः स्वात्पाणिपल्लवात् ॥ अन्नंचतुर्गुणसृष्ट्वा षडसंप्रददौक्षणात् ॥ १९ ॥ भु-
त्क्वामत्तयायतिवर स्तुष्टस्तुष्टावकेशवं ॥ त्वामृतेकोत्रभुवने प्रार्थितंमेदिशेदिति ॥ २० ॥ सभा-
गतःसभगवान् प्रयातकोपनेमुनौ ॥ वधस्यागोहिमुत्तदां मत्वेत्याचष्टलक्ष्मणं ॥ २१ ॥ गच्छल-
क्ष्मणलोकंस्वं ब्रुवाणामिति राघवं ॥ परिक्रम्यप्रणम्यद्राड् निर्जगामसलक्ष्मणः ॥ २२ ॥ सगत्वा
सरयूतीरं समाधायमनोहरौ ॥ निरुद्धवासोनिरायासो योगेनस्वात्मतांययौ ॥ २३ ॥ महामणिः
श्रेणिमतीः फणादशशतं दधत् ॥ अनंतोनंतपर्यंको बभौदेवैः ससेवितः ॥ २४ ॥ योमोक्षमक्षया
नंदं मपेक्षेतानुयातुसः ॥ इत्थंरामेणसर्वत्र भेरीभिरभिघोषितं ॥ २५ ॥ कैवल्यनार्थैकैवल्यं दि-
शत्येवंदयानिधौ ॥ विनैतान्दीर्घभविनः सर्वेष्वन्वगमन्विभुं ॥ २६ ॥ दर्शनात्स्पर्शनाद्भूतः श्र-
वणात्कीर्तनादपि ॥ स्मरणाच्चांमलात्मानं स्तमन्वीयुश्चराचराः ॥ २७ ॥

॥ २२ ॥ स्वात्मतांस्वरूपतां शेषदेवत्वमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ दीर्घभविनः दीर्घसंसारयोगात् एतानस्मददीन् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

चरणसामर्थ्यं गमनसामर्थ्यं अचलानां स्थावरानां देहिनांप्राणिनां ॥ २८ ॥ २९ ॥ श्रावत्यां तन्नामिकायांपुर्यां ॥ ३० ॥ कुमारपौषणुससभौ
कुमारः क्रौंचदारणइत्यमरः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ पूर्वजन्त्येषुभूतं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अवेरस ॥ ३६ ॥ अन्वतिष्ठत अनुवर्तमानः पालयन्नभूत् ॥ ३७ ॥

अभञ्चरणसामर्थ्यं मचलानांचदेहिनां ॥ सर्वतयामिणस्तस्य रामस्यैवप्रसादतः ॥ २८ ॥ अ
भ्यर्षिचत्सभगवान् कोसलाधिपतिकुशं ॥ साम्राज्येयौवराज्येतु लवमुत्तरराष्ट्रं ॥ २९ ॥ कुशं
कुशावतीपुर्यां श्रावत्यांचलवंप्रभुः ॥ चतुरंगबलमरि दत्ताकोशन्यवेदयत् ॥ ३० ॥ अस्त्रशस्त्र-
विशेषज्ञौ शास्त्रज्ञावतिधार्मिकौ कुमारौसुकुमारौ न्ययुङ्क्तक्षितिपालने ॥ ३१ ॥ दूतैरुदित
माकर्ण्य रामप्रस्थानमद्भुतं ॥ शत्रुघ्नोपनिजोपुत्रौ अभ्यर्षिचन्महामती ॥ ३२ ॥ सुबाहुमधुरापु
र्यां निदधेपूर्वजंसुतं ॥ शत्रुघ्नातिनमप्येष नगरैर्वेदिशाब्दहये ॥ ३३ ॥ रथैर्नैकेनशत्रुघ्नः प्राप्या
योध्यांपुरीद्रुतं ॥ प्रयाणाभिमुखंरामं प्रणनामजगत्प्रभुं ॥ ३४ ॥ निजराज्येभिषिच्यद्रा गंगदरिपुभं
गदं ॥ सुग्रीवःसगणःप्राया द्रामंसापिविभीषणः ॥ ३५ ॥ विभीषणस्ववंशस्य भूषणंस्माहाराघवः ॥
आकल्पांताचमत्सेवा निजराज्यमवेरिति ॥ ३६ ॥ रामाज्ञानिष्ठतःप्राज्ञो रामसंचितयन्सदा ॥ सद्ध
र्मानन्वतिष्ठत्स लंकांप्राप्यविभीषणः ॥ ३७ ॥ तदैव रामंभगवंतमापुः सभागतंभागवताःसमस्ताः ॥
सद्योन्यसंगोभूशमापभंगं तेषांजगन्मंगलसंगमेन ॥ ३८ ॥ इति श्रीसं० उत्त० रा० षष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

अन्यसंगः । पुत्रामित्रकलादिनिमित्तस्नेहः भृशसर्वात्मना भंगमापु सर्वेपिसात्विकाजीवः भेरीघोषण श्रवणभंगमेव पुत्रादिसमस्तनेहपाशादिकं दू
रीकृत्याराममेवस्मरतः श्रीरामसमीपप्रसाजग्युरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ इति उत्तरकांड टीकायां षष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

॥ श्रीः ॥ प्रतिभासमानं सम्यक् शोभमानं शुभासमानं शुभैः शोभनैः कर्मभिरसमानं असदृशं अहिंसनिभाभ्यां महासर्पसमाभ्यां वस्तुस्थिता काम-
अत्यंत असंनिभाभ्यां असदृशाभ्यां दोष्याभ्यां क्षिप्रादित्यन्वयः ॥ १ ॥ रामः हनुमद्विषये तद्दयेस्वमनसिसारं श्रेष्ठं प्रसादमनग्रहं ससारप्राप हनुम-
त्यनुग्रहमकरोदित्यर्थः । करुणारसानां करुणाख्यरसानां भारंबभार धृतवान् अयं रामः हनुमंतं आराहुरे ननिनायनदिसृष्टवान् अतिप्रियत्वात्स्व-
स्य हनुमंतं समीप्यैव स्थापितवान् । सदापितस्मिन्नेव महानुग्रहदिमानभूदित्यर्थः ॥ २ ॥ तान् पूर्वमारभ्यापि विद्यमानान् मद्भक्तिमवादिगुणैः मद्भ-
क्तिः मत्सेवा मद्भक्त्या विषयवैयर्थ्यादिगुणैः निसर्गपूर्णाः स्वभावादेव परिपूर्णाः अतिशयेन अतिशयिततया वर्तन्ते । अधिकभूत्वा वर्तन्ते इत्यर्थः । नि

॥ श्रीः ॥ तस्यांसभायां प्रतिभासमानं वायोः सुतंप्रेक्ष्य शुभासमानं ॥ देवोऽथ दोष्यामहिंसनिभाभ्यां
समाक्षिपत्काममसंनिभाभ्यां ॥ १ ॥ ससारसारंहृदये प्रसादं बभार भारं करुणारसानां ॥ निनाय नाना
भंहनुमंतमारा द्रुवाचवाचं च ध्रुप्रवीरः ॥ २ ॥ तान् ब्रह्मचर्यादिगुणानगण्यान् मद्भक्तिसेवादिगुणा-
स्तवामी ॥ निसर्गपूर्णा अतिशयेन तेऽस्म महासमुद्रा इव निम्नगीधान् ॥ ३ ॥ प्रेष्टुं सर्वत्र च सर्वदा ते वपु-
र्मदीयं यदुपाधिभिर्नो ॥ सदैव साक्षात्कुरुता तत्त्वं तत्त्वं परं योगिजनैर्विमृग्यं ॥ ४ ॥ गंधर्वपूर्वैः परिगी-
यमानो गायन् यशःपावनपावनं मे ॥ यथेष्टभोगानुभवी रमेथा ममाग्रतोऽनुग्रहं विग्रहस्य ॥ ५ ॥

अगौघान्नदीप्रवाहान् ॥ ३ ॥ भो हनुमन् मदीयं यदुपस्तत् ते सर्वत्र च देशे सर्वदा च काले प्रेष्टुं प्रियमेव उपाधिभिः कायलोभादिनिमित्तैः नोनग्रेष्ठं -
कामाद्याकार्त्तया तव मायिभीतिः न किंतु सर्वदापि स्वाभाविकी प्रीतिरस्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । तदेतत्प्रियः पुत्रात्वेयं विचात्स्वयं इत्यादिका । हेता तत्त्वं
तत्तव मियं मद्गुणैः सदैव साक्षात्कुरुः अत्यन्तं यथाप्यक्ष्ण्य कीदृशं योगिजनैर्विमृग्यं तद्दये आलोचनीयं परतत्त्वं परमतत्त्वात्यक् ॥ ४ ॥ गंधर्वपूर्वैः गंधर्वविद्याध-
रादिभिः परिगीयमानः सन् सम्यग्मानादिना कीर्त्यमानः सन् पावनपावनं पवित्राणामपि पवित्रं मेयशो गायन् गानं कुर्वन् यथेष्टभोगानुभवीः अनुभवा-
न्सन् महानुग्रहविग्रहस्य तवानुग्रहात्प्राप्तं तव यथा तवांशेऽस्मिन्स्य ममाग्रतोऽनुग्रहं मेयाः ॥ ५ ॥

कैवल्यदेवोऽसदातृत्वास्थितेति । मायाख्यदेव्यामायानामिकयादेव्यावधकस्य दुर्गादेर्व्यत्यर्थः । साक्षादीश्वरख्यतिवा । पार्श्वोऽनुव्यतिम-
मोहितवृत्तीन्जीवान् ययाभाययाइहलोकं संसरति संसारावस्थां प्राप्नोति देही जीवः ॥ १२ ॥ सल्लोकसंधेन सज्जनसमूहेन समागतः सततं संहितः अन्वा-
गतइति वा । कल्लोलिनीनामहानदीनां हरिन्मणिश्रीः कल्लोलिनीनां समागतां भोनिश्चिरिवलिश्लेषार्थान्वयः ॥ १३ ॥ अन्वयोऽंशः चित्राच्चित्रं आ-
श्रयोऽप्याश्रयतमः ॥ १४ ॥ महानीलमणिद्रिक्स्थ्याः इन्द्रनीलरत्नश्रेष्ठस्फूर्तिः चोरोपहारकः तन्मापिश्रयं अपहरति निराकरोति ततोऽप्यतिशयेन शो-
भमानइत्यर्थः । अहोइत्याश्चर्यवान् विस्मयकारणं कुटिलः वक्रः तथापि चारत्वेऽपि नीलत्वेऽपि कुटिलत्वंपि । केशवकेशपाशो निर्दोषलेशः दाषलेशश्च

कैवल्यनाथेकमलक्षणोऽस्मिन् कैवल्यदेवं किल नोपजग्मुः ॥ मायाख्यदेव्यापरिमुग्धबुद्धीन् विना
यया संसरतीह देही ॥ १२ ॥ सल्लोकसंधेन समागतोऽसौ कल्लोलिनीनामिव मण्डलेन ॥ हरिन्मणि
श्रीरधिकंचकाशे हरिर्गुणां भोनिश्चिरवसाक्षात् ॥ १३ ॥ अप्येकसूर्यान्वयलब्धजन्मा सहस्रसूर्या
भकिरीटयुक्तः ॥ अनंतसूर्याधिकभाः स्वयंतु चित्राच्चित्रं पुरुषोत्तमोऽयं ॥ १४ ॥ अहो महानील
मणीद्रिक्स्थ्या श्रोरोतिमात्रं कुटिलोतिमात्रं ॥ तथाप्ययं केशवकेशपाशो निर्दोषलेशोऽखिलसद्गु-
णाब्धिः ॥ १५ ॥ विशेषकोनोऽविशिशेषभूम्नः स्वयं विशिष्टां वदनेन्दुकांतिं । विशेषकाख्यविफ-
लानतस्य रम्यादशेषाच्च विशेषिणोऽयं ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न्यः ॥ १५ ॥ विशेषकास्तिलकं चित्रकाणि विशेषकइत्यमरः । भूम्नः पूर्णस्वरामस्य स्वयं स्वतएव विशिष्टां अधिकां वदनेन्दुकांतिं नोविशिशेष विशिष्टा
मधिकानाकरोत् । स्वयमेवात्यंतमुन्नतस्य राममुखेदोः तिलकेन अधिककापिशोऽगनकृतैत्यर्थः । तर्हि तस्य विशेषनामवत्त्वं व्यर्थकिमित्यत आह । विशेषे
षकाख्येति । तथापि अत्र रामललाटे स्थितत्वादेव रम्यात् मनोहरात् अशेषाच्च समलादपि वस्तुतः विशेषिणोऽविशेषवतः उत्तमस्य अतिरम्यस्य तस्य विशेष
नांपकस्य तिलकस्य विशेषकाख्या विशेषयतीति विशेषकाख्या निफला व्यर्थान किंतु मण्डलेऽयं यथाप्यत्र विशेषयतीति विशिष्टं करोतीति विशेषका
ख्यानास्ति तथापि रामललाटसंबंधेन ह्यस्यैवान्यस्मादतिविशिष्टत्वाद् विशेषकाख्या मण्डलवत्सुखः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चंद्रारविंदश्रियमाजहार मुखंमुकुंदस्यरुचेतिमिथ्या ॥ इदं द्वयं राममुखोपमत्वा लक्ष्मीसुधावा-
सइतीक्षिकामे ॥ १७ ॥ अत्यायताभ्यामरुणांतरुभ्यां विकस्वराभ्यांसदयोदयाभ्यां ॥ पद्मक्ष-
णोनुक्षणमीक्षणाभ्यां निजाः प्रजाज्ञानरसैरपूरि ॥ १८ ॥ कर्णोल्लसकुंडलमंडलाभ्यां विद्युलता
मंडलमंजुलाभ्यां ॥ श्यामोतिगंभीरवोजिगाय नवांबुदाडंबरमंबुजाक्षः ॥ १९ ॥ वेदार्थसारा
न्विमलाननध्या न्महामणीद्रानिवदुर्लभांसः ॥ निर्गुह्यतोराममुखादजस्रं जथाहलोकः सकुतुह-
लोत्र ॥ २० ॥ ताघोष्टुमध्वमनोज्ञनासं कनकपोलनवकुंदतं ॥ रामस्यरम्यभ्रमुखंप्रजानां क्षि-
ग्धस्मितं विस्मयमाततान ॥ २१ ॥ मुक्ताकलापेन परंपरितः कंठलसत्कौस्तुभरत्नराजः ॥ दु-
ग्धाब्धिमध्ये जितभानुपंजं ज्योतिस्मरस्यं स्मरत्यमुष्य ॥ २२ ॥ ॥ ॥

कुहमलसमानदंतपंडितयुक्तं । रम्यभ्रुवजोद्गरे ध्रूयुक्तं । निगन्धस्मितरमणीयमंदहासासहेतं । आतनानचकार विस्तृतमकरादातिवा ॥ २१ ॥ हुक्ताक
लायेनपरं रामं परीतः परिवार्यस्थितः परलोचमयाभधानेतथेत्तिकियाविशेषणवा । दुग्धाब्धिग्रन्थस्थिताभातिशयः । स्मरयान् सरसूतंकरोति । स्वस्य
अतिश्रवलमुक्तामालामिश्रितत्वात् वर्णतस्तुरकत्वात् मुक्तामालावद्धवलेक्षीरसंप्लुद्रस्थितं । रक्तत्वेनजितमानुषं अपुण्यापमस्यरेव : ज्यातिः तंजाय
यरूपंसारयति संस्मृतं करोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हृदयप्रासादः विलासिनीविलासवती ललासउल्लाम विलासमकरादिसर्थः । तस्यरामहृदयउरस्थलदीप्तियोजना । तद्वयतत्रस्थतायाः लक्ष्म्याः वि-
लासं कर्तुं तस्यवक्षस्येवस्थिता वनमालिकाअभून्नूनं भूतमिततर्कः अन्यथाकृतस्तत्रातिष्ठेदितिनानिश्चितावेवा ॥ २३ ॥ सन्मंडलमात्त्विकसमूहे सज्ज-
ना भीष्टप्रदानार्थं कल्पनगायमानौ कल्पवृक्षादितौ ॥ २४ ॥ तयोःशाङ्कशरयोःसोत्तरतांसमपरसयुक्तां षष्ठोऽसःकदाचिदपिसप्तमादिरमयुक्तानभ-
वत्येव ॥ नरःस्वरःमार्जारःतुरगःकूर्मश्चगृध्रवान् रोमवांश्चयथानभवतितथा यद्यपिसप्तमसयुक्तोपि भविष्यति तथाप्येतयोःप्रतिघातनंतन्त्रातिक्रियाकर-
दिसामर्थ्यकचिदपिकदाचिदपिकुत्रापि कथाचिदपिनास्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ द्वयंइतिद्वयं लघिम्नालाघवेन तुलितंसमत्वेनकृतं समभितियादत् तलुनाश्रु

हरिन्मणीद्रुस्थलहृदयर्म्ये विलासिनीतस्यललासलक्ष्मीः ॥ उरस्थलेसौरभमत्तभृङ्गी नूनंतद-
र्थवनमालिकाभूत् ॥ २३ ॥ युद्धेरिपूणामनलायमानौ मालायमानौजनकात्मजांसे ॥ सन्मंडले
कल्पनगायमानौ सत्यंकरौतस्यहिनिःसमानौ ॥ २४ ॥ सर्वासुरघ्नंजगदेकसारं शरंचशाङ्कचवि-
भुर्बभार ॥ तयोर्नेकिंचित्प्रतिघातनंस्या त्वष्ट्रेसेसोत्तरतांगतेपि ॥ २५ ॥ जगत्त्रयंचारुवलित्र
यंच द्वयंलघिम्नातुलितंबभार ॥ उदारभासातनुनोदरेण मनोज्ञनाभेनसपद्मनाभः ॥ २६ ॥
वासःकनत्कांचनभंगपिंगं पर्यंचितंकांचनकांचिदाम्ना ॥ रम्येरमाथारमणस्यतस्य नितंबविबे-
नितरांराज ॥ २७ ॥ सीतापतेःसुंदरमूरुयुग्मं हस्तींद्रहस्तोपममित्युदीर्य ॥ भृशवमत्वादुप-
मानभमे लोडायतेचित्तमिदंमदीयं ॥ २८ ॥

क्षेणमनोज्ञनाभेनमनोहरनाभियुक्तेन ॥ २६ ॥ वासःवस्त्रकनत्कांचनभंगपिंगं पिंगलवर्णं कपिशवर्णमित्यर्थः । पिंगपिशंगोकादुपि
गलाविलम्परः । पर्यंचितंपरितःअंचितंघटितं सहितमित्यर्थः । कांचनकांचिदाम्नासुवर्णमिखलया ॥ २७ ॥ भृशवमत्वात् अत्यंतयूनत्वात् उपमान-
भूमेः सादृश्यस्थलभूतस्यहस्तींद्रहस्तस्य प्राकृतत्वादिना आभासत्वादित्यर्थः । डोलायते अन्यतदुपमास्थलं अट्टवाचंचलीभवति । ऊर्वोर्वअन्या
न्यसदृशत्वात् तादृशंयुक्तंउपमास्थलंलघ्वानिश्चयमपिप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

[illegible]

पार्श्वद्वितीये यांतिस्त्रयः ॥ ४१ ॥ गार्धर्जनसारान् गायनश्रेष्ठानि ॥ ४२ ॥ प्राणः मुख्यप्राणः त्रिदिव्यात् सख्यलोकादः सकाशात् जगतः जनसमु-
मुखोः योक्षप्रामुखात्मस्य उददीपयंतः उपदेशादिना प्रकाशयंतः ॥ ४३ ॥ सद्भक्तिमिद्धजनेतेजिताभिः समीचीनहरिभक्त विद्वांजनैः तेजिता-
भिः उत्तेजिताभिः निर्मलाभिः स्फूर्तिकृताभिरित्यर्थः । सिद्धांजनमितिकश्चिन्नपथविशेषः सत्ज्ञानदृग्भिः ज्ञानालम्बनैः प्राणभूतोजीवाः प्रयृत-
समेष्टं बहुलमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ अनंतः रामः अन्तर्भावैः सार्धं इत्याख्यानगरात् सन्नुन्नानकृतवतः ॥ ४५ ॥ प्राप्ता आगताइति द्वितीया विमा-
नेवानरास्तरंगविमनुपूर्वाः सर्वे नरा अप्यतिशब्धभावाः ॥ गायंतउच्चैश्चरितानि भूमौ रामस्य पार्श्वद्वितीय-
स्मर्याति ॥ ४६ ॥ गार्धर्वसाराननुवर्तयंतो गंधर्वविद्याधरचारणाद्याः ॥ महामुनीन्द्रापिकोसलेन्द्र वेदैस्तु
वंतः परितोन्वगच्छन् ॥ ४७ ॥ प्राणः स्वयं भूर्गुरुडादयोस्य गुणान्वदंतस्त्रिदिव्यादुपेत्य ॥ द्रष्टुं तमीशं जगता
ममुक्षो ज्ञानप्रीदापानुददीपयंतः ॥ ४८ ॥ सद्भक्तिसिद्धांजनतेजिताभिः सत्ज्ञानदृग्भिः प्रभुमीक्षमाणः ॥
चराचराः प्राणभृताः प्रमोदं मभूतपूर्वप्रययुः प्रभूतं ॥ ४९ ॥ अनंत एवं विभवैरनंतैः सयोजनसाधिमितोजगा
म ॥ रामाज्ञया तत्र मनोरमायां सस्नुः सरख्यांसकलास्मलोकाः ॥ ५० ॥ प्राप्ता दिवस्तत्र विमानकोटी मेणिप्र
वेकैर्लसमानकोटीः ॥ प्रजाअपश्यंश्चलचामराणां वृंदंवधूनामिव चामराणां ॥ ५१ ॥ अथारुरोहां बभूवुजा
क्षः स्तदाचिदानंदवपुः संसीतः ॥ सद्योतिदिव्याकृतयः समस्ता श्रगचरास्ते च विमानभाजः ॥ ५२ ॥ अबधां
जलिर्मर्धनि राजितश्री रामाय रामाय मनोरमाय ॥ ब्रह्माथ वृंदारकवृन्दयुक्स्तुष्टावतुष्टावधिकानिमग्नः ५८
नकोटीः बहुकोटिविमानानि यणिप्रवेकैः रत्नश्रेष्ठैः लसमानकोटीः अतिशोभमानाग्रभागोदग्रदशयुक्तानि इहाविमानेषु असराणां वृंदंचापदययि
त्यर्थः ॥ ५६ ॥ सद्यस्तत्र नानसमयएव अतिदिव्याकृतयः अतिदिव्यदेहाः विमानभाजः विमानमारुह्याचां काशमासूरुहुरित्यन्यः ॥ ५७ ॥ राजि
तश्रीरामाय राजिता शोभमानायाश्चरितप्रसिद्धारामा श्रीस्तस्माहीनाय राजितांश्रयरम्यतीति वा । ताराजयतीति वा । राजितश्रीरामः तस्मादुष्टावस्तु
तिमकरोत् तुष्टांतोषे अधिकं अत्यंतं ॥ ५८ ॥

स्वानंदस्तानत्रती स्वरूपानंदानभिष्टाद्विमतौ विभयानिभयां विशोकांनिदुःखां ॥ ४९ ॥ पुरस्तात्सामावनारममयं अवन्याभूमाकापमत्येयान्यां वानर-
नरयोनीं देहवानरादिदेहंविहायत्यक्का निजमूलरूपविविधुः प्राविशन्प्रापुर्गित्यन्वयः ॥ ५० ॥ मरामदेवः पुरस्तात् एवास्वरूपादिभेदंविनववज-
यितैव विशेषमात्रेणभेदप्रतिनिधिना विशेषाल्यनशक्त्यतिशयमात्रेण पृथकाभिज्ञवदृष्टः पुनः ततस्तदनंतरं पयोब्धिमध्ये स्थितेऽनंतशरयस्मूलक
पेणापृथगभिज्ञः सर्वात्मनैकीभूतः मन्त्रभूदित्यर्थः । भेदहीनपिबस्तुनिभेदकायकारिविशेषनामोच्यते । यथोक्तमाचार्यैः । भेदहीनत्वपयोयशब्दांतरनि-
यापकः । विशेषानामकथितः सोस्तिबस्तुध्वशेषतहति । महतीचर्चास्त्यत्रग्रंथबाहुल्यादिभयादुपरम्यते ॥ ५१ ॥ रामनामवपुषः भूम्नः विष्णोः वपुषि
पाणिभाति खलुशोभतेखलु कथंभूतानि फुल्लतामरसदंशि फुल्लानिवसितकानिनयानितामरसानिपक्वानि तद्विद्यमानाः दशादृष्टयः नयनानिषांतानिनि

रामाज्ञयाविश्वगुरुविरिंचः सवैष्णवीमेवगतिदिदेश ॥ स्वानंदसंतानवतीमनतां ताभ्यः प्रजा-
भ्योविभयांविशंकां ॥ ४९ ॥ येयपुरस्तादवतारमापु रंशैरवन्यांकपिमस्थेयोन्यां ॥ देवोपदेवा-
निजमूलरूपं विहायदेहंविशुर्विशुत्थाः ॥ ५० ॥ विशेषमात्रेणविनैवभेदं पृथक्पुरस्तादपृथक्
ततोभूत् ॥ अनंतशय्येनपयोब्धिमध्ये स्वमूलरूपेणसरामदेवः ॥ ५१ ॥ सर्वसद्गुणगणैरपिभू-
म्नः फुल्लतामरसदंशिसदंशि ॥ रामनामवपुषः खलुविष्णो भौतिसद्विभवपुषिवपुषि ॥ ५२ ॥
इति श्रीसंग्रहरामायणे उत्तरकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

थोक्तानि अतिविकसितपद्मसमनत्राणीत्यर्थः । सर्वसद्गुणगणैरपिभूतानि सर्वत्रदेशेसर्वदापिकाले सर्वगुणगणैश्चसर्वाण्यपिरूपाणिसमान्य
वनहीनात्मत्वादियुक्तानीत्यर्थः । साद्विभवपुषिपसंतोनिदोषोऽत्तमायेविभवाः आनंदैश्वर्यवीर्याशयादयः तानेवसर्वदण्युण्यतिपुष्टिर्कुर्वतीतिथोक्तानि ।
सर्वेयत्वंतनानाविधपरगविभवसमूहपरिपूर्णानीत्यर्थः । सर्वसद्गुणगणैरपिभूम्नइत्येयकममेववान्वयः । तदामदंशिसमानाभि अभिज्ञानित्यादिरथो-
वाच्यः । अत्रबहुप्रमाणानिवक्तुंशक्यंते । तथापिबालजनमनःसमाधानायप्रवृत्त्वादुपरम्यतस्माभिरित्यास्तांविस्तरः ॥ ५२ ॥ ॥ इति श्रीसं-
ग्रहरामायणे उत्तरकांडीकार्या सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ श्रीः ॥ रूपांतरेण रूपविशेषेण अन्येन रूपेणैति वा । सदांतरेण सतामुत्तमानो अंतरणप्रियण ॥ १ ॥ रामप्रसादायैति तादृश्यं चतुर्थी । रामानुग्रह-
पूर्णमपि पुनः पूर्णतया प्राप्तुं सहनुमानं किंपुरुषाख्यवेषं किंपुरुषनामकखंडे राज्यशास्तिरक्षति एवप्रयुक्तत्वात् स्वभागाद्याकारक्षयतद्वयराज्यकरणेत्य-
र्थः । तत्र किंपुरुषखंडे स्वपुरतः निरीक्षमाणः सदासम्यक्पश्यन् गानदक्षः गानकर्तृचतुरः ॥ २ ॥ गानप्रकारमेवाह वंदामह इत्यन्वयः । विश्वपराय-
णं विश्वस्य समस्तजगतः परायणं मुख्याधारं विश्वस्य मुख्यवायोः मुख्याश्रयमिति वा । विष्णुं च विष्णुनाम्ना अवतीर्णं चत्वा वंदामह इत्यन्वयः । विश्व-
स्थितिदं सर्वजगदक्षकारं विजिष्णुं सर्वशत्रुविजयशीलं यत्कं । पातालपादं पाताललोकजनकपादवंतं पर्यविराट् पुरुषनामकपूर्णषड्गुणं क्षौमालिद्या-
रिति सत्यलोक उच्यते । सत्यलोकजनकशिरोयुक्तमित्यर्थः । मूर्धानं दिव्यो अरतिपृथिव्या वैश्वानरमृताजातमादिमिति । दिव्यो मूर्धानं

श्रीः ॥ अनुग्रहार्थं पवमानसूनो रूपांतरेणाथ सदांतरेण ॥ उवासरामोरमणीयकीर्तिं मंडले किंपु-
रुषाख्यखंडे ॥ १ ॥ रामप्रसादाय सदास्ति राज्यं प्राणात्मजः किंपुरुषाख्यवेषं ॥ रामसदातत्र-
निरीक्षमाणः कीर्तिप्रभोगायति गानदक्षः ॥ २ ॥ वंदामहे सुंदरमिदं दिशं नारायणं विश्वपरायणं
त्वां ॥ विष्णुं च विश्वस्थितिदं विजिष्णुं पातालपादं पुरुषं क्षौमालं ॥ ३ ॥ त्वां वासुदेवं निजमुक्त्वा
जं संकर्षणं सहरणप्रवीणं ॥ प्रद्युम्नमस्य प्रभवप्रभावं वंदे निरुधं सकलकपालं ॥ ४ ॥

सत्यलोकजनकमूर्धानमित्यर्थः । पृथिव्यां अरतिं पृथिव्युपलक्षितपातालजनकपादवंतमित्यर्थः । पातालपादं पातालस्थितपादवंतं क्षौमालिसत्यलोक-
स्थितमूर्धानमिति वा । समस्तमपि ब्रह्मांडमंडलतत्तद्वयव्याप्यतद्रक्षणार्थं तत्प्रणायथ च तिष्ठतिमित्यर्थः । तथा च भागवते । पाताले मेतस्य हि पादमूलपदं
तिपाणिप्रदेरासतल मिस्यादिविराट् पुरुषवर्णने ॥ ३ ॥ वासुदेवं वासनात्मुने देवनाद्रासुदेवं वासात् लुते श्ववनात् । श्री-
इयाच वलात्सदसु स्वाहा वृतावनेनाच्च तं वासुदेवं प्रवदंति वेदा इति भाकरायणश्रुतिः । निजमुक्त्वा निजानामात्मीयानां स्वभक्तानां शक्तिकारणभू-
तं । सहरणप्रवीणं सर्वजगत्संहारकुशलं अस्य लोकस्य प्रभवप्रभावं प्रभवं जन्मानि प्रभावसाध्यवतं सकलजगज्जन्यकारणशक्तिमत्तं सृष्टिकर्तृभूतमित्य-
र्थः । सकलकपालं सकलस्य लोककपालं प्रधानरक्षकं सर्वजगत्याज्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

विधेयतुमुत्सस्य कुमारंकुमारनाम्नावतीर्ण । महीवहंभधानभूमधारकं भूसुन्दरशकारणभूतमित्यक्षः । सात्वतं सात्वतनामक्रग्रंथं संपादद् नपादायते
कर्तुशीलवर्तं ऐतरेयं इतरायाः कुमारं महिदासनामकं महिदासेनसात्वतनामक्रग्रंथः कृतः । महोद्भासमिदंनज्ञै इतरायास्तपवक्राह । साक्षात्सभग-
वान्विष्णुयस्तंत्रवैष्णवंग्यादित्याचार्यवचने । नारायणं नारायणनामकं धर्मभवंधमादवतीर्णं धर्मस्यधर्मरयकुतं कृष्णहरिचत्यन्वय ॥ ५ ॥ यमाद्या
रायणकुष्णहरयोवतीर्णः तत्रहरंविशेषनाह । विरिचरक्षः करनामधेयमिति । चतुर्मुखस्वरक्षाकरनामवतं । भगवत्ताजतएवब्रह्मणिपद्मोस्थितवतिसति
प्रलयकालवार्यानुपबेकंपितेसति तत्रास्थितोब्रह्महरिरित्यब्रवीत् तदाभीतं हरीरक्षितवान्नितिकथा तस्मादेवमक्त । सांख्यहेतुसाल्यकाह्नकतीर्णं सां
ख्यनामयथार्थज्ञानं । कपिलंकपिलनामकंवदे हेयूयन् परिपूर्णैतिसंबुत्थिः । आन्वोक्षिकीवादिनंतकं विद्याभवर्तकं । एभिदशरणं प्राप्नोमि । दत्तंदत्तात्रे

गुरुंविधेर्विश्वगुरुंकुमारं महीवहंत्वांचमहावराहं ॥ संपादकंसात्वतमैतरेयं नारायणंधर्मभवंचवं
दे ॥ ५ ॥ कृष्णंचधर्मस्यसुतंहरिंच विरिचरक्षाकरनामधेयं ॥ त्वांसांख्यहेतुंकपिलंचभूमं ब्रावी
क्षिकीवादिनमेमिदत्तं ॥ ६ ॥ यज्ञमहेंद्रमनुसूक्तवंध मसंगिनस्तौम्युषभंचनाभ्यं ॥ पृथुपृथुस्थं
वरचक्रिणंच मत्स्यंमनुंगामपिगप्तवंतं ॥ ७ ॥ कर्ममहामंदरधारिलीलं धन्वंतरित्वाममृतंदधा-
नं ॥ वधंसुरार्थंहतदैत्यधैर्या दैत्यैभसिंहंचनृसिंहमेमि ॥ ८ ॥ श्रीवामनाख्यंबलिबंधनत्वां क्ष-
त्रक्षयार्थंननुभागवंच ॥ वेदांतंदंव्यासमवैमित्तत्वां रामंचरक्षःक्षपणंपतिमे ॥ ९ ॥

यं ॥ ६ ॥ यज्ञंरुचिमजापतिकुमारत्वेनाकूतिदेव्यामवतीर्णं यज्ञनामकं महेंद्रेंद्रपदेस्थित्वा राज्यकृतवंतं । पूर्वद्रोसोयज्ञनामारेषहत्याचार्योर्निरूपितं ।
मनुसूक्तवंधं मनुनास्वायंभुवनं सूक्तरूपनिषण्मंत्रैः ईशावास्यमिदं विश्वमित्यादिभिर्वधंस्तुतं । स्वायंभुवनमनुनाहारिरित्यनूक्तं इतिचश्रीभागवते ।
नाभ्यनाभिनामकस्यराज्ञः कुमारत्वेनावतीर्णंकृष्णभंक्रुषभनामकं पृथुमहांतं पृथुस्थंपृथुराज्ञान्त्तदैत्यस्थितं । वरचक्रिणलक्ष्मभमुदशोनचक्रधारिलं । मनु-
दैवस्वतमनुं गांभूमिं गुप्तवंतं लक्ष्मण्येरक्षितवंतं ॥ मत्स्यंमत्स्यरूपिणं ॥ ७ ॥ वधूमहिलोदपीनामकरूपदंतं दुष्टराजकुलविनाशार्थं । दैत्यैभसिंहदैत्या-
ख्यगजसिंहं ॥ ८ ॥ भागवं भृगुकुलतिलकंपरग्युरामं वेदांतंदं सर्ववेदेवेदांतसंज्ञाद्वार्थमतिपादकं तत्त्ववर्तकमिदं ॥ ९ ॥

तन्मूर्ःरूपाणिभावानाविर्भावान् अवतारान् रूपाणीत्यर्थः । विश्वप्रमुखानां विश्वतैजसादीन् द्विवर्गान् स्त्रीत्वेन पुरुषेन च विधत्तानि त्यर्थः । तथा च श्रुतिः ।
 स्त्रियः सती स्ता उभे पुंस आहुरिति । स्त्रीरूपैश्चैव पुंरूपेन न पुंसक रूपवानिति च । नारायणादीन् अष्टाक्षरशतं । कशवादीन् चतुर्विंशत्संख्याकान् । आ-
 त्मादिकान् आत्मातरात्मादिकान् अजितादिकान् अष्टौ ॥ १६ ॥ अपांतरप्राज्ञानमः पुरोगान् अपांतरतमः कशवादीन् अन्ततमान् पूर्वोक्तिभ्योन्यान्
 वर्णाभिधेयान् वर्णैरकाराद्यैः प्रतिपादितान् । अजानंदादीन् । बहतीन् सहस्रवर्णोदितान् बहतीनामकानां छंदसां सिंहसहस्रवर्णैरक्षरैरुदितान् प्रातिपाद्या-
 न् बृहतीछंदसां सहस्रवर्णाः सर्वोपगणितार्थैः षड्विंशत्सहस्रपारितोषवति । तत्र स्वरव्यंजनभेदेन प्रत्येकमेकैव वर्णं प्रातिपाद्यो भगवान् दास्यतीति सहस्र-
 परिमितरूपवान् भवति । स एव च भगवान् द्रुतिशरीरं द्वांसमतिहस्रपारिदिनाद्धनाडी बुद्ध्या समस्तसहस्ररूपः करिष्यति तद्वृत्तीत्यादि प्रकारेण बृहती सहस्र-
 वंदेत नूस्ते वडवामुखादेर्भावांश्च विश्वप्रमुखान् द्विवर्गान् ॥ नारायणादीनां पिकेशवादीनां त्मादि-
 कानप्यजितादिकांश्च ॥ १६ ॥ अपांतरः प्राज्ञतमः पुरोगान् भावान् भजेतेत्यतमांश्च भान्दान् ॥
 वर्णाभिधेयान् बहती सहस्र वर्णोदितान्वेदमतांस्तथान्यान् ॥ १७ ॥ इच्छादिशक्तीरपि भेदकादी-
 स्तत्राणिमाद्रीर्विमलादिकाश्च ॥ अजातविद्यास्वपिजातविद्या स्वाम्नातमूर्तीः सकला उपसे ॥
 ॥ १८ ॥ कालेष्वनंतेषु ततानंतान् देशेष्वनंतेषु च विग्रहांस्ते ॥ चित्राकृतार्थेषु ततानंतं ज्वे-
 तानुपासे प्रतिवस्तु पादितान् ॥ १९ ॥ ताम्राणि शश्राणि च पिंगलानि श्यामानि नीलानि च तुर्भुजा-
 नि ॥ द्यष्टप्रवेष्टानि च तेवपुंषि महोतिचाणूनि च चिंतयामि ॥ २० ॥ ॥

र्णोदितानि त्यर्थः । वेदमतान्वेदमः तेषां दितान् ॥ १७ ॥ इच्छादिशक्तीः इच्छाशक्तिक्रियाश्च । क्लेशः नशत्त्यादिकाः शक्तीः । भोचकादीः भोचिका-
 सूक्ष्माति सूक्ष्मा अमृत ज्ञाना अमृताख्यामिनी व्योमरूपिणी अनन्ता इत्यादि । अणिमादीः उद्धासिन्धी विमलादिकाश्च विदः । कर्षादिनाः अजात-
 विद्यासु अजादि । नित्येषु वेदविद्यासु जातविद्यासु भारतपुराणादिषु आम्नातमूर्तीः प्रतिपादितमूर्तीः ॥ १८ ॥ ततान्व्याप्तान् दृष्टुं दुष्यततां कालं
 बुततत्वेनाभिनित्यत्वं देशेषु तत्वेनापन्यासत्वं विग्रहान् रूपानि चित्राकृतार्थेषु चेतनात्मक लयस्तबहुषु ॥ प्रतिवस्तु पादितान् नारायणादिरूपैः
 पृथिव्यवदिदुग्माणापानादिषु च स्थितानि त्यर्थः ॥ १९ ॥ द्यष्टप्रवेष्टानि पादशस्तत्मात्मकानि प्रवेष्टानां महत्तत्त्वेषु तुर्भुजाह शश्रादि रित्यमरः ॥ २०

रामः इत्याद्युक्तप्रकारेण श्रेष्ठभक्ताय श्रेष्ठश्रासौ भक्तश्चेति तथोक्तः तस्यैव पवनसुताय पवनस्य माणदेवस्य सुताय हनुमते । कमलायैव महालक्ष्म्यदेव-
शेषान् देवतादत्वा शेषभक्तान् लक्ष्मीदेवचेभ्यानन्तरमेव विद्यमानान् लक्ष्म्याः हनुमताः प्रस्यचमये अन्यैश्च मध्ये अन्यैश्च मध्ये चिदपि कुत्राचिदापि कदाचिदपि कदाचिदपि
व्यवधानरहिततत्तावर्तमानानि ति यावत् । हसितसितगुणं धृतं हसितमंदहासात्मकचंद्राकिरणविशेषाभिधानि सार्थः । प्रेमपीयूषाभिधानं प्रभाख्यायुतः शुद्धं परमानुग्रहाख्यायुतः हा-
स्युद्रागितर्यथा । अनुरागातिरेकसंज्ञातमंदहासात्मकचंद्राकिरणविशेषाभिधानि सार्थः । प्रेमपीयूषाभिधानं प्रभाख्यायुतः शुद्धं परमानुग्रहाख्यायुतः हा-
स्युद्रागितर्यथा । भुवनजननक्षामंगलीलाप्रसंगान् भुवनानां लोकानां जनने जननक्षामंगलीलाप्रसंगान् भुवनानां लोकानां जनने जननक्षामंगलीलाप्रसंगान्
वयसहितान् । अयंगान् अयंगानिरीक्षणानि विवेकगतिकरातीत्यन्ययः । अयमभिप्रायः । साक्षान्मन्यमाणभूतस्य श्रमभूतहनुमतः स्वभक्तचूडामणिता-
त्स्वात्मनः परमागुह्यवशाद्ब्रह्मलब्धं दस्मिताख्यं दुर्लभं कोटिकानिभिरतिश्रितान् साक्षान्मन्यमाणभूतस्य श्रमभूतहनुमतः स्वभक्तचूडामणिता-
इति पवनसुताय श्रेष्ठभक्ताय रामो हसितसितगुणं धृतं प्रेमपीयूषाभिधानं ॥ भुवनजननक्षामंगली-
लाप्रसंगा न्वितरतिकमलयैव दत्तशेषानपांगान् ॥ ३० ॥ इति श्रीमत्संग्रहरामायणे उत्तर-
कांडे रामांके श्रीमत्त्रिविक्रमपंडिताचार्यसुतनारायणपंडिताचार्यकृतावष्टमः सर्गः समाप्तः ॥ ८ ॥

चस्य दृष्टिस्थितिसंहारनियमनज्ञानवंधमांक्षप्रदानाख्यलीलासमूह संघटितान् महालक्ष्म्याः समस्तभक्तेभ्योऽप्यतिशयिततयोत्तमावात्सभार्यत्वादि-
नाचकारणन प्रथमतस्तत्र संसक्तान् तदनन्तरं श्रीमतास्य हनुमतएवोपभक्ताग्रणीत्वात् तदनन्तरं व्यवधानेनैव तस्मान्नात्म्यतिदिनमापि प्रवहमानानपांगान्
व्यतरत् अकरोत् करोतिकारिप्यतिच । सततप्रयत्नस्वामी श्रीरामदेवः संसारमुक्तौ च न वदति करिष्यतीत्युक्तो यो त्यतयुक्तमहत्तिसर्वसमीचीनमभूदिति-
स्थितं ॥ ३० ॥ १ लिङ्गुचकविवरार्थो मूलरामायणार्थो मुहुरदर्थविद्याभूषणार्थोऽस्य टीका ॥ २ भावतत्रमनाज्ञां भावतन्मदं भूमिं समगमादिहादिद्वयं
चोत्तरकांडमेतत् ॥ १ ॥ ॥ इति श्रीमत्कविकुलतिलकपंडिताचार्यविरचितसंग्रहरामायणात्तर्कांडस्य श्रीमद्विद्याभूषणयतिशिरामिणाभिर-
रचितभावतर्कटीकायां अष्टमः सर्गः समाप्तः ॥ ८ ॥ ॥ संपूर्णयोग्यः ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

इदं पुस्तकं सावंतोपाह्व रामचंद्रात्मज आवाजिना विद्वद्धिः परिसंशोध्य स्वकीय
(रामतत्वप्रकाशाभिध) मुद्रायन्त्रे अंकयित्वा प्रकटमकारिः—शकाब्दाः १८१२ बेळगांव.

